

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БЕРЕЗІНА СВІТЛАНА БОРИСІВНА

УДК: 330.131.7-029:[3:005.33-044.68](477)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ:
ЧИННИКИ ТА НАПРЯМИ МІНІМІЗАЦІЇ**

08.00.07 – демографія, економіка праці,
соціальна економіка і політика

Подається на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С.Б. Березіна

Науковий консультант: Лібанова Елла Марленівна,
академік НАН України, д.е.н., професор

Київ 2019

АНОТАЦІЯ

Березіна С.Б. Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. – Київ, 2019.

Дисертацію присвячено теоретико-методологічному обґрунтуванню засад, методів і напрямів мінімізації негативного впливу соціальних ризиків шляхом реформування чинної системи соціального захисту і розробленню практичних рекомендацій щодо подальшого вдосконалення зазначених методів на системній основі в умовах України.

Актуальність дослідження зумовлена потребою в активізації наукового пошуку щодо змісту, чинників і напрямів мінімізації негативного впливу соціальних ризиків на життєдіяльність суспільства.

За результатами гносеологічного аналізу розвитку наукової думки щодо категорії «ризик» виділено такі основні атрибутивні ознаки цього поняття: загальне; векторне; аксіологічне; відносне; об'єктивне і антропоморфне одночасно; постійно існує як наслідок діяльності, так і бездіяльності. Обґрунтовано, що за суб'єктно-об'єктним складом ризики поділяють на чотири категорії: природні, техногенні, економічні, соціальні. З позицій об'єктно-суб'єктного, процесного і ціннісно-орієнтованого підходів сформоване авторське трактування поняття «соціальні ризики» як явищ чи подій, що виникають безпосередньо у соціальній сфері, ймовірно чи передбачене настання яких призведе чи може призвести до негативних наслідків для життєдіяльності людини і суспільства.

Аргументовано, що головною вимогою до класифікації соціальних ризиків є їх деталізація до рівня, який би забезпечував можливість їх однозначної ідентифікації для прогнозування, аналізу і вибору моделі реагування на цей ризик на всіх рівнях управління. Аналіз наявних

методичних підходів до класифікації соціальних ризиків виявив, що з огляду на їх специфічні особливості доцільно використовувати ієрархічний і фасетний методи. Це дозволило запропонувати комбіновану систему класифікації, яка включає шість рівнів: за категоріями, за чинниками, за видами ризиків, за сферами діяльності, за рівнями суспільної діяльності, за іншими ознаками (за потреби).

Показано, що первинними факторами виникнення соціальних ризиків є їх чинники як рушійна сила, причина будь-якого процесу. У роботі визначено систему формування чинників ризиків соціальної політики, ризиків ймовірного типу настання, фізіологічних і поведінкових ризиків. Обґрунтовано перелік основних ризиків та ризикоформуєчих чинників у межах кожної з груп. Сформована система класифікації чинників дає змогу визначити сфери і характер заходів, спрямованих на попередження і мінімізацію наслідків дії соціальних ризиків.

Аналітична оцінка чинної системи соціального захисту населення України засвідчила, що на сьогодні теорія і практика управління соціальними ризиками недостатньо сформовані та спрямовані лише на протидію ризику «втрати доходу», тоді як ризики «якості життя», поведінкові ризики та інші не охоплюються нею і не враховуються. Має місце обмеження методів менеджменту соціальних ризиків лише моделями соціальної допомоги, соціального забезпечення і соціального страхування, тоді як ці моделі захисту не охоплюють ризики соціальної політики і поведінкові ризики.

Обґрунтована необхідність об'єднання різнопланових заходів і методів захисту від негативного впливу соціальних ризиків і побудови *комплексної системи соціального захисту населення* як системи інструментів соціального захисту, що являє собою сукупність форм, методів, прийомів, способів і моделей управління ризиками, спрямованих на підвищення рівня і якості життя населення за рахунок досягнення

соціальної ефективності. Обґрунтовані концептуальні положення щодо її конфігурації у складі таких основних категорій (атрибутів), як мета, функції і принципи, суб'єкти і об'єкти, сфери дії, логіка побудови і функціонування.

Запропоновано методологічний підхід до типології моделей управління соціальними ризиками залежно від їх цільової спрямованості та методів реалізації. Проведений аналіз уможливив таку систематизацію: моделі зниження рівня небезпеки (МЗРН), придатні для початкового етапу менеджменту майже усіх типів ризиків; моделі соціального забезпечення (МСЗ), які у частині утримання придатні для осіб з ризиками фізіологічного типу настання, а у частині надання соціальних послуг – для усіх осіб; моделі соціальної допомоги (МСД), що використовуються для боротьби з ризиками бідності або для підтримки окремих громадян чи сімей, що мають проблеми з доходами. Модель соціального регулювання (МСР) як інструмент управління ризиками соціальної політики і ризиками поведінкового типу охоплює усі стадії управління - від виявлення й аналізу соціального ризику до отримання бажаного результату методом послідовних ітерацій шляхом коригування чинників виникнення самого ризику.

У роботі доповнено й уточнено сутність компонентів таких категорій соціальної політики, як мета і завдання, функції і принципи побудови, сфери і рівні політики, методи і форми реалізації, що сприятиме цілеспрямованому розробленню заходів управління соціальними ризиками. Показано, що у контексті соціального захисту соціальну політику слід розглядати не лише за видами соціальних ризиків, а й за сферами і рівнями їх виникнення. Аналіз за сферами діяльності дає змогу сконцентрувати увагу і ресурси у відповідних галузях економіки, а за рівнями суб'єктів – розробляти заходи економічної політики і приймати відповідні рішення за умови відповідальності за їх якість.

Міжкраїнний аналіз особливостей страхової справи показує, що Україна майже нічим суттєво не відрізняється від інших країн світу за моделями соціального страхування. Винятками є введення системи єдиного страхового внеску, що дає змогу уникнути законодавчого розподілу внесків за видами страхування, здійснюючи це в ручному режимі, та мала частка страхувальників, які послуговуються електронною системою страхування.

Встановлено, що можливі шляхи посилення соціального захисту (враховуючи попит на нього і нинішній соціально-економічний стан України) можна поділити на дві категорії: кардинальні та поточні. Кардинальні заходи передбачають вихід країни з економічної кризи (перш за все, реноваційної кризи) і подальший розвиток економіки, розширення платоспроможного попиту на соціальний захист з боку фізичних і юридичних осіб тощо. Поточні заходи мають бути спрямовані на першочерговий захист збіднілого населення.

Розкрито й обґрунтовано соціальну та економічну сутність поняття «ризик старіння населення» як різновиду соціального ризику. На основі системного дослідження сутнісних характеристик цієї дефініції визначено, що головними чинниками, які заважають літнім особам працювати у сфері суспільного виробництва, є погіршення їх психофізичного стану та зниження трудової конкурентоспроможності, а наслідком – посилення їх економічної та соціальної залежності від працездатного оточення і держави. Доведено, що зростання частки літніх людей у структурі населення, з макроекономічного погляду, чинить тиск на ринок праці, знижує загальну продуктивність економіки, посилює навантаження на працездатне населення і вимагає перегляду основ соціальної політики й організації системи пенсійного забезпечення для збалансування потреб економічного розвитку країни і поступового зростання рівня і якості життя осіб похилого віку.

Аргументовано, що в середньо- і довгостроковій перспективі солідарна система пенсійного забезпечення буде не в змозі подолати низький рівень пенсій та дефіцит Пенсійного фонду. Хоча необхідність упровадження накопичувальної системи очевидна, але повна заміна традиційної пенсійної системи на накопичувальну у теперішній час є нереальною через низький рівень життя населення, нерозвиненість ринків капіталу і праці. Постає проблема паралельного впровадження накопичувальної пенсійної системи.

Для підвищення обґрунтованості та ефективності реалізації концепції упровадження накопичувальної системи пенсійного забезпечення запропоновано моделі визначення її основних взаємопов'язаних параметрів у періодах накопичення коштів і їх використання страхувальником. Екзогенними змінними моделей є ставка страхових внесків, страховий стаж, коефіцієнт дохідності, рівень охоплення населення системою, а ендогенними – кількість років отримання пенсії, обсяг накопичення і використання страхових пенсійних внесків, коефіцієнт заміщення. Результати апробації розроблених моделей з використанням варіантних розрахунків показали, що накопичувальним пенсійним страхуванням доцільно охопити всіх зайнятих в економіці; ставку внесків встановлювати з доходів, а не лише з заробітної плати; у період упровадження системи до неї слід залучити працездатних осіб усіх вікових категорій.

Показано, що упровадження накопичувальної системи потребує створення необхідної інфраструктури: слід не лише розробити і прийняти відповідну законодавчу базу, а й організувати управління накопичувальними фондами, вирішити питання захисту фондів накопичувальної системи від інфляції, банкрутства, можливих ризиків їх втрати тощо. А отже, початок упровадження накопичувальної системи слід відкласти до створення відповідної інфраструктури. Поспішність у цьому

випадку може дискредитувати саму ідею накопичувального пенсійного страхування.

Ключові слова: соціальні ризики, чинники соціальних ризиків ризики ймовірнісного типу, ризики фізіологічного типу, поведінкові ризики, управління соціальними ризиками, комплексна система соціального захисту, моделі управління соціальними ризиками, соціальна політика, соціальне страхування, пенсійне страхування.

ANNOTATION

Berezina S. Social risks: factors and directions of minimization. – Qualification scientific work as the manuscript.

The thesis for obtaining Doctor of Sciences Degree in economics, specialty 08.00.07 – demography, labour economics, social economics and policy. – Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2019.

This thesis is dedicated to the theoretical and methodological grounding for the principles, methods and directions of the minimization of negative influence of social risks by reformation of the actual system of social defence and to the development of the practical recommendations for the further perfection of the mentioned methods, which are based on the system framework within the Ukrainian conditions.

The actuality of this research is predefined by a requirement in activation of the scientific search in relation to content, factors and directions of the minimization of negative influence of social risks on the vital functions of society.

According to results of the gnoseological analysis of development of the scientific thought concerning the category "risk" the basic attributive features of this concept has been distinguished. They are: a common; a vectoral, an axiology; a relative; an objective and an anthropomorphous simultaneously;

constantly it exists as a result of activity or inactivity. It has been confirmed, that in accordance with the subject-objective composition the risks are divided into four categories: natural; technogenic; economic; social. The authorial interpretation of the concept "social risks" as the phenomena or events that arise up directly in the field of social and the probable or expected coming of which will lead or can cause negative consequences for the vital functions of a person and a society, has been formed from the points of view of the objective and subjective, processing, value-oriented approaches.

It has been argued, that the main requirement for the classification of social risks is their detailing up to the level, that would provide the possibility of their clear identification for the prognostication, analysis and choice of the model for response to these risks at all the governance levels. The analysis of the existing methodical approaches to classification of social risks revealed, that taking into account their specific features it is expedient to use hierarchical and faceted method. This point allowed to offer the combined system of classification that includes six levels, which are: the categories; the factors; the types of risks; the spheres of activity; the levels of public activity; other features (in case of necessity).

It has been shown that the primary factors of origin of social risks are their agents, such as a motive force, a reason of any process. The system of forming of the risks factors of social politics, risks of probabilistic type of occurrence, physiological and behavioral risks has been defined within this paper. The list of the basic risks and risk forming factors is reasonable within the limits of each of group. The formed system of classification of factors gives an opportunity to define the spheres and character of the measures for warning and minimization the results of the action of social risks.

The analytical estimation of the existent system of social defence of population of Ukraine witnessed that a theory and practice of social risks management are not formed enough and they are directed only to counteraction to the risk of "loss of income", while the risks of "quality of life", the behavioral

risks etc., are not embraced and not taken into account by this system. The limitation of the social risks management methods takes place only by the models of social aid, public welfare and social security.

It has been substantiated that there is the necessity of combining of the various measures and methods of protection from the negative influence of social risks and the construction of the integrated system of social defence of the population as a system of social defence instruments, which is a set of forms, methods, ways, and models of risk management, aimed at raising of the level and quality of life of population with the expense of achievement of social efficiency. The conceptual provisions concerning its configuration containing such basic categories as a purpose, functions and principles, subjects and objects, a sphere of action, logic of construction and functioning, has been grounded.

The methodological approach to the typology of social risk management models dependent on their target orientation and implementation methods has been proposed. The held analysis has made possible the following systematization: the models for reducing the level of danger (MRLD), suitable for the initial stage of management of almost all types of risks; the social security models (SSM), which, as part of the retention, are suitable for persons with a physiological type of offense, and as part of the provision of social services are suitable for all population; the social aid models (SAM), that are used to struggle the poverty risks or to support individual citizens or families with income problems. The social regulation model (SRM) as a tool for managing of social policy risks and behavioral risks covers all stages of management from identifying and analyzing social risk to obtaining the desired result by successive iteration of the risk factors adjusting.

The essence of the components of such categories of social policy as the goals and tasks, the functions and principles of construction, the sphere and level of policy, the methods and forms of implementation, which will contribute to the purposeful development of social risk management measures, has been

supplemented and clarified within this thesis. It has been shown that in the context of social defence, a social policy should be considered not only by types of social risks, but also by the spheres and levels of their occurrence. The analysis of the spheres of activity made it possible to concentrate attention and resources in the relevant branches of the economy, and, at the level of the subjects, to develop the economic policy measures and make the appropriate decisions subject to the responsibility for their quality.

The comparative cross-country analysis of the specifics of the insurance business showed that Ukraine almost does not differ significantly by social insurance models. The only exceptions are the introduction of the system of a single insurance fee that allows to avoid the legal distribution of contributions by type of insurance, by manual mode, and the small share of insurers who use the electronic insurance system.

It has been established that the possible ways of strengthening of social defence (taking into account the current socio-economic state of Ukraine and the demand for defence of the population) can be divided into two categories, which are cardinal measures and current measures. The cardinal measures foresee the exit of a country from the economic crisis (first of all, the renovation crisis) and the further development of the economic, the expansion of solvent demand for social defence of individuals and legal entities, etc. Current measures should be aimed at the primary defence of the impoverished population.

The social and economic essence of the concept "risks of aging of population" as a kind of social risk has been revealed and substantiated. Biasing on the systematic study of the essential characteristics of this definition, it has been determined that the main factors hindering work in the field of social production are the deterioration of the psycho-physical state of the elderly and the reduction of labor competitiveness, and, as a consequence, the strengthening of their economic and social dependence on the able-bodied environment and the state. It has been proved that the increasing of the share of elderly people in the structure of the population from the macroeconomic point of view exerts

pressure on the labor market, reduces the overall productivity of the economic, increases the burden on the able-bodied population and requires revision of the foundations of social policy and organization of the pension system to balance the needs of the economic development of a country and gradual growth of the level and the quality of life of the elderly.

It has been argued that the solidarity system of pensions will not be able to overcome the low level of pensions and the deficit of the Pension Fund for the medium and long term prospective. Although the need for introducing of a funded system is obvious, but the complete replacement of the traditional pension system with the saving system one is unrealistic due to the low living standards of the population, the underdevelopment of capital markets and labor markers. There problem of parallel implementation of the accumulative pension system has arouse.

In order to increase the validity and efficiency of the implementation of the concept for the introduction of a saving pension system, the model for determining of its main interrelated parameters have been proposed in the periods of accumulation of funds and their use, where the exogenous variables are the rate of insurance premiums, insurance period, the coefficient of profitability, the level of coverage of the population by the system, is proposed, and endogenous variables are the number of years of receiving a pension, the amount of accumulation and use of insurance pension contributions, the replacement rate. The results of approbation of the developed models using variant calculations have demonstrated that it is expedient to cover all employees of an economic with accumulation pension insurance, to set the rate of contributions from income, and not only from wages. In the period of introduction of the system, all age categories of able-bodied persons should be included.

It has been shown that the introduction of the saving system requires the creation of the proper infrastructure. It is necessary not only to develop and adopt the relevant legislative base, but also to create and organize management

of accumulation funds, to solve the issue of the saving of funds of the accumulation system from inflation, bankruptcy, possible risks of their loss, etc. Therefore, the beginning of the introduction of the accumulation system should be postponed until the establishment of the appropriate infrastructure. A rush in this case can discredit the very idea of accumulative retirement insurance.

Key words: social risks, classification of social risks, factors of social risks, risks of social politics, risks of probabilistic type of occurrence, physiological risks, behavioral risks, social risk management, complex system of social defence, models of social risk management, social politics, social security, pension insurance.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Березіна С.Б. Соціальні ризики: теорія, методологія, захист: монографія / С.Б. Березіна; Київ: Компрінт. – 2018. 543 с. (35,8 друк. арк.).
2. Березіна С.Б. Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Навчальний посібник / С.Б. Березіна, Б.О. Зайчук // Київ : АВТ, 2005. з грифом МОН України. – 2005. 256 с. [*Особистий внесок автора: сутність і особливості обов'язкового державного пенсійного страхування*]. (4 друк. арк.).
3. Березіна С.Б. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» науково-практичний коментар: Навчальний посібник / С.Б. Березіна, Б.О. Зайчук // Київ : АВТ, 2005. з грифом МОН України. – 2005. 1024 с. – [*Особистий внесок автора: теоретичні основи страхування*]. (16,5 друк. арк.)
4. Березіна С.Б. Пенсійний фонд України. Організаційно-правові та соціально-економічні засади функціонування. Навчальний посібник / С.Б. Березіна, Б.О. Зайчук // Київ : АВТ, 2005. з грифом МОН України. – 2005. – 1056 с. – [*Особистий внесок автора: соціально-економічні засади функціонування*]. (17 друк. арк.).
5. Березіна С.Б. Соціальне страхування: навчальний посібник / С.Б. Березіна, Д.Д. Третяк // Київ: Компрінт, 2015. – 300 с. [*Особистий внесок автора: загальнообов'язкове державне пенсійне страхування*]. (3 друк. арк.).

Статті у вітчизняних фахових виданнях і виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Березіна С.Б. Соціальні ризики – сучасна проблема людства / С.Б. Березіна // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2018. – №5(17). – С. 165–172. – (*Index Copernicus*) (0,6 друк. арк.).
2. Березіна С.Б. Perspectives of accumulation of funds in the accumulative pension insurance system of Ukraine. Investment Management

and Finance innovations."Business Perspectives" Publishing Company. Випуск 14(2). 2017. – С. 127–137. – (Scopus) (0,7 друк. арк.).

3. Березіна С.Б. Definition and parameter analysis of the accumulative pension system. Визначення й аналіз параметрів накопичувальної системи пенсійного забезпечення. /Інвестиційний менеджмент та фінансові інновації. Business Perspectives Publishing Company Випуск 14(1). 2017. – С. 124–133. –(Scopus) (0,7 друк. арк.).

4. Березіна С.Б. Дослідження основних рис пенсійної системи України / С.Б. Березіна // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2018. – №3. – С. 9–20. – (*Index Copernicus*) (0,7 друк. арк.).

5. Березіна С.Б. Сучасні тенденції в реформуванні системи соціального страхування України / С.Б. Березіна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – 2015. – №3(168). – С. 25–31. (*Index Copernicus*) (0,5 друк. арк.).

6. Березіна С.Б. Обов'язкове страхування цивільної відповідальності власників автотранспортних засобів: проблеми та рішення / С.Б. Березіна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – 2016. – №7(184). – С. 6–14. – (*Index Copernicus*) (0,6 друк. арк.).

7. Березіна С.Б. Канали збуту страхових продуктів / С.Б. Березіна, А.В. Генцицька // Фінансові послуги. Всеукраїнський науково-аналітичний журнал. – 2016. – № 5(119). С. 8–11. – [*Особистий внесок автора: напрями збуту страхових продуктів*]. – (*Index Copernicus*) (0,4 друк. арк.).

8. Березіна С.Б. Перспективи запровадження обов'язкового медичного страхування на шляху реформування галузі охорони здоров'я України / С.Б. Березіна, Н.В. Приказюк, М.І. Романченко // Науковий вісник Міжнародного Гуманітарного Університету, Серія: Економіка і менеджмент. № 21. – 2016. – С. 138–142. – (*Index Copernicus*) (0,2 друк. арк.).

9. Березіна С.Б. Сучасні проблеми і тенденції в пенсійному забезпеченні населення України / С.Б. Березіна, В.Ф. Беседін //

Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права. – 2017. – №61. – С. 55–67. – (*Index Copernicus*) (0,3 друк. арк.).

10. Березіна С.Б. Визначення європейського вектору розвитку страхування цивільної відповідальності власників автотранспортних засобів / С.Б. Березіна // Технологічний аудит та резерви виробництва. – 2017. – №1 / 4 (33). – С. 42–48. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,6 друк. арк.).

11. Березіна С.Б. Соціальні ризики ймовірного виду та їх оцінка / С.Б. Березіна // Економіка і держава. – 2018. – №3. – С. 33–39. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,5 друк. арк.).

12. Березіна С.Б. Порівняльна оцінка національної і закордонних систем страхування / С.Б. Березіна // Економіка і держава. – 2018. – №6. – С. 37–43. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,5 друк. арк.).

13. Березіна С.Б. Соціальне страхування як інструмент соціального ризик-менеджменту / С.Б. Березіна // Економіка і держава. – 2018. – №7. – С. 22–30. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,5 друк. арк.).

14. Березіна С.Б. Ризики настання вікової непрацездатності / С.Б. Березіна // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2018. – №20. – С. 42–47. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,4 друк. арк.).

15. Березіна С.Б. Чинники і механізми формування соціальних ризиків поведінкового типу / С.Б. Березіна // Науковий журнал «Бізнес-інформ». – 2018. – №7. – С. 264–272. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,6 друк. арк.).

16. Березіна С.Б. Чинники і механізми формування соціальних ризиків фізіологічного типу / С.Б. Березіна // Науковий журнал «Проблеми економіки». – 2018. – №2. – С. 357–365. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,6 друк. арк.).

17. Березіна С.Б. Чинники виникнення соціальних ризиків у сфері демографії і праці / С.Б. Березіна // Вісник Бердянського університету

менеджменту і бізнесу. – 2018. – №1(41). – С. 89–96. – (*Index Copernicus ma in.*) (0,5 друк. арк.)

18. Березіна С.Б. Research of the essence of social risk management / С.Б. Березіна // Технологічний аудит та резерви виробництва. – 2018. – №2/5(40). – С. 11–18. – (*Index Copernicus ma in.*) (0,6 друк. арк.).

19. Березіна С.Б. Ризики як небезпека явищ і подій суспільства / С.Б. Березіна // Науково-практичний журнал "Причорноморські економічні студії". – 2018. – №29. – С. 47–54. – (*Index Copernicus*) (0,5 друк. арк.).

20. Березіна С.Б. Сучасні і майбутні ризики в соціальній сфері України / С.Б. Березіна // Науково-практичний журнал "Причорноморські економічні студії". – 2018. – №32. – С. 131–142. – (*Index Copernicus*) (0,6 друк. арк.).

21. Березіна С.Б. Трансформація ризиків в соціальній сфері України / С.Б. Березіна // Науково-практичний журнал "Причорноморські економічні студії". – 2018. – №32. – С. 121–131. – (*Index Copernicus*) (0,6 друк. арк.).

22. Березіна С.Б. Основні категорії соціальної політики в контексті ризик-менеджменту соціальних ризиків / С.Б. Березіна // Фінансові послуги. – 2018. – №4. – С. 26–33. – (*Index Copernicus*) (0,5 друк. арк.).

23. Березіна С.Б. Сфери та рівні соціальної політики в контексті ризик-менеджменту соціальних ризиків / С.Б. Березіна // Науковий економічний журнал «Інтелект ХХІ». – 2018. – №4. – С. 36–40. – (*Index Copernicus*) (0,4 друк. арк.).

24. Березіна С.Б. Ризик як важливіша категорія економічної теорії / С.Б. Березіна // Науковий журнал «Науковий погляд: економіка та управління». – 2018. – № 1(59). – С. 136–147. – (*Index Copernicus*) (0,6 друк. арк.).

Статті у зарубіжних наукових виданнях:

1. Березіна С.Б. Methodological bases of classification of social risks / С.Б. Березіна // Baltic Journal of Economic Studies. – 2018. – № 4 (5) – С. 18–26. – (Web of Science) (0,6 друк. арк.).

2. Березіна С.Б. Social risk management: stages of risk management // Journal of Health Policy, Insurance and Management. – 2018. – № XXII/XII Vol. 3 – С. 5–17. – (0,6 друк. арк.).

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Березіна С.Б. Пенсійний фонд України. Автоматизована навчально-атестаційна система на компакт-диску з грифом МОН / С.Б. Березіна, Б.О. Зайчук // Київ : АВТ. – 2005. [Особистий внесок автора: методичні питання функціонування Фонду].

2. Березіна С.Б. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» науково-практичний коментар: Автоматизована навчально-атестаційна система на компакт-диску з грифом МОН / С.Б. Березіна, Б.О. Зайчук // Київ : АВТ. – 2005. [Особистий внесок автора: види пенсій].

3. Березіна С.Б. Соціальне страхування: лабораторний практикум / С.Б. Березіна, Д.Д. Третяк // Київ: Компрінт, 2015. – 185 с. [Особистий внесок автора: соціальні засади страхування]. (6 друк. арк.).

4. Березіна С.Б. Міждисциплінарний словник зі страхування та ризик-менеджменту / С.Б. Березіна, Р.В. Пікус // Київ: Логос, 2015. – 508 с. [Особистий внесок автора: словник соціального і пенсійного страхування]. (0,6 друк. арк.).

5. Березіна С.Б. Соціальне страхування: навчально-методичний комплекс / С.Б. Березіна, Д.Д. Третяк // Київ: Компрінт, 2015. – 61 с. [Особистий внесок автора: накопичувальне страхування]. (2 друк. арк.).

6. Березіна С.Б. Медичне страхування: навчально-методичний комплекс / С.Б. Березіна, Д.Д. Третяк // Київ: Компрінт, 2017. – 41 с. [Особистий внесок автора: добровільне медичне страхування]. (0,7 друк. арк.).

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ.....	20
Вступ.....	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ.....	34
1.1. Аналіз атрибутивних ознак категорії «ризик».....	34
1.2. Сутність і зміст поняття «ризик» на сучасному етапі розвитку суспільства.....	48
1.3. Поняття і роль соціального ризику.....	60
1.4. Методологічні засади класифікації соціальних ризиків.....	70
Висновки до розділу1.....	81
РОЗДІЛ 2. ЧИННИКИ І МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ.....	84
2.1. Чинники і механізми формування ризиків соціальної політики.....	84
2.2. Чинники ризиків ймовірного типу настання.....	124
2.3. Чинники ризиків фізіологічного типу настання.....	137
2.4. Чинники і механізми формування соціальних ризиків поведінкового типу.....	151
Висновки до розділу 2.....	164
РОЗДІЛ 3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МІНІМІЗАЦІЇ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ ШЛЯХОМ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ.....	167
3.1. Аналітична оцінка існуючих в Україні методів соціального захисту населення.....	167
3.2. Соціальний ризик-менеджмент як найважливіший інструмент мінімізації впливу соціальних ризиків.....	182
3.3. Науково-методологічні засади побудови комплексної системи соціального захисту.....	196
3.4. Обґрунтування моделей і методів соціального захисту населення....	212
3.5. Організаційно-функціональні засади комплексної системи соціального захисту.....	222
Висновки до розділу 3.....	245

РОЗДІЛ 4. МЕНЕДЖМЕНТ РИЗИКІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ.....	250
4.1. Ризики соціальної політики як наслідки прийняття ризикових рішень у соціальній сфері країни.....	250
4.2. Систематизація основних категорій соціальної політики у контексті вимог соціального захисту.....	263
4.3. Обґрунтування напрямів зниження впливу ризиків соціальної політики на прикладі демографічних ризиків	276
4.4. Активізація впровадження положень і заходів соціального захисту в галузях соціальної сфери.....	314
Висновки до розділу 4.....	330
РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНЕ І ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ ЯК ГОЛОВНІ ІНСТРУМЕНТИ (МОДЕЛІ) СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ.....	335
5.1. Соціальне страхування як основна модель менеджменту соціальних ризиків.....	335
5.2. Порівняльна оцінка національної і закордонних систем страхування.....	356
5.3. Непрацездатність за віком як соціальний ризик та об'єкт соціального захисту.....	367
5.4. Моделювання параметрів упровадження накопичувальної системи пенсійного страхування.....	399
5.5. Перспективи подальшого удосконалення системи соціального пенсійного страхування в умовах України.....	413
Висновки до розділу 5.....	420
ВИСНОВКИ.....	425
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	432
ДОДАТОК.....	461

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

- ВВП – валовий внутрішній продукт
- ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я
- ДНПФ – державний Накопичувальний пенсійний фонд
- ЄСВ – єдиний страховий внесок
- КССЗ – комплексна система соціального захисту
- МЗРН – модель зниження рівня небезпеки
- МОП – Міжнародна організація праці
- МСД – модель соціальної допомоги
- МСЗ – модель соціального забезпечення
- МСР – модель соціального регулювання
- НПФ – недержавний пенсійний фонд
- ОВДП – облігації внутрішньої державної позики
- ПКС – паритет купівельної спроможності
- СОЗ – сфера охорони здоров'я
- ЦСЕ – Центрально-Східна Європа

ВСТУП

Актуальність теми. Ризики як небезпека втрат із розвитком суспільства набувають особливого значення. Вони супроводжують людину від народження до смерті. Сьогодні ризики наявні в усіх сферах життєдіяльності людини. Окремі з них призводять до матеріальних втрат, а деякі пов'язані з безпекою життя окремих людей і навіть суспільства у цілому.

Кризова ситуація в економіці України, військові дії на Сході, відсутність дієвих механізмів захисту прав власності, зростання міграції населення спричинили виникнення багатьох соціальних і групових конфліктів, погіршення правопорядку, появу додаткових ризиків, що позначаються на якості життя населення країни, а подолання їх наслідків вимагає значних ресурсів.

Сучасна соціально-економічна ситуація в Україні гостро ставить питання про кардинальне реформування чинної системи соціального забезпечення. Якщо у попередні роки рівень соціальних виплат в Україні був зіставним із виплатами у найближчих сусідніх державах, то після девальвації гривні він став нижчим. Несвоєчасне реагування на негативний вплив соціальних ризиків призвело до загострення таких проблем, як погіршення рівня і якості життя населення, загроза депопуляції нації тощо. Кризові явища в економічному розвитку зумовили дефіцит бюджетів фондів соціального страхування. Відповідно, виявлення чинників ризиків і розроблення напрямів мінімізації їх негативного впливу на якість життя населення є вкрай нагальною і актуальною проблемою.

Розроблення теорії та методології ризиків започаткували такі науковці, як К. Арроу, У. Бек, П. Бернстайн, Е. Гіденс, Р. Гольцман, М. Дуглас, К. Лау, Н. Луман, Г. Марковиц, Ф. Найт, О. Ренн, П. Словік, О. Яницький та ін. В їх працях знайшли відображення загальноприйняті на той час уявлення про сутність ризику як ймовірного явища, що охоплює різні сфери життєдіяльності людства. Ними були сформульовані гіпотези

про еволюцію ризику в процесі розвитку суспільства, джерела його виникнення і вплив на розвиток суспільства.

Вагомий внесок у дослідження ризиків зробили провідні вітчизняні вчені, серед яких слід зазначити: В. Базилевича, О. Власюка, О. Грішнову, Н. Деєву, Г. Дмитренка, Л. Донця, Т. Заяць, М. Карліна, А. Колота, І. Курило, Е. Лібанову, Л. Лісогор, О. Макарову, Г. Міщук, В. Надрагу, Г. Назарову, В. Новікова, О. Новікову, М. Романюка, О. Цимбала та ін. В їхніх фундаментальних роботах висвітлюються питання методології та методики аналізу ризиків, проблеми впливу ризиків на розвиток економіки, протидії негативному розвитку подій, проведення соціологічних досліджень про розуміння ризику населенням, ставлення до ризику сучасного суспільства, визначення напрямів управління ризиками та ін.

Значна кількість інших досліджень пов'язана з аналізом ризиків на ринку цінних паперів, з оцінкою банківських і страхових ризиків. Є певні розробки у сфері інформаційних і галузевих ризиків. Водночас значною прогалиною в опрацюванні цієї проблематики є недостатня кількість публікацій, пов'язаних із дослідженнями саме мінімізації впливу соціальних ризиків.

Важливість розробок у сфері ризиків настільки велика, що дослідження цієї проблеми ведуться в різних наукових напрямках: економіці, філософії, соціології, психології. Це спричинило різноманітність трактувань понять, підходів до визначення ризиків і, водночас, засвідчило міждисциплінарний характер проблеми.

Загалом же можна стверджувати, що хоча проблемі соціальних ризиків присвячено доволі значну кількість публікацій і наукових досліджень, але такі аспекти ризиків, як сутність, значення, суб'єкти, об'єкти, функції, принципи та види, не говорячи вже про інструменти зниження їх негативного впливу, залишаються актуальними і потребують подальших досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота є складовою науково-дослідних робіт, що виконувались в Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України в рамках наукових тем, а саме: за темою «Оцінювання сучасних ризиків людського розвитку» (номер державної реєстрації 0115U004582, 2016–2018 роки) дисертантом висвітлено сучасні тенденції та проблеми запровадження другого накопичувального рівня пенсійної системи; за темою «Інструменти мінімізації ризиків національної політики у сфері оплати праці» (номер державної реєстрації 0119U000071, 2019–2021 роки) дисертантом окреслено теоретичні, методичні та прикладні складові дослідження соціальних ризиків.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розроблення науково-методологічних засад, визначення методів і моделей мінімізації негативного впливу соціальних ризиків та обґрунтування практичних рекомендацій щодо вдосконалення існуючих методів соціального захисту.

Відповідно до окресленої мети визначені такі завдання:

- систематизація та періодизація розвитку наукового знання про сутність і природу ризиків, зміст поняття «соціальні ризики» в соціально-економічних системах;
- типологія науково-методичних підходів до класифікації соціальних ризиків з позиції можливості їх використання при обґрунтуванні заходів соціальної політики, спрямованих на запобігання і зниження їх негативного впливу;
- визначення чинників формування соціальних ризиків та їх впливу на соціальне забезпечення населення, виявлення накопичених проблем і ризиків у соціальному захисті населення України;
- оцінка наявних в Україні методів мінімізації впливу соціальних ризиків і визначення напрямів їх реформування;

- систематизація основних категорій соціальної політики в контексті мінімізації негативного впливу соціальних ризиків;
- характеристика соціального страхування як інструменту захисту від негативного впливу соціальних ризиків;
- визначення особливостей ризиків старіння населення та їх впливу на економічний стан держави;
- моделювання параметрів накопичувальної системи пенсійного страхування при різних комбінаціях її показників і при альтернативних сценаріях стратегічного розвитку та наявності ресурсних і часових обмежень;
- визначення перспектив удосконалення системи пенсійного забезпечення.

Об’єктом дослідження є соціальні ризики.

Предметом дослідження є теоретичні та практичні засади мінімізації негативного впливу соціальних ризиків на життєдіяльність суспільства.

Методи дослідження. Для досягнення мети та розв’язання поставлених завдань використано такі загальнонаукові та спеціальні методи пізнання:

- діалектичний метод – для висвітлення сутнісних характеристик ризику;
- метод класифікації наукових понять – для удосконалення науково-методологічних підходів до класифікації соціальних ризиків;
- ймовірнісні методи аналізу – для оцінювання доцільності поетапного впровадження накопичувальної системи пенсійного страхування при збереженні солідарної системи;
- методи логічного аналізу і синтезу – для розробки комплексної системи соціального захисту населення;
- методи кореляційного аналізу – для оцінювання ступеню впливу ставки страхових внесків, страхового стажу на ефективність функціонування соціального страхування;

- методи статистичного моделювання – для побудови моделі взаємопов’язаних параметрів накопичувальної системи пенсійного страхування;
- графічний і табличний методи аналізу – для порівняння моделей мінімізації негативного впливу соціальних ризиків;
- системний підхід – для розроблення концептуальних засад комплексної системи соціального захисту;
- метод побудови логічних моделей – для дослідження впливу реформування соціального страхування.

У дослідженні використано також методи узагальнення й абстрагування (для порівняння закордонного досвіду мінімізації негативних наслідків соціальних ризиків з існуючим в Україні досвідом), метод полілектики (при визначенні варіантів реформування системи соціального страхування), метод експертних оцінок (для прогнозування результатів запровадження обов’язкового накопичувального пенсійного страхування).

Інформаційною базою дослідження є дані Державної служби статистики України, Міністерства соціальної політики України, Пенсійного фонду України, аналітичні матеріали міністерств і відомств України, статистичні дані Європейського Союзу, Світового банку, результати соціологічних досліджень, міжнародні правові акти за профілем даної роботи, результати досліджень вітчизняних і зарубіжних учених, статистичні Інтернет–ресурси.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні засад, методів і напрямів мінімізації негативного впливу соціальних ризиків шляхом реформування чинної системи соціального захисту і розробленні практичних рекомендацій щодо подальшого вдосконалення методів мінімізації на системній основі в умовах України.

Найбільш значущі результати, які містять наукову новизну, є такими:

вперше:

– розроблено науково-методологічні засади мінімізації негативного впливу соціальних ризиків у вигляді комплексної системи соціального захисту, що складається з логічно пов'язаних між собою теоретичних, методологічних та методичних атрибутів і має набір організаційно-функціональних інструментів реалізації процесу мінімізації впливу ризику від його визначення й аналізу до досягнення запланованої мети;

– обґрунтовано концептуальні засади комплексної системи соціального захисту щодо її конфігурації у складі таких основних атрибутів, як мета, функції й принципи, суб'єкти і об'єкти, сфери дії, логіка побудови й функціонування; атрибути системи мають власну природу, сутність і зміст і є її теоретичною базою; комплексна система соціального захисту охоплює усі ризики, що виникають в усіх сферах соціального життя, має власні постулати побудови і функціонування та поширене коло моделей;

– обґрунтовано й систематизовано перелік моделей, придатних для мінімізації негативного впливу соціальних ризиків, які відрізняються за цілями і методами їх досягнення; додатково розроблено модель соціального регулювання (МСР), придатну для мінімізації впливу ризиків соціальної політики та ризиків поведінкового типу. Вона охоплює усі стадії управління соціальними ризиками – від виявлення і аналізу ризику до отримання бажаного результату методами послідовних ітерацій і коригування чинників виникнення самого ризику;

– розроблено організаційно-функціональні засади практичної реалізації завдань комплексної системи соціального захисту шляхом систематизації й розподілу процесу мінімізації негативного впливу соціальних ризиків на послідовні взаємопов'язані етапи, що різняться за функціями, цілеспрямованістю, методологічним та інструментальним наповненням; зокрема виокремлено такі етапи: 1) виявлення і аналіз ризику; 2) оцінка і прогноз ризикової ситуації; 3) вибір моделі управління

ризиком (планування); 4) організація антиризикового управління; 5) моніторинг і регулювання; 6) оцінка результатів; побудовано структурно-функціональну схему комплексної системи соціального захисту населення і визначено зміст її функціональних блоків;

– розроблено моделі визначення взаємопов'язаних параметрів накопичувальної системи пенсійного страхування у період накопичення коштів і у період їх використання після виходу учасника накопичувальної системи на пенсію, де екзогенними змінними є ставка страхових внесків, страховий стаж, коефіцієнт дохідності, рівень охоплення населення системою, а ендогенними – кількість років отримання пенсії, обсяг накопичення й використання страхових пенсійних внесків, коефіцієнт заміщення; апробація розроблених моделей із проведенням варіантних розрахунків показала, що накопичувальним пенсійним страхуванням доцільно охопити всіх зайнятих в економіці, ставку внесків встановлювати відносно доходів, а не лише з заробітної плати, у період впровадження системи до неї доцільно залучити працездатних осіб усіх вікових категорій;

удосконалено:

– наукове визначення ризику як економічної категорії, зокрема, доведено, що ризик – категорія векторна, об'єктивна й одночасно антропоморфна; під словосполученням «управління ризиками» варто розуміти не управління об'єктом, а розв'язання певної категорії завдань, спрямованих на уникнення чи мінімізацію негативного впливу ризиків на життєдіяльність суспільства;

– дефініцію «соціальні ризики» з позицій об'єктно-суб'єктного, процесного й ціннісно-орієнтованого підходів як явища чи події, що виникають безпосередньо у соціальній сфері, ймовірне чи передбачене настання яких призведе чи може призвести до негативних наслідків для життєдіяльності людини і суспільства;

– науково-методичні підходи до класифікації соціальних ризиків з метою їх ідентифікації при обґрунтуванні заходів соціальної політики, спрямованих на запобігання і зниження їх негативного впливу на різних рівнях управління; запропонований підхід передбачає багаторівневу комбіновану систему класифікації соціальних ризиків з використанням ієрархічного, фасетного методів, що дає змогу максимально деталізувати ризики для прогнозування, аналізу і вибору моделі реагування;

– поділ соціальних ризиків за ознаками ймовірності настання, джерел виникнення і характеру дії на такі групи: ризики соціальної політики, ризики ймовірнісного типу настання, фізіологічні ризики, поведінкові ризики; показано. У контексті соціального захисту ризики слід розглядати не лише за їх видами, а й за сферами діяльності та рівнями виникнення: аналіз за сферами діяльності дає змогу сконцентрувати увагу і ресурси у відповідних галузях економіки, а за рівнями суб'єктів ризику – уможливорює розроблення заходів економічної політики і прийняття рішень за умови відповідальності за їх якість;

– наукові підходи до трактування соціального страхування, що за соціальною та економічною сутністю розглядається як основна модель соціального захисту. Діяльність у сфері соціального страхування пов'язана з перерозподілом або зниженням ризиків між громадянами і спеціалізованими організаціями. Тобто соціальне страхування у контексті мінімізації негативного впливу соціальних ризиків є інструментарієм виявлення, оцінювання й управління ризиком, який відображає характерні особливості відносин між суб'єктами та об'єктами ризику, обтяжених можливими загрозами, невизначеністю і невикористаними можливостями;

дістало подальшого розвитку:

– аналітична оцінка недосконалостей чинної системи соціального захисту населення України, спрямована лише на протидію ризику втрати доходу, тоді як ризики якості життя не охоплюються і не враховуються цією системою, а її методи менеджменту соціальних ризиків обмежені

лише моделями соціальної допомоги, соціального забезпечення і соціального страхування, які, водночас, не охоплюють ризики соціальної політики і поведінкові ризики;

– теоретико-методичні положення щодо змістовних характеристик чинників і механізмів формування ризиків за типами: ризиків соціальної політики, ризиків ймовірнісного типу настання, ризиків фізіологічного характеру, ризиків поведінкового типу. Чинники є первинними факторами впливу на суспільні процеси в частині виділення об'єктивних і суб'єктивних характеристик та внутрішніх і зовнішніх джерел генерування, що дає змогу визначити рівень і межі інституційного регулювання процесів формування соціальних ризиків та подолання їх наслідків;

– наукові положення щодо основного джерела виникнення та рівня впливу соціальних ризиків, які залежать, головним чином, від чинної соціальної політики та спроможності держави виконувати її основні вимоги; доведено, що рішення у сфері соціальної політики майже завжди є потенційними джерелами ризиків. Систематизовано основні категорії соціальної політики, доповнено й уточнено сутність компонентів таких категорій соціальної політики, як мета і завдання, функції та принципи побудови, сфери і рівні, методи та форми реалізації тощо;

– теоретичні узагальнення й характеристики соціальної та економічної сутності ризиків старіння населення в частині визначення їх специфічних особливостей, зокрема: 1) джерелом ризику є генетика людини із закладеним механізмом незворотних фізіологічних змін; 2) об'єктом ризику з економічної позиції є працездатність людини та її матеріальне становище, а з соціальної – соціальний статус і рівень інтегрованості у суспільство; 3) суб'єктом ризику є одночасно і людина, і держава; 4) головними чинниками, що обмежують участь літніх осіб у сфері суспільного виробництва, є погіршення їх психофізичного стану та зниження конкурентоспроможності на ринку праці; 5) наслідком дії ризику

для людини є посилення економічної та соціальної залежності літніх людей від працездатного оточення й держави, а для держави – додаткові витрати на здійснення соціального захисту. Такий підхід сприятиме підвищенню обґрунтованості заходів соціальної політики щодо літніх людей через розподіл впливу ризику між його суб'єктами;

– наукова аргументація щодо доцільності поетапного впровадження накопичувальної системи пенсійного страхування при збереженні солідарної системи з поступовим реформуванням її основних параметрів. Заздалегідь має бути створено відповідну інфраструктуру, прийнято відповідну законодавчу базу, організовано управління накопичувальними фондами, вирішено питання захисту фондів накопичувальної системи від інфляції, банкрутства, можливих ризиків їхньої втрати – відповідно, початок упровадження накопичувальної системи в Україні слід відкласти до проведення необхідної підготовки.

Практичне значення роботи полягає в обґрунтуванні методологічних засад системи реагування на негативний вплив соціальних ризиків, що надасть змогу застосовувати результати дослідження в економічній практиці в Україні як у час виходу з кризи, так і в період економічного зростання.

Основні наукові положення дисертації доведено до рівня методичних розробок і практичних рекомендацій, які використані: Міністерством соціальної політики України при визначенні заходів, спрямованих на зниження негативного впливу соціальних ризиків (довідка про впровадження результатів наукового дослідження № 4900/0/2-19/13 від 11.03.2019 р.); Київським національним університетом імені Тараса Шевченка – при розробці матеріалів та проведенні лекційних і семінарських занять для студентів економічного факультету (довідка про впровадження результатів наукового дослідження № 013/121 від 12.03.2019 р.); Пенсійним фондом України – в процесі вдосконалення нормативно-правової та методологічної бази впродовж 2018–2019 років

(довідка про впровадження результатів наукового дослідження № 7147/4 від 11.03.2019 р.); Державним вищим навчальним закладом “Університет менеджменту освіти” Національної академії педагогічних наук України – при впровадженні методологічних засад класифікації соціальних ризиків та реагування на ризики на всіх рівнях управління, що дозволило рекомендувати використання матеріалів дослідження у навчальному процесі у закладах вищої освіти (довідка про впровадження результатів наукового дослідження № 20-05/874а від 11.03.2019 р.); ТДВ СК «Нафтагазстрах» – при розробці науково-методологічних засад мінімізації негативного впливу соціальних ризиків у сфері недержавного медичного страхування (довідка № 1 від 5.03.2019 р.); Страховою компанією «Арсенал Страхування» – при розробці страхових продуктів компанії із застосуванням моделі мінімізації негативного впливу соціальних ризиків (довідка про впровадження результатів наукового дослідження № 1 від 4.03.2019 р.); УСК «Княжа Лайф Вієнна Іншуранс Груп» – при розробці моделі визначення параметрів накопичувальної системи пенсійного страхування у періодах накопичення і використання коштів (довідка про впровадження № 263а/19 від 15.03.2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є завершеним науковим дослідженням. Усі наукові результати, викладені у дисертації, отримані автором особисто. Із наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертації використано лише ті ідеї та положення, що є індивідуальним здобутком автора роботи.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Головні теоретичні, методологічні положення та практичні рекомендації дисертаційної роботи доповідалися, обговорювалися й одержали позитивну оцінку на наукових і науково-практичних конференціях, в тому числі на: II міжнародній науковій конференції (м. Кельце, 26 січня 2018 р.), конференції Празького університету підвищення кваліфікації (м. Прага, 22–24 лютого 2017 року); XIV міжнародній науково-практичній

конференції «Світові тенденції та перспективи розвитку фінансової системи України» (м. Київ, 28–29 вересня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційна економіка: процеси, стратегії, технології» (м. Київ, 22 жовтня 2017 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Вдосконалення економіки та фінансової системи країни: актуальні проблеми та перспективи» (м. Запоріжжя, 2 лютого 2018 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Економіка, фінанси та менеджмент: сучасний стан, тенденції, перспективи розвитку в Україні та світі» (м. Полтава, 29 січня 2018 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Від Балтики до Причорномор'я: формування сучасного економічного простору» (м. Рига, 24 серпня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Економіка, фінанси, управління та право: теоретичні підходи та практичні аспекти розвитку» (м. Полтава, 23 липня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Стратегічні пріоритети соціально-економічного розвитку в умовах інституційних перетворень глобального середовища» (м. Одеса, 28–29 вересня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Експериментальні та теоретичні дослідження в сучасних науках» (м. Суми, 5 серпня 2018 р.); Міжнародній науковій інтернет-конференції «Світ економічної науки» (м. Тернопіль, 27 вересня 2018 р.); XVII Міжнародній науково-практичній конференції «Конкурентоспроможність національної економіки» (м. Київ, 5–6 жовтня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові підходи до ефективного використання потенціалу економіки країни» (м. Дніпро, 16–17 лютого 2018 р.); X Міжнародній науково-практичній конференції Грудневі читання «Інноваційний ресурс страхового ринку в сучасних умовах» (м. Київ, 4–5 грудня 2014 р.); XI Міжнародній науково-практичній конференції Грудневі читання «Європейський вектор розвитку страхового ринку України» (1 грудня 2016 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані у 50 наукових працях, в яких автору належить 94,4 друк. арк., у тому числі в індивідуальній монографії (обсягом 35,8 друк. арк.), 4 колективних монографіях, 26 статтях у наукових фахових виданнях України (з них одноосібних – 23; таких, що опубліковані у виданнях, які індексуються у міжнародних каталогах та наукометричних базах – 26 (у т.ч. 2 – у Scopus, 1 – у Web of Science)).

Структура та обсяг роботи. Дисертаційна робота складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел. Обсяг основного тексту дисертації викладено на 411 сторінках. У дисертації міститься 41 таблиця і 35 рисунків. Список використаних джерел налічує 369 найменувань. Загальний обсяг роботи складає 465 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ

1.1. Аналіз атрибутивних ознак категорії «ризик»

Розвиток суспільства супроводжується докорінними змінами у соціальній структурі людства. Сьогодні громадська система і суспільні процеси набувають дедалі менш контрольованого характеру. Нестійкість і ускладнення суспільної системи, зростання ступенів свободи, хаотизація соціальних процесів у період перебудови економіки спричиняють нові види і ступені ризиків. Ризики вже стали неодмінним атрибутом суспільного розвитку, бо виробництво товарів і послуг обертається на виробництво нових ризиків у всіх сферах людського життя. Звідси виникає потреба у чіткому визначенні сутності ризиків, теоретичних основ їх формування, особливостей та проблем, що пов'язані з ними.

З наукової позиції дослідженням ризиків займається ризикологія – це наука про поняття, основні закономірності, принципи та інструментарій виявлення, оцінювання й управління ризиками. Ризикологія – відносно давно виокремлений напрямок серед соціальних і економічних наук. Теорія ризиків могла вважатися задовільною ще у другій половині минулого століття. Щоправда, складність теми, недостатня визначеність об'єкта дослідження від самого початку породили множину поглядів на один і той самий предмет. У XXI ст. суттєво змінилося світове співтовариство і разом з ним став іншим пакет соціальних загроз. Це актуалізувало пошуки нових підходів до управління ризиками, зокрема, до уточнення основ теорії ризиків.

Теоретичних робіт за обраною тематикою доволі багато, проте переважна більшість із них має дидактичний, а не аналітичний характер, а дослідницькі праці хибують на вузьку спрямованість і практицизм.

Так, дидактична робота В.М. Буянова, К.А. Кірсанова, Л.М. Михайлова [21] присвячена аналізу, діагностиці, прогнозуванню,

програмуванню і плануванню ризиків як у виробництві, економіці, так і в повсякденному житті. Підручник І.Ю. Івченко [22] спрямований на оцінку ризиків, які виникають у «ситуації невизначеності сучасного економічного середовища», що дозволяє «швидко й ефективно приймати адекватні управлінські рішення у сфері економіки, бізнесу і фінансової діяльності». У дослідженні А.С. Коновалова [23] визначено сутність, змісту і функції економічного ризику. Науковець розглядає економічний ризик як категорію економічної теорії, що відбиває сукупність суб'єктно-об'єктних відносин у сучасній економічній системі.

Робота Н.В. Хохлова [24] спрямована на підготовку фахівців, які безпосередньо займаються дослідженням ризику, повинні вміти ідентифікувати небезпеки, оцінювати конкретні ризики, аналізувати результати, моделювати і прогнозувати розвиток небезпечних ситуацій, на підставі чого виробляти рекомендації щодо ефективних заходів управління ризиком для осіб, відповідальних за прийняття рішень; фахівців, які розуміють результати аналізу ризику і використовувати їх у своїй роботі. Як запевняє автор, у цій праці втілений досвід американської освіти в Гарвардському, Стенфордському та Каліфорнійському університетах а також навчання згідно програми у сфері наук з ризиків FORM.OSE, прийнятою Комітетом Міністрів Ради Європи.

Окрім фундаментальних праць, існує багато робіт вітчизняних та іноземних авторів під схожими назвами на кшталт «Основні поняття ризику» [25; 26; 27; 28 тощо]. Такі праці мають роз'яснювальний характер і мало що додають до вже відомого.

Соціальні явища можна поділити на такі, що існують завжди, такі, що виникли в той або інший історичний період і продовжують існувати досі, й такі, що існували переважно у відповідні історичні періоди. Так, гроші з'явилися більш як 3000 років до нашої ери і продовжують існувати досі. Патріархальні відносини були характерними для первісного суспільства, що перейшло до землеробства, а зараз ми спостерігаємо лише

атавізми патріархату. Навпаки, ризики існували завжди. Вони виникли разом з виникненням людської популяції і навіть раніше, оскільки всьому живому властиво робити помилки. Ще давні люди, граючи в азартні ігри, зокрема в кості, оцінювали можливі ризики. Сцени цієї гри виявлені і в єгипетських гробницях, і на античних грецьких вазах. Пізніше ризик спостерігався в мореплаванні, підприємництві, банківській справі.

«Ризик як економічна категорія виник ще на зорі цивілізації, коли у людини з'явилося усвідомлення щодо можливості виникнення несприятливих ситуацій, холоду, голоду тощо», пишуть автори [29]. Але ризик існував і до цивілізації, він існував завжди. А от як економічна категорія ризик не міг виникнути раніше, ніж з'явилася наука «економіка».

Буття первісного суспільства (суспільства збирачів, рибалок і мисливців) було вкрай ризикованим. Спочатку здавалося, що ризик має природні коріння. Коли настало розуміння того, що людина породжує ризик власними помилковими діями, людство перейшло в цивілізаційну фазу буття. Праця щодо зменшення ризику власних помилок вилілась у виробництво бронзи, заліза, а відтак, плуга тощо.

Загалом історію людства можна представити як боротьбу за зниження існуючих ризиків шляхом створення нових.

Вперше німецький математик Й.Н. Тетенс дав наукове визначення поняттю «ризик» у праці «Вступ до розрахунку життєвої ренти і права на її отримання», виданій у 1786 р. у Лейпцигу. Саме він започаткував основи наукового напрямку – ризикології, як науки про ризик в економіці, яка успішно застосовувалась у різних сферах економіки, зокрема і у страхуванні життя [29].

Ризикологія як наука про збереження здоров'я і безпеки людини в середовищі проживання, покликана виявляти й ідентифікувати небезпечні та шкідливі фактори, розробляти методи і засоби захисту людини шляхом

їх зниження до прийнятних значень, виробляти заходи з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій мирного й військового часу [21].

Отже, згідно з цим визначенням, сучасна ризикологія – не дослідницька, вузько прикладна наука. Її розглядають як засіб у руках бізнесмена, фінансиста, державного діяча тощо. Утилітарний підхід не дозволяє зосередитися на сутності свого об'єкта ризикології. Тому в ній легко уживаються зовсім різні визначення категорії «ризик», які не аналізуються, а сприймаються як даність. Доходить до того, що ризик визначають як кількісну оцінку небезпеки [21]. Виходить, що термін «ризик» означає число, і граматично він не іменник, а числівник.

Ідучи у руслі суб'єктивної філософії, ризику намагаються ставити у відповідність атрибут прогнозованості, називаючи його прогностичною категорією [21]. На думку авторів, якщо той чи інший індивід не прогнозує зіткнення з автомобілем, то для нього можливість такого зіткнення відсутня, що абсурдно. Так, малі діти і підлітки зазвичай не прогнозують нещасних випадків на дорозі, і саме через це ризик нещасних випадків збільшується.

З тих самих позицій ризику також ставлять у відповідність атрибут цілепокладання, без чого проблеми ризику просто не виникає [21]. Проте за цією логікою, якщо селянин працюватиме без цілі, то ризик неврожаю його омине тощо.

Інші визначають ризик як діяльність, пов'язану з подоланням невизначеності...» [21], впливає, що бездіяльність не створює ризику.

Таких сентенцій у «новій науці» зустрічається чимало. Тому буває складно відділити зерна від половини, а, отже, потрібен критичний підхід. Проблема полягає в тому, що насправді ризикологія розглядає не різні визначення категорії «ризик», а різні визначення терміну «ризик», які становлять зовсім різні омонімічні категорії.

Фактично ризикологія в своїх рекомендаціях визначення ризику зовсім ігнорує, сприймаючи його як інтуїтивно визначене контекстне поняття і часто ототожнюючи його з негараздом.

Саме тому у визначенні категорії «ризик» (і, особливо, «соціальний ризик») слід виходити за межі понять, напрацьованих ризикологією, послуговуючись філософією та економічною теорією.

Уперше термін «категорія» ввів у науку Аристотель у творі «Категорії». Поміж десяти Аристотелевих категорій лише одна стосується економічної сфери, а саме, категорія «володіння».

Філософський словник [30] визначає термін «категорія» як основне поняття, що віддзеркалює найбільш загальні і суттєві властивості, сторони, відношення явищ дійсності і пізнання. Побудова категорій є однією з найбільш суттєвих рис абстрактного мислення. Світогляд людини оперує такими всеосяжними категоріями, як світ, всесвіт, природа, матерія, узагальнений розум, час, простір, мораль, істина, життя тощо [31].

Економічна енциклопедія [32] розглядає економічні категорії як сходинки пізнання об'єктивної економічної дійсності, результат і засіб цього пізнання, вирази масових, повторюваних економічних процесів і явищ.

Зосередимо увагу на визначеннях «загальні та суттєві властивості». Загальні властивості можна розуміти в двох сенсах. По-перше, загальне поняття – це таке, яке вміщує інші поняття або тісно кореспондує з ними. Наприклад, категорія «вартість», як замкнений грошовий потік, що обслуговує односпрямований потік товарів [31], кореспондує з такими поняттями, як: суспільне виробництво, заробітна плата, прибуток, амортизаційні відрахування тощо. Без розуміння цих понять сприйняття змісту вартості буде неповним.

У іншому сенсі, загальне поняття – це характеристика багатьох явищ. Наприклад, категорія «корисність» нічого не вміщує, окрім самої себе, однак вона присутня майже в усіх сферах господарювання. Так, можна

казати про корисність товарів, праці, умов побуту, інвестицій, заощаджень тощо.

Категорія «ризик» є загальною, власне, в іншому розумінні цього слова. Ризик стосується всіх природних явищ і всієї господарської діяльності.

Перейдемо до визначення «суттєві властивості». Суттєве – це те, без чого не можна обійтися. Це визначення суб'єктивне і відносне. Один і той самий феномен в одному випадку відіграє суттєву роль, у іншому – несуттєву; в одному сенсі явище виступає як суттєве (наприклад, головна причина), в іншому – навпаки.

Чи суттєва категорія «ризик»? Тут можна відповісти по-різному. Якщо йдеться про землетрус, ризик неврожаю або економічної кризи – це суттєві ризики, і тут він є економічною категорією. Коли розглядається ризик банкрутства окремого малого підприємства – це несуттєвий ризик у макроекономічних масштабах і одночасно суттєвий для власника підприємства. Тобто ризик з одного боку, економічна категорія, з іншого – другорядне поняття.

Надалі постає питання безпосереднього визначення категорії «ризик».

Можливість виникнення негараздів називають ризиком. Тобто ризик – не феномен (згідно [33]), а відношення до феномену. Це не землетрус чи криза, неврожай, а можливість настання всіх перелічених феноменів. Негаразди виникають (прогнозовано чи випадково) як із зовнішніх причин (природних або історичних), так і від дій людини в повсякденному житті. Але ризики не виникають; вони існують стільки, скільки існує людська популяція. Зазначимо, що наше визначення ширше за так звану аксіому всеосяжності, за якої ризики виникають лише в результаті людської діяльності. Адже бездіяльність тягне ще більші ризики.

Ризик – категорія векторна. Вектор (R) складається з трьох елементів: 1) частоти (швидкості потоку ймовірностей) виникнення негараздів (Pr); 2) їх масштабу (Sc) і 3) значущості (Si):

$$R = R(Pr, Sc, Si) \quad (1.1)$$

Існує стійка омана, що ризик безпосередньо вимірюється ймовірністю негараздів, вираженою у відсотках. Насправді перший елемент ризику (Pr) вимірюється швидкістю потоку ймовірностей, а одиницею виміру ризику є відсоток, поділений на одиницю часу, наприклад %/рік, %/добу тощо.

Якщо існує статистика несприятливих випадків, вона може слугувати підґрунтям для прогнозування ймовірності. Якщо статистики немає, під ймовірністю розуміють суб'єктивний фактор – рівень упевненості прогнозиста.

Вимір масштабу кожного несприятливого випадку (Sc) залежить від конкретної сфери ризиків. Щоб кількісно оцінити масштаб слід:

- побудувати прогнозний ряд випадкових чисел;
- керуючись власним уявленням про реальні процеси, задати (або обирають) так звану криву щільності ймовірностей;
- керуючись даними статистики, задати крайні межі цього ряду;
- розрахувати прогнозне значення математичного очікування (або медіану чи нижній квантиль) величини масштабу;
- розраховують прогнозну дисперсію випадкової величини (другий центральний момент). Саме дисперсію як рівень невизначеності часто зіставляють з аналізованою категорією, хоча вона – лише один із елементів вектора ризику.

Значущість кожного несприятливого випадку (Si) вимірюють шляхом зіставлення методом ранжування. Вимір значущості – процедура суб'єктивна. Адекватність показника залежить від кваліфікації експерта, його соціальної спрямованості (ідеологічної, політичної, економічної), історичних умов, у яких відбувається вимір.

Сучасна наука дозволяє передбачати значно більше різновидів негараздів і точніше їх прогнозувати, ніж раніше. Однак це не означає, що самих ризиків стало більше, що негаразди відбуваються частіше і їхні наслідки катастрофічніші для існування людської популяції, ніж раніше. Просто людство дедалі швидше продукує нові ризики. Вони масштабніші, за попередні, однак ця масштабність відносна. Адже останнім часом популяція людей вельми розрослася. Зараз на земній кулі понад 7,5 мільярда осіб, тоді як у 1820 році був лише один мільярд. Уперше в історії у 2009 році чисельність міського населення зрівнялася з чисельністю сільського, що створює нові ризики.

При цьому нас однаково не повинна ані лякати висока розрахункова ймовірність настання негараздів так само, як заспокоювати низька. Адже, якою б не була ймовірність настання негараздів, варіантів завжди три. У зазначений період подія:

- 1) відбудеться або не відбудеться;
- 2) відбудеться частково чи в значно більших масштабах;
- 3) відбудеться не прогнозована подія, а інша, схожа чи не схожа на неї.

Інша річ, що ризик цивілізаційної кризи має зростати з часом існування цивілізації. Така природа історичних змін [31].

Зосередимося на визначенні «негаразди». Це поняття стосується проявів природних (і соціальних) явищ, що сприймаються крізь призму людських відчуттів. Без людини негараздів не існує. Якщо ми кажемо про шкоду, якої ті чи інші події можуть завдати природному середовищу, то завжди маємо на увазі можливість звуження екологічної ніші людини, саме людини, а не флори і фауни взагалі. Отже, ризик – це одночасно об'єктивна і антропоморфна категорія. З цієї позиції ризику можна розглядати подвійний зміст:

- 1) ризик опинитись у скрутному становищі;

2) своїми діями або бездіяльністю створити для себе (чи для інших) скрутне становище, наприклад, дії підприємців, спрямовані на розширення випуску товарів, час від часу призводять до економічних криз тощо.

Однак негаразди – один із аспектів парного поняття «добре-погано» [31], то ризик – аксіологічна категорія. Крім того, негаразди для однієї частини суспільства можуть обернутися позитивом для іншої, отже, ризик – також моральна категорія. Будучи аксіологічною і моральною категоріями, ризик може стати ідеологічним знаряддям, що перешкоджатиме його науковому аналізу. Так, законодавчі акти, що збільшують ризик корупції і цим затримують економічний розвиток, одночасно спрямовані на збагачення певної частини державних службовців.

У визначенні категорії «ризик» фігурує й поняття «можливість». За Аристотелем, можливість – це те, що існує, іноді трапляється або існувало в минулому. Можливість вдалося математизувати засобами теорії ймовірності, математичної статистики і математичної теорії ігор. Безпосереднім вимірюванням можливостей займається загальна статистика: соціальна, економічна, метеорологічна, сейсмічна тощо.

Далі розглянемо визначення більш вузької категорії ризику, а саме економічного ризику.

Економічними називають ризики, що супроводжують господарську діяльність людини, незалежно від причин (природних, суспільних, політичних, економічних) виникнення негараздів. Землетрус впливає на економіку, і тому ризик землетрусу (можливість землетрусу) є економічною категорією. Отже, на економіку впливає не тільки сам землетрус, але і його очікування. Адже можливість землетрусу спонукає застосовувати спеціальні конструкції при будівництві, утримувати фахівців із надзвичайних ситуацій, проводити навчання населення, впроваджувати спеціальну систему оповіщення тощо.

Зазначимо, що позитивні й постійно діючі природні фактори, такі як родючість ґрунту, запаси корисних копалин тощо, завжди вважались економічними чинниками. Навпаки, негативні й випадкові фактори, такі як землетруси, тайфуни, пожежі, руйнування гребель, аварії на АЕС, виробництво фальшивих ліків тощо, донедавна не вважались економічними чинниками, як і постійно діючі ризики виникнення таких негараздів. І тільки як теорії ризиків – ризикології останні стали розглядатись як системоутворюючі економічні чинники. Йдеться не про те, що раніше ризики ігнорувалися суспільством. Вони лише не розглядались як категорія економічної науки.

Як економічна наука розпадається на декілька напрямів, так і ризики можна розглядати окремо як соціально-економічну категорію, макро- або мікроекономічну тощо. Так, ризик зміни суспільного устрою – це соціально-економічна категорія. Ризик світової кризи – макроекономічна категорія, ризик банкрутства окремого банку – мікроекономічна.

Виникнення окремої пожежі – це мікроекономічна проблема. Кількість пожеж у поточному році, що перевищує минулорічний показник – макроекономічна проблема тощо.

Окремо зупинимося на змістовному елементі ризику – масштабі прогнозованих негараздів. Висловимо, наприклад, у термінах ризикології прогноз реального валового внутрішнього продукту (ВВП) на наступний рік. Припустимо, що в наступному році темп зростання реального ВВП не досягне 3 % і ризик цього становить 70 %. З огляду на історію економічних процесів в Україні, їх волатильність, чутливість до варіювання світових цін на ресурси, непередбачуваність змін внутрішньої і світової політики тощо можна прогнозувати коливання темпів зростання ВВП у межах від –10 % до +10 % (з 90-відсотковою довірчою ймовірністю). Отже, ризиковість (невизначеність) прогнозу ВВП на майбутні роки характеризується розмахом у 20 в. п., або середньоквадратичним відхиленням у 10 в. п.

Для оцінки значущості ризику порівняємо стриманий прогноз із багаторічною статистикою реального ВВП у США. Там середньоквадратичне відхилення становить приблизно 1 в. п., тобто в 10 разів менше, що дозволяє американським фахівцям більш упевнено прогнозувати ВВП.

Зазначимо, що слід розрізняти ймовірність самого явища і ймовірність його реалізації за прогнозом. Так, ймовірність настання світової економічної кризи за певний період обраховується як відношення числа буржуазних криз, що відбувалися протягом цього періоду до його тривалості. Так, за період із 1857 по 1996 роки відбулося 28 світових криз. Це означає, що ймовірність виникнення кризи у будь-якому році становить 20 %.

Ймовірність реалізації прогнозу світових криз є відношення успішних прогнозів, зроблених певним прогнозистом, до їх загального числа. Відповідно, слід розрізняти ризик виникнення світової кризи від ризику людської помилки при прогнозуванні криз. Перша категорія ризиків має об'єктивні ознаки, друга – суто суб'єктивні. Науці не відомо, щоб хтось зміг спрогнозувати виникнення кризи з похибкою ± 1 рік. Тобто ймовірність реалізації таких прогнозів становить нуль відсотків.

Ризикологи сподіваються на повноту інформації для прогнозування ризиків, вважаючи, що це гарантує успіх. Насправді за будь-якої інформаційної повноти без винайдених законів економіки наукове прогнозування неможливе. Йдеться про об'єктивні закони, що розкривають часові інваріанти. Саме цього сучасній ризикології не вистачає. Підкреслимо, що знання незмінних у часі співвідношень однаково необхідно як для детерміністської моделі економіки, так і для ймовірнісної.

Зазначимо, що ризик є одночасно і філософською категорією, яку розуміють як об'єктивну або суб'єктивну [30]. З об'єктивного погляду, ризики існують незалежно від того, що про них думає сам дослідник. При цьому деякі ризики взагалі не залежать від цілеспрямованої діяльності

людей (землетруси, економічні кризи), окремі залежать частково (пожежі), ще інші стають безпосереднім наслідком конкретно прийнятих і впроваджених рішень. Із суб'єктивного погляду, ризик існує, поки про нього думає сам дослідник [23]. Більше того, суб'єктивісти розглядають ризик як діюче начало, що має декілька функцій. Такий ризик, звісно, не може бути об'єктивним. Існує також об'єднувальна (дуалістична) позиція.

Між тим, не спосіб мислення визначає практику. Навпаки, психологія людини у різний спосіб пристосовується до практичних потреб.

Розглянемо, як будуть діяти морально виважені особи з різним філософським мисленням, якщо, наприклад, існує ризик прориву греблі. Об'єктивіст прийме рішення щодо ремонту греблі та відселення мешканців, бо вони можуть постраждати внаслідок її раптової руйнації. Суб'єктивіст прийме те саме рішення, бо в своїй уяві співчуває стражданню, на які наражаються мешканці. Дуаліст прийме рішення щодо ремонту греблі, а залишок коштів спрямує на превентивний ремонт іншої греблі. Отже, раціональність дій залежить від способу мислення, і якби було інакше, то завжди існувала б лише одна точка зору.

Однак в економічній літературі часто зустрічається вільне трактування термінів «суб'єктивність» і «об'єктивність», що завжди призводить до плутанини. Так, автори [21] пишуть: небезпеку найчастіше співвідносять (у звичайному житті) зі здатністю заподіювати якусь шкоду, зло, нещастя. Отже, ризик завжди суб'єктивний. Без суб'єкта, який знає, що таке нещастя, а що можна вважати злом, що таким не є; звідки походить шкода, а що не загрожує втратами, уявлення про ризик неможливі. Ризик – поняття суто людське, що виходить з цінностей людини, її фізіологічних і психічних можливостей. Слідом за В. Буяновим зі співавторами [21], А. Коновалов пише, що при обчисленні економічного ризику основним критерієм є рівень інформації або інформованість суб'єкта про стан економічного середовища [23]. У цьому контексті видається, що економічний ризик є суб'єктивним.

Отже, автори правильно роблять наголос на тому, що ризик – категорія антропоморфічна, і водночас при цьому плутають антропоморфізм із суб’єктивізмом. Плутанина виникає через те, що у філософському розумінні суб’єктивізм, як і об’єктивізм, – це різні способи абстрагування в процесі людського пізнання, а не ділення за принципом: може чи не може щось існувати без людства. Так, людські хвороби, макроекономічні відносини тощо – це об’єктивні явища, хоча стосуються людини і не можуть без неї існувати. Навпаки, для суб’єктивіста об’єктом його пізнання є він сам, його відчуття, почуття, думки тощо. Він вважає, що уявлення про існування чогось за межами мислення є надмірним тощо.

Інша річ, коли одне і те саме явище сприймається різними особами по-різному. Наприклад, ризик банкрутства фірми сприймається її конкурентами як благо. Цей приклад свідчить про відносність категорії ризику.

Чого домоглася людина, так це того, що ризики, пов’язані з людиною, прийшли на зміну ризикам природним. Тепер головний ризик – це людський фактор, який неможливо ні усунути, ні значно зменшити. Бо людині властиво помилятися, як будь-якій живій істоті. Проте наразі фахівці переважно недостатньо обізнані з теорією помилок. Так, Н. Хохлов писав у 2001 році про [24]: «... аварія подібного типу [мається на увазі Чорнобильська катастрофа] настільки малоімовірна, що для повторної її реалізації, судячи з усього, потрібно буде чимало часу». Тим часом Фукусімська катастрофа відбулась усього через чверть сторіччя після Чорнобильської (1986 та 2011 роки). Підприємницька (економічна взагалі) зацікавленість лише збільшує ризик людської помилки. (В обох випадках проектувальники мали на меті зекономити кошти на будівництво АЕС). Дійсно, «історія є часовим потоком ризиків, що були реалізовані» [22].

Чи можна нині всі негаразди передбачити заздалегідь? Розглянемо такий приклад. Зараз у світі панує тенденція до заміни автомобільного транспорту, що працює на бензині, на електричний. З одного боку, це

зменшить ризик отруєння вихлопними газами, з іншого – підвищить ризик суцільного зупинення автотранспортних засобів при аварійному відключенні електроенергії хоча б на декілька діб.

Було б помилкою вважати, боцімто ризикологія має у своєму розпорядженні загальні методи вирішення будь-яких завдань, загальні підходи тощо. Визначення ризику – не одноразовий акт, а суперечливий процес. Щоб розуміти, що таке ризик, потрібно бути фахівцем у ризикології.

Головна парадигма теорії ризиків полягає в тому, що ризику не можна повністю уникнути жодним чином. Один ризик можна зменшити лише за рахунок збільшення іншого. Наприклад, обережний перехід через дорогу зменшує ризик смерті від дорожньої пригоди, але збільшує ризик спізнитися на службу. Відмова підприємця від запозичення зменшує ризик банкрутства у випадку кризи і одночасно збільшує ризик банкрутства під тиском конкурентів, тощо. Де-факто можна зменшити негаразди, наприклад, очікуваний збиток. Однак це зовсім не те саме, що уникнення або одностороннє зменшення ризику, бо ризик – це те, що ще не відбулося і невідомо, як і коли станеться. Водночас у жодній роботі з питань ризик-менеджменту цей підхід не розглядається, всюди йдеться лише про зменшення рівня ризику [34].

Отже, на основі критичного аналізу встановлено різноманітність наукових підходів до інтерпретації змістовного наповнення категорії «ризик» і обґрунтовано її основні атрибутивні ознаки. Визначено, що наслідком розвитку людської цивілізації стало переважання людського фактору у генеруванні ризиків над природними факторами, а наслідком глобалізації – зростання масштабності ризиків.

1.2. Сутність і зміст поняття «ризик» на сучасному етапі розвитку суспільства

Концептуальна невизначеність терміну «ризик» у сучасній науці пов'язана з тим, що у процесі соціогенезу розуміння ризику та його сутності не було однозначним та загально визнаним [35]. І сьогодні відсутня одностайність щодо етимології слова «ризик». Існують погляди на його походження від латинського «risicare», що означає «небезпека» або «скеля», від грецького «ridsikon», «ridsa» перекладається як круча, скеля; від італійського «risiko» – небезпека, загроза, «risicare» – маневрувати поміж скель. У англійській літературі слово «risk» почали вживати у середині XVIII ст. як похідне від французького «risque» – ризикований, сумнівний. У російськомовних джерелах поняття «ризик» уперше було подано в словниках В. Даля і С. Ожегова [36], де воно трактувалося як «дія на удачу в надії на щасливий результат».

Категорію «ризик» у більшості випадків визначають як небезпеку втрати ресурсів чи недоодержання доходів порівняно з варіантом, що розрахований на раціональне використання ресурсів. Ризик визначають також як усвідомлену можливість небезпеки виникнення непередбачених втрат очікуваного прибутку, майна, грошей у зв'язку з випадковими змінами умов економічної діяльності, несприятливими обставинами [27]. Його вимірюють частотою, ймовірністю виникнення того чи іншого рівня втрат.

Ризик – це складне явище, що має безліч неминучих, а іноді протилежних реальних основ. Цим обумовлена можливість існування значного розмаїття визначень понять «ризик» з різних позицій, залежно від цілей дослідження. У табл. 1.1 подані визначення поняття «ризик» зарубіжними і вітчизняними фахівцями, а також його трактування за міжнародними стандартами.

Таблиця 1.1

**Визначення ризику міжнародними стандартами, вітчизняними
та зарубіжними авторами**

№ з/П	Джерело або автор	Визначення ризику: ризик – це
1	2	3
1.	ISO 31000 Risk management. Principles and guidelines	вплив невизначеності на цілі; вплив – відхилення від того, що очікується
2.	Enterprise Risk Management (ERM) – Integrated Framework Standard COSO	події, вплив яких є негативним, які заважають створенню або ведуть до зниження вартості
3.	Risk Management Standard FERMA	комбінація ймовірності настання події і її наслідків
4.	С. Ожегов	можливість небезпеки чи дія «на удачу» в надії на щасливий результат [36]
5.	О. Ренн	можливість того, що людські дії або результати діяльності призведуть до наслідків, які впливають на людські цінності [37]
6.	Дж. Морган	ступінь невизначеності одержання майбутніх чистих доходів [38]
7.	І. Бланк	шанс несприятливого результату, небезпека, загроза втрат і ушкоджень [39]
8.	В. Вітлінський, Л. Маханець	економічна категорія, яка відображає характерні особливості сприйняття зацікавленими суб'єктами економічних відносин об'єктивно наявних невизначеності й конфліктності, іманентних процесам цілепокладання, управління, прийняття рішень, оцінювання, що обтяжені можливими загрозами і невикористаними можливостями [40]
9.	В.Д. Базилевич та ін.	ймовірність виникнення таких негативних соціальних явищ, як злочинність, порушення безпеки об'єктів, несприятливі соціальні зовнішні об'єкти та ін. [8]
10.	Е. Лібанова, В. Горбулін, С. Пирожков та ін.	потенційна характеристика дії, що виявляється у можливості негативних її наслідків. Зазвичай, виокремлюють такі групи ризиків: матеріальні – моральні; значні – незначні; передбачувані – непередбачувані; поточні – довгострокові; актуальні – відтерміновані [41]
11.	О. Власюк	глобальні загрози та стратегічні виклики (з позиції національної безпеки) [9]
12.	О. Новікова	перший крок розвитку небезпеки, за яким послідовно виникає загроза, котра переростає у виникнення небезпечної події, що негативно впливає на безпеку людського та соціального розвитку [19]

Закінчення таблиці 1.1

1	2	3
13.	В. Надрага	ймовірність негативних проявів у функціонуванні соціальних інститутів, евентуальне уповільнення процесів суспільного відтворення, формування соціальної нестабільності та напруженості (щодо соціальних ризиків як наукової категорії) [16]
14.	П. Грабовий	ймовірність (загроза) втрати підприємством частини своїх ресурсів, недоодержання доходів чи поява додаткових витрат у результаті здійснення певної виробничої і фінансової діяльності [42]

Джерело: згруповано автором.

Існує багато інших визначень поняття ризику, наприклад, ризик є подією, як правило, з негативними економічними наслідками, які, можливо, настануть у майбутньому в розмірах, які не можна передбачити [43].

Поряд із суто науковим визначенням ризику існують його побутові тлумачення, коли він асоціюється з небезпекою: ризик як «дамоклів меч»; ризик як удар долі; ризик як виклик власним силам; ризик як гра; ризик як ранній індикатор небезпеки.

Наведені визначення показують, що ризик є досить складним поняттям і його однозначного визначення не існує. Але він має декілька характерних ознак, що притаманні усім його видам і які можна покласти в основу формулювання його сутності:

- ризики – це небезпека втрат;
- ризики настають у вигляді природних явищ чи подій суспільства (індивідів, груп індивідів);
- ризики природних явищ пов’язані з імовірністю (невизначеністю, випадковістю) настання у часі і просторі;
- ризики подій суспільства пов’язані з ризиковими рішеннями суб’єктів ризику або з «діями на удачу в надії на позитивний результат»;
- наслідки природних ризиків завжди негативні, а ризики подій у суспільстві можуть бути як негативні, так і позитивні.

Нерідко можна зустріти визначення ризику не як філософського поняття, а як саму міру негараздів, як кількісну величину, що дорівнює ймовірності настання негараздів у майбутньому. Тоді вислів «ймовірність настання ризиків» слід вважати плеоназмом.

Існують також ексклюзивні визначення:

– за Н. Топишко, «ризик – це міра впливу подій, що призводять до обмеження економічної самостійності і соціального благополуччя людини» [44];

– за Ф. Найтом, «Ризик є невизначеністю, котру можна виміряти; як міра невизначеності він дорівнює добутку ймовірності настання несприятливої події та величини завданих збитків, тобто характеризується наявністю джерела небезпеки й вразливості об'єкта» [33];

– за В. Надрагою, «ризик – це ситуаційна властивість, пов'язана з управлінською діяльністю, прийняттям рішення та можливими негативними його наслідками» [45];

– за Дж. Міллем, ризик тотожний математичному очікуванню величини збитків, що настануть внаслідок реалізації того чи іншого рішення [46].

Резюмуючи, можна стверджувати, що хоча ризики – складне і багатопланове поняття, але йому притаманні власні особливості, що дає можливість також однозначної дефініції:

ризики – це явища чи події, ймовірне чи передбачуване настання яких призведе чи може призвести до негативних наслідків.

Таке визначення є найбільш загальним і значною мірою відповідає поняттю ризик-менеджменту, що буде сприяти ефективнішому управлінню ризиками.

У процесі діяльності людство стикається з різними видами ризиків, які відрізняються між собою за місцем і часом виникнення, сукупністю зовнішніх і внутрішніх факторів, що впливають на їх рівень, на засоби їх

аналізу і методи опису. Так, за чинниками настання у роботі [43] зазначено, що ризики як можлива небезпека втрат можуть бути зумовлені певними природними явищами (землетруси, паводки, засуха тощо), випадковими подіями техніко-технологічного характеру (пожежі, аварії, вибухи тощо), кримінальними явищами (крадіжки, розбійні напади, шахрайство та ін.) і явищами суто економічного характеру, різноманітність яких досить стрімко зростає у зв'язку із поглибленням суспільного поділу праці, розвитком кредитної системи (порушення ритмічності поставок, кризи неплатежів, інфляція тощо).

Хоча видів ризику багато, за комплексом ознак їх можна згрупувати у макрокатегорії. Під категоріями тут слід розуміти групування на макрорівні ризиків за сутністю, чинниками, характером виникнення та ін. У літературних джерелах зазвичай виділяють такі категорії ризиків: природні, техногенні, побутові, соціально-політичні, технічні, економічні, кліматичні, екологічні, політичні, соціально-економічні тощо.

Практично у всіх таких переліках визначень фігурують природні ризики, що пов'язані з природними явищами. Іноді окремо виділяють і кліматичні ризики, хоча вони є теж природними і тому на макрорівні немає сенсу виділяти кліматичні явища як окрему категорію.

Техногенні й технічні ризики мають однотипні чинники виникнення. Крім того, вони мають схожі методи запобігання. Відповідно, їх теж доцільно об'єднати в одну категорію, краще у техногенну.

Соціально-політичні, побутові і соціально-економічні види ризиків охоплюють ризики, що виникають у соціальній сфері життєдіяльності суспільства та у сфері виробництва послуг. Їх розрізняє як сфера виникнення, так і причини й фактори виникнення, а доцільність їх самостійного дослідження не викликає сумнівів. Тобто в переліку категорій економічні й соціальні ризики повинні бути окремими категоріями

Політичні ризики – це ризики соціально-економічної політики, яка досить чітко поділяється на економічну політику і соціальну. Відповідно, і ризики соціально-економічної політики слід поділити на економічні та соціальні, виокремивши категорії економічних і соціальних ризиків, тим більше, що вони різняться і за методами захисту. Отже, всі ризики за сутністю, чинниками, характером і факторами їх виникнення доцільно поділити на природні, техногенні, економічні та соціальні. У табл. 1.2 наведений такий поділ ризиків за видами, категоріями і джерелами виникнення.

Таблиця 1.2.

Види ризиків за категоріями і джерелами виникнення

Категорія ризиків	Джерело ризиків	Види ризиків
1	2	3
Природні ризики	Природні та кліматичні явища	ризики землетрусів; ризики циклонів; ризики ураганів; ризики повеней; ризики смерчу; ризики зсувів; ризики кліматичних змін; ризики виверження вулканів; ризики ерозії ґрунтів; ризики посухи; ризики пожеж; ризики епідемії тощо
Техногенні ризики	Аварії, недоліки обслуговування, помилки персоналу	ризики транспортних аварій і катастроф; ризики аварій на АЕС і ТЕС, на хімічних комбінатах, на продуктопроводах, в системах газо- і водопостачання; ризики техногенного забруднення навколишнього середовища; ризики помилок проектування; ризики помилок при виготовленні об'єктів; ризики помилкових дій персоналу; ризики неякісного обслуговування; ризики неякісного ремонту; ризики фізичного зносу обладнання тощо
Економічні ризики	Суб'єкти економічної політики	ризики виробництва; транспортні ризики; комерційні ризики; торговельні ризики; фінансові ризики; інфляційно-дефляційні ризики; валютні ризики; інвестиційні ризики; ризики ліквідності; підприємницькі ризики тощо

Закінчення таблиці 1.2

1	2	3
Соціальні ризики	Соціальна політика суспільства	ризики відтворення населення; ризики безробіття; ризики у сфері послуг; екологічні ризики тощо
	Безпекова політика	ризики тимчасової чи стійкої втрати працездатності; ризики трудового каліцтва; ризики втрати годувальника тощо
	Фізіологічні явища	ризики народження; ризики старості; ризики смерті; ризики інвалідності тощо
	Поведінка суб'єктів	ризики поведінкових вчинків осіб, групи, об'єднань осіб; ризики порушення правопорядку тощо

Джерело: розроблено автором.

Для зручності розподілу ризиків за категоріями надамо їх коротку характеристику.

Природні ризики. До природних ризиків відносять явища неживої і дикої живої природи, стихійні явища, кліматичні явища. Вони виступають як могутні руйнівні сили і не підпорядковуються впливу людини. Природні ризики можуть стати причиною стихійного лиха, яке характеризується неоднозначністю наслідків, призводить до людських жертв і завдає значних матеріальних втрат.

Особливостями природних ризиків, пов'язаних із природними тектонічними процесами, атмосферними й гідрологічними процесами, сонячною активністю і т. ін., є великомасштабність негативних наслідків, неможливість їх передбачення та розрахунку. Їхніми причинами можуть бути як прояви природних катаклізмів, так і дії дикої живої природи дії диких тварин, мікроорганізмів, властивості рослин тощо [47].

Техногенні ризики виникають як аварії внаслідок збою в технології виробництва, раптового виходу з ладу машин, обладнання. До техногенного ризику належать аварії і катастрофи; не знешкоджені

боєприпаси; помилки проектування; помилки при виготовленні об'єктів; неякісне обслуговування; неякісний ремонт; фізичний знос обладнання; помилкові дії персоналу. Відповідно, причиною техногенних ризиків є можливі недоліки або особливі властивості машин і устаткування, помилки під час монтажу або експлуатації, порушення технології робіт, недбалість у роботі тощо, які призводять до передчасних поломок, виходу з ладу машин та обладнання. Вони можуть заподіяти збитки майну, завдати шкоди життю, здоров'ю людей та призвести до фінансових втрат.

Економічні ризики – це ризики суб'єктів господарювання у сфері виробництва товарів і послуг, пов'язані з імовірністю отримання збитків. Наприклад, на рівні підприємств ризики виникають у разі виробництва неконкурентоспроможної продукції, наявності застарілої техніки й обладнання, помилок персоналу, несправності допоміжних систем. На рівні банків – через крадіжки, злам баз даних, неправильне оформлення документів; страхових та інвестиційних компаній – унаслідок неможливості оплатити свої зобов'язання тощо. У табл. 1.2 види економічних ризиків наведені в укрупненому вигляді, а в більш детальному виді їх можна охарактеризувати так.

Ризики виробничого характеру – це ризики, пов'язані зі збитком від зупинки виробництва внаслідок впливу різних факторів і насамперед – із втратою або пошкодженням основних і оборотних засобів (устаткування, сировини, транспорту тощо). Сюди ж відносять ризики, пов'язані з упровадженням у виробництво нової техніки і технології.

Транспортні ризики – це ризики, пов'язані з перевезеннями вантажів транспортом: автомобільним, морським, річковим, залізничним, авіаційним тощо.

Комерційні ризики – це небезпека втрат у процесі фінансово-господарської діяльності. Вони характеризують невизначеність результатів певної комерційної справи.

Торговельні ризики – це небезпека, пов'язана зі збитком через затримку платежів, відмову від платежу, збитком у період транспортування товару, недопоставками продукції тощо.

Фінансові ризики пов'язані з імовірністю втрат фінансових ресурсів, їх поділяють на два види: ризики, пов'язані з купівельною спроможністю грошей, і ризики, пов'язані з вкладенням капіталу (інвестиційні ризики).

Інфляційний ризик – це ризик того, що при зростанні інфляції одержувані грошові доходи знеціняться з погляду реальної купівельної спроможності швидше, ніж зростуть номінально. За таких умов підприємець зазнає реальних втрат.

Дефляційний ризик – це ризик того, що при зростанні дефляції відбуваються падіння рівня цін, погіршення економічних умов підприємництва і зниження доходів.

Валютні ризики – це небезпека валютних втрат через зміну курсу однієї іноземної валюти щодо іншої при проведенні зовнішньоекономічних, кредитних та інших валютних операцій.

Ризики ліквідності пов'язані з можливістю втрат при реалізації цінних паперів або інших товарів через зміну оцінки їхньої якості і споживчої вартості.

Ризик банкрутства – це небезпека повної втрати власного капіталу і нездатність розраховуватися за всіма взятими зобов'язаннями через неправильний вибір об'єкта вкладання капіталу.

Кредитний ризик – це небезпека несплати позичальником основного боргу і відсотків, що належать кредитору.

Інвестиційні ризики охоплюють:

– ризик втраченої вигоди – це ризик настання непрямого фінансового збитку (неотримання прибутку) у результаті нездійснення якогось заходу;

– ризик зниження прибутковості, який містить у собі процентні та кредитні ризики;

- ризики прямих фінансових втрат – бюджетний ризик;
- селективний ризик, пов'язаний із безперервністю вибору видів вкладення капіталу для інвестування.

Підприємницький ризик слід розуміти як економічну категорію, що кількісно (та й якісно) характеризує об'єктивно існуючу невизначеність результату наміченої до здійснення підприємницької діяльності та відзначає ступінь неуспіху (або успіху) діяльності підприємця (фірми) порівняно із заздалегідь запланованими результатами. Цей ризик реалізується через втрату підприємцем своїх ресурсів, недоотримання доходів або появу додаткових витрат. Інакше кажучи, ризик – це загроза того, що підприємець зазнає втрат у вигляді додаткових витрат, понад передбачені прогнозом або планом його дій, або отримає доходи, нижчі за ті, на які він розраховував.

Варто зауважити, що більшість економічних ризиків є взаємообумовленими і переважно конкретизують підприємницький ризик.

Соціальні ризики стосуються соціальної сфери життєдіяльності людства. Їх реалізація призводить до матеріальної незабезпеченості внаслідок часткової чи повної втрати доходу, погіршення стану здоров'я, порушення базових прав і свобод людини.

Аналіз показує, що за ознакою ймовірності настання, джерел виникнення і характеру дії соціальні ризики доцільно поділити на такі групи:

- ризики соціальної політики;
- ризики ймовірнісного типу настання;
- фізіологічні ризики і поведінкові ризики.

Ризики соціальної політики пов'язані з ризиковими рішеннями суб'єктів соціальної політики. Це ризики, що виникають у сфері послуг (освіта, культура, охорона здоров'я, комунальне обслуговування, транспорт і зв'язок та ін.), ризики демографічного і соціального характеру (ризики багатодітності, неповної сім'ї, сирітства), екологічні ризики тощо.

Ризики ймовірного типу настання – це ризики, що випадково виникають у соціальній сфері у результаті недотримання вимог охорони праці чи порушень встановлених правил безпеки (трудова каліцтво, тимчасова чи постійна втрата працездатності, професійне захворювання тощо).

Фізіологічні ризики – це ризики, причинами яких є фізіологічні реакції чи властивості організму конкретної людини (народження, вагітність та пологи, старість, смерть).

Поведінкові ризики – це ризики, причинами яких є рішення і вчинки конкретних людей, що діють як самостійні особи [18]. Ці рішення можуть бути як мотивованими, так і не мотивованими рішеннями індивідів чи групи осіб. Сюди відносять алкоголізм, наркоманію, корупцію, злочинність, масові протести тощо.

Наведений розподіл відповідає вимогам соціального захисту в частині визначення превентивних і захисних методів, що значною мірою може зменшити наслідки ризиків.

Під суб'єктами ризику традиційно розуміють усіх суб'єктів соціальної дійсності (індивіди, малі, середні та великі соціальні групи, спільноти, організації, соціальні інститути, локальні спільноти), активність яких описується за допомогою категорій «поведінка» та «діяльність» [35].

У науковій літературі суб'єкти й об'єкти ризику також визначаються як «суб'єкти і об'єкти політики» або «суб'єкти та об'єкти управління». Так, у більшості джерел [48 та ін.] зазначається, що суб'єктом політики є: особи, політичні лідери, політична еліта, соціальні спільноти, етнонаціональні спільноти, громадські рухи, громадські організації, політичні партії, регіон, держава. Об'єкт політики – це особа, група суспільства чи організація, на які впливає суб'єкт політики. Іншими словами, суб'єкти політики значною мірою є і об'єктами політики.

У системі державного управління майже аналогічно вказується [49 та ін.], що об'єктом управління є суспільство, суспільна діяльність, а

суб'єктом – органи виконавчої влади. При цьому суб'єкти є також одночасно і об'єктами управління і навпаки. З цим положенням не можна цілком погодитися. По-перше, така теза не поширюється на природні та техногенні ризики, а по-друге, у випадку економічних і соціальних ризиків суб'єкти і об'єкти безпосередньо не ототожнюються (крім поведінкових ризиків). Так, якщо суб'єктом є влада, а об'єктом – суспільство, то влада може бути відділена від народу (хоча народ і вибирає владу) суперечностями у разі прийняття рішень, які не сприймаються народом. Відповідно, при визначенні суб'єктів і об'єктів ризиків слід враховувати, що за категоріями ризиків ці поняття мають різне наповнення, і їх слід розглядати окремо.

З огляду на це, суб'єктом (джерелом) природних ризиків слід вважати природні та кліматичні явища, а об'єктом – як окремі території, так і їх населення. Суб'єктами техногенних ризиків є аварії, недоліки виробництва і обслуговування, помилки персоналу, а об'єктами – технологічні системи, машини і обладнання.

Суб'єкти й об'єкти економічних і соціальних ризиків доцільно ідентифікувати з позицій можливостей впливу на них. У ризик-менеджменті процес управління припускає наявність керованого об'єкта і суб'єкта як органу, що управляє. Під об'єктом управління розуміють окрему структуру організації або організацію в цілому, на яку спрямована управлінська дія. Суб'єкт управління – орган або особа, що здійснює цю управлінську дію. Тому одна і та сама структура організації не може бути і об'єктом і суб'єктом управління за винятком ризиків поведінкового характеру, де, дійсно, особа або група осіб приймає ризикове рішення як суб'єкт і сама відповідає за нього як об'єкт.

Отже, суб'єктами економічних ризиків є органи законодавчої і виконавчої влади, органи управління підприємств, установ та ін. А об'єктами економічних ризиків на мікрорівні може бути окрема господарська операція, вид продукції, технологія, напрям виробничої

діяльності, доходи окремих осіб тощо; на мезорівні – окреме підприємство, галузь, соціокультурна спільнота людей певної територіальної одиниці; на макрорівні – вся країна.

Суб'єктами ризиків соціальної політики є органи чи організації, установи, що визначають цілі, завдання, пріоритети і нормативно-правову основу соціальної політики та діють у напрямі реалізації. До того ж для конкретизації місця виникнення ризику слід визначати рівень суспільної ієрархії, де він проявляється з урахуванням того, що суб'єкти і об'єкти ризику залежать від джерела їх виникнення. Так, суб'єкти й об'єкти ризиків суспільної політики відрізняються від ризиків фізіологічного джерела настання та ін. Суб'єктами же останніх є фізіологічні явища, а об'єктами – окремі індивіди. Щодо ризиків поведінкового типу настання, як показано вище, особа чи група осіб є одночасно і суб'єктом ризику, і його об'єктом.

Запропоновані трактування ризиків, їх розподіл за категоріями і джерелами виникнення, характеристика суб'єктів і об'єктів ризику більш повно відображають сутність цього складного поняття з позицій можливого впливу на них і розроблення заходів з їх мінімізації.

1.3. Поняття і роль соціального ризику

Ризики виникають не тільки від зовнішніх причин і законів соціального буття, а й унаслідок дій чи бездіяльності людини в повсякденному житті. Ризики, які загрожують відносно великій кількості людей в одиницю часу, називають соціальними. За одиницю часу зазвичай беруть один рік, але це може бути і квартал, і століття тощо. Групи, що зазнають ризику (групи ризику) потребують допомоги суспільства. Соціальна допомога, залежно від обставин, може бути надана на місцевому, регіональному, державному і міжнародному рівнях.

Існує й «зустрічне» визначення соціальних ризиків. Це ризики, на які наражаються певні категорії осіб, то їм надається соціальна допомога. За

цим, як і за попереднім підходом ці ризики можна компенсувати матеріально чи шляхом надання соціальних послуг. Така позиція спостерігається у значній кількості дослідників [50; 51; 52 та ін.], які вважають, що соціальні ризики проявляються у матеріальній незабезпеченості та пов'язані виключно з повною чи частковою втратою працездатності чи відсутністю доходів з об'єктивних і соціально-значущих причин.

Вельми показовими в контексті осмислення соціального ризику є різні варіації його визначення:

1. Соціальний ризик – це соціальна ситуація, яка має негативні соціальні наслідки для статусу індивіда, що виявляється через погіршення рівня і якості його життєдіяльності [53].

2. Соціальний ризик – це виникнення ситуації з невизначеністю, заснованої на дихотомії реальної дійсності та можливості як імовірності настання об'єктивно несприятливого наслідку для соціальних акторів (індивідуальних чи колективних), так і ймовірності набуття вигод і благ, що суб'єктивно сприймається акторами в контексті певних ціннісних координат, на підставі чого здійснюється вибір альтернативи дії [54].

3. Під соціальним ризиком розуміють діяльність людини або відмову від неї в ситуації ризику (вибору, невизначеності), які притаманні будь-якій сфері життєдіяльності, що вимагає від людини оцінки власних дій, вироблення необхідних соціальних якостей; а також облік і регулювання ймовірного негативного впливу соціальних факторів на життя і здоров'я людей.

Ще одне визначення соціального ризику акцентує увагу на матеріальних збитках, викликаних цим негативним явищем. Соціальний ризик – це ймовірна подія, настання якої призводить до матеріальної незабезпеченості внаслідок втрати доходу від трудової діяльності, або ситуація внутрішньосімейного змісту, пов'язана з виникненням

додаткових витрат на дітей та інших непрацездатних членів сім'ї, потреби в медичних або соціальних послугах [52].

В останні десятиріччя головним джерелом масштабних соціальних ризиків стає людська діяльність, буття людської популяції взагалі. Глобальність ризиків змушує говорити про звуження екологічної ніші людини. Щороку безповоротно зникає певна кількість видів тварин, зникають великі площі лісів, вмирає риба й інші мешканці океанів, забруднюються посівні землі, поступово зменшується кількість гумусу в ґрунті, збільшується відсоток вуглецю в атмосфері і зменшується товщина озонового шару в стратосфері, виникають нові види хвороботворних вірусів і бактерій, створюються дедалі більш руйнівні види зброї тощо.

Це детермінанти соціальних ризиків у широкому сенсі, однак у літературі можна зустріти і звужене визначення, за яким соціальні ризики – це ризики у сфері суспільних явищ, генеровані виключно суспільними чинниками [55], або «під соціальним ризиком у загальному вигляді розуміють загрозу, що виникає і проявляє себе у рамках соціальної сфери суспільства, має негативні соціальні наслідки, впливає на життєдіяльність індивідів, соціальних груп та суспільства у цілому» [56].

Соціальним називають явище, що базується на безпосередніх стосунках між членами суспільства. При цьому суспільство розглядають як специфічну сутність, якій притаманні властивості, відсутні в індивіда (Е. Дюркгейм). Наприклад, суспільство характеризує низка потенціалів: науковий, технічний, культурний, сімейний тощо, тоді як індивід – це або науковець, або слюсар, або актор тощо.

Соціальні явища є предметом вивчення соціології. Опосередковані стосунки між людьми вивчаються іншими дисциплінами. Так, стосунки, опосередковані грошима, вивчає економічна наука; опосередковані зброєю – політологія; опосередковані ліками – медицина тощо.

Інший зміст, який вкладають у поняття «соціальне явище», – це сукупність економічних, політичних, культурних, психологічних,

демографічних, сімейно-побутових відносин між людьми в їхньому взаємозв'язку.

Отже, у визначенні поняття «соціальне явище» головує обрана точка зору, науковий зріз, а не об'єктивні речі або процеси.

Ризики у сфері суспільних явищ, генеровані суспільними або іншими чинниками, становлять один із різновидів ризиків. Соціальний ризик – це ризик негараздів, які виникають у великій кількості пов'язаних між собою людей, що підвищує психологічну напругу в суспільстві. Тобто, соціальний ризик (як і соціальне явище) – не стільки об'єктивне явище, скільки особливий погляд на нього [57].

Соціальні негаразди характеризуються не тільки ризиками їх виникнення, а й наслідками (впливом на людей). Негаразди та їхні наслідки можуть бути оцінені трьома способами:

- 1) якісно;
- 2) кількісно;
- 3) змішано – якісно-кількісно.

Якісна оцінка соціального впливу стосується масштабів та сили ураження людей і характеризується змістовними висловами, наприклад: істотний вплив; менш істотний; середній; незначний; неістотний. Кількісна міра стосується, зазвичай, числа уражених за одиницю часу або масштабів економічних збитків. Може йтися, наприклад, про кількість безробітних (або кількість вивільнених робочих місць на рік), кількість загиблих унаслідок пожеж, обсяги матеріальних збитків населення, постраждалого від повені тощо.

Поширена також сукупна якісно-кількісна міра ризику, що є бальною оцінкою соціального впливу. Наприклад, соціальні ризики аварій на атомних електростанціях оцінюють за бальною шкалою.

Якщо вимірювання здійснюють кваліфіковані фахівці, то кількісний метод дає сталі результати, які майже не залежать від того, хто саме їх отримав. Результати якісного або якісно-кількісного методів вимірювання

ризиків, навпаки, можуть суттєво залежати від особи аналітика. Тому кількісний метод часто називають об'єктивним, а якісний – суб'єктивним.

Для оцінки величини соціального ризику потрібно спочатку створити відповідну математичну модель. Існує безліч моделей ризику, але застосовують, як правило, їх незначну частину. При побудові моделі розрізняють первинні негаразди (причини) і вторинні (наслідки). Так, можливість виникнення повені – це первинний ризик, а можливість смерті або можливість економічних збитків від повені – вторинний. Якщо відомо, скільки повеней відбувається в країні щорічно протягом певного періоду, то можна побудувати гістограму або емпіричну функцію розподілу щільності ймовірностей.

Для побудови гістограми виконують розбиття дійсної осі декартових координат на кінцеве число рівних проміжків і обраховують число вибірових значень у кожному проміжку. Такі числа називають груповими частотами. За нею можна визначити, з якою ймовірністю кількість повеней за рік буде в заданих межах, або не перевищить заданого числа, і т. ін. За цією моделлю можна також обрахувати математичне очікування кількості повеней у «середньому» у році, а також середнє арифметичне, середнє квадратичне, медіану і ще низку середніх значень [11].

Ймовірність набуття вторинного ризику можна обчислити за різними моделями, наприклад:

- щодо чисельності населення держави;
- щодо чисельності населення світу;
- щодо кількості смертей за рік загалом, тобто за всіма чинниками.

Зрозуміло, що ймовірність загинути від повені в особи, як мешканця країни та може відрізнитися від імовірності загинути, як громадянина світу тощо. І такі суперечності не можна усунути.

Вище було розглянуто групу соціальних ризиків як можливих негараздів, що трапляються з великою кількістю індивідів. Далі розглянемо ризики розриву стосунків між економічними суб'єктами.

Соціальні ризики цього типу характеризується психологічною напругою членів суспільства, збитками для усього суспільства або окремих соціально-економічних груп, держав і навіть державних угруповань.

Розрізняють два погляди на соціальні ризики: мікросоціальний і макросоціальний. Мікросоціальний – це погляд окремого суб'єкта (фізичної або юридичної особи). З позиції ризики – це можливість майбутніх негараздів. У кожному прогностичному періоді розглядають імовірність їх настання; одночасно передбачають дії щодо зменшення їхніх наслідків. Наприклад, автомобіліст урахує можливість автомобільної аварії у майбутньому і заздалегідь укладає угоду із страховим агентством для покриття можливих збитків у майбутньому.

Макросоціальний погляд – це погляд незалежного дослідника або керівника уряду тощо. З цієї позиції ризики – це негаразди, що відбуваються постійно і безперервно. Тому заходи з мінімізації ризиків – не дискретні акти прийняття окремих рішень, а неперервна робота, в якій рішення мають регулярно повторюватися і одночасно ситуативно змінюватися. Справді, кожного дня, вдень і вночі в країні з різних причин вмирає багато людей і відбувається значна кількість автомобільних аварій і катастроф; щороку відбувається багато повеней, ураганів, пожеж; майже кожний третій рік неврожайний; кожний сьомий – революція тощо.

Якщо для окремого суб'єкта – молодій людині існують два ризики: або постаріти, або передчасно вмерти, то для країни загалом люди пенсійного віку – це не ризик, а повсякдення. Отже, заходи з превентивного подолання потенційних ризиків, або наслідків кінетичних ризиків – також безперервний акт. Страхові агентства безперервно отримують кошти і безперервно виплачують їх; держава безперервно стягує податки і здійснює видатки; також безперервно будують греблі, вирощують ліси, накопичують продовольчі запаси, лікують, виплачують пенсії тощо.

Як бачимо, макросоціальна точка зору кардинально відрізняється від мікросоціальної, тому мають різнитися й моделі реагування на соціальні ризики.

Наведене вище дедуктивне визначення характеристик соціальних ризиків і сфери їхнього сприйняття дещо суперечливе і розпливчате. Тому перейдемо до індуктивного визначення, тобто визначення характеристик через приклади.

До соціальних ризиків зазвичай відносять ті, що діють:

- 1) у сфері послуг (освіта, культура, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, фізична культура, громадське харчування, комунальне обслуговування, пасажирський транспорт, зв'язок);
- 2) у сфері відтворення життя;
- 3) у діяльності політичних інститутів, політичних союзів;
- 4) у діяльності релігійних інститутів;
- 5) у роботі пенітенціарної системи тощо.

До соціальних ризиків, зокрема, відносять: безробіття, голод, алкоголізм, наркоманію, корупцію, вуличну злочинність, масові протести, зміну соціально-економічного устрою, утиск національних і гендерних прав, самотність, сирітство, злиденність, безпритульність, зростання витрат на утримання житла, старість, інвалідність, *а також*: ризики кліматичних змін; поселення людей у зонах можливого затоплення, виникнення зсувів і ландшафтних пожеж, підвищеної сейсмічності активності; розповсюдження інфекційних захворювань; протиправні дії; військові конфлікти; помилки при прийнятті управлінських рішень тощо.

Однак соціальним ризиком можна назвати не будь-який ризик, що існує в суспільстві. Наприклад, можливість землетрусу – природна надзвичайна ситуація (НС) – не є соціальним ризиком для того чи іншого соціуму. Зрозуміло, що наслідки землетрусу для соціуму бувають чутливими та /або болісними (особливо, якщо природна НС тягне за собою техногенну аварію, як це було в Японії під час аварії на АЕС у Фукусімі.

А, наприклад, поселення у зоні сейсмічності вже можна вважати соціальним ризиком.

Загалом будь-які наслідки людської діяльності можна розглядати крізь призму соціальних ризиків. Наприклад, порівнюють ризик втратити гроші, що інвестували, з ризиком недоотримати норму прибутку на інвестований капітал. Або порівнюють ризик банкрутства (в результаті неможливості викупити єврооблігації, емітовані Мінфіном) з ризиком галопуючої інфляції в разі недофінансування дефіциту бюджету. Чи порівнюють ризик виникнення ядерної катастрофи від експлуатації атомних електростанцій, що вичерпали свій ресурс, з ризиком знеструмити промислові райони в разі закриття АЕС тощо.

Окрім сутнісних ознак, можна констатувати й особливості соціальних ризиків.

1. Соціальні ризики виникають у соціальній сфері. Ризики природні, технологічні й економічні впливають загалом на державу (на бюджет) і частково – на індивідів через втрату майна, здоров'я та ін.

2. Виникнення і рівень впливу соціальних ризиків вирішальною мірою залежать від чинної системи соціальної політики і характеру реалізації її основних категорій.

3. Соціальні ризики мають об'єкт і суб'єкт ризику.

4. Ризики соціальної політики для об'єкта ризику можуть бути як негативними, так і позитивними (майже всі дослідники, як правило, говорять лише про негативні результати ризиків).

5. Ризики соціальної політики передбачають наявність декількох варіантів прийняття рішення.

6. У випадку невдалої реалізації ризикового варіанта об'єкт ризику несе додаткові втрати.

Які джерела фінансування винайшло суспільство для попередження негараздів і зменшення їх наслідків? При превентивному фінансуванні подолання ризиків відбувається відрахування частини коштів на заходи

щодо зниження ризику, сплату страхових премій і формування фонду ризику. Наслідкове фінансування подолання дії ризиків полягає в отриманні коштів на компенсацію збитків.

С. Синчук вважає, що соціальні ризики за правом соціального забезпечення характеризуються такими ознаками:

1) мають виключно об'єктивний характер (настають незалежно від волі особи та не можуть бути усунені нею самостійно через зовнішні чинники, а не з будь-яких інших причин);

2) обмежують (чи порушують) життєдіяльність людини та зумовлюють її соціальну незабезпеченість;

3) закріплені національним законодавством як обставини, внаслідок настання яких особа може потребувати допомоги держави чи суспільства;

4) є потенційно закономірними для кожної людини (обов'язково або, як правило, трапляються чи можуть трапитися за певних обставин) [59].

Переважно погоджуючись загалом із виділенням цих ознак заперечуємо, що право на соціальне забезпечення мають і ті особи, які за власною волею потрапили у ризикову ситуацію (наприклад, нехтування правилами безпеки життєдіяльності, що призвело до інвалідності, тощо).

Основними чинниками соціальних ризиків є:

- соціальна нерівність;
- розуміння людини як «істоти політичної»;
- складність сучасного соціального устрою;
- принципова непередбачуваність майбутнього;
- всебічне розширення інформаційного простору;
- множинність (розбіжності оцінок небезпеки та наслідків соціального ризику).

Слід також мати на увазі, що сама природа конкретних видів соціальних ризиків і форми соціального захисту від них залежать від комплексу факторів:

– умов зайнятості (розвиненості ринку праці та стану демографічної ситуації: наймані працівники і самозайняте населення; постійна та сезонна робота, праця в приватному та державному секторах, кваліфікована і некваліфікована праця, статевовікова структура населення, тривалість життя);

– умов і характеру праці у виробничій і невиробничій сферах, режимів праці та відпочинку, заробітної плати, безпеки та гігієни праці;

– соціально-економічних умов організації суспільного життя (витрати на соціальний захист населення, структура доходів населення);

– умов і форм організації профілактики та компенсації втрати працездатності (гарантованих норм соціального забезпечення, допомоги на випадок хвороби, компенсаційних виплат і пенсій у випадках виробничого травматизму і професійних захворювань, пенсій по старості та по інвалідності, форм організації медичної допомоги та реабілітаційного обслуговування тощо).

Сутнісними ознаками соціальних ризиків є:

– загальність (соціальні ризики бере на себе кожен індивід і суспільство в цілому);

– неминучість (соціальні ризики ініціюють проблеми, які не можна виключити повністю, вирішити до кінця, а можна лише мінімізувати їх, управляти ними з тим або іншим ступенем результативності);

– соціальна відповідальність усіх соціальних і професійних груп суспільства (управління соціальними ризиками є успішними тільки за ефективною партнерської, зацікавленої взаємодії усіх учасників процесу);

– потенційна кризогенність (соціальні ризики є потенційними джерелами, каталізаторами криз економічних, політичних, демографічних).

Характерними ознаками, що дозволяють називати певні події в житті людини соціальним ризиком, також слугують: обумовленість економічною системою і суспільною організацією праці; майнові наслідки у вигляді

відсутності доходу від трудової діяльності або внутрішньосімейного змісту, тобто додаткові витрати на непрацездатних членів сім'ї; зацікавленість держави і суспільства у пом'якшенні і подоланні наслідків настання цих подій [60].

Таким чином, всебічно розглянуті теоретичні підходи до трактування та змістовного наповнення поняття «соціальні ризики» дозволяють однозначно стверджувати, що *соціальні ризики – це ризики, що виникають безпосередньо у соціальній сфері або впливають на нею опосередковано внаслідок дії природних, техногенних і економічних ризиків*[61].

А більш повне визначення соціальних ризиків можна сформулювати так: *соціальні ризики – це явища чи події, що виникають безпосередньо у соціальній сфері або впливають на нею опосередковано внаслідок дії природних і техногенних ризиків, ймовірне чи передбачене настання яких призведе чи може призвести до негативних наслідків для життєдіяльності людини і суспільства.*

Однак тут слід мати на увазі, що визначення поняття соціальних ризиків не означає вирішення пов'язаних з ним проблем. Залишається проблема їх класифікації для розроблення заходів із запобігання чи пом'якшення їх наслідків. Під час розгляду поняття і сутності ризиків так чи інакше вже були виділені окремі їх групи залежно від категорії і джерел виникнення. Фактично це був початок класифікації ризиків на аналітичній основі. Далі розглянемо методологічні засади класифікації саме соціальних ризиків.

1.4. Методологічні засади класифікації соціальних ризиків

Для ідентифікації та більш детальнішого дослідження різновидів соціальних ризиків необхідно їх класифікувати. Як відомо, класифікація (від лат. *classis*– розряд, клас і *facio* – роблю, розкладаю) означає таку форму систематизації множини досліджуваних об'єктів, коли вся вона

подається у вигляді системи класів, або груп, за якими ці об'єкти розподілені за певними ознаками.

Тобто, класифікація ризиків означає систематизацію множини ризиків на підставі якихось ознак і критеріїв, що дозволяють виділити схожі ризики в більш загальні підмножини.

Класифікація покликана вирішувати такі основні завдання:

- представляти досліджувані явища (події, об'єкти) у зручному для огляду і розпізнавання вигляді;
- містити максимально повну інформацію про об'єкти та явища;
- бути основою для аналізу й оцінки ризиків;
- бути підґрунтям для виявлення причин і умов виникнення ризиків;
- створювати умови для визначення напрямів зниження впливу ризиків;
- сприяти ефективності організації реагування на ризики.

Існує багато підходів до класифікації ризиків, що різняться як за класифікаційними ознаками, так і за цілями й завданнями дослідження. Наприклад, виділяють такі види соціальних ризиків [62]:

- за сферою виникнення – природні, техногенні, економічні та загальногромадянські;
- за масштабом дії – універсальні та спеціальні;
- за періодом дії – короткострокові й довгострокові;
- з позиції об'єкта дії ризику – за його проявом для окремих груп населення;
- залежно від імовірності настання і циклічності характеру людського життя – планові, прогнозовані та непередбачені.

Окрім такої класифікації, існує ще багато інших її видів, які у систематизованому вигляді наведені у табл. 1.3.

Таблиця 1.3

Класифікація соціальних ризиків за різними ознаками

Ознака класифікації	Розподіл ризиків на класифікаційні групи
За характером причин	Навмисні, випадкові
За часом виникнення	Ретроспективні, поточні, перспективні
За факторами виникнення	Політичні, економічні, екологічні, техногенні, фізіологічні
За місцем виникнення	Зовнішні, внутрішні
За характером наслідків	Чисті, спекулятивні
За характером діяльності (сферою виникнення)	Підприємницькі ризики, виробничі, комерційні, фінансові та ризики страхування; а також професійні, інвестиційні, транспортні та ін.
За родом небезпеки	Техногенні, природні та змішані
За рівнем виникнення	Макро-, мезо- та мікрорівень
За ступенем визначеності	Відомі, передбачувані та непередбачувані
За етапами виникнення	Проектні, планові, фактичні
За ступенем обґрунтованості	Обґрунтовані, необґрунтовані
За ступенем можливих втрат	Припустимі, критичні, катастрофічні
За масштабом наслідків	Глобальні, регіональні, місцеві, індивідуальні
За формою впливу на суспільство	Прямі, непрямі
За ймовірністю настання і циклічністю характеру людського життя	Планові, прогнозовані та непередбачені
За можливістю передбачення	Передбачувані, непередбачувані
За періодом дії	Короткострокові і довгострокові

Джерело: систематизовано автором.

Відповідно, для більш деталізованого, сутнісного аналізу та розроблення заходів із запобігання соціальним ризикам або мінімізації їх наслідків доцільно дослідити підходи до класифікації з позицій економічної теорії, яка розуміє класифікацію як систему розподілу об'єктів

(предметів, явищ, процесів, понять) по класах за певними ознаками і відповідно цілі дослідження.

В економічній теорії виділяють ієрархічний, фасетний і дескрипторний методи класифікації об'єктів.

Ієрархічна система класифікації будується так:

- початкова безліч елементів становить нульовий рівень і ділиться залежно від обраної класифікаційної ознаки на класи (угруповання), які утворюють 1-й рівень;

- кожен клас 1-го рівня за характерними для нього класифікаційними ознаками, ділиться на підкласи, які утворюють 2-й рівень і так далі.

Фасетна система класифікації дозволяє вибрати ознаки класифікації незалежно як одну від одної, так і від семантичного змісту об'єкта, що класифікується. Ознаки класифікації називають фасетами. Кожен фасет містить набір однорідних значень цієї класифікаційної ознаки. Процедура класифікації полягає у присвоєнні кожному об'єкту відповідних значень із фасетів. При цьому можуть бути використані не всі фасети, а лише деякі, що характерні для певної ознаки.

Дескрипторна (описова) система класифікації призначена для організації пошуку інформації, для ведення тезаурусів (словників). Особливо широко вона використовується у бібліотечній системі пошуку. Суть цього методу класифікації полягає в такому:

- відбирається сукупність ключових слів або словосполучень, що описують певну предметну область чи сукупність однорідних об'єктів, причому серед ключових слів можуть бути синоніми;

- здійснюється нормалізація вибраних ключових слів і словосполучень, тобто із сукупності синонімів вибирають один або декілька найбільш уживаних;

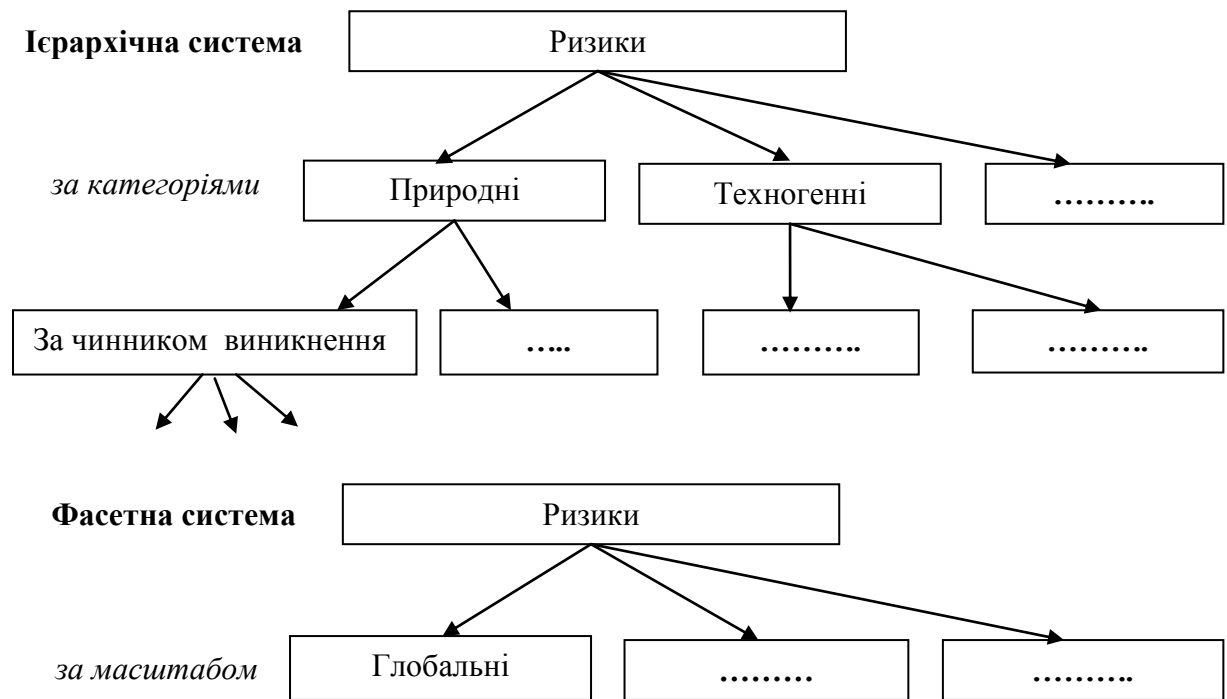
– створюється словник дескрипторів, тобто словник ключових слів і словосполучень, відібраних у результаті процедури нормалізації.

В існуючих класифікаціях соціальних ризиків зазвичай обмежуються фасетним методом. У такому разі класифікація здійснюється на підставі лише окремих, довільно вибраних і наочно помітних властивостей об'єктів.

Ієрархічна класифікація здійснюється на підставі розподілення ризиків на окремі характерні групи з подальшим їх поділом на види з більш деталізованими ознаками, тобто, конкретні види ризиків об'єднують у групи за їх сутнісними ознаками. Така класифікація, на відміну від фасетної, ґрунтується на повноті розуміння сутності об'єктів, які класифікуються, і є не просто розпізнавальною, а розпізнавально-пояснювальною, бо пояснює спільні властивості класифікаційних груп і характер відносин між ними. Деталізація ознак може бути багаторівневою, у вигляді «дерева ознак», об'єднаних в єдину систему.

На рис. 1.1 подано схеми класифікації за ієрархічним і фасетним методами. Як приклад показано поділ множини ризиків на підкласи за ознакою категорії на природні та ін. (це можуть бути техногенні, економічні тощо). Далі природні ризики поділяються на менші групи за своєю ознакою (наприклад, за чинником виникнення) і т. д.

Та сама множина ризиків може класифікуватися за фасетним методом на два або декілька видів, наприклад, за масштабом наслідків – на глобальні, регіональні і місцеві. Або та сама множина може поділятися за іншою ознакою. Залежно від цілі класифікації дослідник чи менеджер обирає відповідний метод.

Рис. 1.1. Схеми класифікації ризиків за ієрархічним і фасетним методами

Джерело: розроблено автором

Головною вимогою до класифікації соціальних ризиків є їхня деталізація до рівня, який би забезпечував можливість його однозначного визначення для аналізу і вибору моделі реагування на цей ризик. Загальна схема запропонованої комбінованої класифікації соціальних ризиків наведена на рис. 1.2. Проведений в підрозділі 1.2. аналіз показує, що всі ризики за сутністю, чинниками, характером і факторами їх виникнення доцільно поділити на природні, техногенні, економічні і соціальні.

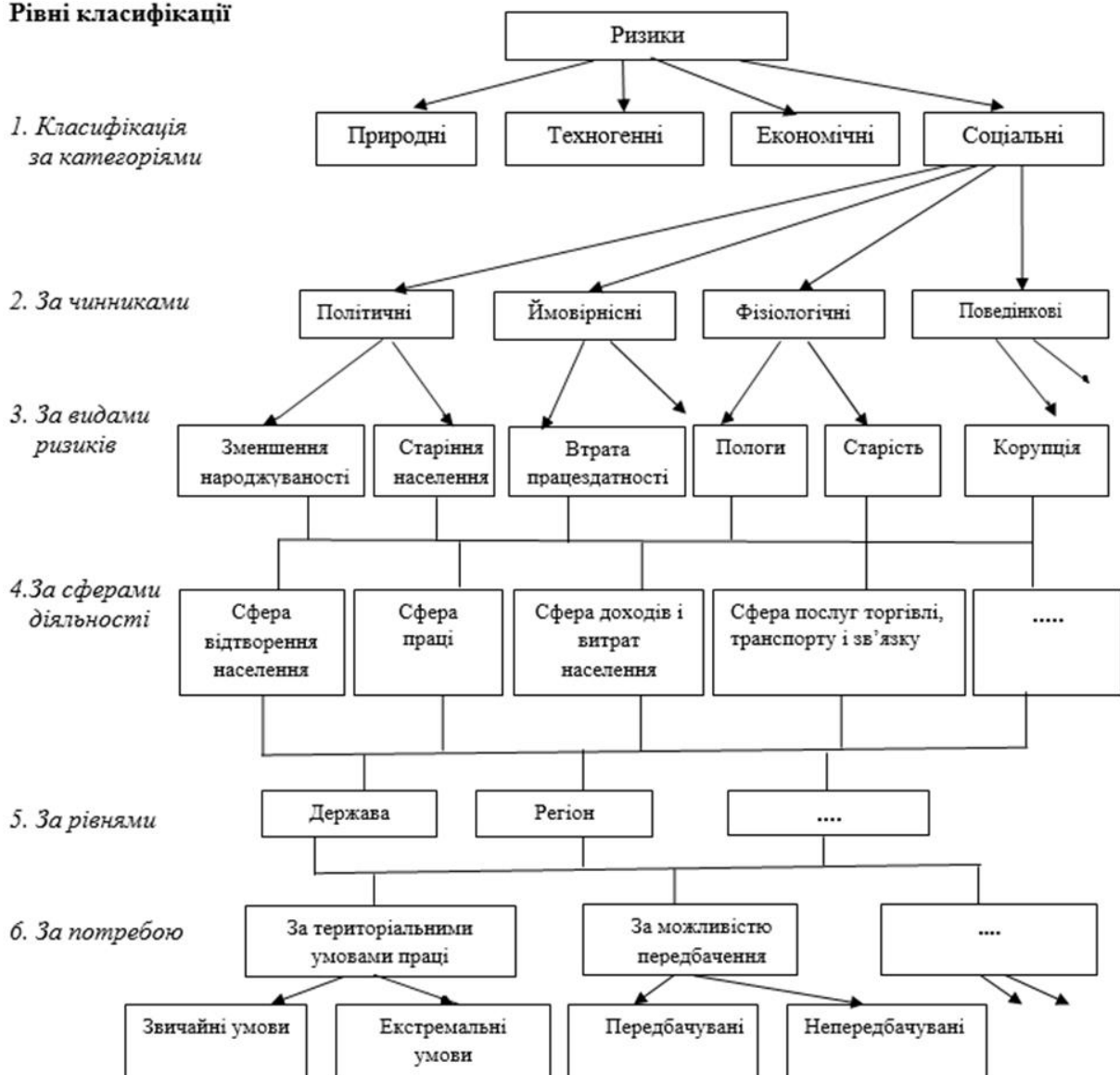
Аналіз показує, що за ознакою ймовірності настання, джерел виникнення і характеру дії соціальні ризики доцільно класифікувати на такі групи: ризики соціальної політики, ризики ймовірнісного типу настання, фізіологічні та поведінкові ризики.

Ризики соціальної політики – ризики демографічного і соціального характеру (пов'язані з багатодітністю, сирітством), ризики сфери послуг (освіта, культура, охорона здоров'я, зв'язок та ін.), екологічні ризики тощо.

Ризики безпекової політики – це ризики, що випадково виникають у соціальній сфері внаслідок недотримання вимог охорони праці чи порушень встановлених правил безпеки (трудова каліцтво, тимчасове чи постійне втрата працездатності, професійне захворювання тощо).

Фізіологічні ризики – це ризики, причинами виникнення яких є фізіологічні реакції чи властивості організму конкретної людини (народження, вагітність та пологи, старість, смерть).

Рівні класифікації

Рис. 1.2. Схема комбінованої класифікації соціальних ризиків

Джерело: розроблено автором.

Поведінкові ризики – це ризики, причинами реалізації яких є рішення і вчинки конкретних людей, що діють як самостійні особи. Такі ризики можуть бути як мотивовані, так і не мотивовані рішеннями індивідів чи групи осіб. Сюди відносять алкоголізм, наркоманію, корупцію, злочинність, масові протести тощо.

Класифікацію соціальних ризиків за видами доцільно проводити за ієрархічним методом. Так із групи фізіологічних ризиків виділяються ризики настання старості, смерті тощо.

Логіка взаємодії і взаємозв'язку основних категорій соціальної політики свідчить, що в основу визначення сфер виникнення соціальних ризиків повинні бути покладені ознаки відповідних сфер соціальної діяльності, тобто тієї частини економічної діяльності, яка обслуговує специфічні соціальні потреби суспільства. Переліки сфер діяльності широко використовуються в сучасній економіці. Це, наприклад, класифікатор видів економічної діяльності (КВЕД 2010), розділи статистичної звітності (щорічники Держстату України) тощо. Для умов соціального ризик-менеджменту за основу переліку сфер доцільно взяти поділ соціальної частини щорічників Держстату України (наприклад, «Україна у цифрах 2017 рік») на розділи: «Населення», «Зайнятість», «Доходи і витрати населення» і т. д. Дещо уточнивши назву і виділивши окремо сферу «Соціальний захист», в контексті ризик-менеджменту доцільно виокремити такі сфери соціальної діяльності:

- 1) відтворення населення;
- 2) праця;
- 3) доходи і витрати населення;
- 4) послуги торгівлі, транспорту і зв'язку;
- 5) житлові умови і комунальні послуги;
- 6) освіта;
- 7) охорона здоров'я;

- 8) забезпечення правопорядку;
- 9) екологія;
- 10) соціальний захист;
- 11) сфера всесвіту (порівняння з країнами світу).

Дещо незвичним у цій класифікації є виділення сфери всесвіту. Але в умовах зростаючої глобалізації вкрай необхідними стають порівняння показників стану і динаміки нашої держави з показниками інших країн. Таке порівняння не тільки надає уявлення про існуючий стан суспільства, а й спрямовує розвиток на використання досвіду інших країн. Цей рівень класифікації є фасетним.

Соціальні ризики виникають і реалізуються на різних *рівнях суспільної діяльності*: державному, регіональному, місцевому та ін. Усі рівні соціальної діяльності, а відповідно, і ризики, що тут виникають, перебувають у безперервній взаємодії, вони взаємообумовлені та становлять єдину систему.

На макрорівні здійснюється загальнодержавна соціальна політика, яка передбачає вибір суспільних пріоритетів, напрямів діяльності уряду та інших суб'єктів соціальної діяльності, цілеспрямоване стимулювання певних сфер, здійснення соціальних та екологічних програм тощо. На регіональному рівні соціальна діяльність є невід'ємною складовою політики соціально-економічного розвитку держави. Тут вирішуються регіональні проблеми, що пов'язані з розвитком суспільства регіону. Очевидно, що прийняття ризикованих рішень як на державному, так і на регіональному рівнях потребує не лише аналізу, а й підготовки заходів із запобігання виникненню негативних ситуацій.

На органи місцевого самоврядування нині покладено значну частину питань з розвитку освіти, охорони здоров'я, культури, житлово-комунального господарства, побутового обслуговування населення тощо. Тут забезпечується підтримка життєдіяльності слабких членів суспільства: інвалідів, людей похилого віку, одиноких, переміщених осіб та ін.

Природно, що і на цьому рівні теж можуть виникати ризики, для подолання наслідків яких повинні бути передбачені антиризикові заходи.

Дослідники і практики у своїх роботах, як правило, обмежуються трьома ієрархічними рівнями виникнення і формування соціальних ризиків: державним, регіональним і муніципальним (місцевим). Але слід зазначити, що, крім перелічених, ризики також виникають ще й на рівні корпорацій, різного виду об'єднань (можна сказати, на рівні різних угруповань), а також на рівні окремих індивідів. Окрім внутрішньодержавних рівнів виникнення соціальних ризиків, останніми роками дедалі більшого значення набуває зовнішній (світовий) рівень, де формується міждержавна соціальна політика і де можливе виникнення відповідних ризиків. Тобто трирівнева система ієрархії виникнення соціальних ризиків перетворилась у багаторівневу. У такому разі перелік ієрархічних рівнів виникнення соціальних ризиків повинен включати:

- 1) державний рівень;
- 2) регіональний;
- 3) муніципальний;
- 4) груповий;
- 5) індивідуальний;
- 6) ризики світового рівня (міждержавні).

Окрім п'яти розглянутих рівнів класифікації у практичній діяльності можуть виникати потреби поділу соціальних ризиків за іншими ознаками. Наприклад, досліднику або менеджеру необхідно визначити ризики за ознакою місця чи часу виникнення. У такому разі може бути використаний шостий рівень класифікації, де у фасетному вигляді можуть бути додані необхідні ознаки. Так, на рис. 1.2 подано додаткові види класифікації за територіальною ознакою і за можливістю передбачення настання ризиків.

Територіальні ризики становлять особливу групу. Вони стосуються населення, що мешкає і працює у звичайних чи в екстремальних, несприятливих природно-кліматичних умовах (північні території,

високогірні, посушливі райони та ін.). Така діяльність здійснюється з урахуванням особливостей територіальних ризиків. Це стосується віку виходу на пенсію, трудового стажу, розмірів страхових виплат тощо.

За можливістю передбачення виділяють дві групи чинників соціального ризику: передбачувані (дію яких можна чекати, оцінити, вони добре вивчені наукою, піддаються управлінню) і непередбачувані (позначити які на апіорній стадії аналізу ризику не є можливим, деякі можуть виникнути вперше; ця група ризиків найбільш складна для управління) [62].

Ризики першої групи можна відчутти, передбачити і визначити на майбутнє шляхом вивчення, проведення аналізу поточної ситуації, історичних чинників, а також інших показників, які можуть бути задіяні в сфері соціальної діяльності. Непередбачені ризики не піддаються порівнянню. На підставі історичного та інших видів аналізу визначити час і ймовірність їх активного розвитку і появи просто неможливо [63].

Визначають також суб'єктні й об'єктні ризики. Суб'єктні ризики виникають у процесі прийняття рішень суб'єктами влади. Об'єктні – виникають у результаті прийняття рішення самими об'єктами ризику (наприклад, рішення індивіда грати у казино).

Водночас у науковій літературі можна також зустріти класифікацію розшарування мешканців за доходами, що виражає ймовірність настання ризиків певних рівнів [45]:

- злиденні – 10,7 %;
- бідні – 13,7 %;
- протосередні – 46,7 %;
- середньодохідні – 20 %;
- заможні – 9 %.

Хоча класифікації шостого рівня характеризують ризики лише з окремих позицій, але у комплексі з попередніми видами поділу вони додають інформації для більш повної ідентифікації ризиків.

Отже, дослідження підходів до побудови системи класифікації соціальних ризиків показало необхідність і достатність обмеження поділу ризиків за шістьма рівнями. Перший рівень класифікації спрямовується на поділ множини ризиків за сутністю і характером виникнення на категорії макрорівня, відповідно, на природні, техногенні, економічні і соціальні. Другий рівень класифікує ризики за чинниками виникнення, третій – за сферами діяльності, четвертий – за видами і п'ятий – за рівнями ієрархії суспільства. Перший, другий і четвертий рівні класифікації здійснюється за ієрархічним методом, третій і п'ятий – за фасетним методом. Шостий рівень є фасетним з горизонтальним поділом ризиків на фасети за різними ознаками. Останні визначаються дослідниками чи менеджерами залежності від поставлених цілей.

У підсумку можна стверджувати, що запропоновані підходи до класифікації соціальних ризиків більш повно відображають сутність цього складного поняття і будуть сприяти підвищенню обґрунтованості заходів соціальної політики, спрямованих на запобігання і зниження їх негативного впливу соціальним ризикам.

Висновки до розділу 1

1. На основі критичного аналізу встановлено різноманітність наукових підходів до інтерпретації змістовного наповнення категорії «ризик» і обґрунтовано її такі атрибутивні ознаки: загальна; векторна; аксіологічна; відносна; об'єктивна і антропоморфна одночасно; постійно існує як наслідок і діяльності, і бездіяльності. Визначено, що наслідком розвитку людської цивілізації стало переважання людського фактора у генеруванні ризиків над природними факторами, а наслідком глобалізації – зростання масштабності ризиків.

2. Базові підходи до розкриття сутності поняття «ризик» диференціюються за прикладною сферою його застосування, окресленими потенційними джерелами і чинниками та суб'єктивними аксіологічними

оцінками наслідків. Обґрунтовано, що з позицій можливостей впливу на ризику шляхом запобігання їм, мінімізації їх негативних наслідків та розроблення засобів захисту ризику є явищами чи подіями, ймовірне чи передбачуване настання яких призведе чи може призвести до негативних наслідків. Відповідно до запропонованого підходу ризику за джерелом виникнення доцільно поділяти на чотири категорії: природні (суб'єкт – природні та кліматичні явища, об'єкт – окремі території та їх населення); техногенні (суб'єкти – аварії, недоліки виробництва й обслуговування, помилки персоналу, об'єкти – технологічні системи, машини і обладнання); економічні (суб'єкти – особи чи інститути, що приймають економічне рішення, об'єкти – господарська операція, вид продукції, технологія, напрям виробничої діяльності, доходи тощо); соціальні (суб'єкти – інститути та інституції соціальної політики, фізіологічні явища, окремі особи, об'єкти – населення загалом, об'єднання осіб, окремі особи).

3. Аналіз змістовного навантаження поняття «соціальні ризику» дозволив виокремити його основні складові: причина, наслідки, об'єкти, суб'єкти, характер впливу, ймовірність настання. З їх урахуванням з позицій об'єктно-суб'єктного, процесного і ціннісно-орієнтованого підходів обґрунтовано власну інтерпретацію цього поняття як явища чи події, що виникають безпосередньо у соціальній сфері або впливають на неї опосередковано, ймовірне чи передбачене настання яких призведе чи може призвести до негативних наслідків для життєдіяльності людини і суспільства.

4. Аналіз наявних у науковій літературі методичних підходів до класифікації соціальних ризиків засвідчив переважне використання фасетного методу, хаотичне визначення ознак класифікації за відсутності єдиного підходу, а також різне тлумачення терміну «соціальні ризику». Обґрунтовано доцільність використання ієрархічного і фасетного методів класифікації соціальних ризиків для більш деталізованого, сутнісного

аналізу та розроблення заходів із запобігання ризикам або мінімізації їх наслідків. Запропоновано шестирівневу комбіновану систему класифікації ризиків: на першому рівні ризики поділяються за категоріями (природні, техногенні, економічні та соціальні); на другому – за чинниками (ризики соціальної політики, ризики ймовірнісного типу настання, фізіологічні ризики, поведінкові ризики); на третьому – за видами (зменшування народжування, втрата працездатності, каліцтво, настання старості, смерті тощо); на четвертому – за сферами діяльності (відтворення населення, праця, послуги торгівлі, транспорту і зв'язку, житлові умови та комунальні послуги, освіта, охорона здоров'я, забезпечення правопорядку, екологія, соціальний захист); на п'ятому рівні – за рівнями суспільної діяльності (державний, регіональний, муніципальний, груповий, індивідуальний, світовий); на шостому – за іншими ознаками у разі потреби. Перший, другий і четвертий рівні класифікації реалізуються за ієрархічним методом, третій, п'ятий і шостий – за фасетним.

Результати досліджень, викладені у цьому розділі, опубліковано у роботах [34; 57; 58; 60; 61] за списком використаних джерел.

РОЗДІЛ 2

ЧИННИКИ І МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ

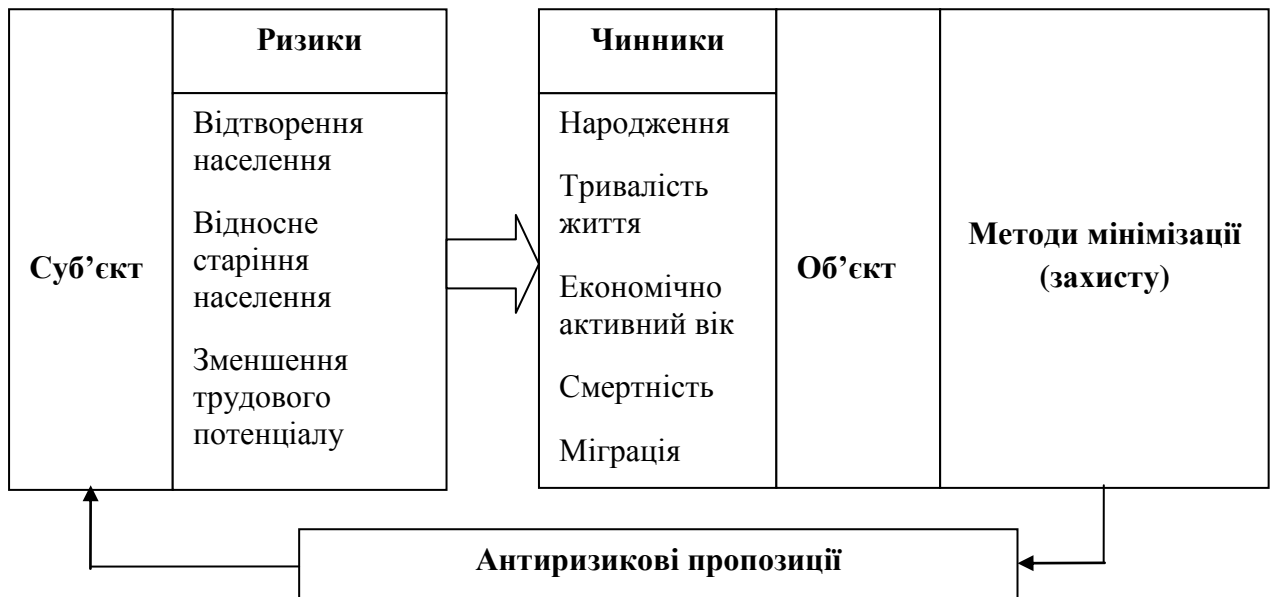
2.1. Чинники і механізми формування ризиків соціальної політики

Серед ризиків соціальної політики можна виділити скорочення чисельності працездатного населення, безробіття, зниження рівня життя населення, аномію (пер. з франц. «беззаконня»), вибір державою соціальної політики, неадекватної суспільним реаліям та ін. У результаті аналізу наукових джерел зроблено висновок про складність виявлення соціальних ризиків в ідеальному, чистому вигляді, оскільки кожен з них дуже тісно пов'язаний з явищами і процесами, що відбуваються в інших сферах суспільства.

На рис. 2.1 схематично зображено механізм формування ризиків соціальної політики і їх менеджменту. На прикладі сфери демографії показана взаємодія суб'єктів ризику, що регулюють динаміку чинників, і об'єктів ризику, на яких проектується дія ризиків і які методами ризик-менеджменту розроблюють антиризикові пропозиції. Останні спрямовуються суб'єкту на узгодження. Ця схема взаємодії суб'єктів та об'єктів ризику є типовою майже для всіх сфер діяльності людства.

При цьому слід взяти до уваги, що поряд зі збільшенням числа ризиків, поглибленням їх проникнення у тканину суспільної реальності відбувається їх посилення, зростання рівня охоплення ризиками індивідів, соціальних груп, локальних громад, спільнот, світової спільноти загалом. Багато типів ризиків у процесі свого розвитку втрачають індивідуальний характер і класовість, вони зростають, стають масовими і глобальними, характерними для всіх структур суспільства.

Дослідження чинників і механізмів формування ризиків здійснимо за сферами соціальної діяльності.

Рис. 2.1. Схематичне зображення механізму формування і менеджменту ризиків соціальної політики (на прикладі демографічної сфери).

Джерело: розроблено автором.

Чинники демографічних ризиків

Серед основних демографічних факторів структурних трансформацій зазначимо показники народжуваності та смертності населення, природного й механічного приросту, коефіцієнт відтворення населення, середню тривалість життя тощо. Вони переважно визначають демографічну ситуацію в країні, що характеризується зниженням народжуваності, підвищенням смертності населення працездатного віку, впливом працездатних контингентів за кордон у пошуках роботи, зростанням потреб осіб похилого віку у медичній та соціальній допомозі.

Академік Е. Лібанова, досліджуючи демографічні зрушення протягом 22 років незалежності України, констатує такі їх особливості: відсутність характерних для цього періоду кардинальних змін режиму смертності, що спостерігалися у більшості країн Східної Європи; формування досить масштабного, значущого для демографічного розвитку країни міграційного впливу населення; стрімке демографічне старіння; депопуляція; формування територій демографічної деградації;

зnelюднення. На її думку, в осяжній перспективі, найбільш ймовірно, буде відбуватися подальше старіння та скорочення чисельності населення України [13, с. 21].

Як видно з табл. 2.1, за період 1991 – 2017 роки чисельність наявного населення України зменшилася з 52,1 млн до 42,4 млн осіб. І якщо у 1991 році, за даними Держстату України, спостерігалось природне скорочення населення внаслідок перевищення числа померлих над числом народжених на 39,1 тис. осіб, то в 2017 році – більш як на 200 тис. Позитивною є динаміка скорочення кількості померлих з 2010 року, однак, починаючи з 2013 року, народжуваність в Україні поступово скорочувалася, причому найбільш різке падіння було зафіксоване в 2015 році (на 11,6 %).

Таблиця 2.1

Демографічна ситуація в Україні в 1991–2017 роках

Роки	Чисельність населення, тис. осіб	Кількість народжених, тис. осіб	Кількість померлих, тис. осіб	Природний приріст, скорочення, тис. осіб	Загальна чисельність населення, % до попереднього року	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	Частка осіб у віці 15–64 роки у загальній чисельності населення, %
1991	52056,6	657,2	629,6	-39,1	100,2	69,56	66,4
2000	48923,2	385,1	758,1	-373,0	99,0	67,72	68,2
2010	45778,5	497,7	698,2	-200,5	99,6	70,44	70,2
2011	45633,6	502,6	664,6	-162,0	99,7	71,02	70,5
2012	45553,0	520,7	663,1	-142,4	99,8	71,15	70,4
2013	45426,3	503,7	662,4	-158,7	99,7	71,37	70,2
2014*	42929,3	465,9	632,3	-166,4	99,7	71,37	69,9
2015*	42760,5	411,8	594,8	-183,0	99,6	71,38	69,3
2016*	42584,5	397,0	583,6	-186,6	99,6	71,68	68,4
2017*	42386,4	364,0	574,1	-210,1	99,5	71,53	68,0

*Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та даних по Донецькій і Луганській областях.

Джерело: складено автором за [65].

Попри зниження рівня смертності, Україна за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) залишається лідером з деяких видів захворювань [64].

Так у 2016 році 392 тис. смертей сталося в результаті хвороб систем кровообігу (67 % від загальної кількості зареєстрованих смертей в Україні). Через злоякісні новоутворення того ж року померло 79 тис. осіб (13 % від усіх зареєстрованих смертей). Вагомою складовою високої смертності українців, за даними Держстату, смерть унаслідок зовнішніх причин, до яких належать: дорожньо-транспортні пригоди (ДТП), напади, суїциди, ускладнення після операцій та багато іншого.

За даними ВООЗ у 2015 році Україна посідала 23-тє місце з 172 країн за рівнем смертей у результаті суїциду [64]. Тоді показник становив 16,6 смертей на 1 тис. осіб, що є високим рівнем порівняно із середнім по світу – 10,7 смертей на 1 тис. осіб.

Україна належить до переліку країн з найвищим рівнем смертей унаслідок ДТП. За останні 6 років на дорогах країни сталося близько 170 тис. ДТП, у результаті яких загинуло 26,5 тис. осіб, а 209 тис. були травмовані. У середньому щорічно в ДТП гинуть понад 4 тис. осіб, причинами чого ВООЗ називає перевищення швидкості, розпивання алкогольних напоїв перед водінням, розмови по телефону за кермом [64]. В Європі ця статистика є в рази нижчою. Наприклад, в Іспанії, населення якої становить 46 млн осіб щорічно внаслідок ДТП гинуть близько 1,5 тис..

Отже, кількісні демографічні втрати обчислюються мільйонами людських життів, а якісні демографічні характеристики населення невпинно погіршуються. Статистичні дані доводять, що характер перебігу демографічних процесів та негативні соціальні фактори формують несприятливе для життєдіяльності людей середовище, в якому на індивідуальному рівні населення стикається з цілою низкою демографічних і соціально-демографічних ризиків: ризик передчасної смертності; ризик бути ураженим небезпечними захворюваннями; ризик

померти внаслідок вживання алкоголю; ризик померти від окремих відворотних причин (внаслідок насильницької смерті, від захворювання на туберкульоз, від хвороби, спричиненої ВІЛ); ризик не народити бажану кількість дітей через недостатньо сприятливе для народження дитини середовище (низький рівень життя); ризик вимушеної бездітності через проблеми з репродуктивним здоров'ям; ризик пережити смерть дитини віком до 1 року; ризик опинитися за межею бідності після народження другої дитини; ризик розриву сімейних зв'язків внаслідок міграції; ризик втрати соціального захисту внаслідок вимушеної трудової нелегальної міграції та не(до)отримання пенсійного забезпечення через відсутність необхідного страхового стажу з тієї ж причини.

Розглядаючи демографічний компонент соціальних ризиків, О. Коломієць, зазначає, що зниження рівня народжуваності та підвищення рівня смертності спричиняють такі загрози: депопуляція населення; старіння населення; збільшення демоекономічного навантаження на працююче населення. Водночас унаслідок погіршення медико-демографічної ситуації, відбувається: скорочення очікуваної тривалості життя (і періоду трудового життя відповідно); збільшення масштабів смертності населення у працездатному віці та передчасної смертності [66, с. 144].

Зменшення чисельності пов'язане як з негативним природним рухом населення, так і з погіршенням його статевовікової структури. Зниження рівня народжуваності створює ефект так званого старіння населення. Цей процес відбувається в Україні не тому, що старі люди почали довше жити, а тому що зменшується народжуваність і, через це, змінюється співвідношення числа людей різного віку в бік старіння. Водночас відносно збільшення витрат суспільства на непрацездатних пенсіонерів певною мірою компенсується зменшенням витрат на непрацездатних дітей. Згідно з даними Держстату України [65], протягом 1990–2007 років населення країни віком до 14 років зменшилася на 4,9 млн, а віком понад 65 років збільшилася лише на 1 млн. При цьому в 1990 році населення

віком до 14 років становило 22 %, а віком понад 60 років – 12 % (разом – 34 %). На початку 2016 року ці пропорції змінилися – 14 % і 16 % відповідно (разом – 30 %).

Великою проблемою для України є ризики пенсійного навантаження. Хоча відносна чисельність пенсіонерів в останні роки трохи зменшилась (із 300 пенсіонерів на 1 тис. осіб населення у 2010 році до 288 – у 2016 році), однак у співвідношенні з чисельністю зайнятих і штатних працівників (тобто тих, хто забезпечує виробництво ВВП) вона значно погіршується [52]. Так, кількість пенсіонерів у розрахунку на одного зайнятого за 2010–2016 роки зросла на 9,4 %, а на одного штатного працівника – на 14,7 %. Така ситуація безумовно негативно позначається й на рівні виробленого ВВП.

Отже, тиск непрацездатного населення на працездатне з часом збільшується, а труднощі держави з пенсійного забезпечення громадян зростають. Таке зростання тиску спостерігається і в розвинених країнах світу, але там воно пов'язане із збільшенням тривалості життя, а в Україні – з низьким рівнем продуктивності праці.

Усі суб'єкти соціального процесу можуть грати роль джерела, споживача чи носія ризиків. На сьогодні поширеною є думка, що мігранти становлять новий елемент соціального середовища, який зменшує загальний рівень захищеності різних груп приймаючого населення і є джерелом ризиків різного типу [67, с. 61]. Ризики міграційних процесів породжуються рішеннями:

- інституцій, що регулюють міграцію;
- мігрантами;
- приймаючим населенням.

Владні структури, ухвалюючи рішення у сфері регулювання міграційних процесів, що не враховують можливих негативних наслідків для суб'єктів реалізації та недостатню захищеність цих суб'єктів від такого управлінського впливу, стають джерелом ризиків, як для вимушених

мігрантів, так і для приймаючого населення. Своєю чергою, мігранти та приймаюче населення є споживачами міграційних ризиків, а відносно одне одного – носіями цих ризиків.

Якщо розглянути економічні та соціальні причини, з яких відбувається поширення процесу трудової міграції, можна зазначити, що домінуючою у формуванні міграційної поведінки населення України є економічна мотивація. Більшість українців розглядають трудові міграції як специфічний вид постійної зайнятості внаслідок неможливості знайти належну роботу, втрати роботи на батьківщині, необхідності утримання членів родини чи прагнення поліпшити свій матеріальний добробут. Соціальною мотивацією керується, зазвичай, несімейна молодь, яка здійснює нечисленні трудові міграції з подальшим поверненням та самореалізацією на батьківщині. Так, за даними опитування трудової міграції, проведеного Держстатом України разом з Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи у два раунди (у 2008 і 2012 роках), зовнішні трудові мігранти становили 4–5 % населення працездатного віку, а загальні обсяги трудової міграції з усієї території України – щонайменше 1 млн осіб [68, с. 121–122].

На підтвердження встановлених чинників у сфері демографії можна навести дослідження Ю. Феленчака [69], який вводить поняття «демографічна втрата», що розуміється як від'ємний потік чисельності населення на замкнутій території. Цей ризик має двоступеневу низку причин. Безпосередні причини – це зростання смертності, зниження народжуваності, прискорення міграції. У цих причин є свої причини, зокрема, зниження економічного потенціалу, зростання рівня безробіття, незадовільна система охорони здоров'я і праці, незадовільні житлові умови тощо.

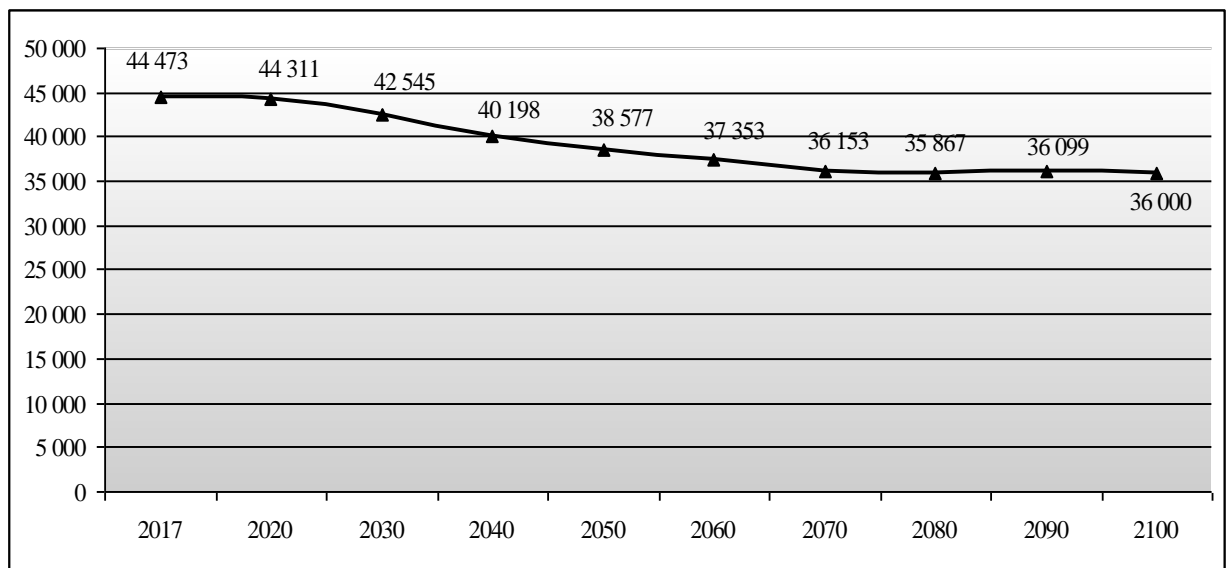
При цьому негараздом автор вважає не лише зменшення чисельності населення як таке, а й зміну демографічної структури, що призводить до скорочення виробництва валового продукту (внутрішнього або

регіонального). Отже, ризик скорочення чисельності населення має своїм наслідком виникнення ризику зниження ВВП. У цьому випадку виникає замкнене коло: погіршення соціально-економічної ситуації призводить до зменшення чисельності населення, що, своєю чергою, є причиною зниження економічного потенціалу.

Вихід з цього скрутного становища, на думку автора, має полягати у: «...зміцненні економічного потенціалу», «створенні нових робочих місць», «оптимізації діяльності закладів охорони здоров'я» тощо [69]. Але проблема зменшення чисельності населення не буде вирішена сама собою, тут необхідні кардинальні системні реформи.

У найближчій перспективі депопуляція, стагнація міграцій, скорочення й старіння населення продовжаться швидкими темпами. Ці тенденції визначають невтішний демографічний прогноз для України. За даними Інституту демографії, у період до 2050 року чисельність населення зменшиться на 5,5 млн осіб. При цьому людей працездатного віку (20-59 років) поменшає на 6,6 млн, тоді як чисельність людей віком 60 років і більше зросте на 2,6 млн, а їхня частка в населенні (рівень старіння) збільшиться до 33 %. Співвідношення вікових контингентів трудоактивного (20-59 років) і пенсійного віку (60 років і більше) зменшиться з нинішніх 2,6 до 2 на початку 2030-х і до 1,5 – наприкінці прогнозованого періоду [70]. За прогнозними даними ООН (при прогнозі враховано населення Автономної Республіки Крим – близько 2 млн осіб) до 2020 року [71], населення України скоротиться до 44,3 млн осіб, до 2030-го – до 42,5 млн, до 2040-го – до 40,2 млн (рис. 2.2). Згідно з прогнозом, опублікованим у 2017 році, до 2050 року чисельність населення України знизиться на 5,8 млн осіб – до 38,5 млн, до 2100-го – до 36,0 млн осіб.

Розглянуті демографічні тенденції безумовно впливатимуть і на ринок праці (ризик скорочення працездатного населення), однак показники зайнятості і безробіття формуються й під впливом інших чинників.

Рис. 2.2. Прогноз чисельності населення України до 2100 року, здійснений ООН*

Примітка: Дані враховують населення Автономної Республіки Крим
Джерело: складено автором за [71].

Чинники ризиків у сфері зайнятості населення

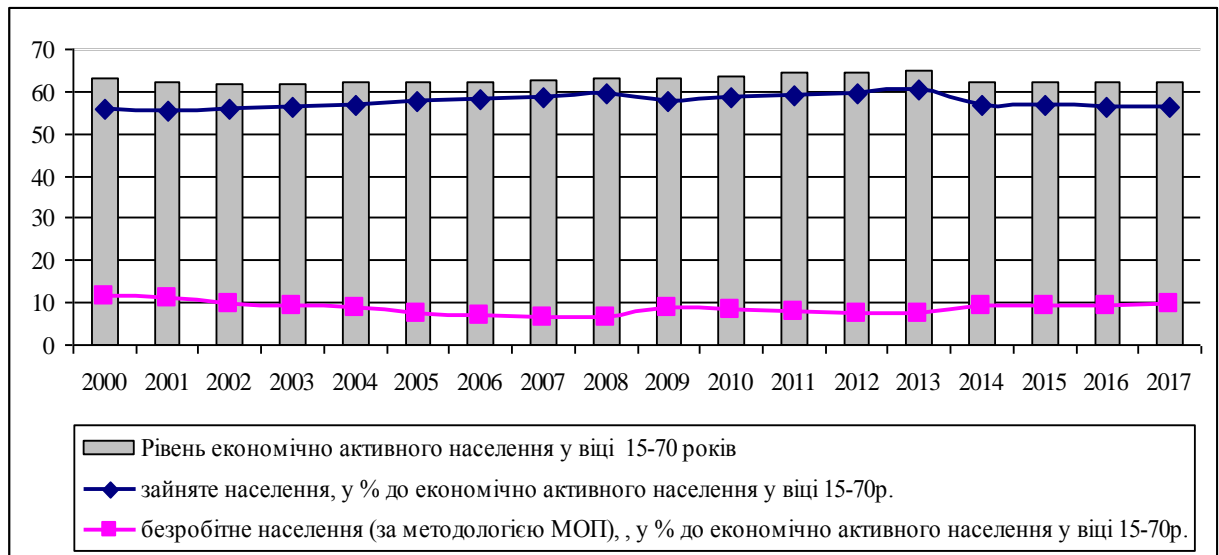
Реалізація соціальних ризиків у сфері зайнятості населення означає порушення збалансованості функціонування ринку праці (зростання рівня, середньої тривалості безробіття та чисельності безробітних). Прояв ризику безробіття як специфічного виду соціальних ризиків у трудовій сфері визначається діяльністю працівника, працедавця та держави. Внаслідок добровільного вибору майбутньої професії та отримання визначеної кваліфікації (часто такий вибір є помилковим), значна частина такого роду соціальних ризиків поширюється на працівника, тому він мусить, поряд з іншими суб'єктами, нести матеріальну відповідальність за мінімізацію ризиків та їх компенсацію. Однак ступінь участі держави повинен бути вирішальним, адже саме держава формує «правила гри» на ринку праці, внаслідок чого, як цілком правомірно вважає Е. Лібанова [13, с. 313], резерв зайнятості утворюють не тільки безробітні, а й значний прошарок економічно неактивного населення працездатного віку.

За даними Держстату України, середньомісячна чисельність економічно активного населення віком 15–70 років у 2017 році, порівняно з 2016-м, зменшилася на 0,6 % і становила 17,9 млн осіб, з них 17,2 млн (96,3 %) були у працездатному віці. Із зазначеної кількості громадян віком 15-70 років 16,2 млн, або 90,5 %, були зайняті економічною діяльністю, а решта 1,7 млн осіб, відповідно до методології Міжнародної організації праці (МОП), класифікувались як безробітні.

Рівень економічної активності населення віком 15-70 років зменшився з 62,2 % у 2016 році до 62,0 % у 2017 році (рис. 2.3) Чисельність зайнятого населення віком 15–70 років у 2017 році, порівняно з попереднім роком зменшилась на 0,7 % і становила 16,2 млн осіб, з них у працездатному віці – 15,5 млн. Рівень зайнятості населення віком 15-70 років зменшився за зазначений період з 56,3 % до 56,1 %, а серед населення працездатного віку, навпаки, зріс з 64,2 % до 64,5 %. При цьому найвищий рівень цього показника спостерігався серед осіб віком 35–49 років, а найнижчий – у молоді віком 15–24 роки та осіб віком 60–70 років [72].

Слід також коротко зупинитися на методології обчислення чисельності безробітних. Статистика безробіття визначає частку безробітних серед економічно активного населення, але вона нічого не говорить про ймовірність стати безробітним протягом року. Для цього потрібно знати кількість звільнених за рік за винятком тих, хто перестав вважатись економічно активним, та кількість осіб, які за рік набули статус економічно активних, але не отримали роботу.

Отже, різниця чисельностей безробітних у двох суміжних роках не дає уявлення про потік безробітних. Показник безробіття може зменшуватися за рахунок працевлаштування чи смертності, чи виходу безробітних із лав економічно активних громадян, а потік нових безробітних при цьому зростатиме.

Рис. 2.3. Стан зайнятості і безробіття в Україні в 2000–2017 роках

Джерело: побудовано автором за [72].

Існує й інший підхід до визначення ризику безробіття. На думку В. Надраги [17], ризиком безробіття слід вважати ймовірність того, що безробітні протягом календарного року не зможуть влаштуватися на роботу. Інакше кажучи, безробітний залишиться безробітним не менше року. Однак, на нашу думку, це є визначенням ризиків зайнятості, а не безробіття.

Рівень безробіття населення віком 15-70 років у 2017 році (за методологією МОП) порівняно з 2014-м роком збільшився на 0,2 в. п. та становив 9,5 % економічно активного населення зазначеного віку, а серед населення працездатного віку – 9,9 %. Відповідний показник у країнах Євросоюзу (7,6 %) був нижчий, ніж в Україні.

Традиційно до найуразливіших категорій населення на ринку праці належить молодь. Головними обмеженнями конкурентоспроможності цієї категорії населення є відсутність або недостатність досвіду роботи чи відсутність навичок у її пошуку. В Україні рівень безробіття молоді у віці 15-24 років майже удвічі вищий за середній показник по населенню в цілому (відповідно, 18,9 % і 9,5 %).

Матеріальні проблеми, психологічний дискомфорт через відсутність роботи й неможливість налагодити стабільний дохід змушують молодь займатися нерегламентованими видами діяльності, які часто є небажаними та небезпечними як для самої особи, так і для держави. Повернення молодій особі, яка тривалий час була безробітною, у поле зайнятості є практично неможливим, особливо з огляду на невисокий рівень оплати праці на першому робочому місці.

Щодо економічної активності безробітного населення в Україні, то, на переконання Т. Кір'ян і М. Шаповал, вона є досить низькою, що зумовлюється зниженням мотивації до продуктивної зайнятості. Через несвоєчасне працевлаштування безробітні втрачають професійні навички та кваліфікацію, що ускладнює процес повернення їх у сферу зайнятості. Подальше зниження мотивації безробітного до економічної активності створює умови для погіршення криміногенної ситуації в суспільстві [73, с. 80].

Головною причиною зростання безробіття в останні роки стала криза в економіці та відповідне зниження фінансових результатів діяльності підприємств. Частина компаній збанкрутіла, а деякі, щоб запобігти витратам, почали знижувати рівень своїх витрат та оптимізувати штат працівників. Ще одним фактором стало підвищення мінімальної заробітної плати до 3 200 грн. Це змусило підприємців, які не в змозі збільшити свій фонд оплати праці, перевести працівників на неповний робочий день або взагалі на неформальну зайнятість. Також підняття мінімальної заробітної плати вплинуло на діяльність малого бізнесу, що використовує спрощену систему оподаткування.

Безробіття має негативні соціально-економічні наслідки як для держави, так і для населення. Держава втрачає доходи у вигляді податків, при цьому збільшуючи свої видатки за рахунок виплат по безробіттю. Відповідно до закону Оукена, якщо рівень безробіття зростає більше ніж на 1 % від природного рівня, країна втрачає близько 2–3 % ВВП. Щодо

населення, то виплати по безробіттю незначні й прожити на них досить складно.

Безробіття призводить до абсолютного зубожіння населення, ерозії соціальних цінностей, тінізації відносин в усіх сферах економіки, корупції тощо. Це стосується не тільки України. Так, за результатами досліджень, які проводились у США, зростання рівня безробіття на 1 % за умови, що він не зменшується протягом наступних 5 років, призводить до збільшення кількості самогубств на 4,5 %, первинних звернень до клініки для душевнохворих – на 3,3 %, чисельності ув'язнених – на 4 %, кількості вбивств – на 5,7 %, смертності від алкоголізму й загального рівня смертності – на 1,9 %.

Ще одним ризиком унаслідок зростання рівня безробіття є підвищення й без того значного навантаження на працюючих осіб. І збільшується воно на тлі демографічної кризи в Україні. Тобто зростає сума соціального внеску, за рахунок якого формується бюджет Пенсійного фонду.

Загалом, безробіття спричиняє низький рівень заробітної плати, чим зменшує платоспроможний попит, знижує темпи зростання ВВП (від потенційного рівня), збільшує витрати бюджету на соціальне забезпечення і скорочує рівень щорічного споживання.

Якщо феномен безробіття можна уявити як потік вивільнених працівників, то феномен зайнятості – потік економічно активних людей, прийнятих на роботу. В обох випадках ідеться про потоки соціальних переміщень. Феномен зайнятості охоплює також увесь робочий процес, трудові відносини та пов'язані з цим ризики.

У табл. 2.2 наведено динаміку чисельності зайнятих та рівень зайнятості населення з 2000 по 2017 роки. Якщо оцінювати зайнятість у цілому, то слід зазначити, що в країні є великий резерв потенційних працівників, не задіяних у національному господарстві (35,5 % від усіх працездатних). Тут варто нагадати, що резерв зайнятості утворюють не тільки безробітні, а й певний прошарок економічно неактивного населення

працездатного віку, який є досить великим. Хоча високу чисельність незайнятих осіб можна пояснити відсутністю робочих місць, але ризик зменшення зайнятості слід було б передбачити раніше і впровадити заходи щодо його запобігання йому.

Таблиця 2.2

Динаміка показників зайнятості в Україні у 2000–2017 роках

Роки	Чисельність постійного населення на кінець року, млн осіб	Зайняте населення у віці 15–70 років, тис. осіб	Рівень зайнятості населення у віці 15–70 років, %	Рівень зайнятості населення у працездатному віці, %
2000	48,7	20175,0	55,8	64,5
2005	46,7	20630,0	57,7	65,4
2006	46,5	20730,4	57,9	65,9
2007	46,2	20904,7	58,7	66,7
2008	46,0	20972,3	59,3	67,3
2009	45,8	20191,5	57,7	64,7
2010	45,6	20266,0	58,5	65,6
2011	45,5	20324,2	59,2	66,5
2012	45,4	20354,3	59,7	67,1
2013	45,2	20404,1	60,3	67,4
2014	42,8	18073,3	56,6	64,5
2015	42,6	16443,2	56,7	64,7
2016	42,4	16276,9	56,3	64,2
2017	42,2	16156,4	56,1	64,5

Джерело: складено автором за даними Держстату [19].

Крім того, є ще одна особливість української зайнятості, що полягає у великій конкуренції на вільні робочі місця за наявності безробіття. У 2016 році на одне вільне робоче місце претендувало 10 осіб. Ця величина диференційована за видами економічної діяльності [72]: наукова і технічна діяльність – 9 осіб на місце; сільське господарство, інформація і

телекомунікації – по 12; електро- і теплоенергетика – 17; державне управління, обов'язкове державне страхування – по 31; фінансова і страхова діяльність – по 44 особи на одне місце.

Вже з наведених даних очевидно, що одним із ризиків зайнятості є можливість отримати роботу не за фахом і не відповідно до кваліфікації працівника. Найбільше це стосується випускників університетів («білих комірців»), котрі орієнтовані на кар'єру офісних працівників.

Поряд із надлишком робочої сили існує її нестача. Так, потреба у працівниках у 2017 році становила 50,4 тис. вакансій, причому найменшою вона була у сфері мистецтва та спорту (1 %), а найбільшою – у промисловості (30 %).

Слід зазначити, що наразі на сайтах розміщено біля 1,5 млн оголошень про вакансії. При цьому значна кількість працівників, переважно робочих спеціальностей, які вкрай потрібні національному господарству, від'їжджають за кордон, оскільки там, як було зазначено вище, більша оплата праці. Однак її можна розглядати за двома аспектами. По-перше, вона дозволяє за кордоном купувати більше товарів, ніж в Україні, хоча іноді рівень оплати гастарбайтерів менший за рівень оплати місцевих робітників. По-друге, заробітна плата за кордоном значно більша за українську за рахунок конвертації валют. Це відбувається або через штучне завищення курсу іноземних валют проти паритету купівельної сили валют, або внаслідок коливань на ринку через дефіцит іноземної валюти [74].

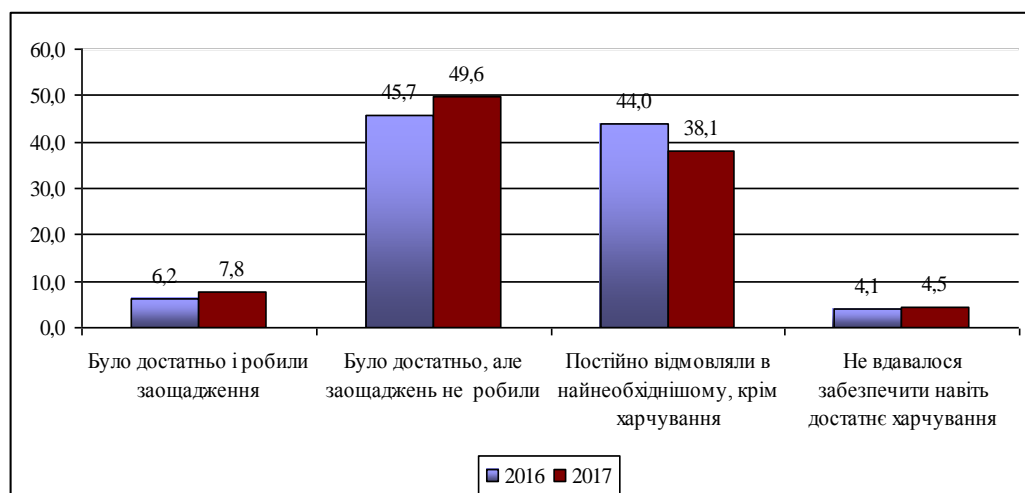
Не вистачає не тільки працівників, але й спеціалізованих організацій. Так, в Україні досі не відновлено систему проектних інститутів, тому корпорації змушені звертатися за проектами будівництва за кордон.

Чинники ризиків зайнятості

Серйозною загрозою, що впливає на загострення ситуації у сфері зайнятості, є знецінення праці. Заробітна плата більшості працюючих не

виконує стимулюючої, мотиваційної та відтворювальної функцій. На жаль, в Україні у 2016 році питома вага заробітної плати у загальних обсягах доходу населення в цілому по країні становила 46,7 %, а в окремих регіонах ледь сягала позначки у 30 % [75]. Середній розмір заробітної плати штатних працівників у 2017 р. становив 7104 грн. У червні 2017 року 9,0 % штатних працівників, які відпрацювали 50 % і більше встановленої місячної норми робочого часу, отримали заробітну плату, розмір якої не перевищував 3200 грн, а ще 24,4 % працівників була нарахована заробітна плата в розмірі до 4000 грн, або майже на рівні фактичного розміру прожиткового мінімуму для працюючих з урахуванням суми податку на доходи фізичних осіб (3924 грн). Тобто заробітна плата третини працівників здатна забезпечити лише просте відтворення робочої сили.

Це підтверджує проведене Держстатом у 2017 році дослідження самооцінки населенням України рівня своїх доходів (рис. 2.4): 38 % домогосподарств постійно відмовлялися собі у найнеобхіднішому, крім харчування, а близько 5 % домогосподарств (на 0,4 в.п. більше, ніж у 2016 році) повідомили, що не змогли забезпечити навіть достатнє харчування; при цьому серед багатодітних частка таких домогосподарств сягнула 7 % [76].

Рис. 2.4. Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня своїх доходів, %

Джерело: побудовано автором за [76].

Розглянемо причини ситуації, що склалася. В Україні переважають так звані м'які контракти, коли фіксована сума оплати праці становить не більше 50 %. Це дозволяє роботодавцю у будь-який час позбавити робітника обіцяної премії. Крім того, це зменшує рівень допомоги у разі безробіття тощо.

Наражаються на ризик і ті робітники, що працюють без трудової угоди й отримують так звану зарплату «в конверті». Вони, як правило, позбавляються лікарняного, відпускних, допомоги по вагітності або в разі професійного захворювання, а в перспективі – і гідної пенсії. Ще одним ризиком для працівників є незадовільна охорона праці, що стає причиною професійного захворювання або отримання виробничої травми і навіть смерті від нещасного випадку.

Певні ризики для найманого працівника становить система так званої запозиченої праці: аутсорсинг, аутстафінг і лізинг персоналу. Ця система не лише позбавляє робітника певних соціальних гарантій (насамперед це стосується охорони праці), а й може призвести до часткової втрати зайнятості та професійної деградації. Окрім того, працівники, залучені через агентства, отримують зарплату меншу, ніж постійні працівники.

На перший погляд, питання зайнятості має бути віддзеркаленням безробіття, але поглиблений аналіз соціального явища доводить, що ризики зайнятості мають свої особливості. Національна особливість цього явища полягає, зокрема, в тому, що одночасно не вистачає робочих місць і потрібних фахівців. Імовірність отримати низьку зарплату, невідповідний профіль роботи тощо залежить від потоку зайнятих працівників та не залежить від рівня зайнятості.

Практика управління ризиками у сфері зайнятості доводить, що його результат не стільки залежить від якості управління, скільки від того, в чий інтерес воно відбувається. Але й тут потрібно враховувати суперечливий момент: ризики для найманих робітників іноді суперечать ризикам, що виникають для держави. Тут слід погодитися з позицією В. Надраги яка

полягає у тому, що управління ризиками зайнятості має передбачати усунення їх причин, зокрема: «...скорочення відставання фактичного ВВП від його потенційного рівня; підвищення конкурентоспроможності осіб на ринку праці, забезпечення відповідності рівня професійної кваліфікації працездатних осіб потребам ринку праці; розвиток почуття самоповаги у працівників, які втратили роботу; підвищення рівня доходів та покращення умов життя населення...» [16, с.15].

Численні іноземні дослідники вбачають управління ризиками зайнятості у формуванні страхової системи, яку має фінансувати держава і бізнес. Чи придатні ці рекомендації для сучасної України і якою мірою? Це питання потребує окремого дослідження. Зрозуміло лише, що жодні організаційні заходи не можуть повністю вирішити проблеми у збіднілій країні. Тут необхідно насамперед відновити стабільне зростання економіки.

Виконання соціальних зобов'язань держави тісно пов'язане з державною політикою доходів і здійснюється через систему їх перерозподілу через державний бюджет шляхом диференційованого оподаткування різних груп отримувачів доходу та здійснення видатків на соціальні цілі, у тому числі соціальних виплат вразливим верствам населення. В Україні частка видатків соціального спрямування у зведеному бюджеті перевищує 60 %. Як правило, нарощування соціальних видатків понад податкові надходження призводить до ризиків зростання бюджетного дефіциту та інфляції, що негативно впливає на економічне зростання. Отже, держава має регулювати доходи, підтримуючи певний баланс між економічною ефективністю та соціальною справедливістю.

Функціонування соціальної політики відбувається у складних соціально-демографічних, економічних, політичних умовах. Попри декларовані соціальні зобов'язання держави, їх обсяг доводиться постійно скорочувати, а відповідальність перерозподіляти на інші рівні – місцевий, корпоративний та дедалі частіше – на рівень індивіда.

Незадовільно працюють соціальні ліфти: багато громадян не можуть повною мірою реалізувати свої професійні знання, знайти гідну роботу. Недостатньо реалізується потенціал людей, які мають менші, ніж інші, здібності або обмежені фізичні можливості працювати, кому важко долучитися до стандартних умов праці та трудових відносин. У суспільстві існує надмірна нерівність за доходами і в доступі до ресурсів та суспільних благ. Певний ступінь диференціації є природним для зрілої ринкової економіки, проте надмірний розрив сприймається як несправедливість і стає джерелом соціальної напруженості. Незважаючи на низку реформ, здійснених у сферах охорони здоров'я та освіти, доступність та якість послуг не забезпечуються належним чином.

Як зазначалося вище, відтворення робочої сили працівника та його сім'ї передбачає отримання працівником заробітної плати, розмір якої дає змогу йому та членам його родини купувати набір благ та послуг, що підтримує фізичні, розумові та психічні функції на належному рівні. Розмір такого набору як мінімум має забезпечувати відновлення робочої сили у попередній якості, а ще краще – створювати можливості для розширеного відтворення робочої сили. Практичним втіленням реалізації цієї функції є фіксація найбільш важливих параметрів відтворення робочої сили у співвідношенні таких стандартів, як прожитковий мінімум (ПМ) і мінімальна заробітна плата (МЗП).

Згідно із Законами України «Про Державний бюджет України» у 2014–2016 роках ПМ для працездатних осіб і розмір МЗП зросли однаково в 1,3 рази (з 1218 грн до 1600 грн) [77]. Таке зростання не відповідало динаміці індексу споживчих цін, який за даними Держстату [78] становив у 2014 році 124,9 %, у 2015-му – 143,3 %, 2016-му – 112,4 %, та призвело до істотного зниження рівня реальної заробітної плати. Так, протягом 2014 року реальна заробітна плата порівняно з попереднім роком зменшилась на 6,5 %, у 2015-му – на 20,2 %. Помітна стабілізація

соціально-економічної ситуації у 2016 році зумовила зростання реальної заробітної плати на 9 % та у 2017 році – на 19 % (до попереднього року).

Підвищення МЗП у 2017 році до 3200 грн (табл. 2.3) скасувало традиційну тотожність цього стандарту і ПМ, однак помітне зростання заробітної плати призвело до прискорення зростання індексу споживчих цін, тоді як доходи деяких груп населення залишилися прив'язаними до ПМ.

Таблиця 2.3

Мінімальна заробітна плата (МЗП) та фактична вартісна величина прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ПМП) у 2008–2017 роках

Рік	МЗП, грн	Фактичний ПМП, грн	МЗП / Фактичний ПМП
2008	605	794	0,762
2009	744	913	0,815
2010	922	1062	0,868
2011	1004	1159	0,866
2012	1134	1177	0,963
2013	1218	1252	0,973
2014	1218	1552	0,785
2015	1378	2594	0,531
		2878*	0,479
2016	1600	2924	0,547
		3326**	0,481
2017	3200	3150	1,016
		3913***	0,818

Примітки: * – станом на грудень відповідного року; ** – фактичний ПМП з урахуванням суми податку на доходи фізичних осіб; *** – станом на липень.

Джерело: [79, 80, 81].

Відсутність гармонізації в системі споріднених та компліментарних соціальних стандартів поглибила нерівність та була практично нейтралізована на рівні тих домогосподарств, де є особи, які не працюють (табл. 2.4). Очевидно, що маніпулювання окремим стандартом оплати праці не гарантує реалізації навіть найпростішої економічної функції заробітної плати для населення.

Таблиця 2.4

Диференціація життєвого рівня населення України¹ у 2010–2016 роках

	2010	2011	2012	2013	2014 ²	2015 ²	2016 ²
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць, нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму:							
Усього, млн осіб	3,6	3,2	3,8	3,5	3,2	2,5	1,5
Частка у загальній чисельності населення, %	8,6	7,8	9,0	8,3	8,6	6,4	3,8
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими за фактичний прожитковий мінімум							
Усього, млн осіб	...	...	...	...	6,3	20,2	19,8
Частка у загальній чисельності населення, %	...	...	...	...	16,7	51,9	51,1
<i>Довідково:</i>							
Середньорічний розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн)	843,2	914,1	1042,4	1113,7	1176	1227,3	1388,1
Середньорічний розмір фактичного прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн)	...	...	...	...	1357,6	2257	2646,4
Квінтільний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, разів	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
Квінтільний коефіцієнт фондів (по загальних доходах), разів	3,5	3,4	3,2	3,3	3,1	3,2	3,0

Примітки

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь

² Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: складено автором за [78].

У 2017 році відбулося нарощування видатків Державного бюджету України на соціальні допомоги – до 107 млрд грн (на 23 %), з яких 51,0 млрд грн спрямувалося на забезпечення субсидій на оплату послуг ЖКГ; 53,9 млрд грн – на виплату допомоги сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, інвалідам з дитинства, дітям-інвалідам, тимчасової державної допомоги дітям та допомоги по догляду за інвалідами

I чи II групи. При цьому зростали видатки на соціальний захист пенсіонерів – на 64,1 млрд грн, або на 79,3 % [82].

Незважаючи на зростання видатків бюджету на соціальний захист пенсіонерів та програми житлових субсидій, відбувалося скорочення виплат безробітним особам (28,6 %), іншим категоріям населення (10,7 %), а також на вирішення житлових питань (17,1 %). При цьому фінансування фундаментальних та прикладних досліджень у сфері соціального захисту населення у 2017 році також зменшилося [77].

Причини різноспрямованої динаміки видатків бюджету на соціальний захист населення у розрізі його напрямів пояснюються тим, що у 2017 році були впроваджені реформи, які значно вплинули на більшість населення країни, зокрема – трансформація підходів до формування тарифів на послуги ЖКГ, що призвело до їх зростання та відповідного нарощування видатків на житлові субсидії для населення; а також зниження ставки єдиного соціального внеску і відповідне зростання дефіциту Пенсійного фонду України та збільшення витрат бюджету на його покриття. Із загального обсягу фінансування Пенсійного фонду з Державного бюджету України (141,5 млрд грн) понад 50 % становить дотація на збалансування дохідної і видаткової частини; а решту коштів виділено на фінансування доплат та підвищення пенсій, передбачених різними нормативно-правовими актами.

Проект Державного бюджету України на 2018 рік передбачав подальше зростання видатків за різними напрямками соціального захисту населення [82]. У тому числі, за програмою житлових субсидій населенню на оплату вартості житлово-комунальних послуг передбачалось виділення 55,1 млрд грн; на соціальні допомоги сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям та деяким іншим категоріям громадян було заплановано – 57,9 млрд грн; Пенсійному фонду України для виплати надбавок, підвищення пенсій, а також покриття дефіциту фонду – намічено було 141,3 млрд грн.

Прискорене нарощування масштабів фінансування соціальних програм закладає основи для формування нових соціальних ризиків, що можуть проявлятися у залежності населення від матеріальної державної допомоги, викликати у населення споживацькі настрої та не спонукати їх до забезпечення достойної якості життя за рахунок власної праці [83].

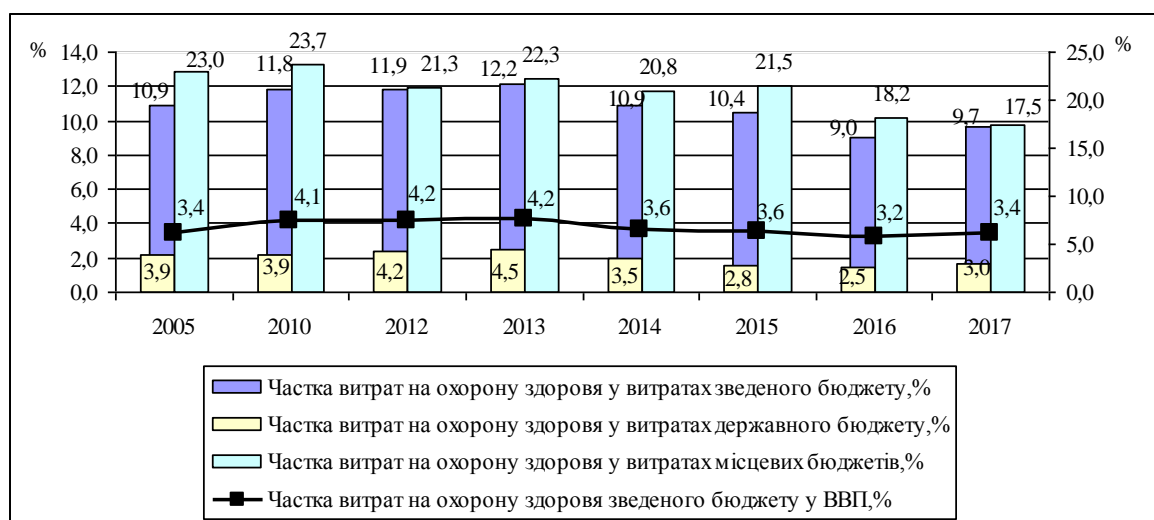
Існує нагальна необхідність у реформуванні системи соціальної допомоги населенню: посилення адресності допомоги, боротьба зі зловживаннями у системі, контроль за рухом бюджетних коштів. Держава покликана не лише здійснювати підтримку малозабезпеченим та незахищеним верствам населення, а й створювати умови для забезпечення належного рівня життя.

Чинники ризиків у сфері охорони здоров'я України.

З погляду цивілізованого суспільства, основними показниками, що визначають діяльність системи охорони здоров'я, є доступність та якість медичної допомоги. Амстердамська декларація Європейського бюро ВООЗ у сфері прав пацієнтів визначила доступність і якість медичних послуг як основні соціальні права громадян, які європейські держави мають максимально реалізувати у своїх системах охорони здоров'я.

Аналіз показав, що українські громадяни, перебуваючи під впливом серйозних факторів ризику, таких як паління, надмірне вживання алкоголю, неправильне харчування, відсутність фізичної активності, забруднення повітря та води, не отримують ефективної та якісної допомоги на рівні цивілізованих країн. Крім того, наші громадяни залишаються не захищеними від фінансового зубожіння в разі хвороби, незважаючи на те, що Україна витрачає значну частку свого бюджету на медицину (рис. 2.5). Але, незважаючи на певне збільшення в останні роки бюджетного фінансування сфери охорони здоров'я (СОЗ), його розмір на душу населення залишається дуже низьким.

Визначальними причинами такої ситуації є суттєві недоліки, що накопичувались у національній системі охорони здоров'я через тривалу відсутність модернізації, нівелювання потреб населення і сучасних міжнародних тенденцій щодо зміцнення систем охорони здоров'я, економічну неефективність, нерациональне використання наявних ресурсів та високий рівень корупції [84].

Рис. 2.5. Державне фінансування охорони здоров'я в Україні

Джерело: складено автором за [82].

Ризики низької доступності громадян до якісних послуг з охорони здоров'я в Україні проявляються у:

- диспропорціях у забезпеченні якісними послугами з охорони здоров'я сільського і міського населення України (варто зазначити, що перші кроки реформування, а саме: оптимізація закладів охорони здоров'я, лише поглибили цю проблему);

- високій вартості ліків, неконтрольованій системі ціноутворення на лікарські засоби та відсутності державного забезпечення ліками. Наслідком вищезазначеного є те, що більша половина населення України не в змозі придбати необхідні ліки через їхню високу вартість;

- високому рівні корупції та неформальних платежів у СОЗ.

Слід також зазначити низьку якість кадрового забезпечення СОЗ. Інколи дільничні лікарі, праця яких оплачується за ставками і не залежить від якості їхньої роботи та обсягу наданих послуг, не зацікавлені у підвищенні своєї кваліфікації. У галузі склався негативний кадровий баланс (передпенсійний або пенсійний вік працівників, низька якість підготовки медичних кадрів, недостатній приплив у медицину кваліфікованих молодих спеціалістів, непрозорість, суб'єктивізм і формалізм механізмів ліцензування медичної практики, акредитації закладів з охорони здоров'я, атестації медичного персоналу поєднується з повільним, а інколи – відсутнім упровадженням процесу стандартизації медичної практики, що призводить до поглиблення проблеми надання якісних послуг з охорони здоров'я.

Підписані Президентом 28 грудня 2017 року закони, які мають запустити якісні зміни у системі охорони здоров'я України та змінити існуючу концепцію надання послуг у цій системі, в ідеалі передбачають, що:

- пацієнт сам вирішує, хто й де його лікуватиме (на первинній ланці), а надані йому медичні послуги будуть повністю оплачені державою;
- медичні працівники матимуть умови праці та дохід відповідно до досвіду, професіоналізму та зацікавленості у здорових пацієнтах;
- медичні заклади отримуватимуть оплату від держави за якісно надані послуги, що покриватиме їхні видатки.

За таких умов мають залишитися в минулому хабарі, мізерні зарплати медиків, принизливі для людської гідності умови в лікарнях. У сільській місцевості з'являться нові амбулаторії та кваліфіковані лікарі, які матимуть автомобілі для пересування між селами. Однак в реальності існує ризик виконання державою взятих на себе гарантій у сфері реформування СОЗ – організаційних, фінансових, правових [85].

Ризики в системі національної освіти

За індексом розвитку людського капіталу, який щорічно укладається Всесвітнім економічним форумом (*World Economic Forum*) [86], у 2016 році Україна посіла 26 місце серед 130 країн світу. Високий сукупний рейтинг людського капіталу України насамперед зумовлений високими показниками параметрів, що пов'язані з освітньою сферою. Так, 100 % населення здобуває початкову освіту, а за рівнем здобуття середньої освіти наша держава перебуває в першій десятці [87]. Водночас за Індексом глобальної конкурентоспроможності 2016–2017 рр. (*The Global Competitiveness Index*) Україна посіла 85 місце серед 138 країн світу, втративши за рік шість позицій (у попередньому рейтингу – 79 позиція) [88].

При зіставленні рейтингових оцінок спостерігається наявність у нашій країні значного розриву між високими показниками розвитку людського капіталу та його нереалізованістю в економічній діяльності. Наведені рейтингові оцінки свідчать і про те, що саме людський капітал та система освіти як ключовий чинник його збереження й розвитку становлять найголовніший ресурс майбутнього успіху України, а отже, саме вони повинні стати рушієм позитивних змін у соціально-економічній сфері.

Аналіз проблем національної системи освіти дозволив виділити найважливіші, що формують передумови для виникнення соціальних ризиків [89]:

- відсутність системної науково обґрунтованої ідеології розвитку освіти, її ситуативна політизація, слабкий вплив на освітній і культурний рівень суспільства;

- згортання мережі дошкільних навчальних закладів унаслідок відсторонення влади від розв'язання проблем дошкільної освіти, відсутність прогнозу демографічної ситуації і потреб розвитку освіти в регіонах;

– дотепер не визначено функцій професійно-технічних навчальних закладів і технікумів, училищ, коледжів у нових ринкових умовах, інноваційній економіці;

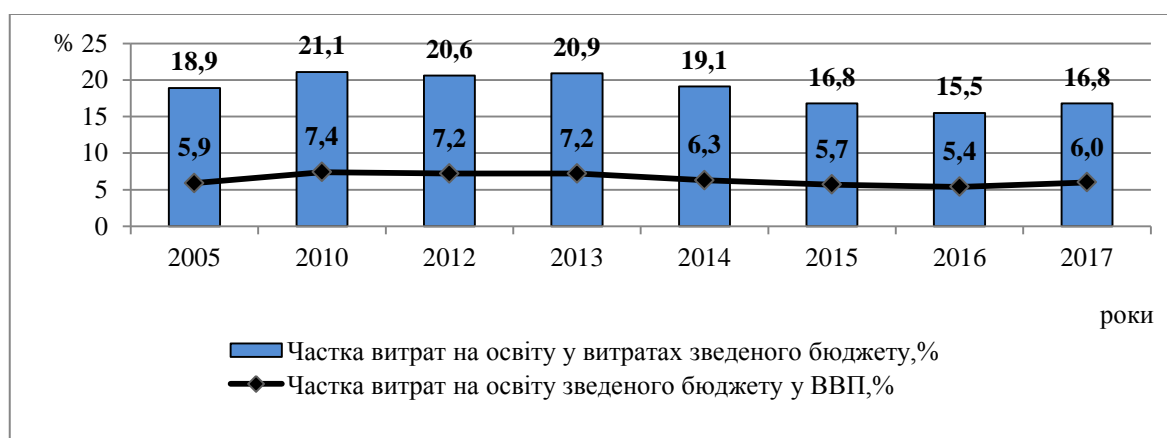
– унаслідок слабого контролю в центрі та на місцях, кількісного зростання мережі вищих навчальних закладів виникли ризики здобуття молоддю неякісної освіти, погіршився імідж української вищої школи за кордоном. Законсервованість і масштабність проблеми спричиняють велике соціально-педагогічне й економічне напруження щодо її розв'язання в сучасних умовах, уможливають корупцію і хабарництво;

– старіння та зношеність матеріально-технічної бази, особливо в секторі професійно-технічної освіти;

– відсутність встановлення максимального віку для викладачів (це справді важливий фактор, адже від професійності вчителя знаною мірою залежить рівень знань учнів чи студентів);

– велика кількість предметів для вивчення, що призводить до психічного і фізичного перенавантаження, але має малу ефективність;

– бідність навчальних закладів, бо держава виділяє незначну суму грошей на освіту (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Державні витрати на освіту в Україні, 2005-2017 роки

Джерело: побудовано автором за [82].

Ці проблеми створюють підґрунтя для появи нових соціальних ризиків, пов'язаних з невідповідністю сучасної освіти умовам динамічного розвитку економіки й новітніх технологічних змін, що вимагає дедалі вищої кваліфікації працівників і, що особливо важливо, дедалі вищої їхньої здатності швидко опановувати нові знання, уміння та навички. Специфічну вітчизняну проблему останнім часом становить загострення конкурентної боротьби за українського студента з боку закладів вищої освіти (ЗВО) зарубіжних країн, спричинене високою платою за навчання в частині українських ВНЗ, корупцією та відносно невисокою якістю освіти, а також, на жаль, дедалі більшою часткою молодих людей та їхніх батьків, що пов'язують надії на краще майбутнє з еміграцією. Так, за даними експертів, кількість українців в іноземних університетах у 2014/2015 навчальному році становила 59,6 тис. осіб, у 2016/2017 навчальному році вищу освіту за кордоном здобувало щонайменше 68 тис. громадян України [90].

Наукова й інноваційна компонента прояву соціальних ризиків в Україні

Однією з ключових проблем наукової сфери України на сучасному етапі є системна суперечність між наявністю потужного наукового комплексу, здатного продукувати результати високого світового рівня, та браком адекватного попиту національної економіки на наявні й потенційні результати досліджень і розробок українських науковців. Сучасна наука повноцінно функціонує там, де працює і розвивається виробництво. Тому радикальне вирішення питань розвитку вітчизняної науки, враховуючи обсяги системи та її значення для суспільства, потребує масштабних перетворень, що виходять за межі самої наукової сфери [91].

Передусім ідеться про необхідність розвитку сучасних наукоємних виробництв, конкурентного середовища, заохочення підприємницької активності громадян.

Оскільки кризовий стан вітчизняної науково-технічної сфери значною мірою зумовлений недостатньо ефективною системою управління та фактичною відмежованістю науки від виробництва, то реформа наукової сфери передбачає комплекс структурних перетворень у системі організації та функціонування науки. Результатом реформування останньої має стати створення ефективної моделі взаємодії «наука – освіта – економіка – інновації».

Аналізуючи інноваційну діяльність в Україні, можна зазначити, що протягом багатьох років інноваційна активність промислових підприємств залишається на вкрай низькому рівні: у 2016 році інноваційною діяльністю займалися лише 18,9 % підприємств, у 2017 році – 16,2 %. Триває руйнація фундаментальної бази для забезпечення структурних реформ на інноваційних засадах, про що свідчить погіршення динаміки питомої ваги обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП з 1,09 % у 2005 році до критичного рівня 0,64 % у 2016 році (за порогового значення для економічної безпеки – 2 % ВВП) [92].

У 2017 році відбулося скорочення кількості підприємств промисловості, що займалися інноваційною діяльністю (на 9 % порівняно з 2016 роком), після зростання кількості у 2016 році на 1,2 % відносно 2015 року і становила 759 підприємств (16,2 % всіх промислових підприємств).

Скорочення кількості інноваційних підприємств є наслідком низки проблем, що накопичилися в українській економіці та в сфері НДДКР зокрема:

- зовнішні та внутрішні дисбаланси економічного розвитку;
- недосконалість законодавчої бази в частині стимулювання інноваційної активності;
- спонтанне ініціювання інновацій;
- відсутність відповідної інноваційної інфраструктури й механізмів комерціалізації науково-технічних розробок;

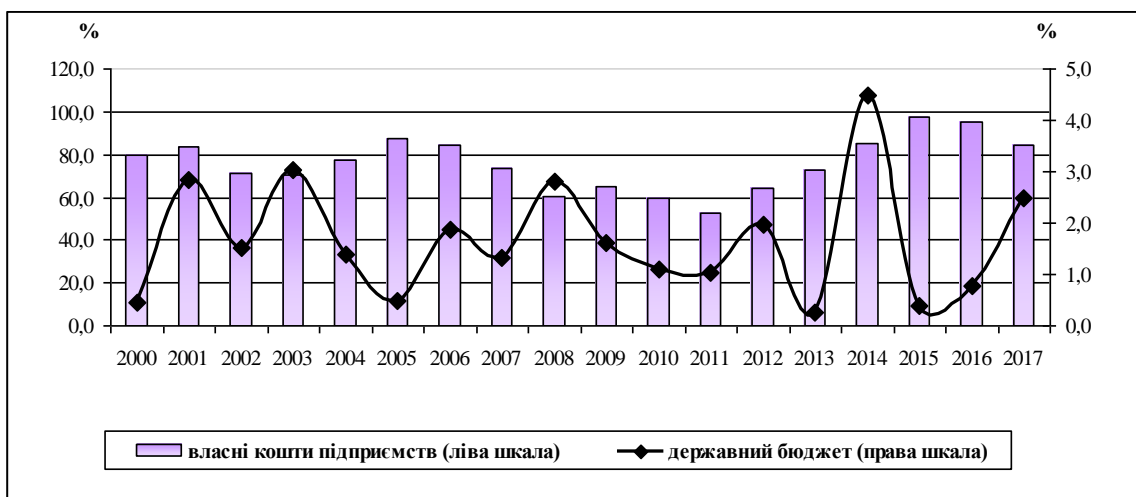

– непослідовність та неефективність політики у сфері інноваційної діяльності;

– недостатній рівень та нестабільне фінансування інноваційної діяльності.

Динаміка державного фінансування інновацій хоча й має тенденцію до зростання (що частково може пояснюватися інфляційно-девальваційним чинником), однак має нестійкий хвилеподібний характер, що не може вважатися фундаментом для розвитку інноваційної діяльності (рис. 2.7).

За даними обстеження інноваційної діяльності в економіці України за період 2014–2016 роки, проведеного Держстатом, факторами, що суттєво впливали на рішення підприємств розвивати інноваційні проекти, були низький попит на інновації на ринку (10,2 %) та відсутність хороших ідей або можливостей для інновацій (9,3 %) [92]. А стримували здійснення інноваційної діяльності упродовж 2014-2016 років такі чинники: відсутність коштів у межах підприємства (9,7 %), зависокі витрати на інновації (9 %) та труднощі в отриманні державної допомоги або субсидій для інновацій (6,5 %).

Рис. 2.7. Динаміка фінансування інноваційної діяльності промислових підприємств за рахунок власних коштів та державного бюджету, Україна, 2000-2017 рр.

Джерело: побудовано автором за [82].

За даними обстеження інноваційної діяльності в економіці України за період 2014–2016 роки, проведеного Держстатом, факторами, що суттєво впливали на рішення підприємств розвивати інноваційні проекти, були низький попит на інновації на ринку (10,2 %) та відсутність хороших ідей або можливостей для інновацій (9,3 %) [92]. А стримували здійснення інноваційної діяльності упродовж 2014-2016 років такі чинники: відсутність коштів у межах підприємства (9,7 %), зависокі витрати на інновації (9 %) та труднощі в отриманні державної допомоги або субсидій для інновацій (6,5 %).

Ризики і їх чинники в забезпеченні правопорядку в Україні

Аналіз динаміки забезпечення правопорядку в Україні дав змогу окреслити ризики на національному рівні, які пов'язані, по-перше, з наявністю вкрай негативних тенденцій у сфері протидії злочинності в Україні в період з початку 90-х років минулого століття і дотепер, що супроводжується наростанням фактичного відставання можливостей правоохоронної системи від розвитку злочинності. Причинами цього є як об'єктивні закономірності розвитку суспільства, так і недоліки та прорахунки систем забезпечення діяльності правоохоронних органів, що зумовлює надвисокий рівень латентності злочинності, безкарність винних у вчиненні злочинів та загалом неспроможність правоохоронних органів у сучасних умовах ефективно боротися із злочинністю.

По-друге, ризики пов'язані з необхідністю розроблення нової концепції протидії злочинності, що враховує:

- високий рівень криміналізації;
- можливості держави і суспільства протистояти кримінальним проявам;
- помилки і недоліки попередніх концептуальних підходів до організації протидії злочинності, її забезпечення та практики реалізації.

Особливістю сучасного етапу розвитку є значний рівень криміналізації бізнесу. Вражає її масштабність, безкарність і захищеність з боку держави. Злочинні формування контролюють цілі регіони. Злочинність проникла в усі сфери економічної діяльності, включаючи критичні для життя людини, зокрема, медицину, виробництво продуктів харчування, виробництво ліків тощо. Значна частина (47 %) національної економіки перебуває в тіні, тобто держава недоотримує податкові надходження [93].

Особливу стурбованість викликає міжнародний кримінал:

- торгівля людьми;
- торгівля людськими органами;
- наркобізнес;
- незаконна торгівля зброєю;
- виробництво фальсифікованих побутових товарів;
- рейдерство;
- екологічні злочини;
- фінансові злочини тощо.

Про наростання ризиків у цій сфері для кожного члена суспільства можна судити з невтішної статистики щодо злочинності, яку надає Держстат (за даними Генеральної прокуратури України). Так, протягом 2017 року обліковано 523,9 тис. кримінальних правопорушень [94]. Із загального числа зафіксованих правоохоронними органами кримінальних проявів 41 % – тяжкі та особливо тяжкі. Цього ж року скоєно очевидних умисних вбивств і замахів на вбивство – 1633, умисних тяжких тілесних ушкоджень – 2228, зґвалтувань і замахів на зґвалтування – 259. Кількість випадків крадіжок становила 261,3 тис., шахрайств – 37,1 тис., грабежів – 18,1 тис., розбоїв – 3 тис., хабарництва – 2,7 тис. Інформацію про кількість облікованих кримінальних правопорушень за окремими видами наведено в табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Кількість виявлених злочинів за окремими видами у 2016–2017 роках

Виявлені злочини	2016 р.	2017 р.	Зміна 2017 р. до 2016 р., %
Усього злочинів, із них;	59 2604	52 3911	88,4
тяжкі та особливо тяжкі	23 2542	21 4660	92,3
очевидне умисне вбивство (та замах)	1824	1633	89,5
умисне тяжке тілесне ушкодження	2396	2228	93,0
згвалтування (та замах)	349	259	74,2
крадіжка	31 2172	26 1282	83,7
грабіж	27199	18130	66,7
розбій	3904	3006	77,0
хабарництво	2031	2681	132,0
шахрайство	46 082	37 075	80,5
привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем	9787	10756	109,9
незаконний обіг зброї	6461	8153	126,2
незаконне заволодіння транспортним засобом	12205	9018	73,9

Джерело: складено автором за [96].

Як бачимо з таблиці, незважаючи на покращення криміногенної ситуації порівняно з 2016 роком (кількість злочинів скоротилася на 11,6 %), деякі з їх видів продовжують зростати: хабарництво – на 32 %, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем – на 10 % та незаконний обіг зброї – більш як на 26 %.

Правоохоронними органами за цей період виявлено 949 осіб, які скоїли злочин у складі 210 організованих груп і злочинних організацій, закінчено 210 кримінальних проваджень про кримінальні правопорушення, вчинені організованими групами і злочинними організаціями [94].

У географічному розрізі, як засвідчує коефіцієнт злочинної інтенсивності на 10 тис. населення, зростання ризиків у сфері правопорядку протягом 2015–2016 років спостерігалось у Запорізькій області (242 злочини), м. Києві (246 злочинів), а також Харківській (184 злочини), Кіровоградській (173 злочини), Київській (158 злочинів), Миколаївській (154 злочини) та Одеській (148 злочинів) областях. Найнижча злочинна інтенсивність в означений період зафіксована в Тернопільській (62 злочини), Івано-Франківській (65 злочинів), Закарпатській (72 злочини) та Чернівецькій (83 злочини) областях [95].

Більшість злочинів (77,8 %) вчиняється у містах та селищах міського типу. На мешканців сіл та селищ припадає не більше 19,5 % всіх зареєстрованих злочинів. 2,7 % злочинів вчиняється поза межами населених пунктів. Така картина кримінальної активності загалом відповідає тенденціям урбанізації в Україні, яка впливає на зміну не лише географії, а й характеру злочинності загалом.

Проблематичною також є і кримінологічна ситуація, пов'язана з відтворенням в Україні терористичних загроз [94]. Інтенсифікація терористичної загрози відбулась у 2014 році й триває донині. Це зумовлено численними посяганнями на територіальну цілісність України, активною розвідувально-підривною діяльністю, спрямованою на ослаблення держави, залякування населення, загострення внутрішньополітичної конфронтації, економічної нестабільності, посилення соціально-психологічної напруженості.

Екологічний аспект прояву соціальних ризиків

Важливими чинниками, що впливають на відтворення населення, стан його здоров'я, є стан навколишнього середовища та умови проживання. На більшій частині території України склалися такі екологічні умови життя людей, які провокують поширення ризиків захворюваності та смертності людей.

До екологічних ризиків зазвичай відносять природні й техногенні лиха, інші негативні явища, пов'язані з життєдіяльністю людини (знищення лісів, виснаження ґрунтів, забруднення навколишнього середовища тощо). Та останнім часом до цієї категорії зараховують діяльність, яка набула настільки масового характеру, що створила окреме загрозове середовище. Як визнають фахівці, ризик надзвичайних ситуацій в Україні вищий, ніж у країнах Заходу, хоча обсяги виробництва і щільність капіталу на одиницю площі значно нижчі. Третина виробництв вважається потенційно небезпечними.

Хоча всі перелічені загрози відносять до однієї категорії – знищення екологічної ніші людини – з соціально-економічної точки зору вони різні. Так само, як заходи щодо відновлення лісів не схожі із заходами з гасіння пожежі або будівництвом саркофага тощо. Розроблення соціально-економічної класифікації екологічних загроз ще попереду. Загальна тенденція, однак, очевидна: темпи зростання витрат на попередження катастроф, аварій, неврожаїв тощо, їх локалізацію та подолання наслідків почали випереджати темпи економічного розвитку світу загалом і України зокрема.

Аналіз поширення хвороб серед населення показав їхній зв'язок з рівнем і характером забруднення, особливостями вікового складу населення [97]. Так, хвороби крові і кровотворних органів більш поширені в Південному, Південно-Східному і Північно-Східному регіонах. У Північно-Східному і Центральному регіонах спостерігаються часто і хвороби кровообігу. Кількість онкологічних захворювань в Україні зростає. Їх найбільше в Північно-Східному регіоні, де більш старе населення, і в Південно-Східному, де велика концентрація виробництва і дуже високий рівень забруднення навколишнього середовища.

Слід зазначити, що, незважаючи на спадну динаміку шкідливих викидів в атмосферу (табл. 2.6), під впливом забрудненого повітря зросли (особливо у великих містах) показники патології органів дихання. Так, їх

рівень їх у Києві перевищує дані по Україні на 36,2 %, а відповідно, рівень первинної захворюваності – на 43,5 %.

Негативний вплив на стан здоров'я та відтворення населення ще довго справлятиме радіоактивне забруднення. Кілька мільйонів (за офіційними даними – 2,35 млн) осіб проживають на територіях з різним ступенем радіоактивного забруднення. Тут спостерігається і значне погіршення показників відтворення населення.

Таблиця 2.6

Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, 1990–2017 роки

Роки	Обсяги викидів забруднюючих речовин, тис. тонн		
	Усього	у тому числі	
		стаціонарними джерелами	пересувними джерелами *
1990	15549,4	9439,1	6110,3
2000	5908,6	3959,4	1949,2
2010	6678,0	4131,6	2546,4
2011	6877,3	4374,6	2502,7
2012	6821,1	4335,3	2485,8
2013	6719,8	4295,1	2424,7
2014	5346,2	3350,0	1996,2
2015	4521,3	2857,4	1663,9
2016	3078,1	3078,1	...
2017	2584,9	2584,9	...

Примітка. За 1990–2000 роки подані дані по автомобільному транспорту; з 2010 року – по автомобільному, залізничному, авіаційному, водному транспорту та виробничій техніці.

Джерело: складено автором за [98; 78].

Забруднення водних об'єктів – джерел питного водопостачання спричиняє погіршення якості питної води та створює серйозну небезпеку

для здоров'я населення у багатьох регіонах України. Відставання держави від розвинених країн за середньою тривалістю життя та рівнем смертності певною мірою пов'язане саме зі споживанням недоброякісної питної води.

В Україні відчувається недолік прісних поверхневих та підземних вод, при цьому вони мають низьку якість. Екологічно безпечними не можна вважати більшість басейнів річок і водойм, які, переважно, забезпечують потреби населення у воді – у деяких містах та регіонах відхилення якості води від норми становить близько 80 %.

Через значне забруднення стічними водами підземних горизонтів продуктами людського господарювання у багатьох регіонах якість підземних вод не відповідає вимогам до питної води через перевищення вмісту хімічних сполук, нітратів і бактеріологічного забруднення. Тому значна частина населення використовує для питних потреб недоброякісну воду.

Вода у більшості з водних басейнів України класифікується як «забруднена» і «брудна» (IV–V клас якості). При цьому «дуже брудною», що належить до VI класу якості є вода в річках Дніпро та Сіверський Донець, річках Приазов'я, окремих притоках Дністра і Західного Бугу.

Незважаючи на значне скорочення (на 60 % за шість років) скидання забруднених зворотних вод (табл. 2.6), для переважної більшості підприємств промисловості та комунального господарства скиди забруднюючих речовин істотно перевищують гранично допустимий рівень. Це зумовлює забруднення водних об'єктів і порушення норм якості води. На сьогодні четверта частина очисних споруд водопровідної мережі, кожна п'ята насосна станція та половина насосних агрегатів відпрацювали нормативний строк експлуатації. В Україні в аварійному стані перебувають понад 30 % водопровідних та каналізаційних мереж. Щодоби у водойми скидається понад 10,6 тис. кубометрів неочищених і недостатньо очищених стічних вод.

Через інтенсивні процеси урбанізації в Україні, негативними наслідками яких є надмірна концентрація промислових об'єктів на обмеженій території, відбувається руйнування природного середовища великих міст. Висока забрудненість викидами й відходами, незадовільний стан життєзабезпечувальних систем, швидке зростання населення міст і потреба розширення територій призвели до непридатності до використання більшості поверхневих вод. Найбільше відчувають екологічні наслідки: м. Київ, міста-мільйонники, а також Схід України.

Таблиця 2.7

Стан забруднення водних ресурсів України в 2010–2016 роках

Показник	2010	2013	2014	2015	2016	Зміна у 2016 р. до 2010 р., %
Скидання забруднених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти, млн м ³	1744	1717	923	875	698	40,0
Скидання нормативно очищених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти, млн м ³	1760	1477	1416	1389	1381	78,5
Кількість підприємств, які скидали зворотні води у поверхневі водні об'єкти, од.	2790	3021	2652	1889	1818	65,2
Потужність очисних споруд, млн м ³	7425	7592	7190	5801	5690	76,6

Джерело: складено автором за [98].

Загалом, слід зазначити, що вплив екологічної небезпеки на виробництво ВВП є суперечливим. Так, погіршення навколишнього середовища в усіх випадках знижує рівень національного багатства, а також зменшує обсяги ВВП тією мірою, якою це середовище є засобом виробництва і погіршує здоров'я людини. З іншого боку, екологічні загрози створюють суспільний попит на виробництво засобів захисту, утилізації і знищення (захоронення) відходів, що є фактором зростання ВВП.

Екологічні ризики займають особливе місце, оскільки є ризиками існуванню людства. Для України ця проблема суперечлива. З одного боку, в результаті занепаду промисловості й зменшення викидів екологічні ризики

мають зменшуватися, з іншого – вони зростають, оскільки в Україні вкрай мало виробляється систем очищення. Соціальний попит на чистоту навколишнього середовища наразі не трансформується у попит бізнесу.

Компаративний аналіз показників соціальної сфери України з іншими державами світу.

Порівнюючи соціально-економічне становище України та інших країн, можна скласти уявлення про тенденції прояву соціальних ризиків та ймовірності їх настання у досліджених сферах.

Як видно з табл. 2.8, за рівнем життя, що характеризується показником ВВП на душу населення, Україна у 2017 році відставала від розвинених країн у 6–7 разів, від країн ЦСЄ – утричі і навіть від деяких країн СНД – у 2–3 рази. При цьому падіння ВВП на душу населення України відбувалося з 2013 року. Такий низький рівень життя спричиняє і збільшує ймовірність настання багатьох проаналізованих соціальних ризиків.

Таблиця 2.8

Соціально-економічні показники України та країн світу

Країни	ВВП на душу населення, дол. США за ПКС (2017 р.)	Середня тривалість життя, років (201 р.5)	Природний приріст (скорочення(-)) населення, % на тис. осіб (2017 р.)	Рівень безробіття, % до економічно активного населення (2017 р.)	Середньо-місячна заробітна плата, дол. США, (2015 р.)
1	2	3	4	5	6
Розвинені країни світу					
США	59 495	79,3	4,3	4,4	4892,8
Німеччина	50 206	81,0	-3,1	3,8	3477,6
Канада	48 141	82,2	1,8	6,5	4134,1
Велика Британія	43 620	81,2	2,7	4,4	4216,6
Японія	42 658	82,3	-1,8	2,9	3418,0

Закінчення таблиці 2.8

1	2	3	4	5	6
Країни Центрально-Східної Європи					
Польща	29 251	77,5	-0,7	4,8	1021,0
Угорщина	28 909	75,9	-3,7	4,4	888,1
Країни Центрально-Східної Європи					
Румунія	23 990	75,0	-2,9	5,3	638,8
Болгарія	21 578	74,5	-5,7	6,2	500,2
Країни СНД					
РФ	27 899	70,5	0,2	5,5	829,0
Казахстан	26 071	70,5	10,5	5,0	568,4
Білорусь	18 616	72,3	-2,8	1,0	421,6
Азербайджан	17 433	72,7	9,1	6,0	455,5
Вірменія	9098	74,8	3,9	18,9	359,1
Україна	8656	71,5	-3,9	9,5	192,0

Джерело: складено автором за [64; 78; 99; 100; 101;102].

За тривалістю життя Україна займає також останні місця. За даними ВООЗ за 2015 рік, у розвинених країнах цей показник становив 79–82 роки, в країнах ЦСЄ – 74–77 років, а серед проаналізованих країн СНД був нижчим, ніж в Україні (71,3 року), лише в Росії і Казахстані – (70,5 року).

Дослідження показало, що депопуляція населення відбувається у багатьох проаналізованих країнах. Приріст населення у 2017 серед розвинених країн світу зафіксовано лише у США (4,3 %), Великобританії (2,7 %) та Канаді (1,8 %). У всіх країнах ЦСЄ зафіксовано скорочення населення – від 0,7 % у Польщі до 5,7 % у Болгарії. У проаналізованих країнах СНД неоднозначна ситуація за цим показником, оскільки в Казахстані спостерігався приріст населення на рівні 10,5 %, Азербайджані

–9,1 %, Вірменії – 3,9 %, РФ – 0,2 %. Лише у Білорусі й Україні спостерігалось скорочення – на 2,8 % та 3,9 % відповідно.

Серед проаналізованих країн Україна у 2017 р. мала досить високий рівень безробіття (9,5 %), вищий був лише у Вірменії (18,9 %). Такий рівень безробіття сформував основи для реалізації соціальних ризиків для держави у вигляді скорочення податків та збільшення виплат по безробіттю та для населення – через скорочення їх доходів, зuboжіння значної частини мешканців та суттєве підвищення навантаження на працюючих осіб.

За показником середньомісячної оплати праці ситуація в Україні була найгіршою серед проаналізованих країн. За даними Держстату, у 2015 році вона становила лише 192 дол. США. Це менше у 17–25 разів, ніж в розвинених країнах, і у 3–5 разів, ніж у країнах ЦСЄ. Серед розглянутих країн СНД в Україні найнижчий рівень оплати праці. Таке знецінення робочої сили призвело до бідності значної частини населення України, активізувало міграційні потоки за кордон та сформувало підґрунтя для реалізації інших соціальних ризиків.

Отже, як показав аналіз соціальної сфери, в Україні сформувалися негативні передумови для збільшення ймовірності настання й реалізації різних видів соціальних ризиків як для держави, так і для кожного члена суспільства. Їх багатогранність та масштабність вимагає розроблення дієвих підходів щодо реформування розглянутих сфер, що дозволило б вчасно попереджати соціальні ризики та мінімізувати їх негативні наслідки. З цією метою в наступному підрозділі будуть досліджені ризики ймовірнісного характеру настання та чинники, що їх зумовлюють.

2.2. Чинники ризиків ймовірнісного типу настання

Кризові явища у глобальному просторі та їхній вплив на найменш захищені країни, у числі яких опинилась Україна, актуалізують

дослідження чинників, що зумовлюють ризики ймовірного характеру настання.

Дослідження проблематики соціальних ризиків налічують уже декілька століть. Їхня поява пов'язана із різноманітними чинниками: загостренням капіталістичної конкуренції та широким розповсюдженням азартних ігор, зокрема ігор, що відбуваються на фондових біржах тощо. Але справжню наукову якість ці дослідження змогли отримати лише після філософських робіт Г. Гегеля (1770–1831 рр.) та створеної О. Контом (1798–1857 рр.) і Е. Дюркгеймом (1858–1917 рр.) соціології. Вони сформували особливий погляд на суспільство, як емерджентну систему, тобто структуру з власними властивостями, що відрізняються від властивостей суб'єктів, які складають суспільство.

У теперішній час оцінювання ризиків здійснюються на основі різноманітних теорій, а саме:

- теорія систем;
- теорія ймовірності;
- математична теорія ігор;
- соціальна теорія;
- економічна теорія;
- прогностика;
- ризикологія тощо.

Із класичних робіт, що лежать в основі дослідження ризиків, слід відзначити роботи Д. Бернуллі [103] і Т. Мальтуса [104]. Гіпотеза Мальтуса полягає в тому, що населення зростає у геометричній прогресії, а врожайність – в арифметичній, тобто значно повільніше, тому населенню земної кулі загрожує голод. Ця гіпотеза була на той час досить екстравагантною, і тривалий час економісти вважали її нереалістичною. Але на сьогодні, коли за неповне століття населення Земної кулі збільшилося з 2 до 7,5 мільярда, передбачення Мальтуса почали збуватися. Незважаючи на різке зростання продуктивності праці у сільському

господарстві та стрімке збільшення врожайності, багато мільйонів людей голодують та вмирають від голоду. Але ситуація погіршилася не тільки в плані сільського господарства. Звузилась екологічна ніша людини. Сталося те, чого Мальтус передбачити не міг: біомаса людей вже зараз дорівнює масі риби в Світовому океані.

На сьогодні існує багато досліджень у сфері проблематики прогнозування й оцінювання ризиків, що проводяться як національними, так і закордонними науковцями. Розмаїття праць з питань ймовірності настання соціальних ризиків не дозволяє класифікувати їх за методами та згрупувати у окремі наукові школи. На даному етапі соціальної науки дослідження, що присвячені управлінню ризиками, мають амбівалентний характер. При цьому визначальною є майже відсутність фундаментальних досліджень з такого комплексного і своєрідного питання, як управління ризиками, яке об'єднує зовсім різні сфери знань: соціальні, економічні, прогностичні, кібернетичні, математичні, екологічні, геологічні, метеорологічні, космічні, медичні, демографічні тощо. Більшість робіт має вузько прикладне спрямування, наприклад, визначення ризику смерті від пожеж, або ризику захворюваності від забруднення атмосфери [105], або оцінювання ризиків небезпечних геологічних процесів [106]. Значна кількість праць присвячена ризикам у сталих соціальних сферах, як-то безробіття [107] або соціальне страхування [108].

Окремо групу становлять роботи, присвячені ризиковим наслідкам імплементації юридичних законів, наприклад, праця О.С. Прийменко щодо оцінки ризиків у солідарній пенсійній системі України [109]. Інші роботи мають загально теоретичне спрямування, наприклад, праця У. Бека [110], який пропонує всю соціологію й економіку розглядати під кутом ризиковості, або робота Н.П. Топішко [111], у якій пропонується відійти від строгих математичних методів й оцінювати ризики на підґрунті так званої теорії нечітких множин тощо.

Аналіз робіт, присвячених управлінню ризиками, показав, що ймовірності настання ризиків можуть бути:

– детермінованими. Прикладом цього типу ризиків слід вважати щорічні кліматичні зміни взимку;

– ймовірнісними. Приклад ймовірнісних ризиків – неврожаї. Так, в Україні два роки з трьох неврожайні, тобто ймовірність неврожаїв становить 67 %;

– випадковими (непередбачуваними). Приклади випадкових ризиків: терористичні акти в у США 11 вересня 2001 року, Жовтневий переворот 1917 року, а також розпад Радянського Союзу в 1991 році;

– ризики за ігровою моделлю буття.

Здебільшого ризики мають стохастичну природу. Ймовірність ризиків можна виразити через двоелементний вектор. Один елемент вектора – так звана щільність розподілення ймовірностей, другий – довірча ймовірність, яка характеризує стійкість показника ймовірності в часі.

Отже, ймовірність настання ризиків розуміють наступним чином:

1) об'єктивно, як частоту настання загроз у певний період майбутнього, що перевіряється, коли це майбутнє вже відбулося;

2) об'єктивно, як частоту дій точного прогнозування загроз одним і тим самим прогнозистом;

3) як міру суб'єктивної впевненості прогнозіста-експерта у своєму прогнозі;

4) як статистично оброблену міру суб'єктивних висловлювань «за» і «проти» певної групи прогнозистів-експертів;

5) як статистично оброблену суб'єктивну думку експертів-респондентів, висловлену під час соціального опитування.

За результатами висловлювань групи прогнозистів-експертів (а також респондентів) можна побудувати гістограму – графік дискретної щільності розподілу ймовірностей.

Зазначимо, що, на відміну від прогнозування ризиків природного походження, при прогнозуванні будь-яких соціальних ризиків так чи інакше присутня експертна (довільна, суб'єктивна, інтуїтивна) складова. Адже прогнозист змушений щоразу обирати невмотивовано, на власний розсуд один із відомих методів прогнозування. Наприклад, при апроксимації часового ряду дійсних показників алгебраїчною функцією (кривою) прогнозист обирає ту функцію, яка, саме на його думку, поліпшить прогноз.

Загалом існує безліч методів математичної обробки експертних прогнозів, як простих, так і вельми складних. Але всі вони не додають і не можуть додати краплини істини до прогнозу ризиків. Вони мають на меті зовсім інше:

- 1) отримати мінімальне відхилення від істини;
- 2) штучно створити визначеність для можливості прийняття рішення.

Ризики, що мають числовий вираз (наприклад, безробіття) можуть бути виміряні лише з певною похибкою, яка створює невизначеність, що зростає пропорційно часу, на який здійснюють прогноз. Цю невизначеність зазвичай можна представити як нормальний (Гаусовий) розподіл ймовірностей, хоча деякі дослідники ставляться до цього скептично [112].

Суб'єктивно оцінена ймовірність ризиків може мати два виміри – якісний та змішаний (якісно-кількісний). Якісна ймовірність характеризується змістовними висловами, наприклад: досить впевнений, вірогідний, фатальний; поміркований, достатньо ймовірний; невпевнений, малоймовірний.

Якщо вірогідності поставити у відповідність 100 балів, матимемо якісно-кількісну міру впевненості. Часто замість 100 балів приймають 100 % і говорять про впевненість у термінах математичної ймовірності. Це призводить до плутанини, бо здається, що суб'єктивну характеристику

ризиків (впевненість) намагаються заміни об'єктивною (частотою випадків).

Розширенням причинно-наслідкової моделі буття є ігрова модель, що бере початок з математичної теорії ігор. У причинно-наслідковій моделі активний початок (причина) протистоїть пасивному – наслідку. В ігровій моделі всі гравці виступають як рівноправні активні початки. У цьому контексті гравці – протиборчі сторони: окрема людина, група, людська популяція у цілому, сили природи, економічні й політичні процеси, природні й техногенні чинники тощо.

У цьому випадку соціальний ризик – це програш соціуму у грі протиборчих сторін. Сторін у ігровій моделі буття може бути дві й більше. Вони можуть бути поінформованими або діяти наосліп і т. п. У тих випадках, коли ризик є керованим, нерідко використовують так звану в теорії ігор мінімаксну стратегію, тобто вибір варіанта, коли ризик зводиться до мінімуму при будь-якій стратегії інших гравців [113]. Так, наприклад, якщо заборонити відвідування лісу, то ризик для населення загинути від лісової пожежі буде мінімальним. Але існують і безвиграшні ситуації, коли ризик сягає 100 % ймовірності. Так, безвиграшною є гра людини проти пошкодженої екології або гра проти власного життя тощо.

При оцінці реалізації ризиків використовують два види прогнозування:

- 1) календарне, коли прогнозують ризики на кожний рік окремо;
- 2) частотне, коли оцінюється частота небезпек на весь період, але невідомо, коли саме і в якій послідовності вони реалізуються.

Наприклад, можна спрогнозувати з інтуїтивною довірчою ймовірністю 99 %, що в кожному з наступних 15 років кількість пожеж буде приблизно на рівні минулого року. Це календарний прогноз. Також можна прогнозувати з інтуїтивною довірчою ймовірністю 90 %, що в наступних 15 років в Україні відбудеться від трьох до шести

середньострокових економічних криз, але невідомо, які саме роки стануть кризовими. Це частотний прогноз.

Існує думка, що ризики краще попередити, ніж боротися з наслідками. Але це не завжди можливо й доцільно. Зазначимо, що збитки від негативних наслідків соціальних ризиків і витрати на їх нейтралізацію зростатимуть (в абсолютному вимірі) разом зі зростанням економіки. Тому недоцільно різко змінювати пропорції між витратами на розвиток економіки і витратами на нейтралізацію загроз. Однак необхідно безперервно відслідковувати ризики, ймовірність зростання яких випереджає економічний розвиток. До таких належать побічні наслідки рішень парламенту і уряду. Наприклад, створення ринку сільськогосподарських земель наблизить Україну до передових держав Заходу і забезпечить позитивний макроекономічний ефект. Але це буде у віддаленому майбутньому, тоді як зміна соціального укладу одразу призведе до руйнування соціальних відносин на селі тощо.

Отже, аналіз ризиків з точки зору їх оцінювання показує, що ймовірність – лише один з вимірів ризиків як стохастичної величини, не кажучи вже про вимір впливу окремих загроз на суспільство. Від багатосторонності ризиків важко очікувати однозначності й визначеності.

Ймовірність настання ризиків має як формальну, так і змістовну частину. Формальна частина – це саме число, що характеризує ймовірність. Змістовна частина – це спосіб розрахунку цього числа. Від способу розрахунку залежить величина й зміст ймовірності, а відтак – спосіб прийняття управляючого рішення.

Наведемо приклад оцінки ймовірності настання землетрусу в Україні у наступному році. Прогнозна величина ймовірності буде залежати від змісту цього поняття, який, у свою чергу, визначається багатозначною процедурою розрахунку ймовірності.

Перший варіант розрахунку. Припустимо, відомо, що кожен рік, за останні 100 років, відбувалося в середньому не менше одного землетрусу

магнітудою більше 7 балів у 16 країнах із 200 існуючих в світі. Тобто математичне сподівання становитиме:

$$16/200*100 = 8 \%$$

Ця величина (8 %) і буде прогнозованою ймовірністю землетрусу в Україні в наступному і будь-якому іншому році.

Другий варіант розрахунку. Припустимо, відомо, що за останні 100 років на всій планеті відбувалося в середньому 20 землетрусів на рік магнітудою більше понад 7 балів. При цьому площа суші становить $148\,939\,063\text{км}^2$. Це означає, що один землетрус припадає у середньому на $148\,939\,063/20 = 7\,446\,953\text{ км}^2$. Площа України становить $603\,628\text{ км}^2$, тобто частку від усієї суші, що дорівнює:

$$603628/7446953*100 = 8,1 \%$$

Величина 8,1 % буде прогнозованою ймовірністю землетрусу в Україні у наступному й будь-якому іншому році.

Третій варіант розрахунку. Припустимо, відомо, що за останніх 1000 років в Україні відбулося 20 землетрусів магнітудою понад 7 балів, тобто ймовірність чергового землетрусу становить:

$$20/1000*100 = 2 \%$$

Значення 2 % буде прогнозованою ймовірністю землетрусу в Україні у наступному і будь-якому іншому році.

Як можна побачити з наведених прикладів розрахунків, величина ймовірності настання ризику суттєво залежить від змісту, який вкладається у поняття ймовірності. При цьому всі варіанти розрахунку справжні, оскільки немає більш об'єктивного або менш об'єктивного. Тому постає наступне завдання – вибір варіанта, що становить теоретичну і практичну проблему [114].

Здебільшого прогнозист має обмежений доступ до інформації, тому робить розрахунок ймовірності лише в один спосіб. Але в будь-якому випадку, якщо він не розкриє способу об'рахунку ймовірності, то її величина не матиме змістовного значення.

При цьому слід зазначити, що побудова математичної моделі розрахунку ймовірності потребує тих або інших припущень, які зазвичай мало реалістичні. Так, у перших двох варіантах розрахунків необхідно було припустити, що землетруси рівномірно відбуваються на Земній кулі. Для третього варіанта потрібно було припустити, що довірча ймовірність тисячолітньої статистики така ж значна, як і для невідомої нам статистики землетрусів за 100 млн років. Йдеться про стійкість статистичних даних, а отже, про можливість прогнозування ймовірностей.

Розрахунки за теоремою великих чисел Я. Бернуллі [115] показують, що для впевненого прогнозування слід мати статистику землетрусів в Україні не менше, ніж за 98 млн років, щоб можна було вважати її достатньо стійкою. Доступна статистика лише за 1000 років, яку можна вважати умовно стійкою.

Існує ще одна фундаментальна невизначеність при прогнозуванні ймовірності настання ризиків, яку зазвичай ігнорують експерти, намагаючись отримати визначеність там, де вона неможлива. Невизначеність виникає, коли частота ризиків є величиною недетермінованою. Зміст невизначеності полягає у наступному: якщо тривалий час не відбувається прогнозованої події, то від цього ймовірність її настання в черговий період не підвищується, хоча здається інакше. Якщо процес детермінований, і стохастичність ризиків є наслідком його нелінійності, такого феномену не виникає. Так, більшість землетрусів є наслідком того, що тектонічні плити земної кулі постійно зіштовхуються одна з одною. Тому стохастичність землетрусів здебільшого є уявною.

Від прогнозів ймовірності настання ризиків, що ґрунтуються на статистиці за минулі роки, суттєво відрізняються стохастичні прогнози частково детермінованих подій. Тільки-но виникає відома причина небезпеки, одразу можна робити прогноз настання певного ризику. Прикладом є метеорологічні прогнози. Так, прогноз погоди в Україні зазвичай визначається циклоном або антициклоном, що утворюється в

Атлантичному океані. Такі прогнози мають термін дії не більш як два тижні, а впевнено показники погоди можна передбачити лише на три доби. Синоптики будують прогнози і на більш тривалий строк (наприклад, на місяць), на квартал тощо, але всі вони ґрунтуються на статистиці минулих років, тому ймовірність їх настання є досить низькою. Цікаво, що використання супутників підвищило точність прогнозування лише на 3 %.

Отже, три види невизначеності інтерпретації ймовірності настання ризиків дають змогу перейти до виміру соціальних небезпек та оцінки ризиків.

Соціальні небезпеки та негаразди характеризуються не тільки ризиками їх реалізації, а й своїми наслідками (впливом на людей). У науковій літературі соціальні негаразди та їхні наслідки часто називають наслідками ризиків, що створює термінологічну плутанину. Отже, постає питання про оцінку ризику за ймовірністю його виникнення, або мати змогу ухвалити виважене управлінське рішення.

Незважаючи на значний науковий доробок у цій сфері, дане питання досі залишається відкритим. Із багатьох міркувань на цю тему слід відзначити думку Ю. Неймана [116, с. 15], який вводить суб'єктивне поняття «індуктивної поведінки». Зміст індуктивної поведінки полягає в тому, що рішення людини автоматично залежать від величини відомої їй імовірності настання ризику. За принципом індуктивної поведінки ризик з імовірністю 0,01 % вважають мізерним, а з імовірністю 98 % – фатальним. Можна назвати індуктивну поведінку суб'єктивним імперативом, оскільки жодних об'єктивних підстав для цього немає. Надати інтерпретацію ймовірності виявилось складніше, ніж вважав Ю. Нейман, що можна продемонструвати на прикладі діагностики туберкульозу.

Засобом діагностики обирають рентген. Імовірність захворіти туберкульозом в українському суспільстві становить 1 %. Ймовірність хворому отримати темний знімок становить 95 %. Здається, що й навпаки: темний знімок має свідчити з імовірністю 95 %, що людина хвора. Однак

це не так. Ймовірність виявитися хворим за темного знімка становить лише 16,1 %, а виявитися здоровим – відповідно 83,89 % (розрахунок за формулою Т. Баєса). Отже, при діагнозі «хворий» людина швидше виявиться здоровою, ніж хворою. Але ймовірність виявитися хворим при світлому знімку становить лише 0,0537 %. Число 16,1 у 299 813 разів більше, ніж число 0,0537, що свідчить про те, що при діагнозі «хворий» людина швидше виявиться хворою. Отже, рішення буде залежати від інтерпретації, а інтерпретація, у свою чергу, залежить від вибору порівняльного ризику, і цей вибір є довільним.

Отже, об'єктивної оцінки ризику за його ймовірністю не існує. Тому прийняття визначеного рішення (яке мало б доказову силу і з яким були би згодні всі експерти) за значенням ймовірності у загальному випадку неможливе.

Для визначення ймовірності настання ризиків необхідно спочатку побудувати відповідну математичну модель. Існує безліч моделей ризику, але використовують, як правило, незначну їх частину.

По-перше, слід розрізняти первинні ризики, ризики-причини і вторинні ризики – наслідки. Так, виникнення пожежі – це первинний ризик, а смерть від пожежі або економічні збитки – вторинний.

Якщо відомо, скільки пожеж відбувається в країні щорічно протягом, скажімо, 100 років, то можна побудувати графік гістограми або емпіричну функцію розподілу вибірки. Для побудови гістограми виконують розбиття дійсної осі на кінцеве число рівних проміжків і розраховують число вибірових значень у кожному проміжку. Такі числа називають груповими частотами. Ймовірність настання ризиків у кожному проміжку гістограми розраховують за формулою:

$$R = m/N, \quad \sum R = 1, \quad (2.3)$$

де: m – групова частота;

N – сума усіх групових частот, що дорівнює загальній кількості вибірових значень.

Емпіричну функцію розподілу вибірки розраховують дещо інакше:

$$R_e = M_{min}(x)/N, \quad (2.4)$$

де: M_{min} – кількість вибірових значень, менших за x ;

N – загальна кількість вибірових значень;

$(x_1, x_2, x_3, \dots, x_N)$ – кількість пожеж, що відбулися у кожному році, починаючи з найменшої.

Таким чином можна визначити, з якою ймовірністю кількість пожеж протягом року знаходитиметься у межах від n_1 до n_2 , або ймовірність того, що у будь-якому році кількість пожеж перевищить число n_2 та ін. При цьому ймовірність того, що кожного року відбудеться більше однієї пожежі, становить 100 %.

За цією моделлю можна також розрахувати математичне сподівання кількості пожеж у «середньому» році, а також середнє арифметичне, середнє квадратичне, середнє медіанне та ще безліч середніх значень [117].

Для прикладу наведемо формули розрахунку математичного сподівання й медіани:

$$\begin{aligned} Mo &= \sum mR; \\ Md &= (n_{max} - n_{min})/2, \end{aligned} \quad (2.5)$$

де: n_{max} , n_{min} – максимальна й мінімальна кількість пожеж, що відбулися за 100 років.

Ймовірність реалізації вторинного ризику – ризику смерті можна обчислити за трьома різними моделями:

$$\begin{aligned} R_1 &= m_1/N_1; \\ R_2 &= m_2/N_2; \\ R_3 &= n_3/N_3, \end{aligned} \quad (2.6)$$

де: m_1 – кількість смертей від пожеж за рік у межах країни;

N_1 – чисельність населення країни;

m_2 – кількість смертей від пожеж за рік у світі;

N_2 – чисельність населення світу;

n_3 – кількість смертей від пожеж за рік;

N_3 – кількість смертей за рік разом (за всіма чинниками).

Зазвичай усі формули інтуїтивно трактуються як імовірність будь-якої людини загинути від пожежі у будь-якому році в майбутньому. А ризик називають індивідуальним. Отже, індивідуальний ризик сприймається як властивість, притаманна суб'єкту, а саме властивість ризикувати. Однак у цьому контексті індивід – об'єкт стихії, а не її суб'єкт.

Крім цього, можна бачити, що ймовірність загинути від пожежі для людини, як мешканця країни, може відрізнятись від імовірності загинути, як для громадянина світу, тощо. Таке розмаїття виникає тому, що інтуїтивне трактування індивідуального ризику некоректне.

Нарешті, ймовірність набуття вторинного ризику – економічних збитків – можна обчислити за моделлю гістограми. При цьому збитки розуміють як витрати на придбання пошкоджених пожежею речей. Для побудови гістограми виконують розбиття осі збитків на кінцеве число рівних проміжків і розраховують кількість вибірових значень збитків у кожному проміжку. Такі числа, як уже зазначалося, називають груповими частотами.

Ймовірність настання ризиків у кожному проміжку розраховують за формулою, аналогічною 2.3, що використовується при обчисленні настання первинних ризиків.

Окрім індивідуального ризику, у науковій літературі можна зустріти такі моделі інших ризиків [118]: потенціального; колективного; соціального (у вузькому значенні); технічного; екологічного.

За філософським визначенням цих понять, наведена класифікація є хибною, оскільки підґрунтя класифікації не альтернативні. Крім цього, поняття «соціальний ризик» є одночасно генеральною множиною та її часткою, що також некоректно. Дещо більша альтернативність досягається конкретним тлумаченням кожної моделі. Так, потенціальний ризик передбачає обчислення ймовірності ушкодження людей, що перебувають на різній відстані від центру небезпечних обставин. Колективний ризик

стосується ймовірності знаходження людей на небезпечній території протягом певного часу тощо.

Отже, встановлено, що для прийняття виваженого рішення недостатньо знати ймовірність окремого ризику у вигляді одного числа. Більш значущою є функція розподілу ймовірностей, за видом якої і ухвалюють рішення. Окрім цього, для правильної інтерпретації ймовірності ризику необхідно знати конкретний спосіб (математичний алгоритм) її отримання.

2.3. Чинники ризиків фізіологічного типу настання

Сучасний етап суспільного та економічного розвитку передусім становленню нового, інтегрованого економічного порядку. Посилення глобалізації, міжнародної конкуренції, технологічні трансформації, старіння населення, зміна демографічної та сімейної поведінки є передумовами виникнення нових соціальних ризиків.

Така соціально-економічна ситуація породжує цілий комплекс завдань, серед яких можна виділити:

- по-перше, завдання прогнозування соціальних наслідків проведених перетворень;
- по-друге, завдання адаптації окремих індивідів або груп до процесу трансформації.

Необхідно «не тільки описувати, вимірювати і передбачати наслідки катастроф, а й осмислити закономірності в реакції індивідів і соціальних структур на вироблені суспільством ризику» [119].

Серед ризиків соціального характеру поширеними є такі, що виходять з фізіологічних особливостей індивіда, групи осіб, соціуму (народження, старість, смерть, вагітність, пологи, інвалідність тощо). Вони мають поширений характер і потребують своєчасного виявлення та визначення заходів зниження їх впливу як на окремих індивідів, так і на суспільство у цілому.

Важливість та актуальність дослідження посилюється наявністю прогалин у системі управління фізіологічними ризиками, коли йдеться про комплексне уявлення про джерела і чинники, які впливають на формування та ймовірність їх настання, і відповідно – необхідністю вдосконалення системи ефективного соціального ризик-менеджменту, покликаною мінімізувати негативні наслідки вказаних ризиків.

Управління соціальними ризиками потребує комплексного підходу до попередження, мінімізації негативних соціальних наслідків, при цьому особливу увагу необхідно приділити аналітичному етапу соціального ризик-менеджменту: визначенню факторів і передумов формування соціальних ризиків, у цьому випадку – ризиків фізіологічного типу.

Соціальні ризики пов'язані з фізіологічними особливостями людини (вік, стать, народження, материнство, хвороба, генетичний стан здоров'я, вроджені аномалії, набуті дисфункції тощо), які здатні створити загрозу звичній життєдіяльності людей.

Фізіологічні ризики стосуються кожної людини. Такі ризики зумовлені біологічною, фізіологічною та соціальною природою людини, тому мають переважно об'єктивний характер, є загальнопоширеними, типовими для людської спільноти, притаманні в основному кожній людині як члену суспільства. Виникнення їх має дуже високий ступінь ймовірності, а такі обставини, як народження і смерть, трапляються обов'язково. Ці ризики виникли з часу появи людського суспільства, вони мігрують разом з людиною через території і часи. До них слід віднести хворобу, материнство, старість, смерть, вдівство. За таких обставин людина втрачає (тимчасово або назавжди) здатність до праці й не може власними силами утримувати себе й своїх утриманців, або, будучи ще або вже не здатною до праці, втрачає засоби до існування через втрату годувальника, або постає перед необхідністю додаткових матеріальних витрат на утримання дітей, по догляду за близькими, на поховання тощо.

Хоча можна вважати, що фізіологічні ризики мають об'єктивний характер, народження, вагітність, захворювання і смерть настають незалежно від індивіда, однак все одно існують чинники, які зумовлюють настання цих ризиків або перешкоджають їх появі.

В. Басов виділяє такі групи факторів появи соціальних ризиків [120]:

- фактори середовища – умови життя, які становлять загрозу життю, здоров'ю, розвитку суб'єкта ризику;

- фактори ситуації – будь-які випадкові, часто трагічний збіг обставин;

- особистісні фактори – індивідуальні особливості, обмежені можливості здоров'я, дисфункції;

- поведінкові фактори – пов'язані з активністю, що призводить до загрози життю, здоров'ю, розвитку суб'єкта ризику або його пасивністю в ситуації виникнення середовищних, ситуативних та/або особистісних соціальних ризиків.

Цю класифікацію можна доповнити групами чинників, що впливають на формування ризиків фізіологічного типу настання:

- демографічні (вік, стать, підгрупи населення залежно від роду занять, релігійної приналежності або рівня доходу);

- генетичні чинники, які пов'язані з генами людини. Ряд хвороб, які можуть виникнути та призвести до інвалідності чи втрати працездатності, викликані генетичною будовою організму.

Зокрема, на ризик старіння впливають демографічні й генетичні чинники, оскільки старіння, що переважно характеризується погіршенням здоров'я, розумових здібностей, згасанням функцій організму, охоплює демографічні вікові періоди для обох статей [121]:

- похилий (літній) вік – 61–71 для чоловіків та 56–74 для жінок;

- старечий вік – 71–90 для чоловіків, 74–90 для жінок;

– вік довгожителства – понад 90 років, згасання функцій організму, що закінчується смертю.

Перед цим періодом життя, громадяни багатьох країн (жінки – з 55–75 років, чоловіки – з 60–75 років, залежно від країни) мають право вийти на пенсію. Однак ознаки старіння організму – погіршення здоров'я, втрата працездатності, дисфункції організму тощо – багато в чому пов'язані з генетичними факторами та навколишніми умовами (навколишнє природне середовище, умови та спосіб життя, умови праці, рівень та якість життя).

До такого ризику, як вагітність і пологи, схильні жінки фертильного віку (від 15 до 49 років), тобто також провідну роль, окрім інших, відіграють демографічні чинники.

Такий фізіологічний ризик, як смерть, є деструктивним ризиком, що виникає з імовірністю, яка дорівнює одиниці, його не можна уникнути – можна лише відтягти час настання.

Ризик смертності, крім природної смерті від старості, провокують чинники, згруповані Всесвітньою організацією охорони здоров'я за кількістю смертей у світі та залежно від країни за рівнем доходу (табл. 2.9).

Аналізуючи реалізацію фізіологічних ризиків в Україні (демографічні тенденції досліджувались у підрозділі 2.1), можна зазначити, що у 2016 році чисельність населення України зменшилася внаслідок природного та міграційного рухів населення на 176,0 тис. осіб, при цьому сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні становив 1,466 дитини на одну жінку репродуктивного віку. За такої інтенсивності народжуваності не відбувається навіть просте відтворення населення [121].

Таблиця 2.9

Ранжування основних 10 факторів, що впливають на ризик смертності

Фактор	Світ		Країни з високим рівнем доходу		Країни з середнім рівнем доходу		Країни з низьким рівнем доходу	
	Кількість смертей, млн од.	Разом %	Кількість смертей, млн од.	Разом %	Кількість смертей, млн од.	Разом %	Кількість смертей, млн од.	Разом %
Високий артеріальний тиск	7,5	12,8	1,4	16,8	4,2	17,2	2,0	7,5
Паління	5,1	8,7	1,5	17,9	2,6	10,8	1,0	3,9
Підвищений рівень цукру	3,4	5,8	0,6	7,0	1,5	6,3	1,3	4,9
Недостатня фізична активність	3,2	5,5	0,6	7,7	1,6	6,6	1,0	3,8
Надлишкова вага і ожиріння	2,8	4,8	0,7	8,4	1,6	6,7	-	-
Підвищений рівень холестерину	2,6	4,5	0,5	5,8	1,3	5,2	0,9	3,4
Небезпечний секс	2,4	4,0	-	-	-	-	1,7	6,6
Вживання алкоголю	2,3	3,8	0,1	1,6	1,6	6,4		
Знижена маса тіла у дітей	2,2	3,8	-	-	-	-	2,0	7,8
Забруднення повітря в приміщеннях, пов'язане з використанням твердих видів палива в домогосподарствах	2,0	3,3	0,2	2,5	0,7	2,8	1,3	4,8

Примітки. 1. Країни згруповано за рівнем валового національного доходу на душу населення: низький рівень доходу (825 дол. США і нижче), високий рівень доходу (10 066 дол. США і вище).

2. Для країн з високим рівнем доходу – забруднення повітря у містах.

Джерело: складено автором за [99].

У 2016 році в Україні померли 583,6 тис. осіб, або 14,7 особи на 1000 наявного населення. Серед причин смерті перше місце посідали хвороби системи кровообігу (67,2 % загальної кількості померлих), друге – новоутворення (13,5 %), третє – зовнішні причини смерті (5,4 %). При

цьому скоротилася частка смертності через хвороби органів дихання – з 5 % у 2000 році до 2,4 % у 2016 році (табл. 2.10).

Таблиця 2.10.

Демографічні показники України у 2000–2016 роках

Показник	2000	2005	2010	2015*	2016*	Питома вага, 2000 р.	Питома вага, 2016 р.
Кількість народжених, тис. осіб	385,1	426,1	497,7	411,8	397,0	-	-
Кількість померлих, тис. осіб	758,1	782,0	698,2	594,8	583,6	100,0	100,0
в тому числі з причин:							
хвороби системи кровообігу	463,9	488,8	465,1	404,6	392,3	61,2	67,2
новоутворення	97,8	91,8	88,8	79,5	79,0	12,9	13,5
зовнішні причини смерті	73,6	70,0	44,0	34,6	31,7	9,7	5,4
хвороби органів травлення		31,7	26,8	22,8	22,0		3,8
хвороби органів дихання	37,9	28,0	19,5	14,0	13,8	5,0	2,4
деякі інфекційні та паразитарні хвороби		17,2	14,6	9,9	9,3		1,6
Захворюваність, тис.	33471	32912	33080	26789	27361		
Кількість пенсіонерів у розрахунку на 1000 населення	295	301	301	289	282		

Примітки.

1. У 2015–2016 роках – без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції.

2. Починаючи з 2005 року, розробка причин смерті проводиться відповідно до Міжнародної статистичної класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я Десятого перегляду.

Джерело: складено автором за [78].

Уже згадувалося про те, що в Україні сформувалася структура населення, для якої характерна висока частка осіб старшого віку і низька – молодшого. На 1 січня 2017 року чисельність осіб у віці 0–15 років становила 16,2 % загальної чисельності постійного населення, у віці 60 років і старше – 22,5 %, у віці 16–59 років – 61,3 % [121].

Усі фізіологічні ризики підпадають під вплив факторів, пов'язаних із навколишнім середовищем, які охоплюють широке коло явищ:

- соціального характеру;
- економічного характеру;
- культурного характеру;
- політичного характеру;
- фізичних факторів;
- хімічних факторів;
- біологічних факторів.

Для прикладу можна навести доступ до чистої води і санітарних умов, умови праці, забруднення повітря, соціальне середовище. Економічним чинником є рівень доходу індивіда, сім'ї, країни, регіону. Так, для країн з високим і середнім рівнем доходу найважливішими факторами впливу на формування фізіологічних ризиків є ті, що пов'язані з тривалими захворюваннями, тоді як у країнах з низьким рівнем доходу набагато більш поширені такі фактори ризику, як неповноцінне харчування дітей і незахищені статеві контакти.

Аналіз багатьох джерел показав, що ризик захворюваності (погіршення здоров'я), який призводить до появи ще одного ризику – втрати працездатності (тимчасової або постійної), переважно визначається такими чинниками (табл. 2.11): генетичні, стан навколишнього середовища, медичне забезпечення, умови та спосіб життя [122].

Таблиця 2.11

Чинники, що впливають на формування ризику захворюваності

Чинники	Сприяють формуванню ризику	Перешкоджають появі ризику
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Генетичні	Спадкові захворювання і порушення, спадкова схильність до захворювань	Здорова спадковість, відсутність морфофункціональних передумов виникнення захворювання

Закінчення таблиці 2.11

1	2	3
Стан навколишнього середовища	Шкідливі умови побуту і виробництва, несприятливі кліматичні і природні умови, порушення екологічних умов	Гарні побутові та виробничі умови, сприятливі кліматичні і природні умови, екологічно сприятливе середовище проживання
Медичне забезпечення	Відсутність постійного медичного контролю за динамікою здоров'я, низький рівень первинної профілактики, неякісне медичне обслуговування	Медичний скринінг, високий рівень профілактичних заходів, своєчасна і повноцінна медична допомога
Умови та спосіб життя	Відсутність раціонального режиму життєдіяльності, міграційні процеси, гіпо- або гіпердинамія	Раціональна організація життєдіяльності: осілий спосіб життя, адекватна рухова активність, соціальний спосіб життя

Джерело: узагальнено автором за [123].

Під навколишнім середовищем прийнято розуміти цілісну систему взаємопов'язаних природних і антропогенних об'єктів і явищ, в якій протікає праця, побут і відпочинок людей. Це поняття включає в себе соціальні, природні й штучно створювані фізичні, хімічні та біологічні фактори, тобто все те, що безпосередньо чи опосередковано впливає на життя, здоров'я і діяльність людини.

Людина як жива система є складовою частиною біосфери. Вплив людини на біосферу пов'язаний не стільки з її біологічною, скільки з трудовою діяльністю. Відомо, що технічні системи здійснюють хімічний і фізичний вплив на біосферу за такими каналами:

- 1) через атмосферу (використання і виділення різних газів порушує природний газообмін);
- 2) через гідросферу (забруднення хімічними речовинами і нафтопродуктами річок, морів і океанів);
- 3) через літосферу (використання корисних копалин, забруднення ґрунтів промисловими відходами тощо).

Очевидно, що результати технічної діяльності впливають на ті параметри біосфери, які забезпечують можливість життя на планеті.

Залежність здоров'я людини від генетичних та екологічних факторів робить необхідним визначення місця сім'ї, школи, інших організацій і органів охорони здоров'я у виконанні одного з головних завдань соціальної політики – формування здорового способу життя.

Хвороби сучасної людини обумовлені, перш за все, його її способом життя і повсякденною поведінкою. Наразі здоровий спосіб життя розглядається як основа профілактики захворювань. Це підтверджується, наприклад, тим, що у США зниження показників дитячої смертності на 80 % і смертності всього населення на 94 %, збільшення очікуваної середньої тривалості життя на 85 % пов'язують не з успіхами медицини, а з поліпшенням умов життя і праці та раціоналізацією способу життя населення [123]. Водночас у країнах пострадянського простору 78 % чоловіків і 52 % жінок ведуть нездоровий спосіб життя.

В Україні (табл. 2.12) майже половину захворювань становлять хвороби органів дихання (43,7 % – у 2000 році і 46 % – у 2016 році), які щороку зростають. Значну частку також займають: хвороби систем кровообігу (7,0 % – у 2000 році і 6,7 % – у 2016 році), хвороби сечостатевої системи (5,8 % – у 2000 році і 6,4 % – у 2016 році), травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин (7,0 % – у 2000 році і 6,2 % – у 2016 році).

Таблиця 2.12

Види захворювань в Україні у 2000–2016 роках

Показник	2000	2005	2010	2015	2016	Питома вага, 2000 р.	Питома вага, 2016 р.
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>
Захворюваність, тис. випадків, у тому числі:	33471	32912	33080	26789	27361	100,0	100,0
новоутворення	382	408	418	366	369	1,1	1,3
хвороби нервової системи	748	754	750	653	647	2,2	2,4

Закінчення таблиці 2.12

1	2	3	4	5	6	7	8
хвороби системи кровообігу	2338	2430	2390	1844	1826	7,0	6,7
хвороби органів дихання	14 639	13 894	14 595	11 862	12 582	43,7	46,0
хвороби шкіри та підшкірної клітковини	1996	1936	1921	1567	1564	6,0	5,7
хвороби кістково-м'язової системи і сполучної тканини	1571	1600	1532	1246	1241	4,7	4,5
хвороби сечостатевої системи	1939	2185	2138	1779	1761	5,8	6,4
уроджені аномалії (вади розвитку), деформації та хромосомні порушення	62	53	52	48	47	0,2	0,2
травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин	2339	2264	2217	1698	1705	7,0	6,2

Примітка. У 2015-2016 роках – без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: складено автором за [78].

У визначенні поняття «здоровий спосіб життя» необхідно враховувати два основні чинники – генетичну природу конкретної людини та її відповідність певним умовам життєдіяльності. Таким чином, здоровий спосіб життя – спосіб життєдіяльності, що відповідає генетично зумовленим типологічним особливостям даної людини, конкретним умовам життя і спрямований на формування, збереження і зміцнення здоров'я, а також на повноцінне виконання нею соціально-біологічних функцій.

За Е. Вайнером, структура здорового способу життя має включати такі фактори:

- оптимальний руховий режим;
- раціональне харчування;
- раціональний режим життя;
- психофізіологічну регуляцію;
- психосексуальну й статеву культуру;
- тренування імунітету і загартовування;
- відсутність шкідливих звичок і валеологічну освіту [123].

Оскільки життя людини нерозривно пов'язане з трудовою діяльністю, на формування та настання фізіологічних ризиків, зокрема погіршення здоров'я, втрату здоров'я, інвалідність, а також смерть значний вплив чинять фактори умов праці.

Соціально-економічна сутність категорії «умови праці» може бути визначена як сукупність чинників виробничого середовища і трудового процесу, що впливають на здоров'я робітників та їхню працездатність.

У сучасних умовах праця для багатьох працюючих, з погляду виробничого середовища та психофізіологічних навантажень, має характер не тільки шкідливого, важкого та напруженого виду діяльності, а й часто досить небезпечного для здоров'я робітників. Звичайне явище сучасного виробництва – це підвищені рівні шуму та вібрації, наявність у виробничому середовищі одночасно десятків хімічних та біологічних речовин, значні психофізіологічні навантаження внаслідок високого виробничого ритму і графіка, а також збереження важкої фізичної праці. Ці чинники «професійного ризику» впливають на людину у різноманітних поєднаннях та експозиціях протягом усього трудового життя.

Для розуміння характеру впливу умов праці на настання соціальних ризиків фізіологічного типу можна використати поняття «чинники виробничого середовища» і «чинники процесу праці», які розрізняють за видами впливу на організм людини (санітарно-гігієнічні, психофізіологічні, естетичні) та за ступенем шкідливості й небезпеки для здоров'я і життя людини (рис. 2.8).

Отже, до чинників, що визначають працездатність людини, належать як соціально-трудова, так і біологічна сторона її життєдіяльності. У період праці соціально-біологічні чинники можуть призводити до тимчасової або постійної втрати працездатності: хвороба, повна або часткова втрата працездатності та інвалідність (високий ступінь втрати працездатності). Тобто їхня частота і наслідки залежать від факторів, пов'язаних з настанням ризиків хвороб, нещасних випадків у зв'язку з трудовою і

професійною діяльністю. У сучасних умовах серед чинників умов праці дедалі більшої уваги потребує аналіз соціально-психологічного середовища працівників, і пов'язані з ним ризики слід оцінювати з метою їх скорочення і запобігання.

Рис. 2.8. Чинники впливу умов праці на ризики погіршення здоров'я і втрату працездатності

Джерело: складено автором на основі [124].

Під соціально-психологічними факторами небезпеки мають на увазі такі аспекти організації праці, які можуть з часом обумовити зміни у психологічному стані працівників. До їх числа належать як монотонна праця і та, що не відповідає здібностям працівника, так і всі пов'язані з працею аспекти, які психічно й фізично завдають шкоди здоров'ю працівника. Важливим соціально-психологічним фактором небезпеки може бути, наприклад, праця за змінами, яка не дозволяє працівнику приділяти достатньо часу родині; процес прийняття рішень, в який

працівники не залучені, але які на них впливають; нервовий клієнт, що зриває свою злість на працівників. Все це стресори, які в разі сильного або тривалого впливу стають причиною стресу на роботі, а відтак – справляють шкідливий вплив на здоров'я працівника.

Соціально-психологічних факторів небезпеки, або аспектів організації праці, які викликають стрес у працівників, є досить багато, але з метою спрощення аналізу ризиків їх часто поділяють на категорії. Для оцінювання соціально-психологічних факторів небезпеки розробляється такий робочий інструмент, як засіб картографування стресу на роботі, який ідентифікує такі важливі джерела небезпеки [124]:

- вимоги, що висуваються до працівника щодо роботи, перевищують його можливості, і він з ними не справляється (наприклад, відсутні для виконання робочих завдань навички або недостатні ресурси для досягнення цілей);

- працівник не має можливості повною мірою впливати на свою роботу (наприклад, неспроможність визначити темп своєї роботи або вирішити, як виконувати свої робочі завдання);

- при виникненні проблем працівник не може сподіватися на допомогу або підтримку співробітників;

- напружені відносини на роботі (наприклад, утиск на роботі або виступ у ролі свідка цього, клієнти, що загрожують насильством);

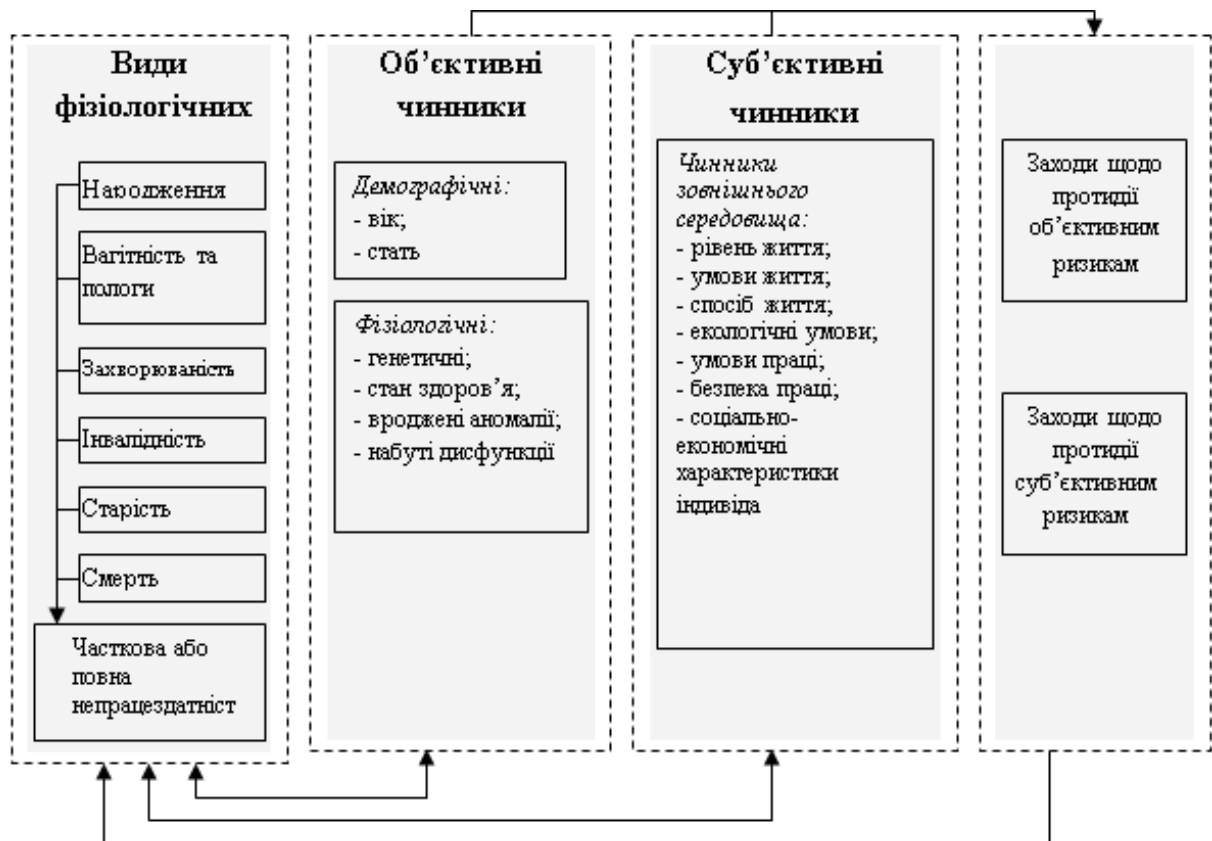
- рольовий конфлікт – працівник точно не знає, які його обов'язки й відповідальність, робочі завдання суперечать одне одному, не зрозумілий зв'язок роботи із загальними цілями підприємства або особистими цілями людини;

- в організації панує непевність, працівники не залучені до змін в організації праці, їм не надається достатньо інформації щодо наслідків цих змін.

З метою попередження настання цих ризиків та мінімізації їх негативних наслідків розробляється система охорони праці, що передбачає дотримання безпеки життя і здоров'я робітників у процесі трудової

діяльності, що включає правові, соціально-економічні, організаційно-технічні, санітарно-гігієнічні, лікувально-профілактичні, реабілітаційні та інші заходи. Забезпечення належного рівня охорони праці можливе на основі поєднання багатогранної діяльності окремих роботодавців і системи заходів, що реалізується державою.

Виходячи з різноманіття розглянутих факторів, що впливають на настання ризиків фізіологічного типу, на рис. 2.9 показана система чинників, що ґрунтується на класифікації їх об'єктивних та суб'єктивних характеристик. До об'єктивних віднесені чинники, притаманні конкретному індивіду, до суб'єктивних – чинники навколишнього середовища.

Рис. 2.9. Система чинників, що впливають на ризики фізіологічного типу настання

Джерело: розроблено автором.

Заходи щодо протидії об'єктивним ризикам стосуються як самого індивіда, так і суспільства у цілому. Окремий індивід не завжди в змозі подолати фізіологічну проблему, і тому суспільство повинно безпосередньо втручатись у її вирішення. З боку індивіда потрібне намагання побудувати собі власне місце у суспільстві, а з боку суспільства – забезпечити надання індивіду соціальної допомоги у виді і розмірі, необхідному для задоволення його нагальних потреб.

Заходи щодо протидії суб'єктивним ризикам стосуються переважно створення належного рівня і якості суспільного життя. Фізично і психологічно здорове суспільство, за наявності необхідних ресурсів, завжди здатне створити ефективну систему протидії фізіологічним ризикам, спрямовану на їх запобігання, скорочення ймовірності їх появи та попередження негативних наслідків їх настання.

У підсумку можна стверджувати, що фізіологічні ризики – це проблема суспільна, тому влада і суспільство повинні приділяти їй необхідну увагу. Це стосується також і ризиків, пов'язаних з людським фактором, причинами реалізації яких є вчинки й рішення конкретних людей (соціальні ризики поведінкового типу), чинники формування яких детально розглядатимуться у наступному підрозділі.

2.4. Чинники і механізми формування соціальних ризиків поведінкового типу

Серед ризиків соціального характеру достатньо поширеними є й такі, що пов'язані з девіантною поведінкою суб'єкта (алкоголізм, наркоманія, корупція, крадіжки, злочинність, злиденність, масові протести, тероризм тощо). Важливість їх дослідження зумовлена наявністю проблемних питань у частині комплексного уявлення про джерела і чинники, які впливають на формування та ймовірність настання поведінкових ризиків, а відтак – відсутністю системи ефективного соціального ризик-

менеджменту, що має на меті мінімізувати негативні наслідки зазначених ризиків [125].

Отже, постає завдання виявлення й дослідження причинно-наслідкових механізмів формування ризиків поведінкового типу суб'єктив-об'єктів соціальної діяльності.

Аналіз показав численність та різноманітність досліджень, присвячених різним аспектам соціальних ризиків. Водночас залишаються практично не дослідженими теоретичні аспекти чинників, що формують поведінкові групи соціальних ризиків, особливості їх виникнення у різних соціальних групах і загалом у сучасному суспільстві, масштаби та наслідки поведінкових ризиків для осіб, окремих груп суспільства та держави в цілому.

Управління поведінковими ризиками, як і соціальними ризиками загалом, передбачає розробку комплексного підходу до попередження, мінімізації негативних соціальних наслідків, при цьому особливу увагу тут слід приділити аналітичному етапу соціального ризик-менеджменту – визначенню факторів та передумов формування соціальних ризиків поведінкового типу.

Чинники, що формують поведінкові ризики і пов'язані з людським фактором, є вчинками конкретних людей, які діють як самостійні біологічні істоти, наділені волею і свідомістю, або вчинками групи людей, об'єднаних конкретними ідеями, що призводять до ризикової ситуації.

«Вчинки» у даному випадку трактуються досить широко і включають не тільки осмислені дії, а й фізичні реакції, властивості організму, дії мимоволі тощо. Невизначеність, що лежить в основі ризиків «людського фактора», пов'язана з неконтрольованою поведінкою конкретних людей. У людині одночасно присутні фізична (тіло) і психічна (душа) складові. У свою чергу, в останній відбуваються усвідомлені і неусвідомлені процеси. Залежно від того, до якої із зазначених складових належать причини невизначеності, ризики «людського фактора» можуть бути класифіковані

як фізіологічні ризики і поведінкові ризики. Тобто ризики, причинами реалізації яких є рішення і вчинки конкретних людей, що діють як самостійна особа.

Залежно від наявності у вчинках людей волі й усвідомлення наслідків, серед поведінкових ризиків можна виділити:

– ризики, причиною яких є мотивовані рішення і вчинки. Сюди належать ситуації, коли людина здійснює вчинок усвідомлено у своїх інтересах, наприклад, робить крадіжку або не сплачує чергового внеску за кредитом. Це розглядається як причина можливих небезпечних явищ для іншого суб'єкта – втрата цінної речі або недоотримання коштів;

– ризики, причиною яких є невмотивовані вчинки, коли людина робить дії, що мають небажані наслідки як для інших, так і для неї самої. Таке відбувається ненавмисно або, як заведено говорити, випадково. Типовими представниками цієї категорії факторів є всілякі помилки та упущення в роботі.

Проводячи розподіл між фізіологічними і поведінковими ризиками, необхідно пам'ятати, що людина – це єдине ціле, і всі її складові взаємозалежні. Душевні переживання можуть викликати соматичні розлади, а деякі захворювання можуть вплинути на психіку. Окремі випадки реалізації ризику «людського фактора» складно класифікувати. Тому при відборі кандидатів на роботу, де наслідки реалізації такого роду ризиків дуже небезпечні (льотчики, авіадиспетчери, оператори ядерних енергетичних установок та ін.), проводять медичні та психологічні обстеження.

Основними факторами, які впливають на поведінку людини, напевно, слід вважати мораль, сім'ю, віру, культуру, існування можливості вибору, світогляд, мотивації, страхи, бажання, самовизначення і самовираження, стиль, спосіб, умови і рівень життя, освіченість та роботу, дійсність, внутрішньо-особистісні переконання і цінності, форми і способи владного дозволу і примусу, методи контролю свободи людини,

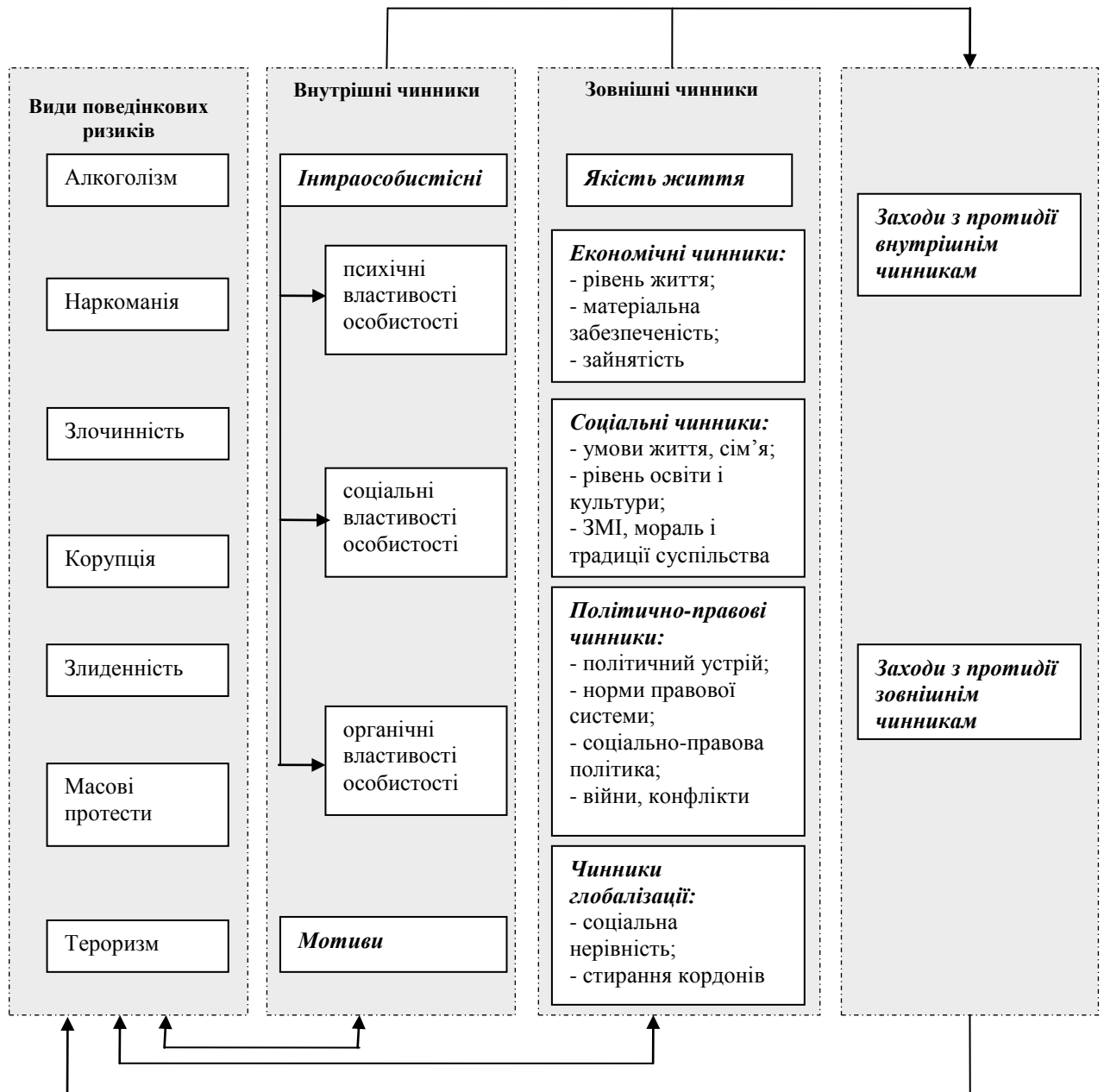
організацію суспільства, колектив, громадські орієнтації і установки і, мабуть, найголовніше – інтелект і волю [126].

Усю вищенаведену сукупність факторів впливу на поведінку можна згрупувати за певними критеріями. С.А. Анохін розподіляє фактори та умови, які безпосередньо чи опосередковано впливають на становлення і відтворення правомірної поведінки, на об'єктивні і суб'єктивні [127, с. 72].

Теоретичні уявлення про взаємозв'язок і характер об'єктивних та суб'єктивних факторів відомі: об'єктивні чинники мають більш загальний характер, виникають та існують незалежно від волі й свідомості людини, а суб'єктивні чинники породжені самою людиною, залежать від неї. Якщо в центрі уваги знаходиться лінія дій, об'єднана певними цілями, цінностями, установками, – тоді вирішальними факторами зумовленості поведінки є більш загальні, закономірні, стабільні умови і причини; якщо звернутися до характеристики зумовленості поведінки з точки зору її конкретних складових – дій, то найбільш впливовими факторами виявляться індивідуальні, більш-менш мінливі, навіть випадкові, близькі людині, ситуативні. Якщо говорити про поведінку в цілому як тривалої лінії правового життя людини, то, ймовірно, головна роль в її зумовленості буде належати факторам об'єктивного характеру або найбільш стійким характеристикам самої людини; якщо ж брати до уваги конкретні дії, то зрозуміліше їх мотивацію чинитимуть фактори суб'єктивного порядку [127, с. 73].

Найчастіше в науковій літературі можна зустріти поділ таких факторів на зовнішні і внутрішні [126]. Внутрішніми причинами слід вважати саме усвідомлення особою значення своїх дій, якість сприйняття норм як соціальних, так і правових, їхню трансформацію через суб'єктивне оцінювання та вираження в формі дій у суспільстві. Такий спосіб вираження може набувати як правомірного, так і неправомірного характеру [128, с. 73]. Поведінка неправомірного характеру розглядається як соціальний ризик поведінкового типу настання.

Отже, можна сформулювати систему чинників (рис. 2.10), що впливають на ризики поведінкового типу настання, яка передбачає поділ на внутрішні індивідуальні та зовнішні чинники (щодо суб'єкта ризику).

Рис. 2.10. Система чинників, що впливають на ризики поведінкового типу настання

Джерело: розроблено автором.

До внутрішніх факторів належать інтраособистісні чинники, тобто індивідуальні особливості особистості, зумовлені її спадковістю, розвитком, навчанням і вихованням та враховують такі три рівні особистості:

1) рівень організму. Це органічні властивості особистості: фізичні характеристики, фізіологічні властивості (стать, зріст, вага, зовнішній вигляд тощо);

2) рівень індивіда. Це психічні властивості, що формуються у процесі спілкування як умова і продукт спілкування (особливості відчуттів, сприйняття, уваги, пам'яті, мислення, почуття, воля; такі якості, як комунікабельність тощо). Вони проявляються в особливостях поведінки та формуються у ході спілкування;

3) рівень особистості. Це соціальні властивості, що визначаються місцем і роллю, яку особистість відіграє у системі суспільних відносин. Соціальні властивості визначаються особливостями найближчого соціального оточення та проявляються у результаті включення в соціальну структуру.

Згідно з концепцією структури особистості К.К. Платонова, до інтраособистісних властивостей особистості належать [129]:

- біологічно обумовлена підсистема особистості (стать, вік, властивості нервової системи, задатки);
- рівень організму (органічні, вроджені властивості особистості);
- підсистема психічних процесів (сприйняття, пам'ять, мислення, увага, мова, творчі здібності);
- рівень індивіда;
- підсистема соціального досвіду – соціальний рівень особистості;
- підсистема цінностей особистості (спрямованість, цінності, відносини) – соціальний рівень.

Також у системі внутрішніх чинників появи соціальних ризиків можна виділити мотиви, які в юриспруденції визначаються як усвідомлене спонукання до дій, зумовлене бажанням досягти певної мети.

Первинною спонукальною силою, першим рівнем мотивації є потреби, які нерідко працюють на рівні підсвідомості. Другий рівень мотивації поведінки людини – інтереси. Інтереси – це безпосередне

вираження потреб. Вони пов'язані з конкретними цілями і спрямовані на конкретні предмети, об'єкти. Третім рівнем мотивації є соціальні цінності, життєві орієнтації. Це ті об'єкти соціального життя, реальної дійсності, які є найбільш престижними, привабливими. Справді, у процесі соціалізації, формування особистості у кожного виробляються свої власні орієнтації на основні сторони життя людини: на працю, на навчання, на сферу дозвілля. Формується ставлення до сенсу і мети життя, до моральних норм, до соціального статусу, до матеріальних і духовних цінностей.

Отже, всі мотиви поведінки людини можна розділити на такі основні види:

- 1) мотиви, в основі яких лежать біологічні потреби;
- 2) мотиви, в основі яких лежать соціальні потреби;
- 3) мотиви, в основі яких лежать матеріальні потреби.
- 4) мотиви, в основі яких лежать духовні потреби.

Система зовнішніх чинників, що зумовлюють появу поведінкових ризиків, охоплює соціальні, економічні, політично-правові, глобальні фактори.

Характеризувати зовнішні фактори, що впливають на поведінку особи, необхідно, виходячи із сімейних обставин, адже сім'я – основа суспільства, і саме тут починається пізнання моралі, побудова внутрішніх психологічних установок, формування характеру. Надалі важливу роль відіграє належний рівень освіти і культури, якість і повнота якого допомагає розвивати розумові логічні можливості, усвідомлення себе в цьому світі, формування і збагачення наявного інтелектуального арсеналу [130, с. 45].

На ризики поведінкового типу значний вплив справляють чинники якості життєвого середовища, в якому живе людина, і рівень якості її життя.

У 1964 році поняття «якість життя» було вперше використано американським економістом Дж. Гелбрейтом у праці «Суспільство

достатку» [97]. Пізніше термін «якість життя» використовувався в роботах представників інших наукових напрямків, що зумовило виникнення цілої низки теорій і концепцій, що характеризують сутність і зміст якості життя індивіда. Можна виокремити філософський, екологічний, економічний, психологічний, медичний підходи [131].

У контексті філософської теорії якість життя розглядається як задоволеність особистості рівнем реалізації духовних, культурних потреб, своєю життєдіяльністю в умовах соціуму. Економічний підхід інтерпретує якість життя як відображення матеріального рівня добробуту суб'єкта і як здатність людини відтворювати і збільшувати власний матеріальний достаток. В екологічних теоріях якість життя розуміється як створення таких умов, за яких не тільки не порушується стан навколишнього середовища, а й зберігаються природні ресурси, необхідні для існування майбутніх поколінь. Психологами якість життя розглядається як «суб'єктивна задоволеність людини своїм життям, що виражається в його оцінці рівня і ступеня реалізації своїх потреб» [132, с. 142]. У рамках медичного підходу можна зустріти розуміння якості життя як сприйняття індивідумом його положення в житті у контексті культури і системи цінностей».

Тому чинник якості життя можна виділити як окрему категорію зовнішніх чинників, оскільки цей термін охоплює всі сфери життєдіяльності індивіда, осіб, суспільства. Позитивний вплив високого рівня якості життя найчастіше перешкоджає появі соціальних ризиків або дозволяє мінімізувати їх наслідки.

Серед економічних чинників можна виділити чинник матеріальної забезпеченості та рівень життя особи, сім'ї, населення. Адже несприятливі матеріальні умови життя людей, загальний недостатній рівень матеріальної забезпеченості їх життя, незадовільні умови проживання та перебування тощо з набагато більшою ймовірністю негативно впливають на появу соціальних ризиків поведінкового типу настання.

Матеріально-побутові умови життя суспільства перебувають у прямій залежності від характеру економічної ситуації в країні. Негативні зміни економічної ситуації безпосередньо впливають на населення. Вони виражаються в низькій заробітній платі, падінні попиту та пропозиції на продукти харчування, промислові товари тощо, що й призводить до девіацій у поведінці громадян [133, с. 113].

Державна політика у сфері соціального управління також є визначальним фактором, правильність, ефективність і якість якого впливає на формування правової поведінки суб'єкта [134, с. 204]. Навіть за невисокого рівня економічного добробуту соціальна політика може мати високий ступінь сприятливості, і навпаки [127, с. 75].

На появу поведінкових ризиків, зокрема злочинності, корупції, тероризму, значний вплив мають чинники політично-правового устрою в державі. Правовий вплив – це аксіологічний вплив на суспільні відносини системи загально-юридичних засобів: правових принципів, правосвідомості й правової культури, спрямованої на організацію усвідомленої соціально значимої поведінки особи [134, с. 82]. Традиційно правовий вплив здійснюється в двох формах:

1) активній, яка передбачає пряме використання засобів загально-юридичного характеру та правового захисту в межах суспільного життя членів того чи іншого співтовариства. Мета активної форми правового впливу полягає у поліпшенні та оптимізації існуючих суспільних відносин, а також в усуненні порушень закону і правопорядку;

2) пасивній – опосередкований правовий вплив на членів суспільного життя. Метою пасивної форми правового впливу є підтримка, розвиток і збереження стійкого порядку на певному етапі суспільного розвитку, профілактика і запобігання правопорушенням [134].

Якщо проаналізувати вітчизняні тенденції реалізації поведінкових ризиків, а саме злочинності, то можна побачити невтішну динаміку (табл. 2.13). Так, кількість злочинів в Україні за період з 2000 по 2016

роки зросла на 4,4 %, а з 2014 по 2016 роки – на 12 %. Кількість грабежів за ці періоди зросла, відповідно, на 18,3 % і 33 %. Зростання злочинності, поряд з іншими причинами, пов'язане насамперед із погіршенням економічного становища громадян.

Таблиця 2.13

Динаміка злочинів за видами в Україні, 2000–2016 роки

Показник	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Зміна 2016 р. до 2000 р., %
Разом злочинів, тис., з них:	567,8	491,8	505,4	520,2	447,1	563,6	529,1	565,2	592,6	104,4
навмисні вбивства і замах на вбивство, тис.	5,1	3,3	2,4	2,5	2,1	2	4,9	3,2	1,8	35,3
навмисні тяжкі тілесні ушкодження, тис.	6,9	5,7	3,8	3,4	3,1	3,2	3,3	2,6	2,4	34,8
згвалтування і спроби згвалтування, тис.	1,2	0,9	0,6	0,6	0,5	0,5	0,4	0,3	0,3	25,0
хуліганство, тис.	23,4	15	9,2	8,9	7,2	6,3	5	4,1	4	17,1
розбої, тис.	5,6	6,7	4	3,7	3	2,9	3,9	3,6	3,9	69,6
грабежі, тис.	23	47,1	23,3	23	19,7	22,7	20,5	22,1	27,2	118,3
вимагання, тис.	2,7	1,2	0,5	0,6	0,4	0,7	0,6	0,6	0,6	22,2
Злочини, пов'язані з наркотичними, сильнодіючими засобами та прекурсорами, тис.	45,7	65	56,9	53,2	45,3	34	30,5	25,9	23	50,3
Частка засуджених, які скоїли злочини у стані алкогольного сп'яніння, %	23,9	25,6	26,9	25,1	25,1	24	20,3	15,7	14,6	61,1

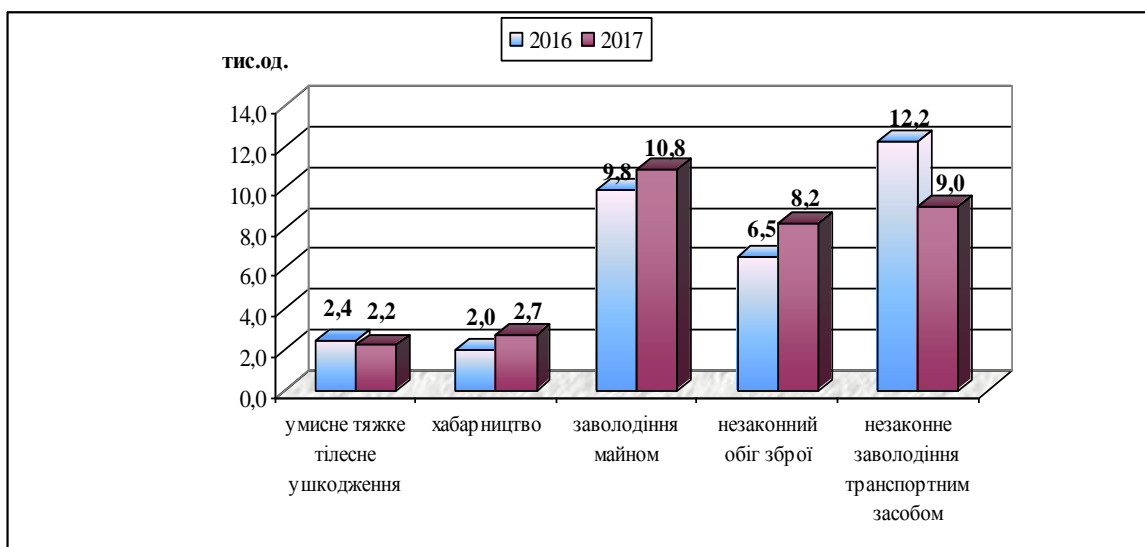
Примітка. У 2015-2016 роках – без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: складено автором за [78;96].

Крім цього, у 2016–2017 роках зросла кількість таких видів злочинів (і вони почали враховуватися Держстатом), як умисне тяжке тілесне ушкодження, хабарництво, шахрайство (37,1 тис.), привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, незаконний обіг зброї та незаконне заволодіння транспортним засобом. Як бачимо з рис. 2.11, їх кількість у 2017 році значно зросла.

При цьому в 2017 році у загальній кількості злочинів 64,1 % становили злочини проти власності, 7,3 % – злочини проти життя та здоров'я особи, 5,5 % – злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення, 4,6 % – злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів, 4,2 % – злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту, 3,7 % – злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, 2,2 % – злочини проти громадської безпеки, 1,6 % – злочини проти правосуддя, 1,5 % – злочини проти громадського порядку та моральності, 1,2 % – злочини у сфері господарської діяльності, 1,1 % – злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина [96].

Рис. 2.11. Динаміка злочинів за видами, 2016-2017 роки

Джерело: побудовано автором за [50; 52].

Чисельність потерпілих від злочинів у 2017 році становила 374,2 тис. осіб, і яких 133,6 тис. – жінки, 21,7 тис. – особи похилого віку та з інвалідністю 1 і 2 груп, 4,1 тис. – неповнолітні та 2,2 тис. – діти до 14 років. Найбільша кількість потерпілих (67,4 %) – від крадіжок та грабежів, серед яких 37 % – жінки. У дорожньо-транспортних пригодах, пов'язаних зі злочинами, на території країни постраждало 12,1 тис. осіб [94].

Загалом унаслідок злочинних діянь загинули 6,5 тис. осіб, із яких 21,6 % було умисно вбито, 36,8 % – загинуло внаслідок дорожньо-транспортних пригод, пов'язаних зі злочинами, 9,5 % – у результаті завдання умисних тяжких тілесних ушкоджень.

Правоохоронці виявили 117,9 тис. осіб, які вчинили злочини, з них жінок – 13,9 тис., неповнолітніх – 4,5 тис. У загальній кількості виявлених осіб, які вчинили злочини, 31,7 % раніше вже ставали на злочинний шлях, із яких дві третини мали не зняту або не погашену судимість, 9,9 % – перебували у стані алкогольного сп'яніння, 9,7 % вчинили злочин у групі. Питома вага працездатних осіб, підозрюваних у скоєнні злочинів, які на момент учинення злочину не працювали і не навчалися, становила 67,7 %, безробітних – 9,9 %.

В останні роки зростає вплив глобальних чинників на збільшення кількості соціальних ризиків, у тому числі поведінкового типу. Форми просторово-часової організації соціальних зв'язків і відносин внаслідок глобалізації зазнають глибокої трансформації. Простір приватної і суспільної практики знаходить третій вимір, що змінює звичну систему координат. З площинного воно стає сферичним, що дозволяє прокладати нові шляхи, швидко й легко налагоджувати комунікації між різними частинами Земної кулі. Все це змінює соціальне становище індивідів: залишаючись частинками національних організацій, вони стають громадянами світу.

Водночас в умовах глобалізації і «високої сучасності» збільшуються й посилюються чинники ризику, виникають некеровані ситуації, що несуть загрозу не тільки окремим індивідам, а й великим системам, у тому числі державам. Небезпеці піддаються життя мільйонів людей і навіть всього людства [135].

Основні соціальні проблеми на глобальному рівні пов'язані з нерівномірністю соціально-економічного розвитку країни, бідністю, високим рівнем безробіття, складнощами економічного розвитку, зростанням нерівності між країнами та всередині країн. На перший план виходять такі глобальні проблеми, як освіта, професійна підготовка, здоров'я, безпека людини. В умовах процесів диференціації, поляризації світу й інших проблем питання посилення управління соціальними ризиками набувають особливої актуальності.

Реальні результати процесу глобалізації можна побачити в тому, що кордони для економічної, культурної і навіть політичної діяльності стають дедалі більш прозорими, умовними. Транслокальні й транснаціональні мережі – промислові монополії, інтернет, обмін студентами і професійними кадрами, сфера послуг, організації «зелених» і рух за захист прав людини – сприяють створенню глобальної культурної та економічної системи.

Унаслідок зростання маніпуляцій масовою свідомістю, втрати людьми цінностей традиційного характеру, відриву від історичного коріння найбільш довірливі, безпринципні люди можуть встати на шлях екстремізму і тероризму. Тому своєрідною негативною відповіддю на глобалізацію стає зростання терористичної діяльності. На початку XXI ст. тероризм почав також набувати глобальних рис:

- стає міжнародним за характером;
- має велику фінансову базу;
- використовує новітні технології;
- розширює масштаби діяльності.

Світова громадськість веде боротьбу з міжнародним тероризмом. Посилнюються закони, проводяться силові акції, однак поки що це не привело до ліквідації терористичних організацій.

Сучасні процеси глобалізації мають суперечливий характер. Так, за [64], з одного боку, відкриваються нові можливості для економічного та науково-технічного прогресу, розвитку високих технологій і нових засобів комунікації, розширення і поглиблення міжнародної співпраці, а з іншого – збільшується розрив між багатими і бідними країнами, підриваються національні валюти й економіки, загострюються економічні проблеми, створюються умови для маніпулювання масовою свідомістю за допомогою новітніх інформаційних технологій.

Отже, можна стверджувати, що найпоширеніші чинники формування соціальних ризиків пов'язані з людським фактором, що дозволяє підійти до проблеми управління ними, створити ефективну систему методів, спрямовану на їх запобігання, скорочення ймовірності їх появи та попередження негативних наслідків від їх настання.

Висновки до розділу 2

1. Причинно-наслідковий аналіз процесу формування соціальних ризиків виявив, що майже всі вони є взаємопов'язаними і взаємозумовленими, а одними з основних їх продуцентів є соціальна й економічна політика. Доведено, що всі суб'єкти соціального процесу можуть бути джерелом, споживачем чи носієм ризиків. Неefективна політика перерозподілу доходів населення та низький рівень економічного розвитку України порівняно з більшістю країн світу, непродумане реформування систем правопорядку, освіти і науки, охорони здоров'я призвели до посилення негативного впливу соціальних ризиків у демографічній сфері, що проявилось у скороченні чисельності населення та погіршені його якісних структурних показників. Ці тенденції призводять до недоотримання потенційного ВВП, зростання частки

державних видатків на виконання соціальних функцій, акумульованих через позикові та інфляційні механізми, посилення тиску на працездатне населення. Це веде до подальшого погіршення економічного становища громадян і посилює негативний вплив соціальних ризиків.

2. Доведено, що наявні методи прогнозування й оцінки ймовірності настання і наслідків соціальних ризиків не дозволяють об'єктивно оцінити ризики у взаємозв'язку: первинні ризики – ризики-причини – вторинні ризики (наслідки). Якісні, кількісні та змішані (якісно-кількісні) оцінки ймовірності виникнення і наслідків одного ризику суттєво різняться залежно від початкових припущень, кількості змінних у моделі, обраного математичного інструментарію, часового періоду попередніх спостережень, способу інтерпретації отриманих результатів. Обґрунтовано наявність прямої нелінійної залежності між темпами зростання економіки та розмірами збитків від негативних наслідків соціальних ризиків і витратами на їх нейтралізацію.

3. Залежно від характеру заходів, спрямованих на запобігання, скорочення ймовірності появи та попередження негативних наслідків настання, і характеру участі у цих заходах індивіда та суспільства обґрунтовано класифікацію чинників впливу на фізіологічні ризики, до яких належать вагітність і пологи, народження, захворюваність, інвалідність, старість, смерть, кожен з яких має наслідком повну або часткову втрату працездатності. Основними класифікаційними ознаками визначено об'єктивні та суб'єктивні характеристики потенційних джерел генерування цього типу ризиків. Об'єктивними є чинники, які притаманні конкретному індивіду та поділяються на демографічні (вік, стать) і фізіологічні (генетичні, стан здоров'я, вроджені аномалії, набуті дисфункції); суб'єктивними є чинники навколишнього середовища (рівень життя, умови життя, спосіб життя, екологічні умови, умови праці, безпека праці, соціально-економічні характеристики індивіда).

4. Аргументовано, що особливою групою соціальних ризиків є поведінкові, під якими розуміють окремі дії чи спосіб життя індивідів, що суперечать соціальним і правовим нормам суспільства, а саме: алкоголізм, наркоманія, злочинність, корупція, злиденність, масові протести, тероризм. Запропоновано класифікувати усі чинники, що впливають на становлення і відтворення правомірної поведінки, на внутрішні та зовнішні. Аналіз основних внутрішніх чинників, що призводять до поведінки неправомірного характеру, дозволив їх поділити на дві взаємопов'язані групи: інтраособистісні (психічні, соціальні й органічні властивості особистості) та мотиви (потреби, інтереси). Система зовнішніх чинників, що зумовлюють появу поведінкових ризиків, за джерелами їх генерування включає якість життя, економічні чинники (рівень життя, матеріальна забезпеченість, зайнятість), соціальні чинники (умови життя, сім'я, рівень освіти і культури, ЗМІ, мораль і традиції суспільства), політико-правові чинники (політичний устрій, норми правової системи, соціально-правова політика, війни, конфлікти), глобалізаційні чинники (соціальна нерівність, стирання кордонів).

Результати досліджень, викладені у цьому розділі, опубліковано у роботах [85; 114; 122; 125; 366] за списком використаних джерел.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МІНІМІЗАЦІЇ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ ШЛЯХОМ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

3.1. Аналітична оцінка існуючих в Україні методів соціального захисту населення

Реформування державного управління в Україні відбувається в умовах активних соціально-економічних перетворень. Ситуація ускладнюється великою кількістю надзвичайних ситуацій політичного, екологічного, техногенного та інших характерів. Будь-які структурні і функціональні зміни спричиняють різні наслідки, пов'язані з ризиками, внаслідок чого в українському суспільстві зростає кількість соціальних ризиків. Нестійкість і невизначеність суспільства, а також прискорення соціальних змін призвели до соціальної напруженості та схильності людей до соціального ризику. Це зумовлює посилення уваги до дослідження соціальних ризиків та методів управління ними.

Питання управління соціальними ризиками є предметом дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Так, Є. Мартякова досліджувала механізми запобігання та попередження впливу соціальних ризиків [136], В. Надрага досліджував соціальні ризики у трудовій сфері [17], І. Кірнос систематизував нові соціальні ризики в умовах переходу до постіндустріального суспільства [137]; О. Новікова розглядала соціальні ризики з позицій захисту у регіональному аспекті [138]. Н. Борецька оцінює загальний стан захисту населення від соціальних ризиків [139], В. Капильцова [140] вирізняє соціальні ризики в контексті системи соціального страхування.

Найбільш ґрунтовні дослідження соціальних ризиків проводяться в Інституті демографії і соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН

України [14; 17; 20; 35 та ін.] У них представлені дослідження по широкому колу питань щодо сутності соціальних ризиків в контексті людського розвитку в Україні, виявлені чинники та передумови формування соціальних ризиків, показані шляхи щодо пом'якшення соціальних ризиків на основі реструктуризації зайнятості та трансформації системи соціального захисту тощо.

У той же час, недостатньо дослідженими залишаються питання комплексного реформування існуючої системи мінімізації впливу соціальних ризиків і відповідних методів соціального захисту, впровадження сучасних інструментів ризик-менеджменту для управління широким колом соціальних ризиків, які зачіпають всі аспекти життєдіяльності людини і суспільства в цілому.

На відміну від українських, зарубіжні дослідники більше уваги приділяють новим соціальним ризикам, що виникають у сучасних умовах. Зокрема, на думку Г. Еспіна-Андерсена, нові соціальні ризики призводять до виникнення соціальних держав нового типу [141]; П. Тейлор-Губі досліджує появу соціальних ризиків у контексті соціальних змін [142]. П. Розанваллон поставив під сумнів спроможність діючої системи впоратися з новими ризиками і порушив нові соціальні питання [143]. Дж. Бонолі проаналізував зміну соціальної політики розвинених країн відносно нових соціальних ризиків [144]. Якщо порівняти підходи вітчизняних і зарубіжних учених, то очевидним є розрив у рівнях і масштабі осмислення проблеми вироблення дієвих заходів управління соціальними ризиками.

Соціальні ризики виникають з причин суспільного характеру і захищатися від них індивідуально у більшості випадків неможливо. Вони обумовлені складним комплексом об'єктивних соціально-економічних умов і практично не залежать від волі окремої людини. Виходячи з цього, держава повинна встановлювати критерії нормального становища людей у

разі настання тих чи інших видів соціальних ризиків. І при відхиленні від нормального рівня життя вживати заходів соціального захисту відповідно до визначених соціальних гарантій.

В Україні соціальні ризики пов'язані з безліччю факторів. Насамперед це невизначеність в умовах суспільної трансформації соціуму, нестабільність економіки, економічні, політичні, демографічні та інші кризи, криміналізація, бюрократизація, зростання злочинності, духовно-моральна нестійкість суспільства тощо. Інститути соціального управління покликані регулювати відносини між державою та окремими людьми, групами людей, а також організаціями сфери соціальної політики [145].

Одні ризики є постійними, інші – тимчасовими і, відповідно, інструменти нейтралізації ризиків відрізняються – від сімейного розподілу ризиків до інструментів соціальної політики. У феодальному суспільстві родина виступала інститутом нейтралізації ризиків, у доіндустріальний період - молодь доглядала представників старшого покоління родини в обмін на спадщину, тому пенсія у вказані періоди не була актуальною необхідністю.

При появі у період Індустріалізації нових соціальних ризиків (втрата доходу через безробіття, хворобу, старість) модель сімейного розподілу ризиків стала неадекватною, а у ХІХ ст. боротьба пролетаріату за свої права привела до формування системи соціального страхування – колективного розподілу індивідуальних ризиків [137].

На початку ХХІ тисячоліття Україна демонструвала певні успіхи на шляху подолання монетарної бідності. Проте проблеми доступності послуг та ресурсів для розвитку постійно загострювалися. Державна система соціальної підтримки вразливих верств населення не виконувала покладених на неї функцій і мала низьку соціальну ефективність.

Протягом останніх років значні темпи падіння реальних доходів населення призвели до поширення монетарної бідності. На шляху

ліквідації крайніх проявів абсолютної бідності було досягнуто певних успіхів, але за 2014–2015 роки відповідний показник зріс із 1,0 % до 2,2 % (частка населення, чиє добове споживання є нижчим за 5,05 дол. США за ПКС на особу) [146]. За 2015 рік понад удвічі (з 28,6 % до 58,3 %) зросла і частка населення, чиї сукупні витрати є нижчими за фактичний (розрахунковий) прожитковий мінімум [146]. Водночас спостерігалось зростання масштабів немонетарної бідності.

Бідність та соціальне відторгнення дедалі гостріше відчуються в умовах нової хвилі кризи. Багаторічне реформування системи соціальної підтримки в Україні та спроби переведення її на засади адресності досі не дали відчутних результатів. Хоча переважна більшість програм передбачає перевірку доходів та адресне призначення допомоги, кошти значною мірою надходять до небідного населення. Охоплення бідних верств соціальною підтримкою (55,7 %) є нижчим за охоплення нею всього населення (56,3 %) [146].

Населення країни змушене витратити понад половину коштів на харчування, тобто у більшості домогосподарств не вистачає ресурсів не тільки для розвитку, а й для оплати базових побутових та соціальних послуг. Динаміка збільшення частки витрат на харчування й оплату житлово-комунальних послуг свідчить про загальне зниження життєвого рівня та негативні структурні трансформації у споживанні переважної більшості сімей.

Не вдається досягти зниження ризиків бідності уразливих верств населення, насамперед сімей з дітьми. Показники бідності сімей з дітьми вдвічі перевищують відповідні значення для домогосподарств, які складаються з дорослих осіб, що свідчить про глибину проблеми. Для підвищення життєстійкості сімей з дітьми необхідним є кардинальний перегляд політики доходів, зокрема стандартів оплати праці та ідеології соціальної допомоги у цілому.

Багатодітні сім'ї мають найвищі ризики бідності як за монетарними, так і за немонетарними вимірами. Бідність у малодітних сім'ях викликана низькими стандартами оплати праці та неспроможністю батьків, особливо у молодшому працездатному віці, утримувати дітей. В Україні спостерігається тенденція до збільшення масштабів бідності зі зменшенням розміру населеного пункту (у великих містах масштаби бідності зменшуються, що пов'язано з розширенням можливостей для працевлаштування). Надвисокі рівні немонетарної бідності у сільській місцевості пояснюються вкрай обмеженим доступом сільських мешканців до інфраструктурних об'єктів, медичних, соціальних та освітніх послуг. При використанні немонетарних оцінок поселенська складова бідності є домінуючою.

Упродовж останніх років в Україні виникли такі нові ризики, як раптова бідність (через втрату житла, майна та джерел для існування внаслідок збройного конфлікту на сході країни), медична бідність (через захворювання або неспроможність отримати лікування, придбати ліки), бідність за ознакою заборгованості (заборгованість перед банківськими установами та надвисокі ставки за кредитами на фоні зниження реальних доходів населення). Наразі продовжує зростати вразливість майже всіх груп населення до різних форм бідності. Житлова проблема також є чинником бідності, оскільки, по-перше, вирішення житлового питання шляхом оренди житла підвищує ризики бідності, по-друге, суттєве зростання тарифів на житлово-комунальні послуги (опалення, газ, електроенергія, вода тощо) справило негативний вплив на рівень життя значної частини населення.

Усі означені форми бідності формують нові виклики, оскільки не можуть бути подолані лише традиційними методами – через політику оподаткування, перерозподіл доходів, вдосконалення політики на ринку праці та системи соціальної підтримки. Надзвичайні для країни масштаби

внутрішнього переміщення також спричинили поширення бідності або вразливості до неї: з 6 млн мешканців зони АТО і прилеглих територій понад 5 млн потрапили або до групи раптово збіднілих, або до групи вразливих до бідності незалежно від того, переїхали вони в іншу частину країни чи залишилися в місці постійного проживання.

Ще одним ризиком в Україні є зростання чисельності населення похилого віку, що призводить до збільшення державних витрат. Внаслідок спроб їх обмежити розширюється надання приватних соціальних послуг. Хоча це само по собі не є ризиком, але воно може спровокувати недодержання встановлених стандартів. Зрушення у бік приватного сектора, як зазначає П. Тейлор-Губі, стає більш помітним у сфері пенсійного забезпечення. У низці країн приватне забезпечення осіб пенсійного віку стає частиною державної стратегії соціального захисту.

Вагомою ознакою суспільних змін є також трансформація ринку праці, де посилюється зв'язок між освітою та зайнятістю. Змінилися також форми зайнятості, з'явилися вільні низькооплачувані професії.

Варто зазначити, що хоча нові соціальні ризики властиві більшості європейських держав, зокрема й Україні, ступінь толерантності до них варіюється [137]. Так, навіть невелике зниження рівня життя у західних країнах здатне визвати бурю масових виступів, демонстрацій, страйків. В Україні ж люди покійно зносили соціальні катаклізми, викликані переходом до ринкової економіки, внаслідок чого рівень їхнього життя став значно нижчим порівняно з європейським. Це можна пояснити історичними відмінностями та особливостями менталітету населення європейських держав і України. Однак, як показали події останніх років, високий рівень толерантності українського народу не зменшує необхідність враховувати нові соціальні ризики у процесі формування соціальної політики, бо соціальне невдоволення може накопичуватися і досягати критичної точки.

Унаслідок глобалізації та відкритості кордонів характерними стали зростаючі тенденції мобільності населення і свободи переміщення громадян. Тому новим соціальним ризиком стає поява каналів для нелегальних фінансових операцій, експорту корупційних схем і практики ведення бізнесу.

Характерною рисою сучасності є зростання й ускладнення технологій, що посіли важливе місце у повсякденному житті людини. Попри очевидні та незаперечні переваги використання нових технологій, їх недоліком є збільшення ризику техногенних катастроф, зміна масштабу ризиків. Так наприклад, збій у комп'ютерних мережах, спровокований іззовні, може призвести до витоку фінансів та інформації, порушити управління технологічними процесами, зокрема наземним і повітряним транспортом тощо. Необхідно не лише використовувати існуючі методи захисту від негативного впливу ризиків, а й розробляти нові схеми компенсації збитків їх жертвам.

Основним Законом України громадянам гарантовано право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості й в інших випадках, передбачених Конституцією (ст. 46) [136].

Дана норма Конституції України повністю відповідає взятим на себе нашою державою міжнародним зобов'язанням, зокрема ст. 22 Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 р. та ст. 9 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р в яких визначено право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування.

Сьогодні в системі ООН існують два спеціалізованих агентства, безпосередньо пов'язаних з гігієною праці і технікою безпеки загалом –

Міжнародна організація праці (МОП) і Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ).

Стратегічними цілями МОП, заснованої 1946 року, є сприяння реалізації принципів соціальної справедливості та прав людини у сфері трудових відносин. Фахівці цієї організації розробляють й удосконалюють міжнародні трудові норми, що у формі конвенцій та рекомендацій запроваджуються в усьому світі.

ВООЗ визначило основною метою діяльності сприяння забезпеченню охорони здоров'я населення в усіх країнах світу. У Статуті закріплено «право на здоров'я» кожної людини.

МОП, відповідно до ухвалених нею правових актів, визначає в межах системи соціального захисту такі основні види соціальної допомоги:

- медична допомога;
- допомога у випадку хвороби;
- допомога по безробіттю;
- допомога по старості;
- допомога у зв'язку з нещасним випадком на виробництві;
- родинна допомога;
- допомога по вагітності та пологам;
- допомога по інвалідності;
- допомога у разі втрати годувальника.

Держава також повинна гарантувати кожному громадянину право на працю, задовольняти потреби у здобутті освіти, охороні здоров'я, професійній підготовці, забезпечувати мінімальний рівень заробітної плати, пенсії, соціальних виплат.

Основними елементами системи соціального захисту вважають [147]:

- встановлення допустимих параметрів життя (розміру прожиткового фізіологічного і соціального мінімуму, мінімальної пенсії, соціальної допомоги);

- захист населення від зростання цін і товарного дефіциту для гарантованого забезпечення прожиткового мінімуму громадянам;
- вирішення проблем безробіття і забезпечення ефективної зайнятості, перепідготовка кадрів;
- пенсійне забезпечення (людей похилого віку, інвалідів, сімей, що втратили годувальника);
- утримання дитячих будинків, інтернатів, будинків для людей похилого віку;
- соціальні трансфери (допомога з безробіття, одноразові чи щомісячні виплати на дітей, з материнства, з хвороби та інших причин, житлові субсидії та ін.);
- соціальне обслуговування (надання соціальних послуг окремим категоріям громадян);
- надання необхідної медичної допомоги тощо[147].

У світі зараз використовують три основні форми забезпечення соціальних гарантій.

1. Страхові (резервні) фонди, що знаходяться в розпорядженні уряду. Джерелом фінансування інститутів соціального захисту є державний бюджет, що поповнюється за рахунок податків. Відповідно формуються державні запаси в натуральній формі.

2. Самострахування як система використання грошових коштів і натуральних запасів тими самими суб'єктами, які їх накопичували. Накопичення призначені для подолання тимчасових труднощів у діяльності товаровиробника або окремої людини. Основним джерелом формування накопичень слугують доходи підприємства або фізичної особи. Особливість самострахування полягає в тому, що за необхідності суб'єкт не здатний витратити більше, ніж устиг накопичити.

3. Власне страхування (приватне чи державне, добровільне або обов'язкове) як система створення і використання страхових фондів.

Фонди створюють за рахунок страхових внесків зацікавлених (або зобов'язаних) сторін. Використання коштів цих фондів здійснюється для відшкодування втрат, які виникають в страховому випадку.

Система соціального захисту населення України за своєю сутністю, цілеспрямованістю, джерелами коштів тощо поділяється на такі складові:

- 1) соціальне забезпечення;
- 2) соціальна допомога;
- 3) соціальне страхування.

Соціальне забезпечення розглядається як спосіб захисту населення, за яким держава здійснює соціальні витрати (на освіту, культуру, охорону здоров'я, соціальне забезпечення у вузькому смислі) без огляду на рівень потреби в цих коштах їх отримувача. Таким чином, соціальне забезпечення стосується не окремої людини, а певних верств населення. Соціальні виплати певним категоріям громадян надходять із коштів бюджетів. Накопичення коштів здійснюють шляхом збирання податків, сума яких безпосередньо не пов'язана з розмірами фонду заробітної плати[148]. Перелік і розмір соціальних виплат залежать як від економічної політики уряду, стану бюджетів, так і від механізму надання виплат малозабезпеченим сім'ям. Скорочення фінансової спроможності держави може призвести до перегляду у бік зменшення розмірів соціальних виплат або їх затримки.

На законодавчому рівні термін «соціальне забезпечення» уперше було вжито США в 1935 р., а згодом було прийнято для використання МОП і законодавстві інших країн.

У СРСР поняття «соціальне забезпечення» трактувалося у широкому сенсі як усі види забезпечення непрацездатних громадян, а у вузькому – як забезпечення пенсією, допомогою малозабезпеченим, утримання притулків для людей похилого віку й інвалідів бюджетним коштом. Держава мала монопольне право на соціальне страхування, що не базувалося на

страхових принципах і за настання страхових випадків передбачало виплати соціальної допомоги. Тому сутність поняття «соціальне забезпечення» в обох сенсах віддзеркалювало соціально-економічну політику адміністративно-командної системи [38].

За часів незалежності України стару систему соціального захисту населення було частково реформовано. Але соціальне забезпечення залишилося основним елементом соціального захисту, що здійснюється у формі соціальних виплат певним категоріям громадян за рахунок коштів бюджету.

Соціальна допомога використовується як спосіб захисту незаможних і водночас непрацевдатних громадян незалежно від їхніх внесків у державну казну чи страховий фонд [149]. Джерелом соціальної допомоги виступає державний бюджет, який наповнюється податками. Система соціальної допомоги відрізняється від системи страхування як на рівні фінансування, так і на рівні витрат.

Так, система оподаткування безпосередньо не залежить від фонду оплати праці (на відміну від системи страхових внесків). Бюджет у плані розподілення витрат не має цільового призначення (на відміну від страхового фонду). Спрямування видатків державного бюджету кожний рік переглядається парламентом. Ще одна відмінність від страхової системи полягає в тому, що соціальну допомогу спрямовують «не стільки фізичним особам, скільки підприємствам і організаціям як компенсацію недоотриманих доходів» [138]. У кінцевому вигляді допомога надається тим громадянам, які опинились у скрутному становищі, у формі житлових субсидій, різного роду пільг тощо.

Система соціальної допомоги фінансується за рахунок податкових й інших надходжень до державного та інших бюджетів. Але ці гроші спрямовуються не безпосередньо фізичним особам, а підприємствам і

організаціям як компенсація недоотриманих доходів. Дана система зорієнтована на індивідуальну потребу громадянина.

Зміст поняття «соціальна допомога» з точки зору права соціального забезпечення можна розглядати у широкому та вузькому значеннях. Соціальна допомога у широкому сенсі – це всі види державного соціального забезпечення, що виплачуються в грошовій чи натуральній формі. Так, у Великому економічному словнику соціальна допомога визначається як турбота держави, суспільства про громадян, які потребують допомоги, сприяння у зв'язку з віком, станом здоров'я, соціальним становищем, недостатньою забезпеченістю засобами існування. Вона включає виплату пенсій, допомог, обслуговування хворих і літніх людей, турботу про дітей. Таким чином, у широкому розумінні соціальна допомога повністю ототожнюється із системою державного соціального забезпечення громадян.

У вузькому розумінні соціальна допомога – це виключно грошова виплата (одноразова чи періодична), яка призначається окремим категоріям громадян у порядку і розмірах, передбачених законодавством.

Різноманітність і нестабільність видів соціальної допомоги зумовлена тим, що законодавець при їх визначенні враховує різні види життєвих ситуацій, за яких встановлюється право на соціальну допомогу. При цьому законодавство дозволяє органам місцевого самоврядування встановлювати додаткові види соціальної допомоги. Але, враховуючи, що бюджетних коштів навіть ледве вистачає на фінансування основних видів допомоги, то практика визначення додаткових видів соціальної допомоги в окремих регіонах, як правило, відсутня.

Соціальне страхування є найбільш поширеним видом соціального захисту. Його відносять до найважливіших подій у соціальній політиці економічно розвинених країн першої половини ХХ ст., коли розвинулось формування національних систем пенсійного, медичного та інших видів

соціального страхування. Їх поява та становлення пов'язані із закріпленням індустріальної моделі суспільства і соціально-трудоких відносин і, відповідно, виникненням потреби найманих робітників в організації ефективних систем захисту від соціальних ризиків втрати заробітної плати, у зв'язку з нещасним випадком на виробництві, хворобами, старістю, інвалідністю, втратою годувальника, безробіттям.

Соціальне страхування є важливою складовою частиною соціального захисту населення. Його центром є людина та її потреби, а від якості їх задоволення залежить економічний і соціальний розвиток держави та рівень життя населення.

Якщо проаналізувати систему соціального захисту в Україні загалом, то можна виділити такі специфічні особливості.

1. В Україні тільки починає формуватися культура ризику, тобто сукупність норм, цінностей, дій щодо того, як людині або компанії необхідно справлятися з ризиками. Яскравим прикладом може слугувати низький рівень довіри населення до страхових компаній.

2. Недостатньо розвинена інфраструктура соціального захисту, тобто інститути та інструменти управління ризиками. Страхові послуги в Україні становлять не більше 2 % у ВВП, натомість у країнах ЄС – 8,5 %, Великій Британії – 15 %.

3. Спостерігається недостатнє використання звичних у цивілізованих країнах інструментів управління ризиками.

4. Істотно відрізняються профілі (у частині співвідношення різних видів ризиків) українських і аналогічних зарубіжних компаній, а також мотивація до впровадження ризик-менеджменту. До основних ризиків України належать: політична нестабільність, неврегульованість відносин власності, криміналізація економіки, корупція. Українські управлінці не використовують повною мірою напрацювання зарубіжних фахівців у сфері ризик-менеджменту.

5. Необхідно враховувати значний рівень тінізації економіки України (понад 40 %).

6. Засилля кланово-олігархічної системи. Найбільш прибуткові, експортно орієнтовані галузі економіки, фактично безризикові для ведення бізнесу, захоплено олігархічними кланами.

З огляду на ці особливості, можна зробити висновок, що на державному рівні, особливо в системі управління соціальними ризиками, на засадах ризик-менеджменту функціонує лише система соціального та пенсійного страхування.

Крім того, побудова існуючої системи соціального захисту спрямована лише на протидію ризику втрати доходу, тоді як ризики «якості життя» та ін. не охоплюються і не враховуються цією системою. Також має місце обмеження методів захисту лише моделями соціальної допомоги, соціального забезпечення і соціального страхування, у той час як ці моделі не охоплюють ризики соціальної політики і поведінкові ризики.

В управлінні соціальними ризиками повинні застосовуватися такі основні управлінські дії, як попередження (ліквідація джерела ризику), зниження (ймовірні усунення джерел ризику) і компенсація збитків, а також поглинання. Ефективність системи соціального управління ризиками визначається роботою її «управлінських контурів»: адміністративно-організаційного, нормативно-правового та соціально-економічного [150, с. 5]. Зазначені підсистеми координують основні системні компоненти: адміністративне управління, бюджетування (фінансове забезпечення), підготовку стандартів, нормативів, вимог до технологій і якості наданих соціальних послуг і програм на основі законів та інших нормативних правових актів, конституційних прав і гарантій.

Отже, система державного управління соціальними ризиками в сучасному розумінні повинна бути інтегрованим і багаторівневим

утворенням, у якому процеси управління ризиками повинні здійснюватися відповідно до єдиної соціально орієнтованої стратегії. Виходячи з цього, Україна, за визначенням О. Яницького, повинна теж розглядатися як «суспільство ризику» [151]. Система державного управління соціальними ризиками насамперед передбачає прийняття гідних соціальних стандартів для різних ризик-груп, посилення реальної соціальної відповідальності держави, включення до неї суб'єктів бізнес-структур і недержавних організацій з державою в ролі координатора [152].

В Україні необхідний постійний діалоговий режим між суб'єктами впровадження соціальної політики із взаємною соціальною відповідальністю суб'єктів та об'єктів управління в суворій відповідності до закону і подальше становлення системи державного соціально орієнтованого управління ризиками в умовах трансформації українського суспільства [153]. Повноправними компонентами системи управління ризиками мають стати ЗМІ і групи населення, сам механізм громадської думки, коли йдеться про обговорення соціально значущих проблем. А пріоритетними результатами соціально-орієнтованого ризик-менеджменту слід вважати рівень матеріального благополуччя населення, впевненість у стабільному майбутньому, а також морально-психологічну комфортність [154].

В Україні необхідна цілісна державна система управління соціальними ризиками на основі практичного досвіду і досягнень сучасної ризикології. Основними її завданнями повинні бути:

- надання у достатній мірі і якості соціальних благ і послуг населенню;
- забезпечення соціальної справедливості, соціальної захищеності, соціальної допомоги;
- гуманізація життя, зростання благодійності;
- спеціальна робота з соціально уразливими групами ризику;
- політика пом'якшення негативних наслідків ризик-факторів;

- створення системи перерозподільних заходів;
- розвиток соціального партнерства;
- створення актуальних моделей соціального захисту;
- моніторинг та аналіз динаміки ризиків;
- подальше вдосконалення програм адресної соціальної допомоги;
- підвищення ролі інститутів громадянського суспільства.

Поряд з цими завданнями повинні краще працювати підсистеми соціального страхування (перш за все страхування від безробіття, медичного страхування), пенсійного забезпечення, широкого соціального забезпечення, соціального обслуговування.

Усе це свідчить не лише про гостру необхідність удосконалення існуючих методів і моделей соціального захисту, а й про необхідність більш повного використання сучасних методів ризикології і ризик-менеджменту у соціальному захисті населення України.

3.2. Соціальний ризик-менеджмент як найважливіший інструмент мінімізації впливу соціальних ризиків

Управління ризиками, зокрема й соціальними, є поширеним напрямком протидії у практиці бізнесу та державного управління. У ХХІ ст. практика управління соціальними ризиками отримала новий поштовх. У 2009 р., на тлі світової фінансової кризи, Світовий банк випустив міжнародний стандарт «Ризик-менеджмент. Принципи і керівні вказівки» (міжнародний стандарт ISO 31000:2009) [155]. Він став ефективним інструментом, що застосовуються приватними, державними та муніципальними організаціями розвинених країн для розробки, впровадження, а також постійного поліпшення системи управління ризиками як обов'язкової складової їх систем управління [156, с. 10]. Однак цей документ присвячений ризикам людства взагалі, а соціальні проблеми розглянуто там достатньо поверхово.

У сучасній Україні існує безліч нормативно-правових актів, які так чи інакше стосуються соціального ризик-менеджменту. Головним з них є Закон України «Про основи національної безпеки України» [157] (із червня 2018 р. – Закон України «Про національну безпеку» [158]).

Питання соціальних ризиків як таких, їх визначення, класифікація, методи вимірювання та оцінки були розглянуті вище. Але ризики можна не тільки вивчати – можна ще й управляти ними. Тому далі досліджуються питання управління ризиками з огляду на особливості соціальної сфери.

Ця проблема широко досліджена зарубіжними і вітчизняними вченими. Українські дослідники розробляють як загальнонаукову тематику, так і прикладні питання. Фундаментальними тут є праці Е. Лібанової, О. Макарової, О. Власюка та ін. Окремі питання щодо соціального ризик-менеджменту в бізнесі висвітлюють В. Маркова, А. Карт, у демографічній сфері – Ю. Феленчак, в екологічній сфері – О. Шапоренко, Н. Масєвська, О. Пономаренко і Є. Бектова, у сфері зайнятості – І. Кірнос і В. Надрага, у галузі охорони здоров'я – О. Тищенко, В. Пашков, В. Кучеренко, Т. Шельпякова, у сфері освіти – І. Каленюк, у фінансовій сфері – О. Івашко. У багатьох працях із ризик-менеджменту розкрито питання соціального забезпечення (Л. Ярова, В. Надрага, І. Михайловська і О. Неліпович, О. Кочемировська та ін). Соціальному ризик-менеджменту присвячені також деякі нормативно-правові акти, зокрема: постанова НБУ «Про схвалення Методичних рекомендацій щодо організації та функціонування систем ризик-менеджменту в банках України» [159], «Методичні рекомендації з організації клінічного управління ризиками та безпеки медичної допомоги в закладах охорони здоров'я» [160] тощо.

Зарубіжні дослідники (Д. Марцинковський, О. Куликова, Дж. Непман) більше уваги приділяють загальнонауковим питанням. Крім того, існує значна кількість міжнародних і національних стандартів

управління ризиками. Особливо багато робіт автори присвятили фінансовій тематиці (І. Савєкова, А. Криворотова, Ф. Кабір, Р. Гольцман, В. Козел та ін.)

Якщо розглядати публікації із загальної теорії, можна зазначити, що вони переважно присвячені організації ризик-менеджменту на приватних підприємствах (корпораціях) і у банківських установах. (Наприклад, «Social risk-management» [161], «Стандарти управління ризиками у фінансових установах» [162], «Ризик-менеджмент на підприємстві» [147], «Методологічні основи оцінки і аналізу ризику» [163]). При цьому немає порівняльного аналізу нової організації управління та існуючої. Не досліджується також практична корисність пропозицій щодо ризик-менеджменту.

Серед прикладних потрібно виділити такі напрямки, як боротьба з бідністю у відсталих країнах (ідеї Світового банку [164, 165]), боротьба за чистоту довкілля (Група Світового банку [166, 167], а також ідеї банку Бангладеш [168]).

Проблему організації управління соціальними ризиками в установах, які безпосередньо націлені на захист населення, на кшталт державних органів запобігання надзвичайним ситуаціям або страхових агентств, теоретики ризикології оминають, хоча й стверджують, що це не так.

Звертає на себе увагу розмаїття визначень понять (вони є практично в усіх роботах теоретичної і практичної спрямованості), що свідчить про неповну сформованість теорії управління соціальними ризиками.

Феномен соціального ризику є предметом дослідження різних галузей наукового знання: філософії, соціології, психології, економіки, права. Міждисциплінарний підхід розширює межі вивчення, що, з одного боку, призводить до певної роз'єднаності у визначенні, а з іншого – дозволяє досліджувати явище у всіх його проявах і взаємозв'язках. Ризик завжди передбачає існування ймовірності можливих втрат внаслідок

різних перетворень у всіх сферах суспільного життя: економічній, політичній, соціальній [169].

Швидкоплинність і непередбачуваність соціальних змін, які зумовлені динамічним характером процесів у сучасному суспільстві веде до стрімкого відтворення ризиків, формування «суспільства загального ризику» [2].

Багатогранність соціальних ризиків вимагає розроблення дієвих підходів до управління ними та впровадження сучасних засад ризик-менеджменту у цій сфері. Саме з метою запобігання виникнення та мінімізації негативних наслідків соціальних ризиків актуалізується питання створення концепції соціального ризик-менеджменту з розробленням відповідної методології та інструментарію за напрямками: визначення джерел ризику, оцінка можливих наслідків, визначення зон ризику, вибір інструментів управління, організація процесу ризик-менеджменту.

На думку багатьох учених, в основу традиційного ризик-менеджменту покладено цілеспрямований пошук, організацію роботи, інформування політики організації щодо зниження ступеня ризику, мистецтво отримання і збільшення доходу (виграшу, прибутку) у невизначеній господарській ситуації. При цьому, кінцева мета традиційного ризик-менеджменту, як правило, відповідає традиційній цільовій функції підприємництва. Вона полягає в отриманні найбільшого прибутку за оптимального, прийняттого для підприємця співвідношення прибутку і ризику [170].

«Стратегія ризик-менеджменту – це мистецтво управління ризиком у непевній господарській ситуації» [171]. Тобто, у даному випадку йдеться не про наукову теорію, не про ризикологію, а про мистецтво. Можна частково погодитися з таким твердженням, оскільки, по-перше, будь-яка наукова теорія не здатна визначити напрямку дії суб'єкта, бо цей напрямок

залежить від самого суб'єкта і його місця в суспільстві на даний час. І тут ризикологія – не виняток. Жодна наука, наприклад, не здатна визначити, як використати атомну енергію – побудувати атомну електростанцію чи створити атомну бомбу. По-друге, теорія у деяких випадках здатна лише оптимізувати діяльність суб'єкта. І це можливо лише тоді, коли критерії оптимальності суб'єкта і теорії збігаються. На сьогодні ризикологія майже не має у своєму розпорядженні оригінальних інструментів для оптимізації економічної діяльності – відомий арсенал оптимізаційних методів вона «позичила» з математики, економетрії, «техніки й інженерії, теорії машин і механізмів, страхової та біржової справи» [24].

Тобто, точніше було б говорити про управління ризиком не як про науку, а як про методологію, що має власний набір термінів, класифікацій, єдиний підхід до аналізу різних ризиків [24].

На практиці під словосполученням «управління ризиками» розуміють рішення певної категорії завдань, зокрема [171]:

- Куди і в якому обсязі інвестувати?
- Яку номенклатуру товарів та в якій кількості потрібно виробляти?
- Кому і скільки надавати кредитів?
- Які цінні папери і в якому обсязі потрібно купувати?
- Яку тарифну ставку страхування потрібно призначити за тим чи іншим об'єктом?
- У якому формулюванні слід приймати той чи інший закон?

Інваріантом, який об'єднує всі подібні завдання, виступає пара конкуруючих між собою ризиків: 1) ризик втрати певної суми коштів і 2) ризик недоотримання певної суми прибутку.

Особливість ризик-менеджменту, його відмінність від традиційних способів прийняття рішень полягає у врахуванні широкого кола ризиків, які опосередковано можуть вплинути на результат, що раніше називали узагальнюючим терміном «надзвичайні обставини». Наприклад:

- зміна політичної ситуації в країні та в світі;
- природні катаклізми;
- техногенні катаклізми;
- економічні катаклізми та пов'язані з ними техногенні (порушення електро- і водопостачання, мобільного зв'язку та інтернету, розвиток пандемії внаслідок відсутності вакцини тощо).

Окрім цього, при прийнятті рішення необхідно передбачити можливість виникнення додаткових соціальних ризиків у результаті підприємницької діяльності. Наприклад, зменшення обсягів експорту зерна і сталі збільшує ризик недоотримання певної кількості вільно конвертованої валюти, що загрожує недоотриманням імпортних ліків тощо.

Однак у ризик-менеджменті головне – не прийняти одне і назавжди рішення, а побудувати роботу таким чином, щоб безперервно відслідковувати результат і змінювати рішення (залежності від результатів) з найменшими перешкодами.

Мета управління ризиками полягає в їх оптимізації за довільно обраним критерієм. У результаті управління ризики можуть знижуватись або збільшуватись; один ризик – скорочуватися, а інший – зростати, тоді як критерій оптимізації має прагнути до екстремуму (або до одного з екстремумів). Отже, оптимальність залежить від вибору критерію, і цей вибір дійсно суб'єктивний. Однак після вибору критерію оптимальності це поняття набуває характеру об'єктивності.

При аналізі економічної ситуації в ризик-менеджменті найчастіше використовують теорію ймовірностей і математичну статистику. Однак більш перспективним на сьогодні вважається застосування математичної теорії ігор. Тому слід зупинитися на прихованих ризиках, на які наражається економіст у спробі скористатися цими засобами.

Деякі дослідники [22] зазначають, що у літературі, пов'язаній з оцінкою економічного ризику, пропонується ряд методів і показників, за допомогою яких може здійснюватися оцінка окремих ризиків. У даному випадку можна не погодитися, оскільки теорія ймовірностей не має справи з окремими випадками. Показник ймовірності (як фактичної, так і прогнозованої) стосується великої множини випадків. Їх кількість, згідно з теоремою великих чисел Я. Бернуллі, у більшості випадків не може бути меншою тисячі. В іншому випадку – визначеність математичних розрахунків буде вкрай низькою, а тому їх використовувати буде неможливо. Таку кількість випадків можна зустріти у різноманітній діяльності, зокрема, у сфері азартних ігор, страхуванні, депозитно-кредитній діяльності, діяльності фондової і валютної бірж, на ринку житла та ін. Щодо одноразових актів, наприклад, створення окремого підприємства, то тут ймовірнісні розрахунки мають мізерний статус для прийняття цілеспрямованого рішення. Однак, якщо поглянути з макроекономічної точки зору, дотримання більшістю компаній нормативно-слухних порад здатне принести в середньому слухний результат. При цьому слід враховувати, що одні й ті самі оптимальні дії призводять до загострення конкуренції. Це означає, що при прийнятті слухних рішень багаті компанії стануть ще багатшими, а бідні – біднішими.

Теоретичний аналіз феномену управління ризиками дозволяє з'ясувати, що під висловом «управління ризиками» розуміється зовсім не управління кимось або чимось, на кшталт управління керуючою системою керованим об'єктом. На практиці «управління ризиками» – це вирішення певної категорії завдань щодо напрямів запобігання чи зниження негативного впливу ризику. При цьому управління соціальними ризиками за цілями, організацією та методами досягнення результату відрізняється від управління економічними ризиками. Тобто проблему управління

соціальними ризиками не можна зводити до відомої теорії управління людьми чи механізмами [172].

Ризик-менеджмент, або управління ризиками, розглядається як сукупність методів аналізу і нейтралізації чинників ризиків, об'єднаних у систему планування, моніторингу та дій, що коригують ризикову ситуацію. З позиції соціального захисту ризик-менеджмент доцільно розглядати як його важливіший інструмент, а стосовно управління соціальними ризиками – як соціальний ризик-менеджмент. Він є підсистемою традиційного менеджменту і охоплює ризики, що виникають у соціальній сфері життєдіяльності суспільства.

Управління економічними ризиками (ризик-менеджмент), як правило, спрямовується на вирішення таких задач підприємства як визначення обсягів та номенклатури виробництва продукції; об'єктів і кількості інвестування; напрямів і обсягів надаваних кредитів; видів і обсягу купівлі цінних паперів; виду тарифної ставки страхування відповідно до призначення тому чи іншому об'єкта; змісту того чи іншого закону тощо. Інваріантом, який об'єднує всі такого роду завдання, є пара конкуруючих між собою ризиків: 1) ризик втрати певної суми коштів і 2) ризик недоотримання певної суми прибутку. Тому традиційний ризик-менеджмент – це теж не чисте управління, а низка початкових етапів, аналіз ситуації, акт прийняття певного, і до того ж доцільного (оптимального), рішення.

Інакше розуміють цей термін у контексті управління соціальними ризиками. Під управлінням розуміють не підсилення дії, а оптимізацію управлінського рішення – так звану оптимізацію ризиків.

При цьому слід наголосити на тому, що менеджмент соціальних ризиків – це один із методів управління соціальною сферою, який передбачає:

1) вихід за межі вузькопрофесійних уявлень (наприклад, урахування чинників не лише цього ризику, а й навколишніх ризиків даної сфери);

2) формалізацію існуючих знань (розгляд ризику з системних позицій, формалізацію існуючих знань для визначення порядку дій, правил прийняття однозначних рішень у невизначених умовах тощо);

3) експертизу прийнятих рішень з метою виявлення латентних ризиків із подальшим коригуванням самих рішень (наприклад, неприйняття закону про ринок орної землі створює ризик державного дефолту, що залишається поза увагою законодавців);

4) цільову організацію процесу управління (наприклад, створення окремих підрозділів ризик-менеджменту або підготовку фахівців певного напрямку тощо).

Таке розгалужене визначення соціального ризик-менеджменту узагальнює теорію і практику його застосування.

Однак існують й інші визначення. Наприклад, виданий у Женеві міжнародний стандарт з управління ризиками визначає ризик-менеджмент, як «скоординовану діяльність з організації і управління установою з урахуванням ризику» [155]. Однак будь-яке управління завжди враховує ризики, тому таке визначення позбавлене будь-якої визначеності, дозволяє його авторам довільне міркування.

Оптимізацію ризиків розуміють не як єдину ідею, а як певний комплекс дій. По-перше, він полягає у застосуванні спеціальних організаційних заходів, які дозволяють цілеспрямовано враховувати можливі негаразди під час ухвалення управлінських рішень (створення окремих підрозділів, вироблення спеціального порядку прийняття рішень). По-друге, під оптимізацією соціальних ризиків розуміють використання методів математичної оптимізації для порівняння ризиків і варіантів управлінських рішень. Однак застосування математики не вважають ключовим моментом у прийнятті рішень. Перевагу надають знанням та

інтуїції експертів-менеджерів (В. Надрага [17]; Н. Маєвська [173]). Слід звернути увагу на те, що оптимізація соціальних ризиків не передбачає певної кінцевої мети. Це може бути збагачення підприємця та підвищення стійкості окремої фірми, допомога бідним й усунення екологічних негараздів, покращення якості освіти і підвищення конкурентоспроможності товарів тощо. Окрім цього, оптимізація ризиків може полягати в таргетуванні декількох цілей одночасно (наприклад, одночасне таргетування інфляції й девальвації з боку НБУ).

Останнім часом у соціології й економічній теорії почала поширюватися думка, яка вперше виникла в квантовій фізиці, про те, що невизначеність об'єктивного світу – це одна з його фундаментальних властивостей. Ця властивість настільки глибока, що навіть саме твердження про неї не може бути доволі визначеним. Звідси випливає даремність намірів наблизитися у міркуванні до чогось конкретного і цілком певного, оскільки його, можливо, не існує. Зокрема, стає зрозумілою безперспективність намірів суттєво покращити якість прогнозів всього, що впливає на соціальну сферу, а саме: стихійних лих і економічних криз, зростання населення Земної кулі й економічної динаміки держав, пандемії і панзоотії, політичних катаклізмів і космічної загрози тощо.

Отже, все це – осмислена суперечність між невизначеністю первинної інформації та необхідністю щоразу приймати цілком певні, однозначні рішення.

Але чому в основу концепції управління ризиками було покладено саме негативний бік соціальних змін. Адже приклади соціально позитивних змін, що відбуваються у світі, також спонукають до певних дій. Такий підхід є результатом того, що саму теорію ризиків почали розробляти і використовувати спочатку в високорозвинених країнах (яким нема кого наздоганяти, нема з кого брати приклад тощо), а лише згодом, і

вельми обережно, вона почала розповсюджуватися серед більш відсталих країн, які називають наздоганяючими, або такими, що розвиваються. Отже, можна стверджувати, що управління соціальними ризиками, як його слід розуміти, має охоплювати всі сфери соціальної життєдіяльності суспільства.

Цікаво, що дехто з фахівців, переважно з країн, що розвиваються, ніби відчувають асиметрію негативного підходу до визначення ризиків і пропонують розглядати ризик як (діалектичне) поєднання альтернатив негативу і позитиву. Але в такому тлумаченні позитив – не самостійна одиниця, не незалежний початок, а додаток до своєї альтернативи, того самого негативу. Тобто їхній дуальний підхід принципово не відрізняється від однобічного негативізму.

Загалом теорія управління соціальними ризиками складається з двох частин – інституційної та змістовної.

Перша пропонує в органах, діяльність яких не спрямована безпосередньо на керівництво ризиками (бізнесових установах, фінансових інститутах, органах муніципальної влади тощо), створювати окремі підрозділи ризик-менеджменту, а також окремі ланки в усіх гілках традиційного управління (щось на кшталт партійних осередків, які створювалися за радянських часів). Завдання підрозділів полягають у виявленні існуючих негараздів і прогнозуванні негативних ризиків, так би мовити, об'єктивного походження (не залежних від можливих управлінських рішень), аби запропонувати керівництву рішення щодо оптимізації цих установ. Такий підхід віддзеркалює інтереси когорти управлінців як прошарку бізнесової спільноти, однак суперечить основному принципу ризикології: «Будь-яке кінцеве рішення містить елемент ризику, який потрібно враховувати, уточнюючи саме рішення»; отже, власники корпорацій самі мають уміти критично оцінювати власні рішення. На мікрорівні це може підвищити конкурентоспроможність тієї чи іншої

корпорації, однак чи призведе це до чогось позитивного на макрорівні – невідомо.

Змістовна частина управління ризиками складається з вельми узагальненої пропозиції виробити оптимальну послідовність мислення під час визначення переліку ризиків, їх оцінки, прогнозування ймовірності їх настання і вироблення рекомендацій для прийняття управлінських рішень. При цьому наголос робиться на найширшому охопленні й найбільшій деталізації ризиків, що суперечить центральній ідеї – принципової невизначеності кількості ризиків та їхньої ролі в ухваленні рішень (що нібито відповідає принципу невизначеності, однак акцентує увагу на провідній ролі експертних оцінок протиставляючи їх статистичним вимірам і математичним обрахункам).

З іншого боку, зовсім відсутні (або важко доступні) теоретичні дослідження з оцінки ефективності запропонованих методів управління. Так, не порушуються питання щодо: зменшення частоти економічних криз; прискорення зростання економічного чи соціального розвитку; існування фактів подолання бідності; подовження середньої тривалості життя; ліквідації екологічних криз техногенного походження тощо. Ситуація ускладнюється самою теорією ризик-менеджменту, за якою результат об'єктивно не прогнозований, а залежить від фаховості менеджерів. Отже, будь-які негаразди теорії можна списати на некомпетентність управлінців.

Незважаючи на критику, поява нових напрямків у науці та практиці – явище доволі позитивне. Так чи інакше, метод управління соціальними ризиками дозволяє формалізувати процес ухвалення рішень, завдяки чому зробити їх своєчасними та оптимальними (відносно цілей) за ймовірністю.

Як зазначалося вище, найбільш адекватною реальності є ігрова модель управління ризиками. Водночас вона виявляє межі доцільності при управлінні соціальними ризиками. Як впливає з математичної теорії ігор

[174, с. 345, 346], якщо чисельність «гравців» (незалежних активних факторів негативного впливу) перевищує п'ять, ситуація ускладнюється настільки, що не дозволяє прийняти математично обґрунтоване рішення. Отже, надмірна деталізація ризиків, до чого спонукають усі існуючі методики з ризик-менеджменту, здатна лише погіршити ситуацію щодо ухвалення виваженого рішення.

Однак у науковій літературі з управління соціальними ризиками позиція теорії ігор майже не обговорюється. Це свідчить про існування вузькокомерційного інтересу менеджерів як прошарку бізнесового суспільства, який переважає інтереси наукового пізнання.

Математизація соціального ризик-менеджменту, яка нібито має внести визначеність у процес прийняття рішень [175], може своєю витонченістю ввести в оману менеджерів, які зазвичай недостатньо розуміються на математиці. Адже головні вхідні параметри та інтерпретація результату мають виключно суб'єктивний характер, тобто визначаються не статистичними вимірами, а експертами. Так, експерти визначають метод управління, функцію частоти розподілення ймовірностей, функцію апроксимації часового ряду, критерії ризиковості, ймовірності сценарної реалізації прогнозів і проектів тощо. Тому математичні методи ухвалення рішень насправді так само суб'єктивні, як і суто експертні.

Для розуміння того, як оптимізувати ризики, слід використовувати напрацювання фундаментальної науки. Однак світовій науці наразі не відомо, по-перше, у чому взагалі полягає вирішення проблеми управління. Невизначеність ризиків проявляється не тільки у неможливості календарного прогнозування негараздів, а й у необізнаності, що саме є негараздом. Так, існує чимало теорій, які доводять корисність економічних криз і війн. Тому науковість теми, в основу якої покладено поняття ризиковості, має викликати сумніви.

Крім того, постає питання про можливість кардинального вирішення проблеми управління. Те, що взагалі проблема оптимізації ризиків не має рішення, довели ще Дж. фон Нейман і О. Моргенштейн [174]. Однак питання здається ширшим, адже соціальне управління не зводиться до теорії ігор. Проблема полягає в тому, що будь-яка ситуація, виграшна (або програшна) у прогнозованому періоді, може багато разів змінювати знак у наступні періоди. Отже, незрозуміло, яким етапом розвитку подій потрібно управляти і чи потрібно це робити взагалі.

І, нарешті, загальні методи оптимізації ризиків наразі невідомі, а ті, що пропонуються, не мають доказової бази. Хоча соціальний ризик-менеджмент більш-менш поширений у світі, він іще не вийшов із стадії експерименту. З огляду на високу витратність і низьку визначеність соціального ризик-менеджменту, можна рекомендувати національним менеджерам взяти помірковану участь в цьому експерименті.

Зрештою, не всі явища, на які можна так чи інакше впливати, можуть бути об'єктами наукового пізнання. Отже, незнання суті справи не повинно стати на заваді практиці соціального ризик-менеджменту.

Отже, дослідження показує, що на сьогодні теорія управління соціальними ризиками перебуває ще на стадії формування. Вона зводиться до констатації неповної визначеності ризик-прогнозів і загальних рекомендацій щодо організації ризик-менеджменту та оптимізації (мінімізації їх негативного впливу) ризиків. Подальше поглиблення теоретичних засад у сфері соціального ризик-менеджменту вимагає дослідження можливостей використання його функцій та принципів при системному реформуванні соціального захисту.

3.3. Науково-методологічні засади побудови комплексної системи соціального захисту

З розвитком суспільства проблема соціального ризику набула особливого значення. У теперішній час гостро постала проблема реформування і об'єднання існуючих методів і моделей протидії соціальним ризикам у єдину систему, яка б охоплювала усі сфери соціальної діяльності суспільства, мала б сучасні інструменти управління соціальними ризиками і була б побудована на науково визначених методологічних засадах.

У теперішній час заходи щодо мінімізації негативного впливу соціальних ризиків частково вирішуються у межах чинної системи соціального захисту населення України. По суті її методи захисту є методами мінімізації негативного впливу соціальних ризиків. Однак, аналітична оцінка надала змогу визначити ряд її недосконалостей, а саме: захист побудований лише на мінімізацію впливу ризику «втрати доходу», тоді як ризики «якості життя» та ін. не охоплюються і не враховуються цією системою; методи менеджменту соціальних ризиків обмежені лише моделями соціальної допомоги, соціального забезпечення і соціального страхування, у той час як ці моделі не охоплюють ризики соціальної політики і поведінкові ризики; сучасні методи ризикології і ризик-менеджменту занадто повільно використовуються у соціальному захисті населення України; має місце розпорошеність і неузгодженість заходів захисту. Окрім того, була відмічена різноплановість самого поняття «управління ризиками»

Недосконалості чинної системи мінімізації негативного впливу соціальних ризиків (тобто системи захисту населення) та необхідність посилення її дійовості гостро ставлять питання про її реформування. Цим вимогам відповідає *комплексна система соціального захисту (КССЗ)*, науково-методологічні засади якої розроблені в даній роботі на основі

практичного досвіду і досягнень сучасної ризикології. Її визначено як систему, що складається з логічно пов'язаних між собою теоретичних та методологічних атрибутів і набору організаційно-функціональних інструментів реалізації процесу мінімізації впливу ризику від його визначення й аналізу до досягнення запланованої мети

Відомо, що будь-яка економічна система (як множина взаємопов'язаних елементів, що взаємодіють між собою, утворюючи певну єдність) функціонує у відповідних межах і має власну цільову спрямованість. Стосовно КССЗ слід відмітити, що її межами є соціальна сфера життєдіяльності суспільства, а підвалинами функціонування – науково-методологічні засади, що представляють собою систему:

– логічно пов'язаних між собою теоретичних та методичних процедур (атрибутів), що мають власну природу, сутність і зміст;

– організаційно-функціональних складових (блоків) процесу практичної реалізації її завдань, які спрямовані на досягнення кінцевих результатів щодо запобігання/зниження негативного впливу соціальних ризиків.

Кожен атрибут КССЗ визначається виходячи з системних позицій і з урахуванням сучасних вимог реформування соціальних відносин. Усі вони виникають з концептуальних положень економічної політики і лише деякі з них потребували поширену трактовку. КССЗ охоплює, не лише ризики втрати доходів, а й усі ризики соціальної політики, ймовірнісні, фізіологічні і поведінкові ризики, а сфери дії визначені наближеними до чинної практики.

Під атрибутом (від латин. *attributum* – додане) розуміється невід'ємна, необхідна для забезпечення цілісності об'єкта, суб'єкта (предмета) властивість, його частина, додаток. Стосовно КССЗ це будуть мета, функції, принципи тощо. Їх перелік і взаємозв'язок показані на

рис. 3.1. Далі більш детально розглядається сутність атрибутів (складових) КССЗ, що у цілому складають її науково-методологічні засади.

Мета і завдання КССЗ

Звичайно, головною метою КССЗ є управління соціальними ризиками і, відповідно, сприяння підвищенню рівня та якості життя населення за рахунок досягнення соціальної ефективності

Більш поширений варіант формулювання мети КССЗ виглядає так: головна ціль – формування соціально стабільного і високорозвиненого суспільства, здатного забезпечувати гідний рівень життя і його якість за достатньої міри громадської згоди, без суперечностей і соціальних конфліктів, в умовах нейтралізації негативних наслідків ринкової економіки.

У підсумку, всі цілі й завдання КССЗ спрямовані на те, щоб забезпечити належний рівень життя населення і дати людям шанс для підвищення свого добробуту та соціального статусу за рахунок підвищення ефективності своєї праці. Тобто, соціальний ризик-менеджмент спрямований не лише на те, щоб надати людям якісь блага, а й на створення їм умов і стимулів самим добувати ці блага, тобто перехід від патерналізму до активного соціального захисту. Все це відповідає вимогам ринкової економіки і працюватиме на подальший розвиток суспільства.

Рис. 3.1. Науково-методологічні атрибути комплексної системи соціального захисту.

Джерело: розроблено автором

Функції КССЗ

У загальному вигляді КССЗ призначена для виконання функції управління. Тому в літературі з основ ризик-менеджменту розрізняють два типи функцій [176]:

1) щодо об'єкта управління, що передбачають дії з дослідження ризику, ризикових вкладень капіталу, роботи щодо зниженню величини ризику, організацію процесу страхування ризиків та економічних стосунків і зв'язків між суб'єктами процесу господарювання;

2) щодо суб'єкта управління, до яких належать: прогнозування; організація; регулювання; координація; стимулювання і контроль.

Зазначені функції загального ризик-менеджменту є досить дискусійними і не завжди прийнятними, коли йдеться про менеджмент соціальний. Так, перелічені функції об'єкта управління є, по суті, моделями КССЗ, а функції суб'єкта управління – функціональними етапами їх реалізації. Відповідно, функції КССЗ слід визначати з позиції мети і завдань і його ролі в розвитку суспільства.

Водночас соціальний ризик-менеджмент, як інструмент КССЗ, має свою систему евристичних правил і прийомів для ухвалення рішень в умовах ризику. Це такі правила [176; 177 та ін.]:

1. Не можна ризикувати більше, ніж це може дозволити власний капітал.
2. Необхідно думати про наслідки ризику.
3. Не можна ризикувати всім заради малого.
4. Позитивне рішення приймають лише за відсутності сумніву.
5. За наявності сумнівів приймають негативні рішення.
6. Не можна думати, що завжди існує тільки одне рішення – можливо, є і інші.

КССЗ є прерогативою соціальної політики держави. Основною функцією КССЗ є управління соціальними ризиками, тому всі функції соціальної політики є також і функціями КССЗ.

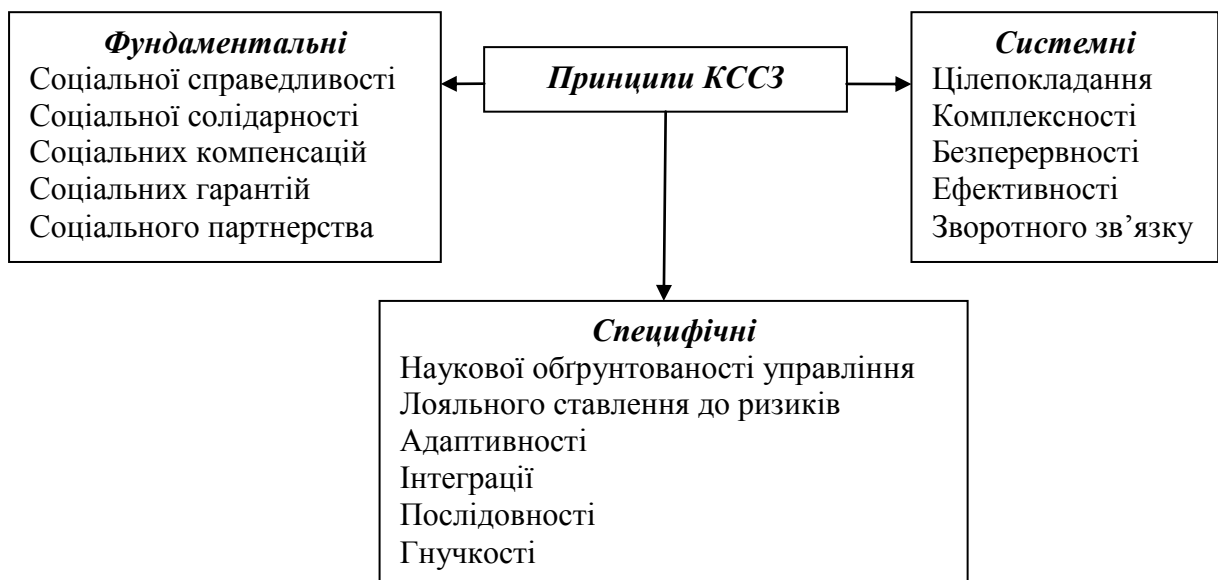

Принципи КССЗ

Побудова і функціонування КССЗ повинні відбуватися на основі певних принципів, які є похідними від загальних законів. Тут слід зазначити, що відносно переліку цих принципів у теорії і на практиці немає однозначної думки. До того ж головна увага приділяється загальному ризик-менеджменту і недостатня – соціальному.

Принципи соціального ризик-менеджменту у залежності від сфери дії і глобальності впливу поділяють на три групи: фундаментальні, системні і специфічні (рис. 3.2).

З урахуванням того, що головне функціональне призначення КССЗ полягає в управлінні соціальними ризиками, що генеруються зовнішнім та внутрішнім середовищем держави, для виконання поточних та стратегічних цілей соціального розвитку, необхідно, щоб основоположними для даної системи були принципи, що закладаються у побудову і функціонування соціальної політики держави. Тобто, принципи соціальної політики одночасно є фундаментальними принципами КССЗ.

Рис. 3.2. Принципи побудови і функціонування комплексної системи соціального захисту

Джерело: розроблено автором

Аналіз наукової літератури [178, 179, 180, 181, 182], присвяченої дослідженням проблем формування і реалізації соціальної політики держави засвідчив, що науковці пропонують різний за назвами, але переважно подібний за сутнісним навантаженням перелік принципів здійснення соціальної політики держави. Основними з цих принципів, що доцільно закласти в основу КССЗ, є принципи:

- соціальної справедливості;
- соціальної солідарності;
- соціальних компенсацій;
- соціальних гарантій та соціального партнерства.

Принцип соціальної справедливості загалом передбачає створення для всіх членів суспільства рівних можливостей для реалізації своїх здібностей та задоволення життєвих потреб. В контексті ж функціонування КССЗ цей принцип передбачає охоплення нею всіх громадян країни без виключень.

Принцип соціальної солідарності передбачає взаємодопомогу та взаємопідтримку між різними верствами і групами населення у процесі подолання різноманітних соціальних ризиків. При цьому така взаємодопомога може реалізовуватися не лише у вигляді перерозподілу коштів між різними соціально-економічними та соціально-демографічними групами населення, а й, наприклад, у наданні допомоги у вигляді безоплатних послуг волонтерами тощо.

Принцип соціальних компенсацій визначає необхідність здійснення державою відповідних соціальних відшкодувань на користь незахищених верств населення, непрацевдатних осіб, людей похилого віку та ін., які зіткнулися з негативними наслідками дії соціальних ризиків.

Зміст принципу соціальних гарантій зводиться до гарантування державою сприятливих умов і можливостей для забезпечення добробуту населення країни.

Принцип соціального партнерства обумовлює досягнення в процесі подолання соціальних ризиків компромісів та узгоджених рішень, з дотриманням прав та врахуванням інтересів усіх зацікавлених сторін (держави, органів місцевого самоврядування, роботодавців, громадян та їх об'єднань тощо).

Друга група принципів стосується побудови і функціонування соціального ризик-менеджменту саме як системи. У багатьох дослідженнях основою системи управління ризиками вважають принципи цілепокладання, комплексності, ефективності, безперервності та зворотного зв'язку [183 та ін.]

Принцип цілепокладання передбачає узгодження цілей управління ризиками із стратегічними та тактичними завданнями державної соціальної політики в цілому. При цьому цілепокладання полягає не лише у постановці завдання (мети) за кожним видом ризику, а й вироблення програми досягнення мети. При цьому повне уникнення соціальних ризиків, ураховуючи їх специфіку, неможливе. Метою, як правило, є ліквідація наслідків дії ризику або зниження його до прийняттого рівня.

Під принципом комплексності розуміють взаємодію всіх інституцій у процесі виявлення, оцінки, запобігання та мінімізації наслідків ризиків за напрямками діяльності.

Важливим принципом системи управління ризиками є також безперервність, тобто постійний моніторинг і контроль ризиків. Це необхідно, оскільки як глобальні так і локальні умови життєдіяльності соціуму постійно змінюються, виникають нові ризики, які теж вимагають ретельного аналізу і контролю.

Принцип ефективності управління ризиками відображає досягнення максимального результату в управлінні ризиками за мінімальних витрат, тобто витрати на управління ризиком мають бути меншими від можливих витрат, що могли б бути понесені при реалізації ризику за умови відсутності соціального ризик-менеджменту. За цим принципом вигідніше

здійснити витрати на управління ризиками, ніж понести витрати внаслідок настання несприятливої події.

Під принципом зворотного зв'язку розуміється постійне порівняння отриманого результату внаслідок реалізації захисних заходів із планованим результатом та загальною метою. Реалізація даного принципу дозволяє своєчасно скоригувати стратегію і тактику боротьби із ризиками.

У системі специфічних принципів управління на сучасному етапі основне місце займають такі принципи:

- наукової обґрунтованості управління;
- лояльного ставлення до ризиків;
- адаптивності;
- інтеграції;
- послідовності
- гнучкості.

До специфічних принципів управління соціальними ризиками віднесено принцип наукової обґрунтованості управління через взаємозалежність усіх сфер людського буття, що генерують ризики. Науковий підхід при цьому вимагає суцільного, комплексного вивчення усієї сукупності чинників, що продукують ризики та визначення не лише позитивних, а й негативних наслідків ухвалених рішень щодо зниження ризику, тобто вибір з чисельною множини неоптимальних альтернативних рішень. Практично цей принцип вимагає використання сучасних досягнень науки, техніки; залучення експертів різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань.

Другим специфічним принципом є принцип лояльного ставлення до ризиків, що вимагає розглядати будь-які з них як об'єктивний і неминучий чинник людської діяльності або бездіяльності. Відповідно до вказаного принципу, менеджер будь-якого рівня повинен прагнути не уникати ризиків, а вміло управляти ними, домагаючись максимальної ефективності діяльності організації.

Принцип адаптивності передбачає адекватність і швидкість реагування на виникнення несприятливої події, для чого є необхідним формування наборів стратегій/дій, які слід здійснювати за різних обставин.

Також слід дотримуватися принципу інтеграції, тобто оцінювати інтегральний ризик – давати зважену оцінку дії на соціальне становище громадян усього спектра ризиків, починаючи, наприклад, від вірогідного підвищення цін на продукцію і закінчуючи можливим збитком від технологічних аварій.

Принцип послідовності передбачає, що управління ризиком здійснюється за визначеною методикою у певній послідовності[184].

Суб'єкти і об'єкти КССЗ

У процесі формування та функціонування КССЗ вирішальну роль відіграють його системоутворюючі структурні категорії, такі як суб'єкти і об'єкти ризику.

Суб'єктами КССЗ є ті органи чи організації, установи, що визначають цілі, завдання, пріоритети та нормативно-правову основу соціальних процесів. Об'єктами КССЗ є виконавці рішень суб'єктів, що здійснюють їх реалізацію. Суб'єкти і об'єкти перебувають у постійній взаємодії. Рішення, що ухвалюються суб'єктами КССЗ, трансформовані у конкретні заходи, спрямовуються об'єктам КССЗ і у разі виникнення ризикових ситуацій у соціальній сфері методами соціального ризик-менеджменту розроблюються пропозиції і передаються суб'єктам КССЗ для прийняття узгоджених рішень.

До суб'єктів КССЗ належать:

- держава в особі законодавчої і виконавчої влади;
- регіональні й місцеві органи влади;
- профспілкові організації;
- громадські організації;

– бізнес, працедавці у державному і недержавному секторах економіки;

– підприємства і організації;

– окремі громадяни.

Об'єктами КССЗ є:

– населення усієї країни;

– населення регіону;

– окремі верстви населення;

– групи громадян, об'єднані за якимось ознаками;

– сім'ї (домогосподарства);

– окремі громадяни.

Суб'єкти КССЗ виконують стабілізуючі та стимулюючі функції. Реалізація цих функцій здійснюється за допомогою перерозподілу доходів, розвитку системи соціальних гарантій і соціального захисту усіх членів суспільства і певних верств населення. Суб'єкти КССЗ забезпечують підтримку і стимулювання економічної активності суспільства у рамках законодавства, формування трудової мотивації працівників до високопродуктивної праці, облік трудового вкладу кожного працездатного члена суспільства у створення продуктів чи послуг.

Основним суб'єктом, що координує здійснення соціальної політики, є держава. На державному рівні визначаються цілі, завдання і пріоритети соціального розвитку, ухвалюються нормативно-правові акти, встановлюються соціальні гарантії щодо оплати праці, пенсійного забезпечення, стипендій, медичного обслуговування, розвитку освіти, культури, визначається порядок надання громадянам пільг і соціального обслуговування, розробляються цільові соціальні програми.

Суб'єкти регіонального рівня регулюють соціально-економічні відносини на певній території, розробляють соціальні програми, спрямовані на вирішення конкретних проблем регіону.

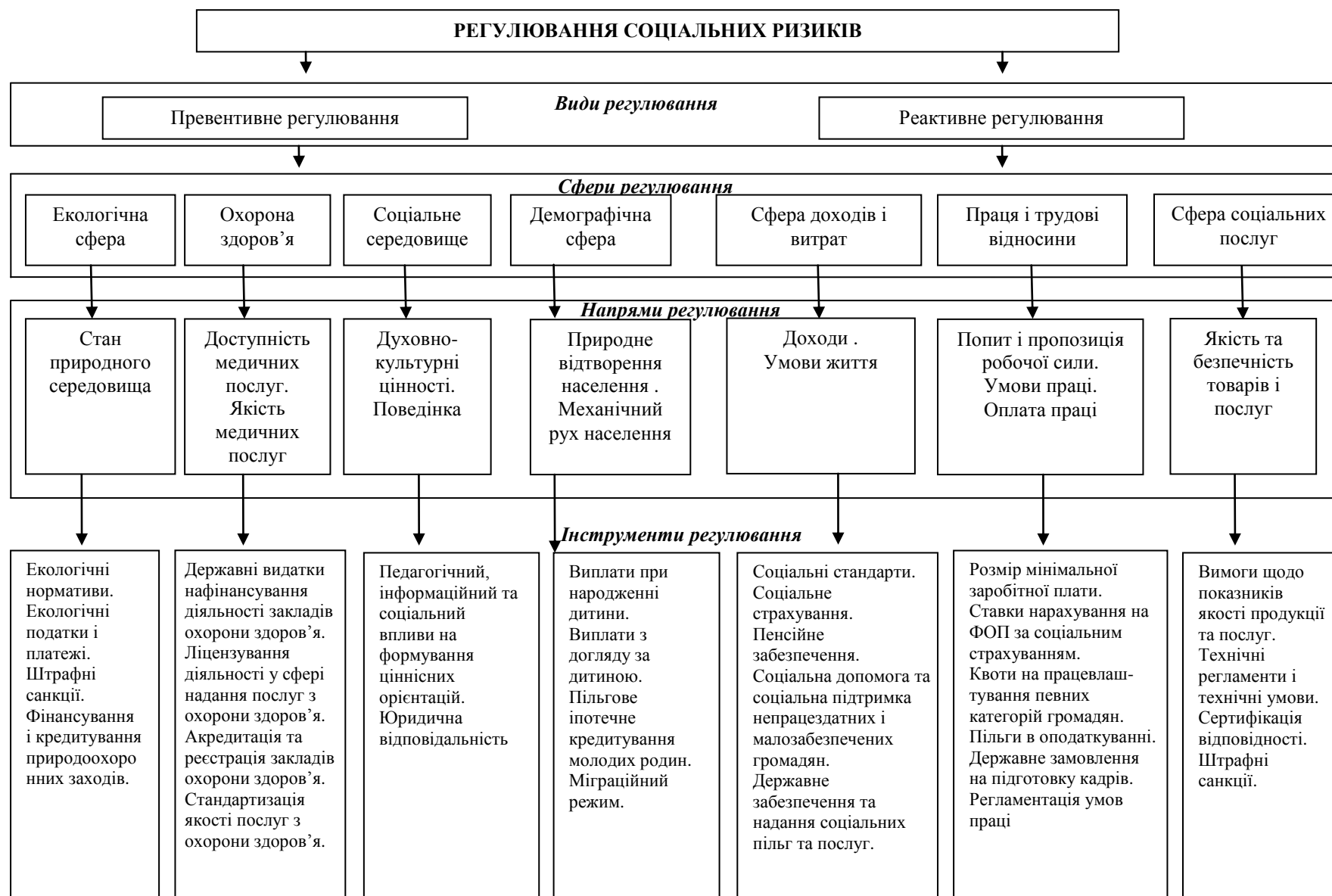
Цілеспрямована взаємодія суб'єктів і об'єктів КССЗ забезпечує створення відповідних умов для задоволення нагальних потреб населення, підвищення добробуту людей, адресної підтримки малозабезпечених верств населення, відтворення робочої сили та ін. [185].

Сфери дії КССЗ

Як відомо, соціальна сфера – це сукупність галузей, що обслуговують базові соціальні потреби населення. Тому виникає необхідність визначити ті види діяльності, де реалізуються або повинні реалізовуватися завдання і функції КССЗ.

У науковій літературі є багато праць, де наводяться різні переліки сфер реалізації менеджменту соціальних ризиків. Цікавою є думка Л. Безтелесної та Г. Юрчик [186] про те, що соціальна сфера як об'єкт соціальної політики поділяється на три складові: соціальні відносини (сімейно-шлюбні, соціально-трудова, житлово-комунальні, навчально-виховні та ін.); соціальні процеси (природний рух населення, міграція, освіченість населення, диференціація доходів (бідність), забезпеченість житлом та ін.); соціальні потреби (здоров'я, освіта, добробут, житло, дітонародження, робота та ін.) [138, с. 145]. Але таке визначення сфер соціальної діяльності (як і в деяких інших працях) не відповідає вимогам соціального захисту в частині побудови системи управління ризиками. Іншим підходом може бути градація сфер дії КССЗ за напрямками і складовими регулювання соціальних ризиків (рис. 3.3).

Але і за такого підходу не охоплюються всі види соціальної діяльності, немає відповідності загальноприйнятим теоретичним і практичним постулатам поділу економіки за видами економічної діяльності, не враховується прийнята статистична звітність за сферами діяльності.

Рис. 3.3. Напрями та складові регулювання соціальних ризиків

Логіка взаємодії і взаємозв'язку основних категорій соціальної політики свідчить, що в основу визначення сфер реалізації КССЗ повинні бути покладені цілі, завдання і функції, що реалізуються (вирішуються) у відповідних сферах економіки, тобто у тій частині економічної діяльності, яка обслуговує соціальні потреби суспільства. Тому пропонується такий перелік сфер реалізації соціального захисту:

- 1) сфера відтворення населення (демографії);
- 2) сфера праці;
- 3) сфера формування доходів і витрат населення;
- 4) сфера послуг торгівлі, транспорту і зв'язку;
- 5) сфера житлових умов і комунальних послуг;
- 6) сфера освіти населення;
- 7) сфера охорони здоров'я;
- 8) сфера правопорядку;
- 9) сфера екології;
- 10) сфера порівняння з країнами світу.

Визначений перелік сфер є достатньо повним, він охоплює такі сфери, як послуги торгівлі, транспорту і зв'язку, послуги правопорядку, порівняння з країнами світу, які раніше зовсім не згадувались при визначенні сфер соціальної політики, а отже, і сфер дії соціального ризик-менеджменту, або яким не приділялось достатньої уваги. Окрім того, цей перелік достатньою мірою наближений до діючої структури органів влади і відповідає прийнятим у світі статистичним категоріям та статистичній звітності.

Логіка побудови і функціонування КССЗ

Щодо менеджменту соціальних ризиків, логіка, як наука про закони і форми мислення, означає формальний, обґрунтований на логічних зв'язках і доказах процес переходу від початкового пункту управління ризиками до кінцевих результатів [187].

Логіка не була незмінною, вона удосконалювалась із появою нових підходів і методів та залежала від загальної системи управління економікою. Вона у тому чи іншому вигляді була присутня у перших планових документах і упорядковувалась аж до теперішнього часу. В історичному плані логіка ризик-менеджменту виникла разом із розвитком теорії управління, бо вона є його стрижнем, на який навішуються всі інші складові методології (цілі, пріоритети, заходи тощо).

Проведений аналіз показав, що головними вимогами логіки стратегічного ризик-менеджменту є:

- врахування «історії» (початкових умов);
- цілеспрямованість;
- збалансованість цілей з ресурсами;
- визначення способів досягнення цілей;
- взаємозв'язки показників за рівнями соціального устрою;
- наявність механізму реалізації.

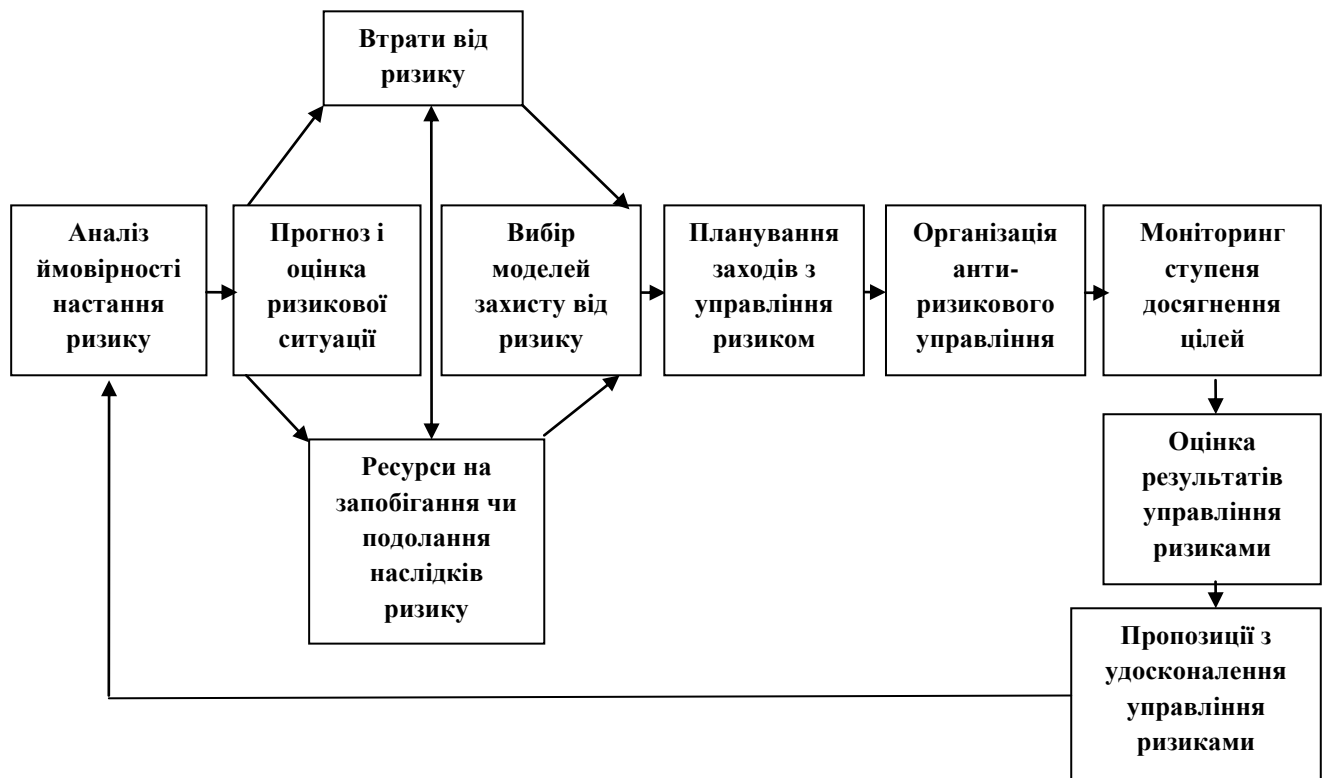
Логічну схему у такому разі можна подати як пошук найбільш ефективних шляхів досягнення поставлених цілей за наявності обмежень на ресурси шляхом послідовних ітерацій «від мети» і «від ресурсів» з перевіркою отриманих результатів на досягнення цілей. У цей час практика ризик-менеджменту наближається до такої логіки [188].

Логіка побудови КССЗ повинна бути тісно пов'язана з іншими аспектами управління для того, щоб конкретні етапи розробки нерозривно поєднували аспекти управління в єдине ціле. Загалом логіку стратегічного ризик-менеджменту можна розглядати як динамічну сукупність взаємозалежних етапів управління (рис. 3.4):

1. Аналіз імовірності настання ризику;
2. Прогноз і оцінка ризикової ситуації;
3. Зіставлення можливих втрат і наявних ресурсів;
4. Вибір моделі управління ризиком (планування);
5. Організація антиризикового управління;

6. Моніторинг ступеня досягнення цілей;
7. Оцінка результатів.
8. Розроблення пропозицій з удосконалення управління ризиками.

Зазначені етапи логічно продовжують один одного, між ними існує як балансовий зв'язок (цілі – ресурси), так і зворотний (у разі якщо не досягнуті цілі) на цілі і ресурси. Отже, закладена важлива особливість логіки КССЗ, яка надає можливість ітераційного збалансування всієї сукупності процесів досягнення кінцевих результатів, виходячи з ресурсних обмежень.

Рис. 3.4. Блок-схема побудови і функціонування КССЗ

Джерело: розроблено автором

Представлена логіка КССЗ дозволить реалізувати переваги таких логічних концепцій, як «від ресурсів» і «від мети», ітераційної логіки, концепції стратегічних пріоритетів, балансування цілей і ресурсів тощо, об'єднати та узгодити всі етапи менеджменту ризиків – від формулювання цілей до перевірки їхнього виконання.

3.4. Обґрунтування методів і моделей соціального захисту населення

Головним інструментом реалізації соціальної політики нині стає соціальний ризик-менеджмент, який дає можливість досліджувати, що можна вчинити з тим чи іншим ризиком. Аналіз основних підходів до мінімізації несприятливого впливу випадкових подій та їхніх фінансових наслідків дозволяє виділити низку наступних традиційних методів (моделей) управління ризиком.

Зниження рівня небезпеки. Цей метод передбачає скорочення вірогідності і зменшення (мінімізацію) обсягу можливих втрат. У його рамках використовують такі способи:

1) *передача* – перекладання відповідальності на іншу сторону (переважно на страхову компанію);

2) *уникнення* – ухилення від обставин або діяльності, що становлять потенційну небезпеку;

3) *скорочення* – реалізація власних особливих заходів зі скорочення розміру ризику, формування спеціальних систем попередження виникнення збитків;

4) *утримання* – збереження взятої відповідальності за наслідки, здатність і готовність покрити усі вірогідні витрати власними засобами.

Страхування. Це особлива діяльність, пов'язана з перерозподілом (або зниженням) ризиків між громадянами і спеціалізованими організаціями.

Розподіл відповідальності між учасниками.

Гарантії – це письмові зобов'язання третьої сторони здійснити покриття збитків при настанні ризикових випадків. Це може бути зобов'язання, яке передбачене в договорі або законі. Внаслідок дії цього положення певна особа відповідає частково або повністю перед кредитором.

Резервний фонд утворюється для покриття непередбачених витрат, що виникають під час розробки і подальшої реалізації програми.

Ці моделі відповідають вимогам традиційного ризик-менеджменту, але для безпосереднього їх застосування у сфері соціального захисту потрібен детальний аналіз. По-перше, слід розглянути два погляди на ризики: мікросоціальний (суб'єктивний) і макросоціальний (об'єктивний).

Мікросоціальний погляд – це точка зору окремого суб'єкта, фізичної або юридичної особи. З цієї точки зору, ризики – це негаразди майбутнього. У кожному прогнозному періоді розглядають імовірність їх настання; одночасно передбачають дії щодо зменшення ризиків. Наприклад, автомобіліст враховує можливість автомобільної аварії у майбутньому і заздалегідь укладає угоду із страховим агентством для покриття можливих збитків у майбутньому.

Макросоціальний погляд – це точка зору незалежного дослідника або керівника уряду тощо. З цієї точки зору, ризики – це негаразди, що відбуваються постійно і безперервно. Розуміння безперервності залежить від обраної тривалості критичного періоду (година, рік, 20 років тощо). Тому управління ризиками – це не окремі акти прийняття окремих рішень, а безперервна робота, в якій рішення мають регулярно повторюватися і одночасно ситуативно змінюватися.

Оскільки макронегаразди відбуваються постійно, їх наслідки не можна зменшити в макросенсі. Але негаразди відбуваються не одразу з усім суспільством. Тому їх можна перерозподілити між громадянами суспільства, або, так би мовити, вирівняти.

Для багатьох видів ризиків частота прояву негараздів коливається. Тому можна застосувати методи (моделі управління) для зменшення ймовірності настання ризиків (зменшення їх частоти) або для зменшення їхніх масштабів чи масштабів їхніх наслідків.

Однак ризики не просто зменшують, а оптимізують. Це означає, що витрати на ці дії мають бути поміркованими, щоб незначно зросли ризики

недофінансування інших напрямків економіки, що зумовить інші негаразди. Ці дії, як уже зазначалося, мають бути безперервними. Так, безперервно потрібно будувати греблі, ремонтувати і будувати автомобільні шляхи, навчати населення способів цивільного захисту тощо.

Для компаній розроблені типові моделі управління ризиками. Спочатку компанія здійснює аналіз ризиків, за результатами якого виокремлює неприйнятні ризики. Саме для оптимізації неприйнятних ризиків і застосовують зазначені моделі [189].

Слід зазначити, що не всі перелічені вище моделі стосуються соціальної сфери. У цьому випадку управління ризиками не зменшує і не оптимізує ризиків, що мають значення для суспільства або до будь-якої розповсюдженої категорії громадян. Адже ми живемо в конкуруючому світі. Так, якщо ризик компанії є одночасно ризиком для суспільства (наприклад, отруйні викиди), то традиційні моделі управління можуть мати вплив і на соціальні ризики.

Моделі управління ризиками з точки зору суб'єкта ризику (мікросоціальна модель) зазвичай розподіляють на відповідні категорії: Для менеджменту соціальних ризиків існують декілька категорій моделей управління, які різняться як цілями, так і методами їх досягнення. Проведений аналіз дозволив систематизувати їх у такому вигляді.

Моделі зниження рівня небезпеки (МЗРН):

- диверсифікація за контрагентами;
- депозитування;
- кредитування;
- резервування;
- уникнення ризику;
- скорочення впливу;
- гарантування тощо.

Моделі соціального страхування (МСС):

- соціальне страхування;

- медичне страхування,
- пенсійне;
- майнове тощо.

Моделі соціального забезпечення (МСЗ):

- утримання соціальної інфраструктури (освіти, культури, охорони здоров'я тощо);
- надання соціальних послуг;
- утримання осіб з інвалідністю тощо.

Моделі соціальної допомоги (МСД):

- надання житлових субсидій;
- надання соціальних пільг (пенсіонерам, учасникам АТО та ін.);
- допомоги сім'ям з дітьми тощо.

Моделі соціального регулювання (МСР):

- імітаційне регулювання;
- балансування;
- оптимізація;
- сценарне регулювання та ін.

Розглянемо більш детально окремі зазначені моделі.

Сутність *моделі диверсифікації* розглянемо на прикладі розміщення депозитів. З макроекономічної точки зору, всупереч розповсюдженій думці, диверсифікація ніяк не впливає на економіку країни. З мікроекономічної – вона збільшує ймовірність настання ризиків для суб'єкта ризику (адже кількість банків-контрагентів збільшується, отже, збільшується ризик їх банкрутства), однак зменшує ризик одночасно позбутися великої кількості коштів. (При цьому з часом суб'єкт може позбутися ще більшого обсягу коштів, вкладених в численні збанкрутілі банки).

Модель банківського депозитування або купівлі цінних паперів полягає у готовності фізичних і юридичних осіб покрити непередбачені витрати власними коштами. З макроекономічного погляду, ця модель,

знову ж таки, ніяк не впливає на економіку країни. З мікроекономічної – депозитор (бенефіціар) може компенсувати раптову нестачу коштів. Однак грошові кошти, що «накопичуються» на особовому рахунку, насправді зовсім не накопичуються, а безперервно обертаються, дозволяючи одні й ті самі гроші депонувати багато разів. Зберігається досить незначна кількість коштів, близька до щоденного припливу депозитів. За фінансових катаклізмів, коли більшість вкладників одночасно звертаються по депозити, виявляється, що їх усім не вистачає. Під час криз більшість бенефіціарів одночасно намагаються продати цінні папери, які від цього знецінюються. Тому саме тоді, коли гроші найбільш потрібні, отримати їх у повній мірі неможливо.

Модель кредитування. За цієї моделі окремий позичальник (фізична або юридична особа) може компенсувати раптову нестачу грошей. Джерелами банківського кредитування можуть бути депозити, власні кошти банків і гроші, емітовані центральним (національним) банком на умовах повернення. Оскільки центральний банк стягує відсоток, емісія грошей обертається вимиванням їх з обігу. Щоб цього не сталося, центробанк мусить емітувати гроші підвищеними темпами. Отже, відсотки ЦБ отримує емітованими ним коштами. Все це призводить до інфляції. У разі зростання інфляції центральний банк підвищує облікову ставку, і видача кредитів, на які розраховували підприємства і приватні особи, ускладнюється.

Модель страхування. Страхування полягає в організації грошових фондів, які безперервно поповнюються за рахунок усіх страхувальників і безперервно розподіляються між тими, з ким стався страховий випадок. Страховики, як правило, використовують метод передачі частини відповідальності на інші компанії. Разом передається і право на отримання частини прибутку. По суті, йдеться про розподіл відповідальності між учасниками ринку страхування.

Моделі соціального забезпечення і соціальної допомоги є моделями соціального захисту. Соціальний захист здійснюють переважно на державному і місцевому рівнях. Сутність цих моделей полягає в тому, що частину бюджету спрямовують на потреби незахищених верств населення. Для окремої людини це нещасний випадок, а для країни в цілому – безперервний потік (кругообіг) коштів.

Моделі соціального регулювання. Термін регулювання в наукових і навчальних виданнях розглядається по-різному. В одних випадках він трактується як вид управлінської діяльності, спрямований на усунення відхилень, збоїв, недоліків тощо в керованій системі шляхом розроблення і впровадження керуючою системою відповідних заходів. Регулювання тут покликане усунути всі недоліки, відхилення, збої, виявлені у процесі контролю. При цьому регулювальні заходи можуть застосовуватись на всіх попередніх етапах технології менеджменту (планування, організування, мотивування) [190]. У таких випадках регулювання розглядається як вид діяльності, що спрямована на усунення недоліків процесу управління, що вже реалізується.

В інших випадках регулювання розглядається більш широко, як процес менеджменту. Так, у роботі [191, с. 76] зазначається, що процес управління – це загальна сума всіх функцій, а саме: планування, організації, керівництва, мотивації, контролю, регулювання. Ці первинні функції управління об'єднані зв'язуючими процесами комунікації та прийняття рішення. Послідовне і взаємопов'язане здійснення функцій менеджменту забезпечує його процес – гармонійну, злагоджену діяльність усіх ланок і рівнів менеджменту. Отже, процес менеджменту – це послідовність певних завершених етапів управлінської діяльності, які забезпечують управлінський вплив суб'єкта управління на об'єкт з метою досягнення цілей організації.

На макрорівні термін державне регулювання економіки розглядається як сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу

державних установ і організацій на розвиток суспільного способу виробництва (в тому числі продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних та соціально-економічних відносин) для його стабілізації та пристосування до умов, що змінюються. Необхідність державного регулювання економіки зумовлена неспроможністю механізму ринкового саморегулювання вирішити низку кардинальних проблем розвитку економічної системи, зумовлених розгортанням НТР, зростанням ролі особистого фактора в економіці тощо, з одного боку, і загостренням суперечностей економічної системи на початку 20-х ХХ ст., спричинених ринковим регулюванням та пануванням монополістичного капіталу – з іншого [192].

У цьому дослідженні регулювання розглядається у більш широкому смислі – як управлінська система, що спрямована на мінімізацію негативного впливу ризиків, а її інструментом є ризик-менеджмент. У випадку соціальних ризиків це соціальний ризик-менеджмент. У вузькому смислі регулювання – це дія, що спрямована на усунення відхилень від запланованого ходу процесу.

Відповідно, модель соціального регулювання – це інструмент управління ризиками, що охоплює всі стадії управління від виявлення й аналізу соціального ризику до отримання бажаного результату методами послідовних ітерацій шляхом коригування чинників виникнення самого ризику.

Аналіз досліджень, присвячених ризик-менеджменту, показав, що на практиці з метою регулювання впливу соціальних ризиків використовують також такі моделі управління:

– зменшення ймовірності настання ризиків. Наприклад, висаджування лісів зменшує ризик екологічних негараздів (ліси очищують повітря, зменшують ризик сходження селів тощо), однак такі дії вимагають відволікання коштів, які могли б бути спрямовані на соціальний захист, що збільшує ризик виникнення соціальних негараздів. Ця модель охоплює й

витрати на техніку безпеки в трудовій сфері, й аналогічні дії в інших сферах життєдіяльності;

– збільшення ймовірності настання ризиків. Так, наприклад, будівництво нових підприємств (навіть з урахуванням усіх природоохоронних засобів) збільшує екологічні ризики і одночасно зменшує ризики безробіття, збідніння населення тощо;

– відмова від прийняття ризикованого проекту. Зокрема, відмова від будівництва АЕС виключає ризик ядерної катастрофи і одночасно збільшує ризик забруднення навколишнього середовища отруйними викидами теплових електростанцій та підвищує ризик неефективного вкладання коштів (електроенергія, яку виробляють ТЕС, дорожча за ту, що виробляють АЕС);

– зменшення наслідків ризиків. Наприклад, це можуть бути: використання протисейсмічних засобів під час будівництва в сейсмонебезпечних районах, установлення пожежних насосів на пожежонебезпечних підприємствах, навчання населення в рамках курсу цивільної оборони, вакцинація населення тощо. Особливість цієї моделі полягає в тому, що всі заходи зі зменшення наслідків майбутніх негараздів мають бути здійснені завчасно.

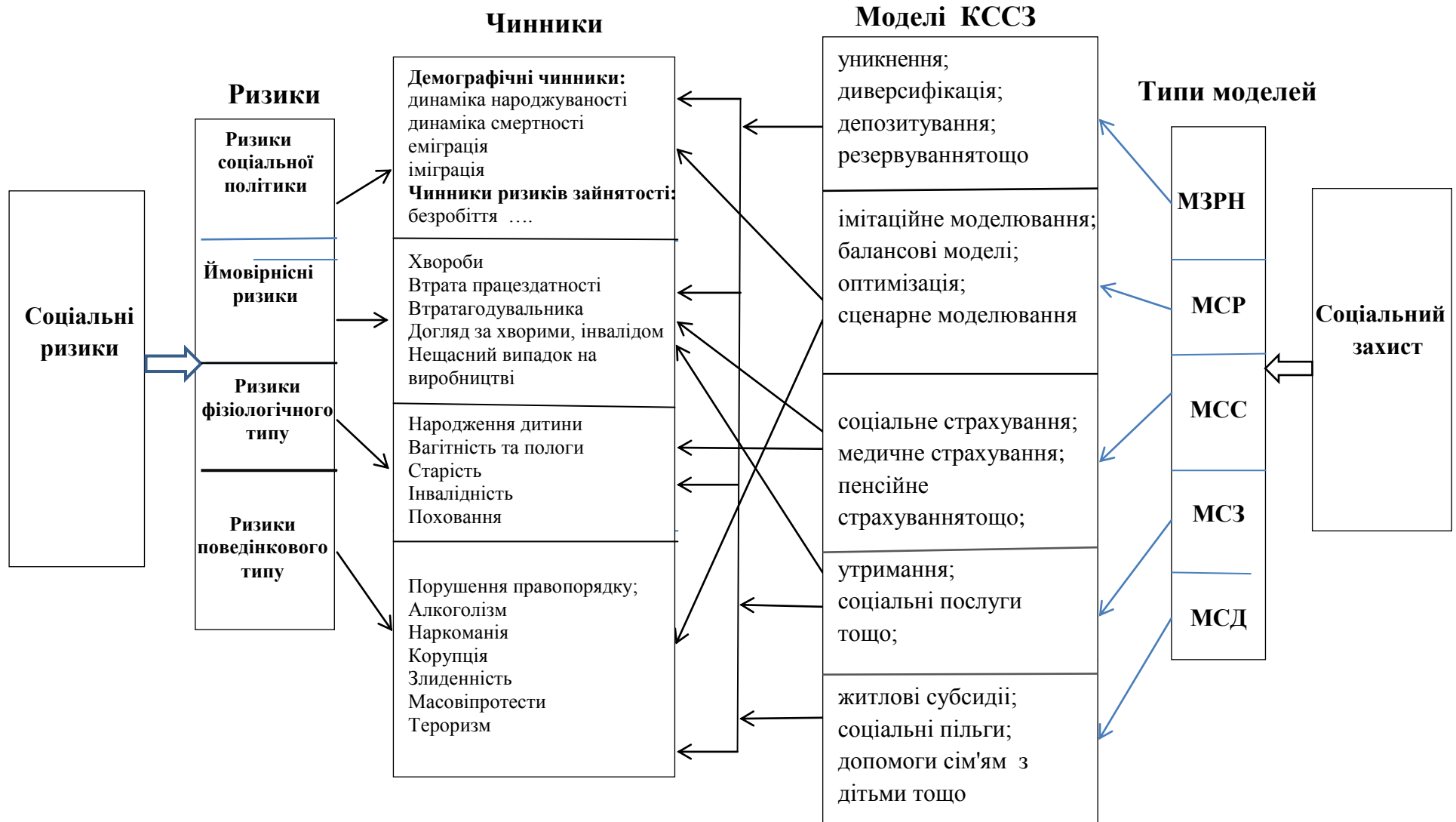
Існують й інші моделі управління ризиками, але вони майже не стосуються соціальної сфери. Наприклад, хеджування ризиків стосується гри на фондових біржах, або біржової торгівлі матеріальними цінностями. Такі дії ймовірно захищають капітал певної особи (фізичної або юридичної), однак на соціально-економічну сферу загалом вони не впливають. Катаклізми, що відбуваються, на фондових біржах, можуть призводити (досить рідко) до поширенню кризи, яка відбулася до цього і незалежно від цього. Однак методу управління ризиками з настання світової кризи ще не знайдено.

До цієї ж категорії належить і модель лімітування фінансових ризиків. Мета нормування витрат, запозичень і обсягу зберігання коштів

має привести до підвищення стійкості окремої фінансової установи, що зменшує ризики її банкрутства. Створення внутрішнього документа, в якому зафіксовані вимоги щодо лімітування, знижує ризик можливих помилок при прийнятті рішень. Однак у масштабах країни ця модель не може зменшити ризику фінансової кризи, оскільки в кризових умовах її неможливо дотримуватися.

Природно, що не всі моделі соціального ризик-менеджменту придатні для регулювання впливу будь-якого ризику. Деякі з них, наприклад, моделі зниження рівня небезпеки, можуть використовуватися на початковому етапі соціального ризик-менеджменту для будь-яких ризиків соціальної сфери. Інші, як-от моделі утримання, використовуються для утримання інвалідів тощо. До того ж слід мати на увазі, що моделі соціального ризик-менеджменту мають справу з чинниками, які безпосередньо сприяють виникненню ризику. В укрупненому вигляді на рис. 3.5 схематично зображено взаємодію моделей соціального ризик-менеджменту з чинниками відповідних ризиків. Тут показано, що моделі зниження рівня небезпеки (МЗРН) придатні для початкового етапу менеджменту майже всіх типів ризику; моделі соціального регулювання (МСР) – для ризиків соціальної політики, а також і для ризиків поведінкового типу; моделі соціального забезпечення (МСЗ) у частині утримання – для осіб з ризиками фізіологічного типу настання, а в частині надання соціальних послуг – для всіх осіб. Моделі соціальної допомоги (МСД) використовуються для боротьби з ризиками бідності (наприклад, надання житлових субсидій) або для підтримки окремих громадян чи сімей, що мають проблеми з рівнем доходу.

Слід також зазначити, що перелік осіб, які утримуються державою або яким надається соціальна допомога, як і розміри допомоги чи утримання, встановлюються законодавчо. На регіональному, місцевому, корпоративному рівнях, крім встановлених допомог, надають власні допомоги для підтримки нужденних осіб.

Рис. 3.5. Схематичне зображення чинників соціальних ризиків і відповідних моделей їх менеджменту

Джерело: розроблено автором

У підсумку слід зауважити, що моделі управління соціальними ризиками характеризуються великим розмаїттям і підвищеною складністю. Їх можна використовувати у будь-яких суспільствах. Однак спосіб використання залежить від рівня багатства суспільства і соціальної спрямованості. Ці питання взаємозалежні. Низька продуктивність праці у сучасній Україні суперечить соціальній спрямованості держави, задекларованій у Конституції. У таких умовах уряд має діяти за обставинами.

3.5. Організаційно-функціональні засади комплексної системи соціального захисту

Феномен соціального ризику є предметом дослідження різних галузей наукового знання: філософії, соціології, психології, економіки, права. Міждисциплінарний підхід розширює межі вивчення, що, з одного боку, призводить до певної роз'єднаності у визначенні, а з іншого – дозволяє досліджувати явище у всіх його проявах і взаємозв'язках. Ризики розглядаються нами як явища чи події, ймовірне або передбачене настання яких призведе чи може призвести до негативних наслідків. Ризик завжди передбачає існування ймовірності можливих втрат внаслідок різних перетворень у всіх сферах суспільного життя: економічній, політичній, соціальній.

З розвитком суспільного управління дедалі більш загрозливими стають ризики соціальної політики, тобто ризики, що виникають у процесі прийняття ризикових управлінських рішень. Хоча всі рішення є ризиковими, бо завжди існують інші рішення, котрі теж є прийнятними і невідомо, чи вони гірші або кращі за ті, що вже ухвалені.

Ризики соціальної політики пов'язані з виникненням у суспільстві низки обставин, проблем, здатних створити загрозу життєдіяльності людей. Джерелами їх виникнення можуть бути: суспільні відносини (державні перевороти, війни, повстання, етнічні конфлікти, тероризм

тощо); проблеми здоров'я (епідемії, наркоманія, алкоголізм, СНІД тощо); проблеми правопорядку (злочинність, насильство тощо).

У науковій літературі дослідженням методів управління соціальними ризиками, що здійснюються в контексті теоретичних основ ризикології, присвячено багато праць зарубіжних і вітчизняних дослідників. Можна сказати, що на сьогодні вчені досягли вагомих результатів у вивченні фундаментальних основ феномена соціальних ризиків, де особлива увага приділена системі формування і розвитку ризиків на різних рівнях соціуму, а також методів їх мінімізації.

Однак, віддаючи належне наявному науковому доробку, необхідно відзначити, що проблеми управління соціальними ризиками все ще залишаються не до кінця опрацьованими. Це особливо стосується ризиків соціальної політики. Також зазначимо, що система соціальних ризиків, як правило, не є сталою, вона змінюється через вплив зовнішніх факторів (несприятливі соціально-економічні і політичні зміни тощо) та умов життєдіяльності людини. Вимогам мінімізації впливу ризиків соціальної політики у найбільшій мірі відповідають моделі соціального регулювання, які ефективні для менеджменту ризиків соціальної політики і поведінкових ризиків. Як і весь ризик-менеджмент, менеджмент ризиків соціальної політики базується на теоретичних засадах теорії управління, яка є загальною для всіх управлінських систем, у тому числі і для управління соціальними ризиками. Відповідно, що й управління (менеджмент) соціальними ризиками не є винятком, хоча й тут є свої особливості. По-перше, це процес багатопроцедурний і, по-друге, – ймовірнісний, завдяки чому досить часто потребує змін і уточнень плану дій по ходу управління.

Сам процес управління соціальними ризиками є складною і багаторівневою системою, тому його слід розділяти на етапи, що вирізняються особливостями послідовності дій з управління ризиками і

мають власну структуру, завдання та інструментарій. По суті, вони є відокремленими частинами всього процесу менеджменту ризиків.

У літературних джерелах знаходимо багато варіантів поділу процесу управління ризиками на функціональні стадії (етапи, блоки), але вони не системні і не відповідають умовам управління соціальними ризиками.

Найбільш наближеними для цього є положення, що наведені у роботі [191, с. 83], де стверджується, що функціональний зміст процесу управління виявляється у масштабній послідовності та реалізації основних функцій управління, які пропонується виокремити в окремі форми прояву цілеспрямованого впливу на колективи людей.

За своєю сутністю наведений перелік «форм прояву цілеспрямованого впливу на колективи людей» є спробою розподілу процесу управління на окремі етапи з відповідними функціями. Але він не є повним і достатньо чітким, не додержується реальна послідовність дій, до того ж цей перелік зорієнтований на людей, а не на процес управління ризиками. В інших працях це завдання теж не вирішене до кінця. Відповідно, систематизація й уточнення етапів і функцій менеджменту ризиків соціальної політики залишається актуальним.

У дисертації в результаті детального аналізу процесу управління ризиками соціальної політики та відповідно до розглянутої раніше логіки побудови і функціонування соціального ризик-менеджменту була встановлена необхідність виокремлення таких етапів з відповідними їм блоками:

1. *Виявлення й аналіз ризику* – виявлення ризику, аналіз категорії і виду ризику, якісна і кількісна оцінка ризику.

2. *Прогноз ризикової ситуації* – встановлення чинників ризику, розроблення антиризикових заходів, формування сценаріїв прогнозу, прогноз за сценаріями регулювання впливу ризику.

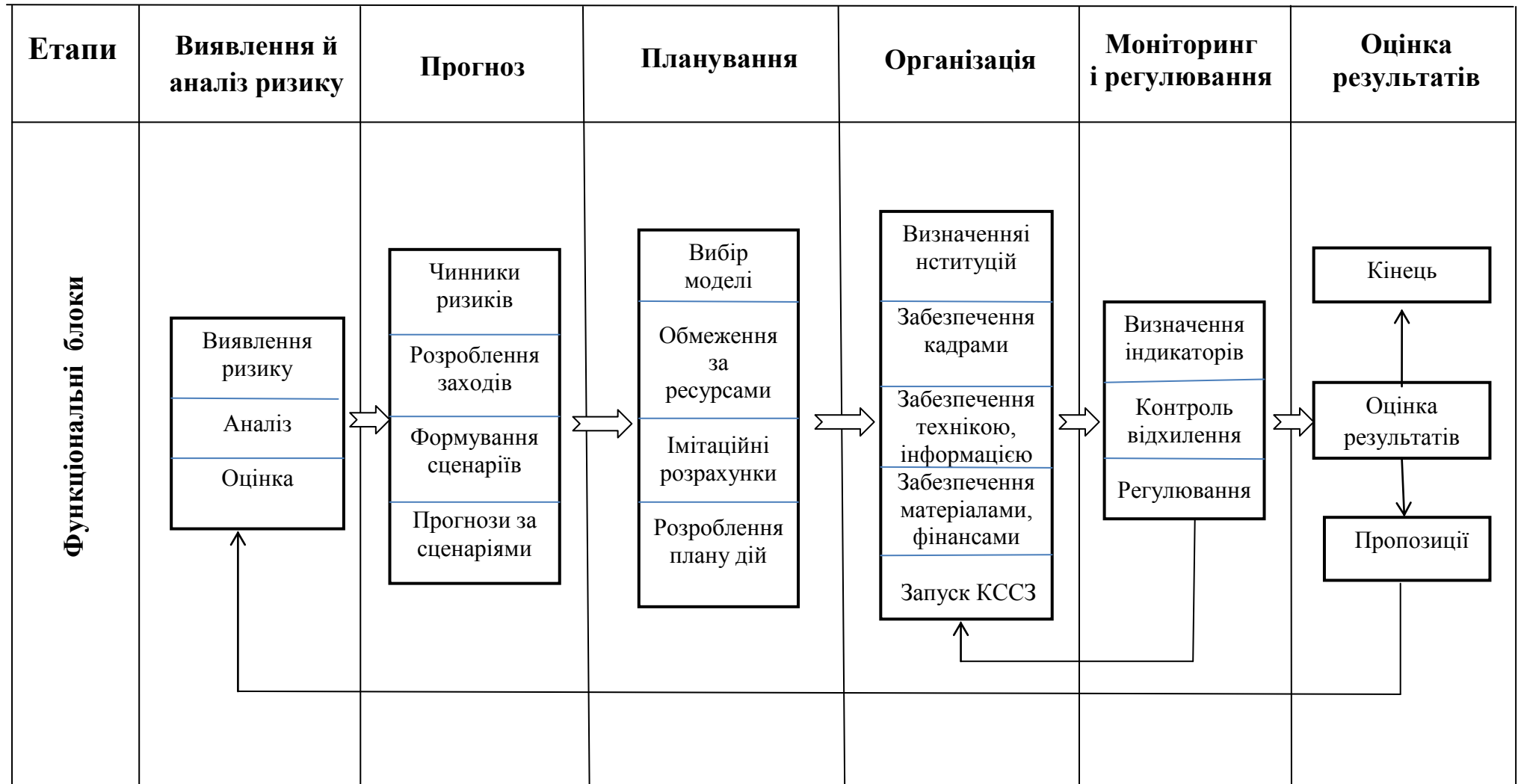
3. *Планування* – вибір моделі управління ризиком, вибір типу моделі і обмежень за ресурсами, імітаційні розрахунки, розроблення плану дій.

4. *Організація антиризикового управління* – визначення (створення) інституційного забезпечення, забезпечення (підготовка, перепідготовка) кадрами, підготовка технічного та інформаційного забезпечення, матеріальне і фінансове забезпечення, запуск системи соціального ризик-менеджменту.

5. *Моніторинг і усунення відхилень* – визначення індикаторів моніторингу, контроль відхилень, усунення відхилень.

6. *Оцінка результатів* – перевірка на досягнення результатів.

Такий поділ процесу управління на етапи і функціональні блоки став основою для структуризації менеджменту ризиків соціальної політики. Відповідним чином була розроблена і блок-схема моделі функціонування комплексної системи соціального захисту, що подана на рис. 3.6. Ця блок-схема охоплює всі процеси менеджменту соціальних ризиків, забезпечує їхню послідовність і сутність, а головне – відповідає положенням економічної теорії регулювання розвитку економіки. По суті, ці етапи мають власну структуру, завдання і змістовну наповненість і є відокремленими частинами всього процесу менеджменту ризиків.

Рис. 3.6. Блок-схема функціонування комплексної системи соціального захисту

Джерело: розроблено автором.

Далі більш детально розглянуто методи та інструментарій функціонування комплексної системи соціального захисту за етапами і блоками управління ризиками.

Виявлення й аналіз ризику

Виявлення й аналіз настання ризику вважається початковим етапом соціального ризик-менеджменту. Він охоплює виявлення ризиків, їх аналіз і оцінку. На цьому етапі передбачається здійснення ідентифікації ризиків (виокремлення ризиків, причин виникнення, визначення небезпек та загроз їх реалізації), їхньої якісної і кількісної оцінки, складання реєстру ризиків, ранжування за ступенем важливості та ймовірності виникнення, наслідком чого є визначення суттєвих та незначних ризиків. Дані цього етапу забезпечують базу як для визначення цілей ризик-менеджменту, так і для вироблення всієї стратегії поведіння, яка б дозволяла досягти поставлених цілей [32].

Ідентифікація визначає розуміння специфіки кожного з ризиків, обумовленої їх природою та іншими характерними рисами, виділення особливостей їх реалізації, включаючи вивчення розміру економічного збитку, а також зміну ризиків у часі, ступінь взаємозв'язку між ними і вивчення факторів, що впливають на них. Здійснення цих процедур дозволяє отримати якісну інформацію про можливості реалізації ризику і його наслідки, а також надати кількісні оцінки самого ризику, його параметрів, величини економічного збитку та інших показників, необхідних для прийняття рішення про управління ризиком. Фактично даний етап забезпечує інформаційну основу для всієї процедури ризик-менеджменту.

При ідентифікації ризиків необхідно враховувати те, що дію соціальних ризиків посилюють ще й ризики несоціального характеру, до яких належать:

- несприятливі соціально-економічні і політичні зміни;
- нестабільність чинного законодавства, коливання ринкової кон'юнктури;
- обмеженість або недостатність інформації про динаміку макроекономічних змін, міру тінізації економіки тощо.

У рамках ідентифікації та аналізу ризиків суб'єкт управління має встановити:

- джерела невизначеності й ризику;
- прояви ситуації та негативні наслідки в результаті реалізації ризику;
- джерела отримання інформації;
- метод кількісної оцінки ризику;
- взаємовплив різних ризиків.

Джерелами інформації для ідентифікації ризиків можуть бути зовнішні та внутрішні щодо суб'єкта управління дані, які ґрунтуються на експертних, соціальних, індивідуальних та групових методах виявлення ризиків. Зокрема, серед яких можна виділити мозковий штурм, попередній аналіз небезпек, вивчення небезпек, метод Дельфі, SWOT-аналіз.

Мозковий штурм є оперативним методом вирішення проблеми на основі стимулювання творчої активності, за якого учасникам обговорення пропонують висловлювати якомога більшу кількість варіантів рішення, у тому числі найнеймовірніших. Потім з усіх висловлених ідей відбирають найбільш вдалі, які можуть бути використані на практиці. Структуровані інтерв'ю допомагають виявити ризики шляхом опитування експертів за задалегідь підготовленою схемою. Метод Дельфі ґрунтується на способі комбінування експертних оцінок, які можуть забезпечити проведення аналізу частоти, моделювання наслідків та (або) оцінювання ризику. Ідентифікація ризиків шляхом використання контрольного списку (чекліст) передбачає використання задалегідь розроблених (на підставі минулого досвіду, попередньої оцінки) переліку ризиків або погроз.

Сукупність прийомів ідентифікації небезпеки та аналізу частоти використовуваних на ранній стадії проектування з метою ідентифікації небезпек і оцінки їхньої критичності становить попередній аналіз небезпек. Також можливе використання індуктивного методу, що ґрунтується на питанні «що трапиться, якщо ...?».

Виходячи з того, що будь-який ризик, у тому числі й соціальний, має дві складові: ймовірність настання та розмір заподіяної шкоди [33], встановлення ймовірності небажаної події передбачає оцінку ризику, тобто визначення її вірогідності, розміру шкоди та попередження можливих наслідків. Сама ймовірнісна оцінка ризику здійснюється на основі одночасного застосування статистичного, аналітичного, експертного та комбінованого методів.

При дослідженні соціального ризику заподіяна шкода (або нанесений збиток) має ряд складових, що обумовлені розглядом людини як [193]:

- біологічної істоти (медико-біологічна шкода для життя і здоров'я людей);
- особистості (моральна шкода);
- фізичної особи з певними економічними інтересами – суб'єкта економічних відносин (матеріальна шкода).

Розмір заподіяної шкоди пов'язаний з оцінкою можливих соціальних та економічних втрат для члена суспільства. За соціальні втрати беруть показники смертності або наслідків, що зумовлюють обмеження життєдіяльності людини, призводять до повної або часткової втрати можливості здійснювати самообслуговування, навчатися, працювати, пересуватися тощо [194]. Соціальні показники надають можливість оцінити рівень соціальної захищеності населення. Економічними показниками заподіяної шкоди є витрати людини, сім'ї, суспільства на відшкодування наслідків явища, зумовленого соціальним ризиком. Оцінка величини економічних втрат дозволяє зіставити рівні та значущість

ризикау, визначити ступінь та межі страхового захисту, розмір відшкодування та необхідність попередження можливої шкоди від небажаної події.

Величина середнього ризику визначається базовою формулою (3.1), де сутність усіх ступенів аналізу ризику за різними видами соціальної сфери відрізняється несуттєво [195, с. 10]:

$$R = \sum g_{ij}(V) P_j P_i(j, z_j) X_i \quad (3.1)$$

де P_i – ймовірність отримання розміру збитків у результаті настання несприятливої події i -го типу;

P_j – ймовірність настання несприятливої події j -го типу;

X_i – величина збитку (зазвичай у вартісному вираженні, але в разі настання деяких соціальних ризиків може бути виражена у натуральних показниках);

R – кількісна міра ризику (виражається в тих самих показниках, що й збитки);

$g_{ij}(V)$ – ймовірність вибору об'єктом ситуації з імовірністю настання несприятливої події P_j і законом розподілу збитку $P_i(j, z_j)$, що залежить від вжитих захисних заходів z_j .

Існують три загальноприйняті способи оцінки ймовірності настання несприятливих подій, до яких належать:

1) статистичний – ґрунтується на аналізі статистичних даних за аналогічними подіями, що сталися на подібних об'єктах, на даній території;

2) аналітичний – передбачає дослідження причинно-наслідкових зв'язків у територіально-виробничій системі, що дозволяє оцінити ймовірність настання ризику як складного явища;

3) експертний – здійснення оцінки ймовірності настання несприятливих подій за допомогою аналізу результатів опитувань експертів.

При оцінці ймовірності настання несприятливих подій можливо використовувати комбінований метод, що включає в себе елементи відразу декількох методів. Однак слід зазначити, що для отримання більш якісної і точної оцінки ймовірності настання несприятливих подій доцільно використовувати всі методи одночасно, порівнюючи отримані дані за кожним із них.

На практиці для подальшого здійснення необхідних захисних заходів за основу беруть не просто отриманий у результаті розрахунків показник розміру завданої шкоди, а максимально прийнятну величину збитку і максимально допустиму ймовірність його нанесення.

На першому етапі ризик-менеджменту передбачається ще й здійснення процедур із формування реєстру ризиків, їх ранжування на основі кількісних та якісних зіставлень. Останні характеризують ступінь прийнятної у цьому суспільстві небезпеки (ступінь ризику) з метою визначення найсуттєвіших ризиків та не досить значних. Для цього можна запропонувати простий і наочний, але ефективний інструмент – побудову карти ризиків. Карта ризику – це графічне і текстове представлення обмеженої кількості ризиків, розташованих у прямокутній таблиці, у якій по одній «осі» вказується сила впливу або значущість ризику, а по іншій – ймовірність або частота його виникнення [59].

Для вимірювання характеристик ризиків можна використовувати один із способів – або описовий (використовуються словесні позначення на кшталт «сильний», «слабкий»), або кількісний, ранжований (використовується бальний підхід: від 1 до 5). За цими підходами будується ризик-профіль, що включає оцінку ймовірностей та ступінь наслідків від настання події (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Метод побудови карти ризику за двома підходами

Описовий підхід	Кількісний підхід (ранжування)
Ймовірність: – майже неможливо; – можливо; – ймовірно; – цілком імовірно	Ймовірність: 1) найнижча; 2) низька; 3) середня; 4) висока; 5) найвища
Ступінь наслідків: – незначний; – помірний; – значний; – високий	Ступінь наслідків: 1) найнижчий; 2) низький; 3) середній; 4) високий; 5) найвищий

Джерело: побудовано автором за [196].

Використання методу побудови карти ризику є досить ефективним для оцінки соціальних ризиків, оскільки він може продемонструвати хороші результати для виділення та оцінки основних типів подій, «настання яких має компенсуватися відповідними державними програмами: старість, інвалідність; хвороба або пологи; нещасний випадок на виробництві, професійне захворювання; безробіття; зубожіння; нужденність; втрати» [197] (моральні та фізичні) через стихійне лихо або катастрофу.

Прогноз і оцінка ризикової ситуації

На другому етапі антиризикового управління встановлюють чинники впливу, що призводять до появи соціального ризику, розроблюють заходи протидії негативному впливу ризику, формують сценарії менеджменту ризикової ситуації і здійснюють прогнози за сценаріями. Використання сценарного підходу дає змогу передбачити низку можливих ситуацій у майбутньому, враховуючи зміни у зовнішньому та внутрішньому середовищі.

У результаті проведеного аналізу соціальних ризиків та їх оцінювання можна перейти до розробки стратегії управління ризиками, а

саме: визначення системи методів, які можуть запобігти, усунути або мінімізувати негативні наслідки настання ризикової ситуації (це є наступним етапом управління ризиками). При цьому зазначимо, що залежно від можливостей в управлінні ризиками можна виділити такі підходи: якщо існує встановлена неможливість впливу на ризики (ризик – некерований) – створюється відповідна система адаптації до ризику і його наслідків. Якщо ризики є слабо керованими та керованими – встановлюються критерії та визначається необхідний метод управління.

Особливе значення має розробка прогнозних сценаріїв з метою вибору відповідного стандартизованого набору інструментарію мінімізації тих чи інших соціальних ризиків [197]. Прогноз настання того чи іншого соціального ризику будується на основі припущень, що окреслюють зміни у зовнішньому і внутрішньому середовищі щодо об'єкта управління (ризика), реалізація яких у сукупності формує сценарії розвитку подій у майбутньому.

Припущення можна визначити як умови, в яких буде розвиватися об'єкт прогнозування [198]. Вони можуть бути подані як у вигляді кількісних характеристик, так і вербального опису подій. Припущення, що надаються за допомогою якісних оцінок, можуть служити для дослідження взаємозв'язків і тенденцій у тих випадках, коли кількісні дані недоступні або недостатні, включаючи випадки потрясінь і стрибків. При розробці цього типу припущень простіше оперувати суспільними мотиваціями, особливостями системи цінностей і поведженням людей, простіше створювати картини, в яких втілено уявлення тих, кому ці припущення адресовані

Припущення, засновані на кількісних оцінках, здатні забезпечити більшу точність, коректність і послідовність відтворення подій. Початкові умови цих припущень є конкретними й однозначними, а весь ланцюг між висновками і попередніми припущеннями завжди легко простежується. Крім того, у цьому випадку легко оцінювати ефекти зміни початкових

умов сценарію, що дозволяє ідентифікувати наявні невизначеності аналізу. Кількісні припущення здатні забезпечити так звану оцінку за порядком величини для минулих, сучасних і майбутніх тенденцій у таких сферах, як, наприклад, зростання чисельності населення, економічний розвиток або споживання ресурсів.

Важливо, щоб припущення у межах одного сценарію не суперечили одне одному, хоча їх незалежності при цьому не потрібно. Для кількісного прогнозу необхідно, щоб сукупність припущень була досить повною для розрахунку прогнозних параметрів. При складанні прогнозу не обов'язково, щоб усі припущення мали однозначний характер (що призводить до одного варіанта сценарію). За кожним варіантом (часто їх поділяють на оптимістичний та песимістичний) збирають інформацію й проводять розрахунки, які потім піддаються ретельному аналізу.

Сценарний підхід передбачає процес розробки описових моделей того, що може статися в майбутньому. Він може застосовуватися для ідентифікації ризиків за допомогою розгляду можливих варіантів розвитку подій і дослідження їхніх можливих наслідків. Групи сценаріїв, що відображають, наприклад, «найкращу нагоду», «найгірший випадок» і «очікуваний випадок», можуть застосовуватися для аналізу можливих наслідків і їх ймовірностей для кожного сценарію як форма аналізу чутливості при проведенні аналізу ризику. Сценарний підхід не дозволяє прогнозувати ймовірність таких змін, але може розглядати наслідки і сприяти суб'єкту управління у розвитку переваг і гнучкості, необхідних для адаптації до прогнозованих змін.

Цей метод дає змогу розглянути низку можливих ситуацій в майбутньому і має переваги порівняно з традиційним підходом, що ґрунтується на прогнозах різного ступеня тривалості, в яких передбачається продовження минулих тенденцій. Він важливий у ситуаціях, коли недостатньо оперативної інформації, на якій можна будувати прогноз, або в яких розглядаються ризики в більш віддаленому

майбутньому. Однак ця перевага має і свій недолік: за високої невизначеності деякі сценарії можуть бути нереалістичними [198].

Планування

Етап планування включає вибір моделі управління ризиком, визначення обмежень за ресурсами, порівняльну оцінку сценаріїв і розроблення плану дій за прийнятим сценарієм.

Вибір методів управління ризиком призначений для формування політики у сфері боротьби з ризиком та невизначеністю. Необхідність такої процедури пов'язана з різною результативністю методів управління ризиком, а також різним обсягом ресурсів, необхідних для їх реалізації. Критерії вибору методу можуть бути різними: фінансово-економічними, тобто вирішення питання з точки зору витрат і вигоди; технічними, які відображають технологічні можливості зниження ризику; соціальними, суть яких полягає у зведенні ризику до рівня, прийнятного для суспільства.

Як уже зазначалося вище, у світі існує багато моделей ризик-менеджменту. Але не всі вони придатні для управління соціальними ризиками. У дисертації обґрунтовано, що вимогам соціального ризик-менеджменту відповідають моделі зниження рівня небезпеки (МЗРН), моделі соціального забезпечення (МСЗ), моделі соціальних допомог (МСД) і моделі соціального регулювання (МСР). Вибір конкретної моделі управління конкретним ризиком здійснюється з огляду на вид ризику, його масштаб, оцінку можливих втрат, наявність ресурсів тощо.

Оскільки соціальний ризик є специфічним і важливим об'єктом для управління та має різноманітні прояви у суспільстві, вибір методу повинен ґрунтуватися на відповідних критеріях [199].

Яскравими прикладами соціальних ризиків можна вважати: старість і безробіття – як причини втрати трудового доходу; народження дитини, інвалідність – зниження усталеного для певних громадян рівня особистих доходів; догляд за дитиною – як джерела виникнення додаткових витрат

порівняно з усталеним у суспільстві рівнем особистих витрат, що вимагають їх компенсації, і т.і. Хоча окремі події в житті людини з фізіологічних позицій і розцінюються як позитивні: старість (як довголіття людини), народження дитини, однак з економічних міркувань вони є додатковим матеріальним тягарем і повною мірою належать до категорії соціального ризику [200]. Внаслідок цього оцінку економічних основ соціальної сфери слід здійснювати, виходячи з аналізу процесів, що відбуваються в сфері управління соціальними ризиками.

Самі по собі методи ризик-менеджменту досить різноманітні. Це пов'язано з неоднозначністю поняття ризику і наявністю значної кількості критеріїв їх класифікації[201].

По-перше, підходи до управління ризиками можна згрупувати за стадіями їх розвитку:

– превентивні методи управління ризиками, які полягають у завчасному проведенні заходів, спрямованих на зміну істотних параметрів ризику (ймовірність настання, розміри збитку). Сюди можна віднести методи трансформації ризиків (*Risk control, Risk control to stop losses*), які головним чином пов'язані з перешкоджанням реалізації ризику [195]. Зазвичай ці методи асоціюються з проведенням превентивних заходів. До них можна віднести метод трансформації ризиків – розподіл відповідальності між учасниками;

– післяподієві методи управління ризиками, що передбачають здійснення заходів після настання збитку і спрямовані на ліквідацію наслідків. Ці методи полягають у формуванні фінансових джерел, які використовуються для покриття збитків. Переважно це методи фінансування ризику (*Risk financing, Risk financing to pay for losses*) [195].

Отже, ці два підходи до управління ризиками можна поєднати у загальний напрям методів «компенсації». До них можна віднести страхування, гарантії, лімітування та формування резервного фонду.

По-друге, критерії вибору методу управління соціальними ризиками можна визначати, виходячи з результатів складання на попередньому етапі карти ризиків [196]. Залежно від того, де (в якій частині ординат) знаходиться той чи інший ризик, можна приймати рішення про застосування відповідного методу управління ризиками: скорочення, уникнення, перенесення та утримання ризику на прийнятному рівні.

З іншого боку, існують великі ризики, зменшити які буває неможливо. Але навіть якщо вони можуть бути частково зменшені, це практично не знижує небезпеки наслідків їх реалізації. Тому найкращим методом захисту від них є спроба взагалі уникнути всіх можливостей їх виникнення. Ухилення від ризику – це набір заходів, що дають можливість повністю уникнути впливу несприятливих подій. Прикладом застосування цього методу управління ризиком на індивідуальному рівні є свідомо відмова людини від стрибків з парашутом, з огляду на небезпечність такого заняття.

У випадках, коли ймовірність реалізації ризику є досить великою, слід застосовувати метод скорочення ризику, тобто дії, що спрямовані на зменшення несприятливих наслідків. Ця процедура передбачає, що об'єкт ризику залишає ризики на своїй відповідальності, тому її іноді називають прийняттям ризиків на себе. Зміст даного методу полягає у впровадженні попереджувальних заходів, спрямованих на зниження ймовірності настання несприятливої події. Прикладами конкретних заходів, спрямованих на зниження ймовірності виникнення збитків, можуть слугувати використання охоронців, навчання водіїв з урахуванням вимог безпеки, стандартизація продуктів і послуг, використання в будівництві негорючих матеріалів, проведення навчань, використання плакатів, що попереджають про хімічну небезпеку, проведення вакцинації тощо.

Незважаючи на всі зусилля зі зниження ризиків, певних збитки, як правило, уникнути складно. Для таких ризиків може застосовуватися метод зменшення розміру збитків. Його суть полягає у проведенні

превентивних заходів, спрямованих на зниження розміру можливих збитків. Прикладами превентивних заходів, спрямованих на зниження розміру можливих збитків, можуть бути встановлення протипожежної або охоронної сигналізації, використання негорючих матеріалів в будівництві тощо. Застосування цього методу виправдане у випадках, коли розмір можливого збитку великий.

У випадку з малою ймовірністю, але з очікуваними збитками можна застосувати метод передачі ризику, тобто здійснення заходів, що дозволяють перекласти відповідальність за зниження ризику і збитку на іншого суб'єкта. До них можна віднести страхування, а також різного роду фінансові гарантії, поруки тощо. Однак тут важливо зазначити, що мінімізація збитків і зниження ризику – це не одне й те саме. Наприклад, страхування, яке забезпечує компенсацію шкоди, жодним чином не знижує ймовірності прояву ризику.

Збереження ризику не завжди означає відмову від будь-яких дій. Наприклад, організація може створити резервний фонд, фонди самострахування або фонди ризику, з яких буде проводитися компенсація збитків при настанні несприятливих ситуацій.

Дію методу розподілу ризику, тобто розкладання ймовірнісної шкоди у просторі (між усіма членами суспільства) і в часі, можна проілюструвати на прикладі механізму соціального страхування. Соціальне страхування – це сукупність особливих замкнутих перерозподільних відносин між усіма громадянами країни з приводу формування шляхом грошових внесків цільових страхових соціальних фондів, що призначені для фінансування заходів з покриття збитку, який виник унаслідок реалізації соціального ризику. Система соціального страхування передбачає еквівалентність фінансових відносин між надавачем і отримувачем соціальної допомоги, оскільки є повернення із страхових соціальних фондів громадянам частини заробітку, раніше у них вилученого [200]. Тобто пенсіонер по старості через механізм соціального

страхування отримує у вигляді пенсії частину свого заробітку, що відраховувалася у нього протягом усього періоду його трудової діяльності.

Організація антиризикового управління

Організація антиризикового управління зазвичай ґрунтується на концепції активного динамічного управління ризиком [202]. Йдеться про системне перетворення ризику у процесі цілеспрямованого впливу на умови і середовище, ресурси, суб'єктів та об'єкти, процеси і результати їх функціонування з метою: з одного боку, відображення загроз, що виникають; а з іншого – ефективного спрямування ресурсів на попередження та мінімізацію негативних наслідків настання ризиків.

Цей етап передбачає організаційні заходи щодо виконання ухвалених на попередньому етапі рішень про реалізацію тих чи інших заходів управління ризиком. Це – визначення інституцій, які будуть здійснювати антиризикове управління, забезпечення цих інституцій відповідними кадрами, організація технічного та інформаційного забезпечення, встановлення джерел матеріального і фінансового забезпечення, запуск у дію системи менеджменту ризиків.

На етапі антиризикового управління створюється система реалізації рішень щодо виходу з кризової ситуації. При цьому визначаються конкретні виконавці і встановлюються терміни виконання кожного заходу. Виконавці повинні мати у своєму розпорядженні необхідні і достатні ресурси для виконання антиризикового рішення. Їхня кваліфікація повинна відповідати складності поставлених завдань.

Організаційні заходи доцільно зводити у вигляді документа за формою, наведеною у табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Орієнтовна форма представлення комплексу заходів менеджменту соціальних ризиків

Найменування і вид ризику	Заходи щодо управління ризиком	Витрати на реалізацію заходу	Термін виконання	Виконавці	Очікуваний результат

Джерело: розроблено автором.

Моніторинг і регулювання

Моніторинг звичайно розглядається як процес безперервного спостереження, обліку, збирання та аналізу інформації про зміну об'єкта управління з метою обґрунтування пріоритетів, визначення завдань, виявлення невідповідностей і чинників, що стримують реалізацію антиризикової політики.

Етап моніторингу і регулювання забезпечує зворотний зв'язок між поточним станом антиризикового регулювання і запланованими заходами менеджменту ризикової ситуації. Це спостереження, перевірка відповідності поточного стану ризикової ситуації заздалегідь обраному плану управління ризиком, виявлення причин негативних тенденцій, оцінка відхилень від плану.

На цьому етапі здійснюється визначення індикаторів спостереження, контроль відхилень від плану і розроблення регулюючих дій для уникнення відхилень. Якщо у процесі моніторингу поточне значення рівня ризику не перевищує встановленого порогу прийнятної ризику, функція контролю завершується. У випадку, якщо рівень ризику не зменшується до встановлених меж, то знову проводиться аналіз і здійснюються заходи щодо вирівнювання ходу процесу. Ця процедура повторюється доти, доки не буде забезпечений прийнятний рівень ризику. Якщо цього не

відбувається, то здійснюється коригування початкового запропонованого рішення, і процес моніторингу та регулювання повторюється.

Етап моніторингу та регулювання забезпечує гнучкість і адаптивність управління ризиком, а також враховує динамічний характер цього процесу.

Оцінка результатів

З урахуванням концепції прийнятності ризику [203], оцінка ефективності управління соціальними ризиками полягає у порівнянні початкового рівня соціального ризику, що характеризує втрати від реалізації ризикових подій, з його остаточним (фінальним) рівнем, що передбачає втрати після мінімізації ризикових подій, та з витратами на управління ризиками.

Розрахунок ефекту, отриманого в результаті функціонування системи ризик-менеджменту, у загальному вигляді можна представити таким чином [204]:

$$E_{abc} = B_{\phi} - B_{\sigma} \quad (3.2)$$

де: B_{ϕ} – фактична величина показника;

B_{σ} – базова величина.

Ефективність заходів з управління ризиками оцінюється за допомогою такої формули [204]:

$$E_{vidn} = B_{\phi} / B_{\sigma} \quad (3.3)$$

Метою оцінки ефективності проведених заходів є адаптація системи управління ризиком до зміни умов функціонування навколишнього середовища і сукупності ризиків, що впливають на суспільство. Це відбувається за рахунок заміни неефективних заходів на більш ефективні у межах виділеного бюджету на програму управління ризиком, а також шляхом зміни організації системи управління ризиком.

У підсумку можна зробити висновок, що проблема соціального ризику актуальна як ніколи; змінюються підходи до проблеми

антиризикового управління, розробляються нові методи оцінки ризиків [194]. Інформація, яку отримує суб'єкт управління в результаті аналізу процесу управління, повинна забезпечувати всіма необхідними даними для вибору ефективних дій з оптимізації впливу ризиків. Виявляючи сфери підвищеного соціального ризику, здійснюючи його кількісного вимірювання, можна, хоч і до певної міри, управляти ризиками або здійснювати їх профілактику. Це дозволяє значно знизити рівень настання ризику і мінімізувати його негативні наслідки.

Інституційне забезпечення соціального ризик-менеджменту в Україні

Успіхи впровадження системи соціального ризик-менеджменту у вирішальній мірі залежать від наявності в країні інституційного забезпечення.

Аналіз організаційного аспекту розвитку соціального ризик-менеджменту в Україні показав, що існуючі інституції можна розподілити на наступні:

- 1) ті, що безпосередньо спрямовані на боротьбу з соціальними ризиками;
- 2) ті, де боротьба з ризиками становить одну із їх функціональних обов'язків;
- 3) ті, що борються з ризиками тому, що останні перешкоджають їх основній діяльності.

Далі дамо їх перелік. Функції цих інституцій впливаю із їх назви.

1. Інституції, що безпосередньо спрямовані на боротьбу з соціальними ризиками:

- Рада національної безпеки і оборони України;
- Міністерство оборони України;

- Державна служба з надзвичайних ситуацій, що включає, зокрема, Державну пожежну охорону і Оперативно-рятувальну службу цивільного захисту, так звану «цивільну оборону»;

- Служба безпеки України;
- Міністерство охорони здоров'я України;
- Міністерство соціальної політики України;
- Державна санітарно-епідеміологічна служба (ліквідована постановою Уряду від 26 березня 2017 року);

- Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів;

- Державне агентство резерву України;
- Управління державної охорони;
- Пенсійний фонд України;
- Фонд соціального страхування України;
- Комерційні страхові агентства тощо.

2. Інституції, де боротьба з ризиками становить одну із їх функціональних обов'язків:

- Департамент торгівельного захисту [внутрішнього та зовнішнього ринків] при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України.

- Управління експертизи та аналізу розвитку техногенної, екологічної, ядерної безпеки та природокористування при Кабінеті міністрів України;

- Постійна урядова комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій;

- Національний банк України, зокрема Корпоративний недержавний пенсійний фонд НБУ;

- Система комерційних банків;

- Державна служба з питань праці, котра включає службу гірничого нагляду, службу промислової безпеки, інспекцію з питань праці;

- Державна служба статистики України в складі Міністерства економічного розвитку та торгівлі України;
- Управління праці та соціального захисту населення при місцевих державних адміністраціях;
- Поліція охорони при Національній поліції України;
- Міністерство інфраструктури України, якому, зокрема, підпорядковані:
  - Державна інспекція України з безпеки на наземному транспорті;
  - Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України;
  - Державна інспекція України з безпеки на морському та річковому транспорті.

За тими напрямками, де відсутні спеціалізовані структури з управління ризиками (або їх аналоги) діють моніторингові програми на кшталт «економічної безпеки», «фінансової безпеки», «екологічної безпеки», «продовольчої безпеки», «інформаційної безпеки» тощо. Зміст цих програм полягає у встановленні критичних норм, наближення до яких, з точки зору експертів, підвищує рівень ризиковості і тому потребує екстреного втручання держави.

3. Інституції, які борються з ризиками тому що останні перешкоджають їх основній діяльності – усі інші українські підприємства, органи і установи (державні, приватні, корпоративні та ін.), де в якості спеціалізованих служб запобігання ризикам виступають лабораторії з перевірки якості сировини і кінцевої продукції, а також служби фізичної охорони, охорони праці, пожежної охорони, цивільної оборони й інформаційної безпеки. Інші питання ризиковості вирішуються у загальному порядку.

Зазначимо, що установи, які безпосередньо спрямовані на боротьбу з соціальними ризиками, додатково мають підрозділи з боротьби із сторонніми ризиками, які перешкоджають їх основній діяльності на

кшталт пожежної охорони і цивільної оборони.

Питаннями впровадження ризик-менеджменту на рівні державного управління, виходячи зі свого призначення, більш активно повинні займатися Рада національної безпеки і оборони України (РНБО) і Національний інститут стратегічних досліджень. Наприклад, на базі Національної Академії державного управління при Президентові України можна навчати політиків і чиновників державному ризик-менеджменту.

РНБО може розробити критерії результативності роботи міністерств та інших органів влади у кількісних і якісних показниках, налагодити моніторинг і рейтингування. Це дозволить Президенту України об'єктивно оцінювати діяльність центральної і місцевої влади, формуючи ефективну політику адекватними стимулами. Необхідно, щоб при зміні уряду або окремих посадових осіб (міністрів, голів обласних держадміністрацій тощо) стало правилом підведення підсумків не за кількістю формальних дій і PR-активності, а за результатами підвищення якості життя.

Отже, у цілому можна стверджувати, що в Україні у достатній мірі налічуються інституції (державні, муніципальні, приватні) з усіх напрямків соціального ризик-менеджменту. Їх діяльність має традиційне (законодавче) підґрунтя, хоча і пов'язана у деякій мірі із внутрішніми і міжнародними стандартами з ризик-менеджменту. Але *рівень фаховості* існуючих менеджерів з питань соціального ризик-менеджменту потребує значного підвищення.

Висновки до розділу 3

1. Аналітична оцінка чинної національної системи соціального захисту населення показала гостру необхідність її реформування. Насамперед, це стосується таких недоліків: 1) орієнтація системи лише на протидію ризику втрати доходу, тоді як ризики якості життя, ризики соціальної політики, поведінкові ризики та ін. нею не охоплюються і не

враховуються; 2) обмеження методів менеджменту соціальних ризиків лише моделями соціальної допомоги, соціального забезпечення і соціального страхування, тоді як ці моделі захисту не охоплюють ризики соціальної політики і поведінкові ризики; 3) недостатнє використання сучасних методів ризикології і ризик-менеджменту у соціальному захисті населення України; 4) необхідність об'єднання різнопланових заходів захисту і побудови комплексної системи соціального захисту населення на сучасних підходах.

2. Теоретичний аналіз феномену управління ризиками дозволив з'ясувати, що під терміном «управління ризиками» розуміється зовсім не управління кимось або чимось, на кшталт управління керуючою системою керованим об'єктом. На практиці управління ризиками – це вирішення певної категорії завдань щодо визначення напрямів запобігання негативному впливу ризику чи його зниження. При цьому управління соціальними та економічними ризиками відрізняються за цілями, організацією та методами досягнення результату.

3. Управління економічними ризиками (ризик-менеджмент), як правило, спрямовується на вирішення таких завдань підприємства, як визначення обсягів та номенклатури виробництва продукції, об'єктів і обсягів інвестування, напрямів і обсягів наданих кредитів, видів і обсягів купівлі цінних паперів, виду тарифної ставки страхування відповідно до призначення того чи іншого об'єкта; змісту того чи іншого закону тощо. Інваріантом, який об'єднує всі завдання такого роду, є пара конкуруючих між собою ризиків: 1) ризик втрати певної суми коштів; 2) ризик недоотримання певної суми прибутку. Тому традиційний ризик-менеджмент – це теж не чисте управління, а низка початкових етапів, аналіз ситуації, акт прийняття певного і доцільного (оптимального) рішення.

4. Констатовано, що ризик-менеджмент у сенсі, який надає йому сучасна теорія, найбільш властивий фінансовим установам – банкам та страховим компаніям. В інших сферах соціального життя, зокрема демографічній, управлінні зайнятістю, житлово-комунальній, в освіті, охороні здоров'я, сучасні методи управління ризиками використовуються в окремих випадках. Наукові публікації з цих питань мають не дослідницький, а виключно нормативний характер. Особливості соціальних ризиків змушують виокремити існуючі методи і моделі традиційного ризик-менеджменту в певний інструмент соціального захисту – соціальний ризик-менеджмент.

5. Соціальний ризик-менеджмент визначено як один із методів управління соціальною сферою, що передбачає: 1) вихід за межі вузькопрофесійних уявлень (наприклад, урахування чинників не лише певного ризику, а й навколишніх ризиків даної сфери); 2) формалізацію існуючих знань для визначення порядку дій, правил прийняття однозначних рішень у невизначених умовах, розгляд ризику з системних позицій тощо; 3) експертизу прийнятих рішень з метою виявлення латентних ризиків із подальшим коригуванням цих рішень (наприклад, неприйняття закону про ринок орної землі створює ризик державного дефолту, що залишається поза увагою законодавців); 4) цільову організацію процесу управління (наприклад, створення окремих підрозділів ризик-менеджменту або підготовку фахівців певного напрямку тощо).

6. Доведено, що на сьогодні теорія управління соціальними ризиками недостатньо сформувалася і містить переважно загальні рекомендації щодо організації ризик-менеджменту, прогнозування, аналізу та оптимізації ризиків. Насправді питання управління соціальними ризиками є більш глибинними, ніж це впливає з існуючих теорій. В управлінні ризиками слід осмислювати суперечність між невизначеністю

первинної інформації і необхідністю щоразу приймати цілком однозначні рішення. Тобто необхідно визначити науково-методологічні засади цілісної системи соціального захисту від негативного впливу соціальних ризиків.

7. Розроблено науково-методологічні засади побудови комплексної системи соціального захисту у вигляді логічно пов'язаних між собою теоретичних, методологічних та методичних процедур (атрибутів), що мають власну природу, сутність і зміст і які є теоретичною базою побудови системи. Обґрунтовані концептуальні положення щодо її конфігурації у складі таких основних атрибутів, як сутність, мета, функції і принципи, суб'єкти і об'єкти, сфери дії, логіка побудови і функціонування;

8. Обґрунтовано і систематизовано перелік моделей придатних для менеджменту соціальних ризиків, що різняться як за цілями, так і методами їх досягнення. До цього переліку додано *модель соціального регулювання* (МСР), що охоплює усі стадії управління від виявлення і аналізу соціального ризику до отримання бажаного результату з використанням методів послідовних ітерацій шляхом коригування чинників виникнення самого ризику. МСР придатна для менеджменту ризиків соціальної політики, а також для ризиків поведінкового типу.

9. Побудова комплексної системи протидії соціальним ризикам здійснюється на науково-методологічних і організаційно функціональних засадах соціального захисту як, відповідно, теоретичній і практичній частинах цього процесу. Показано, що ефективність функціонування системи управління соціальними ризиками на основі сучасних методів і моделей соціального ризик-менеджменту значною мірою забезпечується завдяки систематизації і розподілу процесу попередження настання соціальних ризиків та мінімізації їх наслідків на послідовні взаємопов'язані етапи, що різняться за власною цілеспрямованістю, методологічним та інструментальним наповненням. Виокремлено такі

етапи: 1) виявлення й аналіз ризику; 2) оцінка і прогноз ризикової ситуації; 3) вибір моделі управління ризиком (планування); 4) організація анти ризикового управління; 5) моніторинг і регулювання; 6) оцінка результатів. Побудовано структурно-функціональну схему комплексної системи соціального захисту населення і визначено зміст її функціональних блоків.

Результати досліджень, викладені у цьому розділі, опубліковано у роботах [145; 148; 149; 169; 172; 184; 185; 188; 201: 366; 368] за списком використаних джерел.

РОЗДІЛ 4

МЕНЕДЖМЕНТ РИЗИКІВ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

4.1. Ризики соціальної політики як наслідки прийняття ризикових рішень у соціальній сфері країни

З розвитком суспільства практично у всіх країнах світу гостро постають питання вибору моделей соціальної політики, оскільки від того, на яких засадах будується соціальна політика, як вона реалізується в умовах наявності складних і болючих ризиків, залежить соціальна стабільність і успіх кожної держави.

Суспільство у повсякденному житті стикається з політичними, економічними, соціальними, екологічними та багатьма іншими видами ризиків. Передумовами соціальних ризиків є нерівність доходів, відмінності в соціальному і економічному положенні людей, нерівномірність розподілу матеріальних і духовних благ, різні можливості для молодих поколінь у сфері освіти, охорони здоров'я, а також інші умови формування людського потенціалу, у той час як вони є найважливішими чинниками соціально-економічного розвитку держави. В економіці завжди існують такі проблемні питання: як задовольнити соціальні потреби людей, як здійснити справедливий розподіл матеріальних благ для того, щоб збільшення добробуту відбувалося разом із зростанням ефективності економіки, як сформувати надійну й ефективну систему соціального захисту і допомоги для незаможних членів суспільства тощо.

Виникнення та рівень впливу соціальних ризиків у вирішальній мірі залежать від чинної системи соціальної політики, від змісту її основних категорій, від спроможності держави виконувати її основні вимоги. Рішення в сфері соціальної політики майже завжди є потенційними джерелами ризиків. Відповідно, управління ризиками починається з

аналізу і систематизації основ соціальної політики, з розгляду її теоретичних категорій.

Як відомо, ринкова економіка не гарантує населенню право на працю, добробут, освіту, не забезпечує соціальний захист інвалідів, малозабезпечених верств населення. Відповідно, виникає необхідність втручання держави у сферу перерозподілу доходів шляхом використання засобів соціальної політики. Перші паростки соціальної політики виникли з появою держави. Вона у тому чи іншому вигляді вирішувала соціальні проблеми, які, перш за все, зводилися до негайної допомоги постраждалим від природних катастроф, неврожаїв, посухи, епідемій тощо. Зі становленням державного устрою соціальна політика розширює свої можливості і поширюється на інші верстви населення, на недержавні об'єднання і вплітається в загальну систему державної політики.

Сутність соціальної політики широко висвітлюється закордонними і вітчизняними вченими. У даних дослідженнях розкрито теоретичні засади та механізм практичної реалізації заходів соціальної політики. Також з цього питання існує ряд нормативно-правових актів. Роботи вчених можна умовно поділити на теоретичні дослідження і опис практики функціонування системи соціального захисту.

Проблемі визначення сутності, принципів і напрямів вдосконалення соціальної політики присвячені роботи А. Колота, Е. Лібанової, О. Макарової, В. Новікова та багато ін.

У роботах Е. Лібанової [13] та авторського колективу під її керівництвом [205] обґрунтовано необхідність модернізації соціальної політики з урахуванням демографічних ризиків, наведено результати аналізу тенденцій регіонального людського розвитку, диспропорцій рівня та якості життя, сформульовані пропозиції щодо необхідних змін у системі державних соціальних стандартів і гарантій, підходи до модернізації інструментарію розробки та реалізації соціальної політики.

Безпосередньо соціальній політиці присвячена ґрунтовна робота О. Макарової [206], в якій наведені результати досліджень щодо принципових засад реалізації соціальної політики в Україні, необхідності врахування чинників глобального порядку та національних особливостей соціально-економічного розвитку, ціннісних настанов українського населення. Обґрунтовано економічні передумови здійснення соціальної політики та необхідність пошуку міри державного втручання задля забезпечення справедливого перерозподілу благ у суспільстві, співвідношення між політикою доходів і соціальною політикою.

В інших роботах розглядаються окремі складові соціальної політики з різними висновками щодо сутності основних її понять та доцільності застосування тієї чи іншої моделі й інструментів реалізації. Попри значну кількість публікацій щодо вирішення проблематики трактування сутності й підходів до формування соціальної політики, питання методології в частині визначення переліку та змісту основних системоутворюючих її елементів та їх можливого впливу на виникнення ризиків залишаються недостатньо висвітленими і носять фрагментарний характер.

У першу чергу це стосується поняття і сутності соціальної політики в умовах динамічного розвитку суспільства.

З формуванням наприкінці XIX ст. теорії і практики соціальної держави була сформована концепція втручання у суспільні процеси з метою їхнього регулювання та стабілізації. При цьому соціальна держава – це суспільний інститут, який, існуючи одночасно в багатьох іпостасях: законодавця, власника, гаранта прав і свобод, органа виконавчої влади, посередника, партнера, суб'єкта громадянського суспільства, – одночасно та/або поперемінно спрямовує свої повноваження і можливості на реалізацію соціальних цінностей. У загальному й дещо спрощеному тлумаченні соціальна держава – це інститут, політика якого спрямована на забезпечення гідного життя, рівності прав, вільного розвитку абсолютної більшості населення країни [12, с.11]. Досягнення цих завдань вимагає

формулювання відповідної концепції соціальної політики, що передбачає, насамперед, уточнення її понятійного апарату, визначення мети, принципів, функцій, завдань, суб'єктів і об'єктів.

На сьогодні, попри наявність у науковій літературі значної кількості визначень, загальноприйнятого трактування сутності поняття «соціальна політика» не існує, хоча всі вони і характеризують як сенс соціальної політики, так і її зміст. Переважна більшість авторів надає перевагу процесно-функціональному підходу із зазначенням суб'єктів та об'єктів даної політики. Так, О. Макарова відмічає, що «На сучасному етапі розвитку суспільства сутність державної соціальної політики трактується як діяльність держави щодо підтримання відносин між соціальними групами; створення умов для забезпечення добробуту та прийняттого рівня життя членів суспільства; забезпечення соціальних гарантій. .... Останнім часом у трактуванні соціальної політики переважають терміни соціальної рівності (нерівності), що очевидно пов'язано з актуалізацією проблематики соціальної справедливості» [206, с. 8].

За визначенням О. Яременка, соціальна політика у вузькому розумінні – «діяльність суб'єктів соціальної політики, спрямована на захист груп населення, неспроможних до самозахисту та самозабезпечення, організація соціальних служб» [207, с. 27].

Подібне за замістом трактування надає В. Дерєга: «соціальна політика – це система заходів інститутів суспільно-політичного життя, спрямованих на забезпечення оптимального розвитку соціальної сфери, підвищення добробуту та задоволення потреб суспільства як загалом, так і окремого громадянина. Під суспільно-політичними інститутами мається на увазі сукупність суб'єктів, які беруть участь у здійсненні соціальної політики» [208, С. 8].

Окремі автори до змістовного навантаження даного поняття включають також сукупність теоретичних принципів: «Смисловим контекстом поняття «соціальна політика» є сукупність теоретичних принципів і система

практичних заходів, які розробляються і втілюються державними і недержавними органами, організаціями та установами та які спрямовані на створення необхідних умов життєдіяльності, задоволення соціальних потреб населення, створення в суспільстві сприятливого соціального клімату, поліпшення стану соціальної сфери в цілому» [209, с. 622].

Отже, найчастіше під соціальною політикою у прикладному, практичному сенсі (контексті) розуміють сукупність (систему) конкретних заходів, спрямованих на життєзабезпечення населення. Залежно від того, хто їх головний ініціатор (суб'єкт), розрізняють відповідні види соціальної політики – державна, регіональна, муніципальна, корпоративна та ін. Але у широкому сенсі і з наукових позицій – це не стільки система заходів, скільки система взаємовідносин і взаємодій між соціальними групами, соціальними верствами суспільства, у центрі яких головною їх кінцевою метою є людина, її добробут, соціальний захист і соціальний розвиток, життєзабезпечення і соціальна безпека населення в цілому.

З цих позицій більш коректним є визначення А. Кочеткова, який вважає, що соціальна політика – це система економічних відносин, коли держава забезпечує кожному члену суспільства гарантії певного рівня життя, мінімально необхідного для розвитку і використання його здібностей (трудових, підприємницьких, особистісних) і забезпечує його при втраті цих здібностей (люди похилого віку, хворі, інваліди, діти, тощо) [210, с. 472].

Загальним недоліком зазначених трактувань соціальної політики є те, що в їх основу закладена лише позитивна сутність результатів соціальної політики, у той час як результати нерідко бувають і негативними. Наприклад, до негативних результатів можна віднести ризики введення платної медицини, якщо до того вона була безоплатною, або посилення податкового навантаження тощо. Крім цього, у більшості формулювань є спроба охопити цілі чи функції соціальної політики, що обтяжує поняття і затіняє його сутність. Проведений аналіз дозволяє

запропонувати наступне формулювання поняття соціальної політики: це політика в соціальній сфері життєдіяльності суспільства, що здійснюється суб'єктами соціальної політики (державними і недержавними органами, організаціями, установами) відносно об'єктів соціальної політики (населення в цілому, його окремих верств і груп).

Таке формулювання є нейтральним відносно якості результатів проведення соціальної політики, відповідає її сутності, показує головних фігурантів і розкриває їх взаємовідносини як у процесі побудови, так і у процесі функціонування соціальної політики.

Ризики і проблеми соціальної політики в Україні.

На даний час особливе значення, враховуючи існуючий стан економіки України, мають питання, пов'язані з ризиками і проблемами соціальної політики. У першу чергу тут слід відзначити, що суттєвим недоліком сучасної соціальної політики є відсутність чіткої стратегії її реформування, що була б пов'язана з реальними економічними можливостями країни. Звідси і виникають сучасні зовнішні і внутрішні ризики і проблеми у соціальній сфері.

Важливою передумовою ефективного захисту населення від негативного впливу зовнішніх ризиків є врахування цього фактору у побудові самої соціальної політики. Серед найбільш впливових зовнішніх ризиків можна виділити ризики глобалізації, ризики зовнішньої безпеки та ризики зовнішнього інноваційного тиску на внутрішнє виробництво засобів виробництва. Вони і потребують особливої уваги.

Ризики глобалізації. Певні ризики постають перед країною у зв'язку з процесами економічної і соціальної глобалізації. Вона характеризується неймовірним пришвидшенням міжнародного розподілу світового багатства, капіталу і праці, з одного боку, а з іншого – поглибленням рівня диференціації країн за економічним потенціалом (ВВП). Особливою ознакою останньої є прискорене зростання економік найбільш розвинених

країн з одночасним зниженням абсолютних обсягів виробництва найменш розвинених у соціальному сенсі країн, до яких наразі можна віднести і Україну. Соціально-економічні ознаки нерозвиненості країни можна характеризувати наступним чином. 30 % її мешканців проживає на селі, відсутній ринок орної землі, у стані занепаду знаходиться фондовий ринок. Середній вік основних засобів становить 55 років, коефіцієнт оновлення складає 12 %, а коефіцієнт ліквідації – всього 3,5 %. Зношення основних засобів України складає понад 58 % [211], що вважається критичною межею з точки зору екологічної безпеки. Частка інноваційних факторів у прирості ВВП не перевищує 10 %. Проблема полягає в тому, що, якщо б ця частка дорівнювала 100 %, то й тоді це б означало прогресуюче відставання від країн Заходу, оскільки йдеться про нововведення, які морально застаріли 10 років тому. Отже, можна вважати, що в Україні відбувається реноваційна криза.

Завдяки тенденції подальшої міждержавної диференціації, ціни на товари, що імпортують економічно розвинені країни, будуть зростати (подібно до того, як це має місце при стратифікації доходів населення). Що стосується імпорту енергоносіїв (уранової руди, нафти, газу, вугілля, сланців, торфу, виробленої електроенергії тощо), то зростаючий ціновий тренд зумовлений дією одразу двох чинників: збільшенням попиту та поглибленням міждержавної диференціації.

Висновок, який можна запропонувати для України, – це переорієнтація експорту в цілому на ринки економічно розвинених країн. Але для цього товари, що експортуються, мають стати конкурентоспроможними. Це, в свою чергу, вимагає широкопланового залучення інноваційного капіталу, що здійснювали, наприклад, Південна Корея і Китай. Головна перешкода цього полягає не в законах України і не в корупції влади, а в особливих соціальних відносинах, що склались в Україні – наявності, так званого олігархату, або змішаного буржуазно-феодалного осередку.

Відкриття зовнішніх ринків переорієнтує потік товарів (обмежений рівнем поточного виробництва) за кордон, що створює відносний дефіцит цих товарів на батьківщині. Результатом порушення рівноваги «пропозиція-попит» буде підвищення цін на відповідний товар на внутрішньому ринку.

Слід зазначити, що підвищення ціни на один вид товару може скоротити попит і ціни на інші товари, спонукаючи їх виробників до підвищення рівня продуктивності праці. (Підвищення цін спричиняє екстенсивне збільшення обсягів виробництва, а їх зниження – спонукає до оновлення технологій). Таким чином, саме розвиток експорту може стати акселератором відсталої економіки.

Отже, за ознакою глобалізації виступає перерозподіл світового багатства і поглиблення диференціації країн світу за економічним потенціалом. При чому Україна опинилася серед країн з підвищеним ризиком стати економічним і соціальним аутсайдером.

Ризики зовнішньої безпеки. Як відомо, більша частина військової техніки, яка є на озброєнні України, була виготовлена ще за радянських часів, і при цьому країна не має замкнених циклів виробництва зброї. Але це не головне: країна позбавлена фундаментальної науки і військово-наукового потенціалу, необхідного для виправлення ситуації у довгостроковому періоді.

Наразі серед 84-х найновіших військових технологій – 82 володіють США, 14 – РФ, 3 – Китай тощо, Україна у цьому переліку не значиться [212].

Так склалися умови, що Україна може сподіватися отримати допомогу ззовні лише тоді, коли сама буде сильною як у військовому, так і у загальноекономічному сенсі.

Щодо розвитку оборонно-промислового комплексу, слід відзначити, що зростання державних інвестицій тільки тоді зможе надати очікуваного ефекту, коли оборонна промисловість опанує найсучасніші світові технології (які не властиві їй так само, як і цивільній промисловості). Для

цього стратегічні військові підприємства мають стати в цілковитій власності корпорацій. Але такий крок буде виправданий у випадку, коли сформується підприємницький інтерес до дослідницької та інноваційної діяльності у сфері виробництва саме зброї, що, у свою чергу, можливо лише у разі значного підвищення державою закупівельних цін і збільшення обсягів закупівлі (масштаб виробництва зброї на підприємствах має хоча б досягти точки прибутковості).

У 2006 р. витрати з державного бюджету на оборону становили 0,39 % ВВП проти 3 % в середньому у світі. У 2016 році номінальний ВВП становив 2383,2 млрд грн, а витрати на оборону – 109,7 млрд грн, тобто частка вже становила 4,6 % [213].

При цьому слід звернути увагу на ту обставину, що збільшення витрат на оборонну безпеку країни одночасно сприяє розвитку економіки (теорія мультиплікатора Дж. М. Кейнса). Але проблема тут полягає в тому, що внаслідок збільшення витрат на цей захід скорочується рівень соціальної допомоги населенню, зменшується державна допомога виробникам сільськогосподарської продукції тощо. Тобто, такий підхід не завжди спрацьовує, потрібен детальний аналіз його діяльності.

Ризики зовнішнього інноваційного тиску на внутрішнє виробництво засобів виробництва. Явище інноваційного тиску можна охарактеризувати наступним чином: надто великий розрив, що утворився між рівнем світових і вітчизняних технологій, робить не завжди доцільним будь-яке новаторство на національному підґрунті. Внаслідок цього стає недоцільним подальше фінансування науково-інноваційної сфери національного походження. Таке становище притаманне також й іншим державам – членам СНД [214].

Зрозуміло, що тенденція інноваційного тиску в довгостроковому періоді буде посилюватися. Однак реакцію суспільства і держави передбачити важко (у чому й полягає зміст ризику). У разі зменшення обсягів фінансування національної складової інноваційних процесів

бюджет виграє небагато (оскільки на сьогодні ці витрати незначні), але скоротяться темпи залучення іноземних інвестицій (через зниження можливості їх освоєння), що негативно позначиться на зовнішньоекономічному балансі, а разом з цим – на темпах зростання ВВП та обсягах кінцевого споживання.

Ризики зовнішнього інноваційного тиску належать до «зворотно залежних». Як було вище доведено, конкуренція в інноваційній площині діє негативно на економіку України. Ця довготривала тенденція і в майбутньому може посилюватись.

Внутрішні ризики і проблеми соціальної політики. Ще більшого значення мають внутрішні ризики і проблеми соціальної політики. З них найбільш важливими і актуальними проблемами соціальної політики в Україні є:

- несприятлива ситуація на ринку праці;
- погіршення статевовікової структури населення;
- нестача коштів на соціальні потреби;
- занадто низька заробітна плата і доходи населення;
- загрозна бідність населення;
- кризовий стан в економіці;
- наслідки військових дій на сході України;
- загрозна міграція молоді й висококваліфікованих спеціалістів;
- ризикована банківська система;
- погіршення правопорядку тощо.

Кожна з цих проблем є загрозливою для економіки у цілому і, особливо, для соціальної сфери. Так, динаміка рівня економічної активності населення і співвідношення зайнятих, безробітних і пенсіонерів (табл. 4.1) свідчить про вкрай негативні тенденції на ринку праці. 35–40 % населення у віці 15–70 років не зайнято в економіці, що, з одного боку є резервом для економіки, а з іншого боку, великим навантаженням для працюючих.

Таблиця 4.1

**Динаміка кількості зайнятих, безробітних та пенсіонерів в Україні
у 2000-2017 роках***

Показник Рік	Рівень економічної активності, % до населення у віці 15–70 рр.	Кількість безробітних у віці 15–70 рр.**, тис. осіб	Рівень безробіття у віці 15–70 рр.**, %	Кількість пенсіонерів, тис. осіб	Кількість пенсіонерів на одного зайнятого, осіб
2000	63,2	2655,8	11,6	14529,8	0,72
2001	62,3	2455	10,9	14446,6	0,72
2002	61,9	2140,7	9,6	14423,1	0,72
2003	61,8	2008	9,1	14375,9	0,71
2004	62,0	1906,7	8,6	14347,6	0,71
2005	62,2	1600,8	7,2	14065,1	0,68
2006	62,2	1515	6,8	14050	0,68
2007	62,6	1417,6	6,4	13936,8	0,67
2008	63,3	1425,1	6,4	13819	0,66
2009	63,3	1958,8	6,8	13749,8	0,68
2010	63,7	1785,6	8,1	13721,1	0,68
2011	64,3	1732,7	7,9	13738	0,68
2012	64,6	1589,8	7,5	13820,5	0,72
2013	65,0	1510,4	7,2	13639,7	0,71
2014	62,4	1847,6	9,3	13533,3	0,75
2015	62,4	1654,7	9,1	12147,2	0,74
2016	62,2	1678,2	9,3	12296,5	0,76
2017	н/д	н/д	н/д	11956,2	н/д

*Примітка: У 2014 році дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, у 2015 році – також без частини зони проведення антитерористичної операції.

** - за методологією МОП

Джерело: розрахунки автора за [215].

Занадто великим є і рівень безробіття, значну загрозу являє собою співвідношення кількості пенсіонерів і зайнятого населення. Зараз на

одного працюючого припадає 0,76 пенсіонера [215] і динаміка цього показника і надалі буде несприятливою.

Вирішення багатьох проблем реалізації соціальної політики пов'язане, у першу чергу, з можливостями держави у достатній мірі фінансувати соціальну сферу і оптимально розподіляти кошти між напрямками соціальних потреб, приділяючи більшу увагу загрозливим ланкам.

Найбільш суттєвими соціальними видатками Зведеного бюджету України (табл. 4.2) є видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення, які у 2016 році склали 30,92 % від загальної суми видатків [216]. Їх динаміка мала спадний характер до 2013 року, у якому їх частка зросла на 3 % і потім продовжила ту ж тенденцію до 2016 року, коли вона зросла майже на 5 % . Така динаміка свідчить не лише про увагу до соціального захисту та соціального забезпечення громадян, а й про економічний стан країни, коли в умовах економічної кризи і зростання кількості бідного населення необхідно було перерозподіляти кошти на ризикові напрями.

Таблиця 4.2

**Видатки Зведеного бюджету України на соціальні потреби,
% від загального обсягу видатків**

Напрямок видатків \ Рік	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Охорона навколишнього природного середовища	0,88	0,76	0,93	1,08	1,11	0,67	0,81	0,75
Житлово-комунальне господарство	2,76	1,44	2,08	4,07	1,52	3,40	2,31	2,10
Охорона здоров'я	10,92	11,84	11,75	11,87	12,17	10,92	10,44	9,02

Закінчення таблиці 4.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Духовний та фізичний розвиток	2,43	3,05	2,58	2,77	2,70	2,65	2,39	2,02
Освіта	18,91	21,13	20,69	20,62	20,86	19,14	16,80	15,49
Соціальний захист та соціальне забезпечення	28,19	27,67	25,29	25,45	28,68	26,38	25,94	30,92

Джерело: розрахунки автора за [215; 216].

Частка видатків на освіту майже рівномірно знижувалась із 21,13 % у 2010 році до 15,49 % у 2016 році [216], що свідчить про зменшення можливостей держави фінансування цього важливого напрямку розвитку суспільства. Майже така ж ситуація із фінансуванням охорони здоров'я та іншими напрямками соціальних видатків.

Тут слід наголосити, що зазвичай усі соціальні ризики і проблеми пов'язують з результатами роботи економіки, з недоліками економічної політики. Але значна частина вирішення цих проблем залежить і від соціальної політики, оскільки ефективна соціальна політика не тільки сприяє зростанню добробуту населення, а й є найважливішим фактором економічного зростання. Так, високий рівень соціального добробуту, створення сприятливих умов у соціальній сфері стає стимулом для мотивації населення до продуктивної праці, до подальшого вдосконалення економічної політики і, в кінцевому рахунку, до зростання економіки. Таким чином, можна стверджувати, що лише ефективна соціальна політика сприятиме подоланню накопичених проблем в економіці країни.

Значна кількість проблем, що мають місце у соціальній політиці України, не може бути вирішена одночасно через обмеженість наявних ресурсів. Тому, поряд з намаганням подолати усі негаразди, слід надати пріоритетність найбільш актуальним напрямкам вдосконалення соціальної політики, які передбачають:

- боротьбу з корупцією;

- боротьбу з бідністю;
- запобігання неприпустимої надмірної диференціації доходів населення;
- оптимізацію витрат на соціальні цілі у складі ВВП країни;
- спрямування соціальної політики на економічне зростання економіки.

У підсумку слід зазначити наступне. Сутність, цілі та завдання соціальної політики держави багато в чому залежать від повноти й чіткості формулювань її основних категорій. У той же час покращення ситуації залежить від фінансових можливостей країни, демографічної ситуації, темпів і характеру оновлення суспільства, розстановки політичних сил. При цьому, для вирішення усіх питань соціальної політики вкрай необхідний соціальний консенсус суспільства навколо завдань сталого і стійкого розвитку економіки країни.

В умовах сучасної України найбільш вірогідними є два напрями вдосконалення існуючих методологічних засад підвищення ефективності менеджменту ризиків соціальної політики:

- 1) систематизація і осучаснення основних категорій соціальної політики в контексті вимог ризик-менеджменту;
- 2) більш активне впровадження положень і заходів соціального ризик-менеджменту в усіх сферах соціальної політики.

4.2. Систематизація основних категорій соціальної політики у контексті вимог соціального захисту

Швидкоплинні зміни у розвитку людства, глобалізація світового господарства і суспільних відносин, поява нових більш ефективних методів та інструментів запобігання всіляким негараздам свідчать про необхідність осучаснення і систематизації основних категорій соціальної політики. Передусім це стосується таких країн, як Україна, де у періоді виходу з рецесії необхідно здійснювати реформування соціальної політики

на новітніх підходах, використовуючи інструменти ризик-менеджменту і створюючи системну ув'язку усіх компонентів соціальної сфери життєдіяльності населення. Тобто, першочергово виникає необхідність осучаснення понять і сутності основних категорій соціальної політики з позиції їх впливу на соціальне становище і життєвий рівень суспільства.

Уточнення і систематизація таких категорій соціальної політики, як її мета і завдання, суб'єкти і об'єкти соціальної політики, сфери і принципи побудови, функції й інструменти реалізації, забезпечить більш чітку постановку завдань соціальної політики та відповідатиме вимогам менеджменту її ризиків. В результаті це сприятиме ефективному розвитку суспільства, становленню його соціальної стійкості й благополуччя, що складає основні ознаки соціально-орієнтованої держави. Тільки вміле регулювання цих процесів може наблизити успіх реформ, що здійснюються в країні, а також дозволить знизити рівень ризикованості заходів реформування соціальної сфери.

У процесі формування і функціонування системи соціального захисту виникла необхідність вбудувати і взаємопов'язати його атрибутивні засади із системоутворюючими структурними категоріями соціальної політики. Тобто, основні категоріями соціальної політики у своїй методологічній основі повинні враховувати можливість побудови і функціонування комплексної системи соціального захисту населення. Розглянемо головні з них.

Мета і завдання соціальної політики

Виходячи з вищенаведених підходів до визначення сутності поняття соціальної політики, можна вважати, що головною її метою є підвищення рівня і якості життя населення за рахунок досягнення соціальної ефективності.

Більш поширений варіант формулювання цілі соціальної політики наводять у наступному вигляді: головна мета соціальної політики –

формування соціально стабільного і високорозвиненого суспільства, здатного забезпечувати гідний рівень життя і його якість за достатньої міри громадської згоди, без протиріч і соціальних конфліктів, в умовах нейтралізації негативних наслідків ринкової економіки.

Як відмічає Е. Лібанова, є вагомі підстави стверджувати, що при здійсненні цілеспрямованої політики, у першу чергу, з формування і поширення серед українського населення стандартів здорового способу життя, можна досягти істотного зменшення демографічних втрат економічно- і репродуктивно-активного віку, а відтак – і відповідного зростання тривалості життя населення. Повинно йтися про забезпечення безпеки праці (у широкому сенсі), створення і підтримку безпечних умов проживання, раціональне харчування, дотримання гігієнічних вимог і температурного режиму (зокрема, загартовування і тренування імунітету); про формування і розвиток можливостей (шляхом набуття знань і навичок) витримувати значні психологічні навантаження, раціоналізацію психосексуального життя, відмову від шкідливих звичок, про рухову активність (дозовані фізичні навантаження) [13, с. 16].

У літературних джерелах наводиться ще багато цілей соціальної політики, але усі вони так чи інакше є похідними від головної мети і просто деталізують її.

Ураховуючи головну мету соціальної політики в ринковій економіці, можна виділити наступні її напрями, або часткові важливі підцілі (завдання):

- створення правової основи для прийняття рішень в частині регулювання ринку праці і підприємницької діяльності, визначення прав і обов'язків громадян тощо;

- забезпечення належного рівня життя, поліпшення соціального і економічного стану населення держави в міру зростання його ділової активності;

- посилення трудової мотивації і ділової активності населення;

- стимулювання економічного зростання, забезпечення зацікавленості працівників у підвищенні ефективності їх економічної діяльності;

- забезпечення надійної й ефективної системи соціального захисту і соціальних гарантій. Держава гарантує мінімум заробітної плати, рівень прожиткового мінімуму, пенсії за віком, інвалідністю, допомоги на випадок безробіття, малозабезпеченості тощо;

- підтримку безконфліктних стосунків між соціальними групами населення і усередині них;

- створення рівних початкових можливостей для молодих поколінь у сфері освіти, охорони здоров'я, а також інших умов формування людського потенціалу;

- забезпечення загальної доступності населення до основних предметів споживання і послуг, які визначають гідний рівень життя;

- запобігання надмірній диференціації доходів населення, дотримання допустимої різниці доходів і споживання економічних агентів залежно від результатів підприємницької діяльності і активності, оскільки виправдана диференціація доходів економічних агентів є найважливішим стимулом розвитку суспільства;

- збереження культурної і природної спадщини, національної своєрідності й самобутності тощо.

Можна наводити ще й інші цілі, але у підсумку всі цілі та завдання соціальної політики спрямовані на забезпечення належного рівня життя населення та створення умов для поліпшення власного добробуту й соціального статусу за рахунок підвищення ефективності своєї праці. Все це відповідає вимогам ринкової економіки і працюватиме на розвиток суспільства.

Функції соціальної політики

Функції соціальної політики визначаються з позиції її ролі в розвитку суспільства, мети і завдань. У наукових джерелах і навчальних виданнях окреслено багато різних функцій соціальної політики, іноді видаючи за функцію окремі позиції потреб суспільства. Зазвичай перелік функцій не завжди є достатньо повним і цілеспрямованим. Тому на сучасному етапі виникає потреба їх систематизації і групування у певному порядку.

Виходячи з цих позицій та самого поняття, цілей і завдань пропонується наступний систематизований перелік функцій сучасної держави, які мають бути покладені в основу побудови соціальної політики (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Функції соціальної політики

Функція	Зміст функції
<i>1</i>	<i>2</i>
1. Соціальне відтворення населення	<ul style="list-style-type: none"> – Сприяння формуванню демографічної політики; – стимулювання репродуктивного зростання кількості населення; – збереження і нарощування людського потенціалу (капіталу); – охорона материнства і дитинства; – регулювання шлюбно-сімейних відносин; – геронтологічна політика; – міграційна політика тощо.
2. Реалізація політики зайнятості та охорони праці	<ul style="list-style-type: none"> – Політика регулювання ринку праці й забезпечення ефективної зайнятості населення; – посилення трудової мотивації і ділової підприємливості; – стимулювання економічного зростання і підпорядкування виробництва інтересам споживання; – політика організації та нормування праці; – політика забезпечення необхідних умов праці; – політика страхування праці (у випадку безробіття, хвороби або інвалідності) тощо.

Закінчення таблиці 4.3

1	2
3. Соціальне забезпечення і соціальне страхування	<ul style="list-style-type: none"> – Захист конституційних прав і свобод громадян; – політика пенсійного забезпечення та пенсійного страхування; – політика медичного забезпечення і медичного страхування; – субсидіарна політика (політика надання адресної соціальної допомоги); – політика мінімальних соціальних гарантій і стандартів; – політика ліквідації бідності; – забезпечення соціальної безпеки.
4. Реалізація політики формування, розподілу і перерозподілу суспільного продукту	<ul style="list-style-type: none"> – Політика формування доходів населення; – стимулювання найманої праці; – політика формування доходів власників засобів виробництва і капіталу; – оподаткування доходів і майна населення; – політика прямого і непрямого оподаткування доходів; – політика оподаткування майна населення (нерухомості); – індексація доходів населення; – надання пільг (компенсацій та привілеїв); – обмеження тіньових доходів.
5. Гармонізація соціально-економічних інтересів і забезпечення соціального діалогу	<ul style="list-style-type: none"> – Забезпечення соціальних гарантій; – узгодження особистих, колективних і громадських інтересів; – антимаргінальна політика; – гендерна політика; – молодіжна політика; – житлова політика; – розвиток соціальної сфери; – захист прав споживачів; – політика соціального партнерства тощо.
6. Забезпечення екологічної безпеки і збереження навколишнього природного середовища, культурної та природної спадщини	<ul style="list-style-type: none"> – Рекреаційна політика; – політика захисту водоймищ від забруднення; – політика захисту повітря від забруднення; – збереження земельного фонду держави; – захист навколишнього середовища від енергетичного забруднення; – захист від руйнування ландшафту; – захист від негативного впливу на біоресурси; – захист від знищення об'єктів рослинного і тваринного світу; – розвиток соціальної інфраструктури суспільства; – збереження природно-заповідного фонду держави; – збереження національної своєрідності й самобутності тощо.

Джерело: систематизовано автором

Наведений перелік функцій соціальної політики охоплює важливіші сторони її функціонування і ґрунтується як на теоретичних засадах економічної теорії, так і на практичному досвіді багатьох держав [217]. Практична реалізація наведених функцій вимагає значних зусиль для вирішення цього комплексу складних і часом суперечливих вимог, на яких базується соціальна політика. До того ж, кожна держава реалізує у різній мірі перелічені функції, але влада завжди повинна спрямовувати свої дії у напрямку їх реалізації для підвищення рівня життя і добробуту населення.

Принципи соціальної політики

Під принципами розуміється низка вихідних положень, на основі яких будується сама система соціальної політики (цілі й завдання, функції і логіка побудови, структурні компоненти, методи й моделі визначення способів досягнення цілей тощо).

У роботі О. Пенькової принципи названі аксіомами, тобто положеннями, що не потребують доказів. З цим можна погодитися, оскільки правильно сформульовані принципи, з одного боку, підтверджуються багатократною практикою, а з іншого – самою сутністю соціальної політики, її цілями і призначенням [218, с. 97]. Зasadничі принципи побудови й функціонування соціальної політики у більшості своїй були сформовані в процесі розвитку суспільства і набули сучасного змісту під час розробки основ ефективної держави.

Визнаючи, що соціальна політика є найважливішою складовою частиною сучасної діяльності суспільства і держави, більшість держав покладає в основу своєї діяльності перші 7 принципів, що наведені у табл. 4.4. Іноді до них додають принцип наступності.

Аналізуючи сутність наведених в таблиці 4.4 принципів побудови і функціонування соціальної політики, варто відзначити, що в жодному з них не спостерігається у явному вигляді спрямованість соціальної політики на підвищення рівня життя населення. Крім цього, залишився поза увагою

дослідників і практиків принцип системності, який передбачає побудову і функціонування соціальної політики як єдиної системи взаємопов'язаних між собою елементів, що націлені на її розвиток і вдосконалення. Тобто, розглядаючи усю політику як систему, слід мати на увазі, що зміна окремого параметра системи (заходу чи дії соціальної політики) торкається деяких інших елементів системи і може порушувати її збалансованість. Тому принцип системності має бути основоположним принципом побудови і функціонування соціальної політики, оскільки він спрямовує систему на досягнення її головної цілі, на комплексність і збалансованість здійснюваних нею заходів. Відповідно, принцип системності слід додати до переліку принципів побудови і функціонування соціальної політики.

Таблиця 4.4

Принципи побудови і функціонування соціальної політики

Принцип	Сутність принципу
1	2
1. Принцип соціальної справедливості	Передбачає забезпечення рівного і справедливого доступу до соціальних благ незалежно від фізичної або інтелектуальної повноцінності, стану здоров'я, соціальних умов, шляхом перерозподілу виробленого продукту.
2. Принцип індивідуальної соціальної відповідальності	Декларує, що кожен дієздатний член суспільства повинен докладати максимум зусиль для самостійного забезпечення своїх потреб
3. Принцип соціальної солідарності	Передбачає як рівність усіх членів суспільства незалежно від їх індивідуальних і соціальних відмінностей, так і їх диференціацію за винагородою відповідно до практичного внеску їх праці у створення благ
4. Принцип соціального партнерства	Передбачає рівноправність державної влади, працівників і роботодавців на переговорах і при прийнятті рішень, рівну для всіх сторін обов'язковість виконання домовленостей, рівну відповідальність сторін за виконання прийнятих зобов'язань
5. Принцип соціальної компенсації	Спрямований на забезпечення правової та соціальної захищеності громадян, зумовленої їх соціальним статусом. Він передбачає створення сприятливої сфери життєдіяльності населення, надання певних пільг і відповідного соціального обслуговування

Закінчення таблиці 4.4

1	2
6. Принцип соціальних гарантій	Передбачає надання громадянам гарантованого державою мінімуму соціальних послуг з навчання, виховання, духовного та фізичного розвитку, професійної підготовки та раціонального працевлаштування, обсяг, види і якість яких повинні забезпечити необхідний розвиток особистості та підготовку до самостійного життя
7. Принцип субсидіарності (підтримки)	Означає надання переваги громадським ініціативам у порівнянні з відповідною діяльністю державних органів та установ при реалізації і фінансуванні заходів у сфері соціальної політики. Він передбачає законодавче регулювання взаємодії державних і недержавних структур у соціальній сфері та підтримку останніх
8. Принцип системності	Передбачає побудову і функціонування соціальної політики як єдиної системи взаємопов'язаних між собою елементів, що націлені на її розвиток і вдосконалення. Тобто, розглядаючи усю політику як систему, слід мати на увазі, що зміна окремого параметра системи (заходу чи дії соціальної політики) зачіпає деякі інші елементи системи і може порушувати її збалансованість

Джерело: систематизовано автором

Наведені у такому вигляді принципи створюють надійну ідеологічну основу побудови соціальної політики як на стадії її формування, так і на стадії функціонування. В їхній основі закладена підтримка сильних, життєздатних індивідів та їх груп і захист слабких, непристосованих, які не мають достатніх коштів для успішного існування у жорстких умовах ринкової економіки.

Кожен з розглянутих принципів важливий сам по собі. Вони використовуються для створення основ соціальної політики, підвищення ефективності її впливів. Жоден з них окремо не може характеризувати методологію функціонування соціальної політики, але кожний з них відображає ту чи іншу суттєву її сторону. Дотримання цих принципів дасть можливість підвищити якість соціальної політики та сприятиме економічному і соціальному розвитку країни.

Рівні соціальної політики

Соціальна політика формується і реалізується на різних рівнях національної економіки: державному, регіональному та місцевому. Всі рівні соціальної політики знаходяться у безперервній взаємодії, взаємообумовлені і складають єдину систему.

На макрорівні здійснюється загальнодержавна і регіональна соціальна політика, яка є невід'ємно важливою складовою політики соціально-економічного розвитку держави. Державна соціальна політика передбачає вибір суспільних пріоритетів, напрямів діяльності уряду та інших суб'єктів формування політики, цілеспрямоване стимулювання певних сфер, здійснення соціальних і екологічних програм тощо [219].

На мікрорівні соціальна політика спрямована на створення сприятливих і достатніх умов життєдіяльності населення, на підвищення його добробуту, скорочення бідності, забезпечення робітників доходами, необхідними як для задоволення базових потреб, так і для відтворення й підтримки працездатності працівників, виховання і навчання дітей, створення нормальних умов в сім'ї тощо. На органи місцевого самоврядування наразі також покладено значну частину питань з розвитку освіти, охорони здоров'я, культури, житлово-комунального господарства, побутового обслуговування населення тощо. Власне на цьому рівні забезпечується підтримка життєдіяльності слабких членів суспільства – інвалідів, людей похилого віку, одиноких, переміщених осіб та ін. Суттєву допомогу у реалізації соціальних програм надають волонтери.

Головну частину матеріального забезпечення соціальної політики покладено на державний бюджет, однак у зв'язку з децентралізацією влади значна кількість коштів передана місцевим органам.

Дослідники і практики у своїх роботах, як правило, обмежуються трьома рівнями формування і реалізації соціальної політики. Але слід відмітити, що окрім перелічених внутрішньодержавних рівнів соціальної політики в останні роки все більшого значення набуває зовнішній

(світовий) рівень, де формується міждержавна соціальна політика, яка націлена на вирішення глобальних соціальних проблем, на подолання соціально-економічної відсталості окремих країн і регіонів світу, ліквідацію бідності тощо. Отже, відбулося перетворення трирівневої системи соціальної політики у чотирирівневу.

Методи соціальної політики

Для реалізації регулюючих функцій держава має в розпорядженні такі потужні важелі дії, як законодавство країни, національний бюджет, система податків і мит тощо. Методи реалізації сучасної соціальної політики держави відповідають переліку методів регулювання соціально-економічних процесів в державі і зазвичай поділяються на чотири групи, кожна з яких має свій набір інструментів [220, с. 9]:

1. *Економічні*, основними інструментами є ціни, тарифи, податки, економічні пільги, пенсії, допомоги, стипендії, заробітна плата, соціальні виплати усіх видів тощо.

2. *Адміністративно-розпорядчі*, до яких належать заходи дозвільного і заборонного характеру, такі як видача ліцензій на певну діяльність у сфері соціального обслуговування, заборона на продаж алкогольних напоїв поблизу навчальних закладів та ін.

3. *Правові або законодавчі* заходи, що регулюють різні сторони діяльності підрозділів споживчої сфери національної економіки, на основі чинних законодавчих і правових актів.

4. *Ідеологічні*. Методи, спрямовані на формування морально-етичних понять і норм суспільства з використанням таких категорії, як «добро» і «зло», «моральне» і «аморальне», «добре» та «погане».

Аналіз показує, що до цих методів варто додати ще одну групу – *індикативні методи*. Це непрямі методи, які мають опосередкований вплив і носять рекомендаційний характер. До них належать, насамперед, індикативні плани та програми, які повинні складатися на основі

координації та узгодження інтересів держави, економічних суб'єктів та населення. За умов підвищення ролі приватного капіталу та децентралізації управління саме ці методи набувають важливого значення. Вони реалізуються з використанням механізмів приватно-державного партнерства, соціальної відповідальності тощо.

З метою встановлення специфічних ознак соціальної політики у країнах світу, охарактеризуємо світові моделі соціальної політики (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Характеристика моделей соціальної політики

Тип моделі	Характерні ознаки
1	2
Американська	Головний принцип – відокремлення соціального захисту від вільного ринку і обмеження захисту тільки тих, хто не має інших доходів, крім соціальних виплат. При цьому забезпечується досить високий рівень і якість життя основної частини населення. Відмінні риси: відсутність уніфікованої системи соціального захисту, мінімалістський підхід до вирішення соціальних проблем; реалізація федеральних програм на рівні штатів з подвійним фінансуванням з бюджетів обох рівнів; обов'язкове солідарне соціальне страхування, за рахунок якого виплачують пенсії, допомогу малозабезпеченим тощо; перевірка нужденності у всіх програмах соціальної допомоги; наявність розгалуженої мережі добровільного медичного страхування, частково регульованого державою; існування приватних установ з надання платних соціальних і медико-соціальних послуг; активна діяльність благодійних організацій за відсутності політики «соціального замовлення», розвиток волонтерства
Шведська	Термін «шведська модель» виник наприкінці 1960-х, коли Швеція показала успішне поєднання швидкого економічного зростання з політикою реформ на тлі відносної соціальної безконфліктності в суспільстві. Модель відрізняється дуже високою часткою ВВП, що розподіляється через бюджет (понад 50 %); соціальна політика тісно пов'язана з державним регулюванням економіки, має чітко виражену соціальну спрямованість
Японська	Передбачає проведення політики вирівнювання доходів, особливу політику використання робочої сили (система довічного найму з певними сучасними модифікаціями), домінування психології колективізму, солідарності в доходах, досягнення консенсусу між різними суб'єктами у вирішенні соціально-економічних проблем, виділення питань підвищення життєвого рівня населення в ранг національних пріоритетів

Закінчення таблиці 4.5

1	2
Англосаксонська	Властива Великій Британії, Ірландії та Канаді. Є проміжною між ліберальною американською та соціально орієнтованою шведською моделями. Для неї характерно більш активне, ніж для першої моделі, регулювання соціальних процесів з боку держави, проте нижчий, ніж в останніх двох моделях, рівень оподаткування і перерозподілу ВВП через держбюджет (не більше 40 %)
Загально-європейська	Основою є принцип поєднання економічної ефективності й соціальної солідарності. Наголос робиться на збалансованому розвитку соціальної політики Європи, транспарентності й дотриманні інтересів усіх країн - членів ЄС. Відбувається процес переорієнтації соціальних програм з універсального рівня на індивідуальний, що значно дешевше і ефективніше, оскільки адресна допомога надається тільки тим, хто її дійсно потребує

Джерело: [221, с. 163]

Форми й інструменти реалізації соціальної політики

Держава використовує різні форми реалізації соціальної політики, серед яких слід виділити наступні:

- надання соціальних послуг;
- встановлення соціальних гарантій і соціальних стандартів;
- розроблення соціальних програм;
- фінансова підтримка.

Наразі в Україні широко використовується модель страхування, а в організаційному плані на всіх рівнях функціонують необхідні органи управління, існує необхідне законодавство. Однак можливості менеджменту ризиків соціальної політики використовуються не в повній мірі. Тому вкрай необхідною є фахова підготовка кадрів та відповідна мотивація.

4.3. Обґрунтування напрямів зниження впливу ризиків соціальної політики на прикладі демографічних ризиків

Мінімізація негативних наслідків соціальних ризиків передбачає актуалізацію роботи щодо використання сучасних методів та інструментарію комплексного управління ризиками в усіх галузях соціальної сфери. Здійснимо обґрунтування напрямів зниження впливу ризиків соціальної політики на прикладі ризиків демографічного характеру.

У табл. 4.6 наведена динаміка основних демографічних показників України. З нього видно, що їх динаміка поступово погіршується. У класичному розумінні соціально-економічні наслідки погіршення демографічних показників обумовлюються, насамперед, прямою залежністю між економічним поступом та чисельністю населення: зменшення чисельності людей працездатного віку загострює проблему конкурентоспроможності робочої сили та призводить до падіння показників росту економіки.

Зворотний зв'язок полягає у тому, що соціально-економічні показники розвитку економіки будь-якої країни у разі зміни у рівні життя впливають на всі інші складові процесу відтворення населення. Порушення ж пропорцій у тому чи іншому показникові рівня життя призводить до актуалізації ризиків демографічного характеру. Особливо чітко дана тенденція проявляється на прикладі показників народжуваності та міграції у трансформаційні періоди розвитку будь-якої країни. Разом з цим, демографічний розвиток має неперервно-поступальний характер, і довготерміновим трендом цього розвитку виступає невідворотне поглиблення процесу старіння населення, тобто збільшення частки людей похилого віку в загальній чисельності населення та відносно чисельності інших вікових груп.

Панівними тенденціями у сфері демографічного розвитку є перехід до сучасного типу відтворення населення, який передбачає: скорочення

народжуваності та смертності населення, збільшення тривалості та якості життя. У свою чергу, це призводить до поступового постаріння населення, зменшення частки осіб молодшого та працездатного віку, що обумовлює появу ризику виникнення дефіциту робочої сили.

Таблиця 4.6

**Характеристики природного і механічного руху населення в Україні,
2010 – 2017 роки, тис. осіб**

Рік Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*	2017
Чисельність постійного населення (на кінець року)	45598,2	45453,3	45372,7	45245,9	42759,7	42590,9	42414,9	42216,8
Кількість народжених	497,7	502,6	520,7	503,7	465,9	411,8	397	364
Кількість померлих,	698,2	664,6	663,1	662,4	632,3	594,8	583,6	574,1
Природний приріст (-), скорочення (-)	-200,5	-162	-142,4	-158,7	-166,4	-183	-186,6	-210,1
Кількість прибулих	683,4	669,4	726,3	675,9	542,5	533,3	256,8	442,3
Кількість вибулих	667,3	652,3	664,4	644,0	519,9	519,1	246,2	430,3
Міграційний приріст (-), скорочення (-)	16,1	17,1	61,8	31,9	22,6	14,2	10,6	12,0

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: побудовано автором за [222]

У загальному вигляді показник чисельності населення на початок кожного року формується на основі показників, народжуваності, смертності та міграції і визначається наступним чином:

$$S_{t+1} = S_t + N_t - M_t + \Pi_t - B_t, \quad (4.1)$$

де: S_t і S_{t+1} – чисельність населення на початок року t і року $(t+1)$ відповідно;

N_t – кількість народжених у році t ;

M_t – кількість померлих у році t ;

P_t – кількість прибулих на дану територію у році t ;

B_t – кількість вибулих з даної території у році t .

Протягом останніх 7 років чисельність населення України скоротилась на 3,4 млн осіб (на 7,4 %; за 25 років – на 20,7 %), що передусім стало результатом зниження рівня народжуваності, збільшення смертності, посилення міграційної активності населення.

На початок 2018 року чисельність наявного населення України становила 42386,4 тис. осіб, з них у міських поселеннях проживало 29371,0 тис. осіб (69,3 %), у сільській місцевості – 13015,4 тис. осіб (30,7 %). У 2017 році чисельність населення України зменшилася внаслідок природного скорочення на 198,1 тис. осіб, у тому числі міського – на 111,3 тис., сільського – на 86,8 тис.

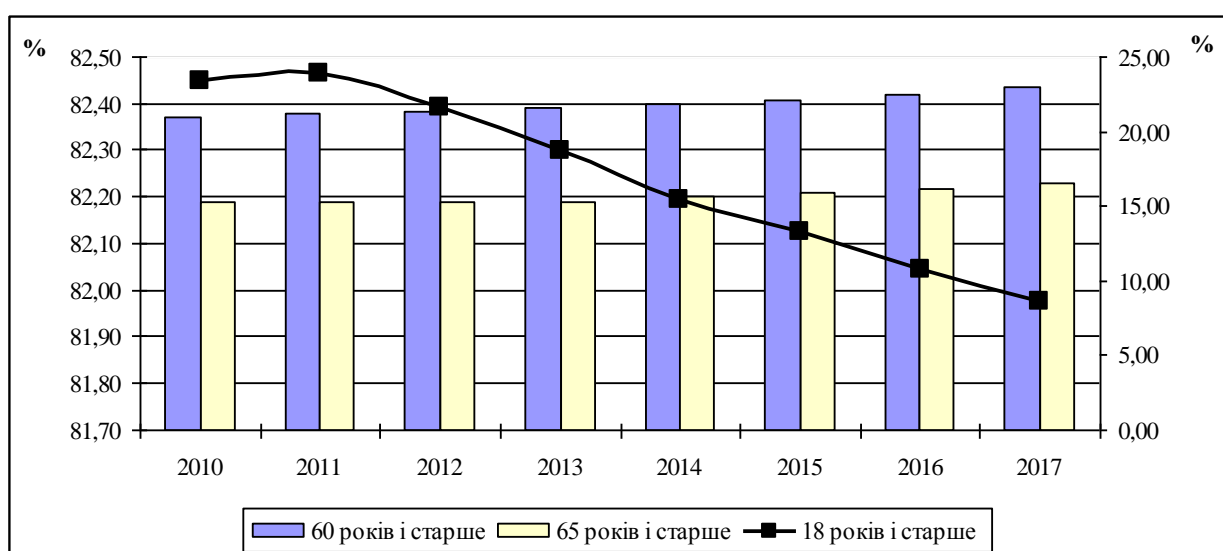
Склад населення України характеризується суттєвою гендерною диспропорцією. Чисельна перевага жінок над чоловіками у складі населення України спостерігається з 36 років і з віком збільшується.

Чисельність чоловіків на 1 січня 2018 року становила 19558,2 тис. осіб, а жінок – 22658,6 тис.; у розрахунку на 1000 чоловіків припадає 1159 жінок (у міських поселеннях – 1180, у сільській місцевості – 1112).

В Україні сформувалася структура населення, для якої характерна висока питома вага осіб старшого віку і низька молодшого (рис. 4.1). При цьому, за 7 років скорочення населення віком від 15 до 64 років (саме воно формує демографічний базис робочої сили) склало 10,6 %. Надалі продовжується динаміка скорочення частки найчисельнішої групи «18 років і старше» з 82,5 % у 2010 році до 81,9 % – у 2017 році (див. рис. 4.1).

Вже сьогодні в більшості розвинених країн ученими відмічається поява нового феномену – це так звані «молоді старі». Його суть полягає у тому, що людей, які досягли 65-річного віку, ні за якими іншими критеріями, окрім офіційно визнаного у більшості країн вікового, не можна віднести до категорії старих. Ці люди володіють не лише високим

професійним і освітнім потенціалом, але й мають достатнє здоров'я. Так, Д. Кертцер і П. Ласлет [223] запропонували поділяти життєвий цикл людини не на три, як це було прийнято раніше, а на чотири складові. Дві останні – «третій вік» (the Young Old – молоді старі) та «четвертий вік» (the Old Old – старі старі). Можна повністю погодитися з думкою вчених, що традиційний образ «німічного старого», який має проблеми зі здоров'ям і вимагає постійної функціональної підтримки, на сьогодні може бути застосованим, здебільшого, лише до людей, які знаходяться у групі «четвертого віку». Саме для них все більшої актуальності набуває питання щодо забезпечення догляду – зростає потреба в будинках для престарілих та інших спеціалізованих закладах.

Рис. 4.1. Динаміка часток окремих вікових груп у загальній чисельності населення

Джерело: побудовано автором за [222]

Це зумовлює зростання соціальних витрат і загострює проблему збалансованості політики, спрямованої, з одного боку, на підвищення самостійності літніх людей, з іншого – на надання соціальних послуг тим, хто їх потребує, одночасно із заохоченням участі членів сім'ї щодо догляду за старшим поколінням.

У групі самотніх людей «четвертого віку» соціальні ризики набувають особливого прояву – насамперед, стан їх здоров'я є набагато гіршим, ніж у осіб, які проживають у сім'ях, а відповідно, фінансові витрати на їх утримання є значно вищими і вони не розподіляються із сім'єю.

Щодо «третього віку», то він виступає результатом успішності соціально-економічної та демографічної політики, це дає можливість розглядати дану групу в якості вагомого ресурсу на ринку праці, що у свою чергу, дозволить значно покращити якість їх життя. Для України такий сценарій поки що видається малоімовірним внаслідок низьких показників імовірності дожиття чоловіків до цього віку, однак відповідні показники для жінок є співставними з європейськими. З цього приводу необхідно навести досить слушний висновок Н. Смелзера [224] – головні труднощі літніх людей полягають у тому, що вони вимушені переборювати чисельні, нав'язані їм стереотипи поведінки, які начебто властиві їх віку. Небезпека стереотипів пов'язана з тим, що люди часто сприймають їх як пророцтва, які справджуються, незалежно від їх волі. Так, в країнах Європейського Союзу питома вага працюючих пенсіонерів після 65 років є досить значною, в окремих країнах вона сягає 15 % [225]. Тому потенціал літніх людей доцільно розглядати, як вагому базу для зменшення соціальних ризиків. Упровадження відповідної політики, особливо для України, не може здійснюватися лише на основі збільшення пенсійного віку – у цьому випадку більш результативним виглядає розробка мотиваційних механізмів, пов'язаних із бажанням працювати та повноцінно жити.

Метою прогнозів-попереджень є передбачення можливих негативних ситуацій у майбутніх змінах чисельності та структури населення, народжуваності, смертності та міграції. Вони лягають в основу методів завчасного управління ризиками демографічного розвитку населення.

Результатами функціонального прогнозу може бути отримання прогнозної інформації про населення, необхідної для прийняття рішень в економічній, соціальній, політичній та інших сферах діяльності державних та соціальних установ.

Інструментарієм прогнозу може бути застосування математичних функцій, таких як: лінійна, експоненційна та логарифмічна функції, або методу компонент, що передбачає пересування вікових груп [226]. Дані методи використовуються переважно для прогнозування чисельності населення невеликих територій, особливо для відсутня надійна демографічна статистика.

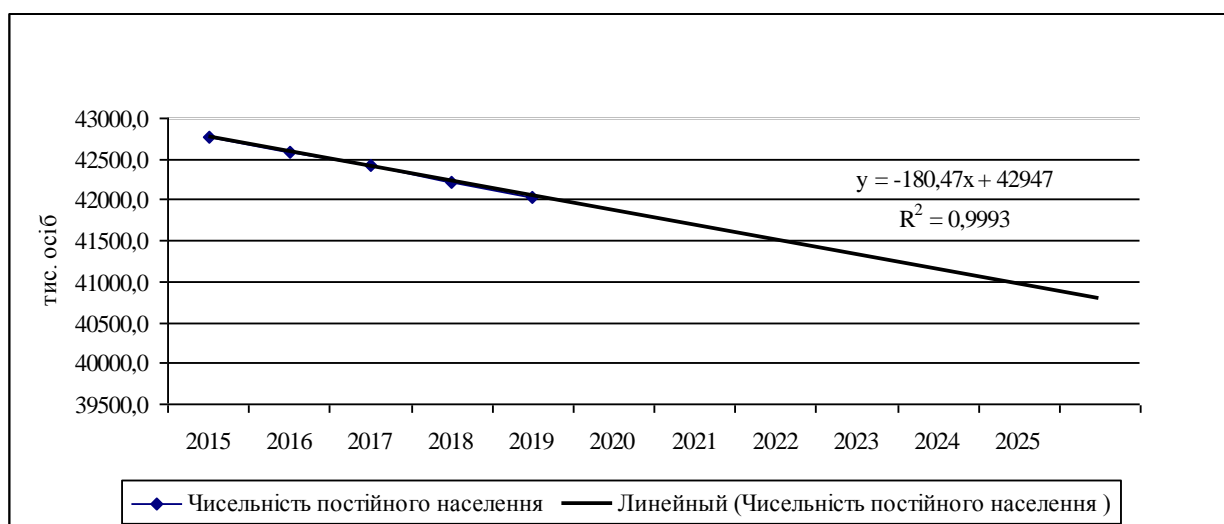
Екстраполяційний метод передбачає використання лінійної та експоненційної функцій, тобто даних про середньорічні абсолютні зміни чисельності населення за період або про середньорічні темпи росту чи приросту. Це робить можливим розрахунок прогнозної чисельності населення на будь яку кількість років вперед, вважаючи їх сталими на весь прогнозний період.

Екстраполяція становить собою функцію часу, в якому акумульовано дію інших факторів, що визначають її напрямок і інтенсивність [226]. В принципі, будь-який прогноз ґрунтується на екстраполяції тенденції в тому чи іншому вигляді. Навіть метод експертних оцінок передбачає застосування експертами екстраполяції тренду із ймовірними змінами, що знову ж таки ґрунтуються на тенденціях.

Методи екстраполяції ґрунтуються на гіпотезі, що виявлені тенденції минулого збережуться в майбутньому. Завдяки цьому методу можна скласти уявлення про динаміку демографічного явища, якщо його зміна відповідатиме тенденціям, що склалися. Наприклад, можна знайти прогнозний рівень постаріння населення, якщо відомо про тривале падіння народжуваності. Це дає змогу обчислити загальне скорочення мобільності населення, оскільки саме молоде населення характеризується міграційною рухливістю. Однак при прогнозуванні розвитку окремих груп населення

цей метод використати не можна, оскільки він ґрунтується на уявленні про певний «середній» розвиток і не враховує особливостей їх розвитку (вікових груп чи когорт).

На рис. 4.2 наведений прогноз динаміки загальної чисельності населення до 2025 року, що отриманий методом продовження існуючих тенденцій.

Рис. 4.2. Прогноз чисельності населення України до 2025 року

Джерело: розраховано автором.

Як видно з наведеного графіку динаміки населення, прогнозне скорочення населення описується лінійною функцією:

$$y = -180,47x + 42947 \quad (4.2)$$

при $R^2 = 0,99$, що вказує на значне наближення розрахункового ряду до очікуваного фактичного.

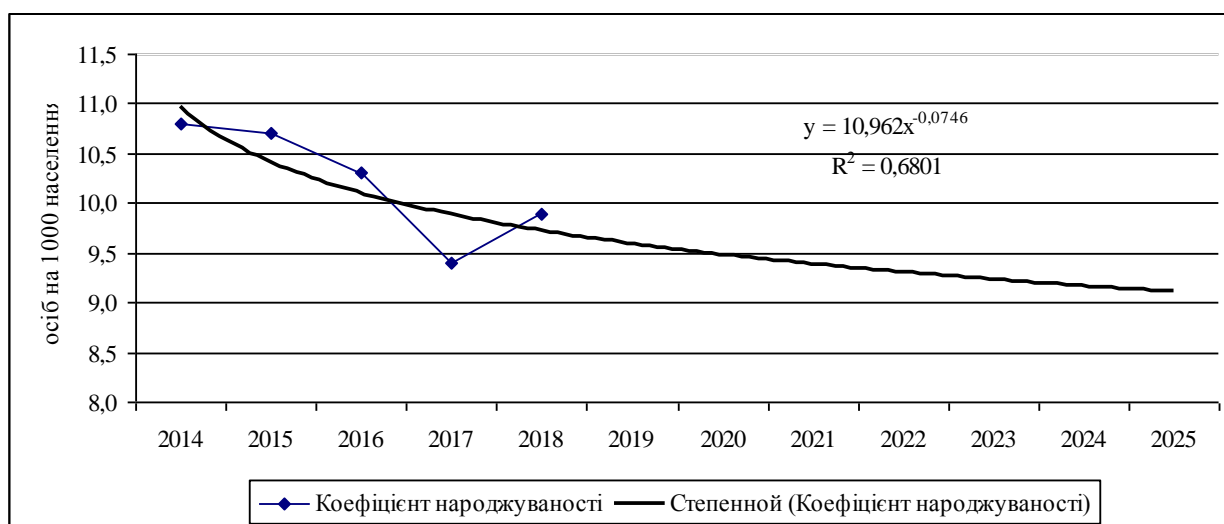
За даним прогнозом при продовженні існуючих тенденцій, щорічне очікуване скорочення населення складе 180,5 тис. осіб і чисельність постійного населення становитиме у 2025 році 40960 тис. осіб. При цьому кількість чоловіків буде дорівнювати 19029 тис. осіб (зі щорічним скороченням 76,2 тис. осіб), а жінок – 21931 тис. осіб (зі щорічним скороченням на 104 тис. осіб). Основною критичною причиною стрімкого скорочення населення в Україні є низька народжуваність. Так, за

підсумками 2017 року в Україні на 100 померлих було всього 64 народжених.

Слід зазначити, що ретроспективний ряд значень чисельності населення ґрунтується на даних Держстату України з 2015 року без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя. Крім цього, і ці дані можуть бути неточними, оскільки через пропущений Україною раунд переписів населення 2005–2014 рр. та, відповідно, надто тривалий період після останнього перепису населення, найбільш наболілим питанням на перспективу є ступінь відповідності поточної оцінки чисельності та статеві-вікової структури населення країни реальній ситуації.

Як вже зазначалося, прогнозна динаміка чисельності населення формується під впливом трьох компонентів: народжуваності, смертності і міграцій (див. формулу 4.1). Тому проаналізуємо прогнозні тенденції цих компонентів.

Для формування прогнозних значень по народжуваності в Україні використаємо ряди даних коефіцієнта народжуваності (рис. 4.3) та екстраполяцію його тренду до 2025 року.

Рис. 4.3. Прогноз народжуваності населення України до 2025 року*

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та даних по Донецькій і Луганській областях

Джерело: розраховано автором

Степенева функція, що описує прогнозний тренд народжуваності в Україні має наступний вигляд:

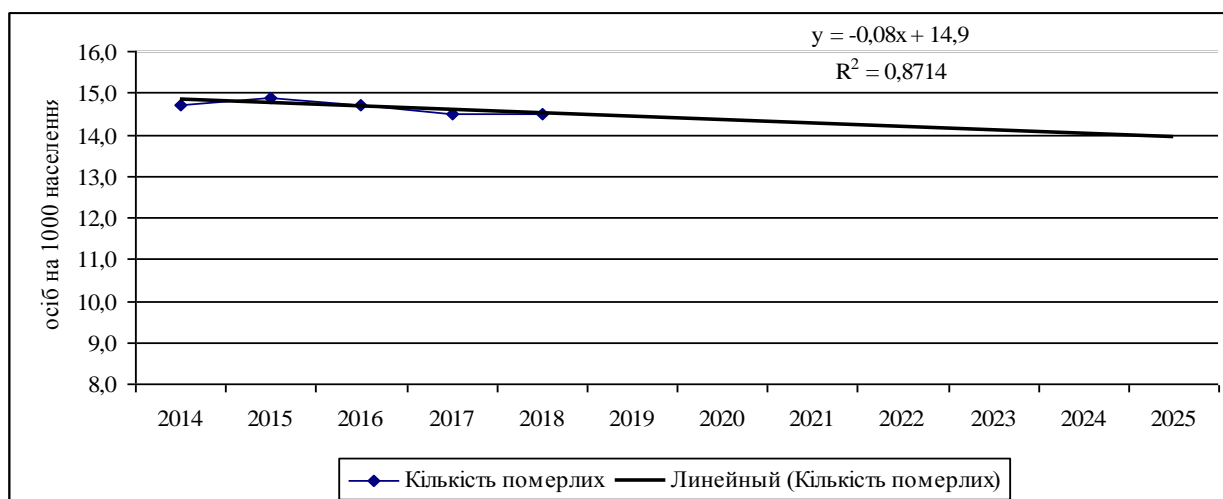
$$y = 10,962x^{-0,0746} \quad (4.3)$$

при $R^2=0,68$, що вказує на наближення розрахункового ряду до фактичного. Це зумовлено зменшенням коефіцієнту народжуваності у 2017 році до 9,4 з 10,3 у 2016 році, що спричинило доволі значні відхилення ряду від існуючої динаміки.

За наведеним трендом очікується подальше скорочення рівня народжуваності та прогнозується, що коефіцієнт народжуваності у 2025 році складе 9,17 народжених на 1000 осіб населення, що відповідатиме рівню 2003–2005 рр. (8,5 та 9,0 відповідно). Загальне скорочення коефіцієнту народжуваності протягом 2018–2025 рр. складе 25 %.

Дослідження демографічного стану України свідчить про високий рівень смертності та депопуляцію населення, що стає загрозою для перспектив подальшого розвитку нації в цілому. Підтвердженням цього факту є визначена ООН першість України за рівнем смертності та останнє місце серед країн ЄС за індексом тривалості життя населення. Якщо в подальшому народжуваність не підвищиться, то кількість людей похилого віку набагато перевищить питому вагу працездатних у структурі населення країни, що в свою чергу призведе до замкнутого кола, з якого виходу держава може не знайти. Все це призведе надалі до зростання кількості бідного населення та скорочення споживчого попиту та погіршення соціально-економічних показників України.

Аналізуючи динаміку *смертності* в Україні, слід зазначити, що вона має тенденції до скорочення. Прогнозування кількості померлих на основі лінійної функції (рис. 4.4) показало, що коефіцієнт смертності скоротиться з 14,5 осіб на 1000 населення у 2018 році до 13,9 у 2025 році (на 3,8 %).

Рис. 4.4. Прогноз смертності населення України до 2025 року*

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та даних по Донецькій і Луганській областях

Джерело: розраховано автором

Лінійна функція прогнозного тренду смертності має вигляд:

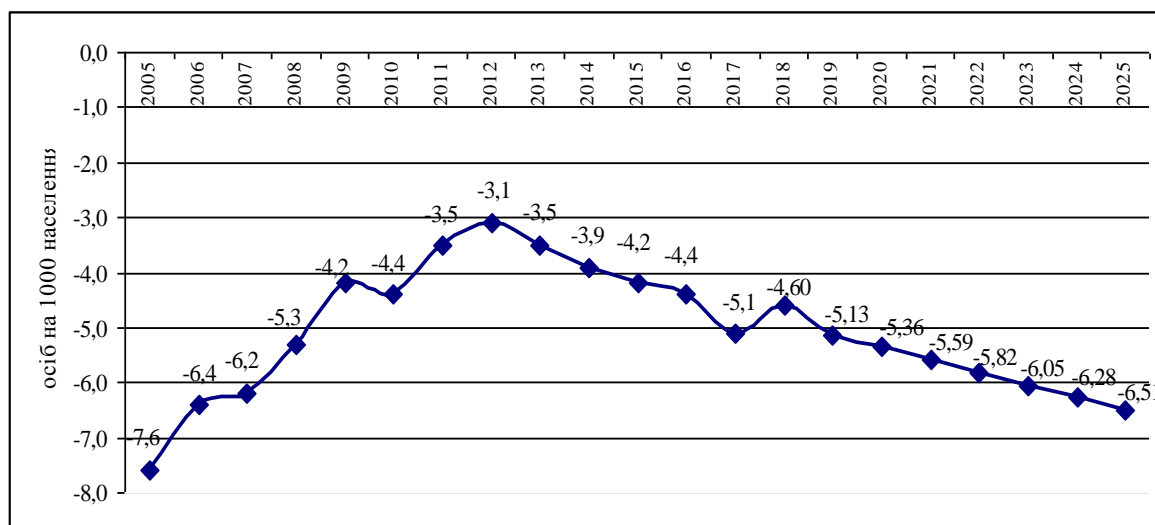
$$y = -0,08x + 14,9 \quad (4.4)$$

при $R^2=0,87$, що вказує на достатнє наближення розрахункового ряду до фактичного.

Отже, за продовження існуючих тенденцій у сфері народжуваності і смертності – більших темпів скорочення народжуваності (25 % за період) отримаємо у прогнозному періоді збільшення природного скорочення (–6,51) у 2025 році, що відповідатиме рівню 2006 року (–6,4) – рис. 4.5.

Більш складним завданням, порівняно з розробкою прогнозів демографічних тенденцій, є прогнозування міграційних процесів населення, оскільки міграція є результатом взаємодії двох територіально відокремлених сукупностей людей. У даному випадку діють не лише внутрішньодержавні чинники, а й зовнішні по відношенню до України фактори. Як показав досвід зарубіжних досліджень, прогнозування на основі встановлених визначальних чинників впливу на міграційні процеси – рівнів життя населення та диференціації соціальних умов – не дало достовірних результатів. У зв'язку з цим можна говорити, що єдиним

методом прогнозування масштабів міграційних процесів є метод експертних оцінок.

Рис. 4.5. Прогноз природного скорочення населення України до 2025 року*

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та даних по Донецькій і Луганській областях

Джерело: розраховано автором

Отже, аналіз показує, що за продовження існуючих тенденцій прогнозна демографічна ситуація в Україні буде характеризуватися наступним чином: скорочення смертності меншими темпами ніж зменшення кількості новонароджених призведе до відсутності природного приросту населення; скорочення тривалості життя; постаріння населення, збільшення «навантаження» на працездатну його частину; погіршення здоров'я нації; інтенсифікація міграційних процесів, вплив яких на демографічні та соціально-економічні показники суперечливий і нерідко має негативний характер.

Для вибору моделі управління ризиками необхідно визначити та кількісно обґрунтувати вплив чинників, що впливають на демографічні показники – народжуваності, смертності та міграції.

Усі демографічні показники підпадають під вплив факторів, пов'язаних з навколишнім середовищем, які охоплюють широке коло явищ, таких як соціальні, економічні, культурні та політичні чинники, а

також фактори фізичного, хімічного і біологічного характеру. Як приклади можна навести доступ до чистої води і санітарних умов, умови праці, забруднення повітря, соціальне середовище. Економічним чинником виступає рівень доходу індивіду, сім'ї, країни, регіону. Так, для країн з високим і середнім рівнем доходу найвпливовішими факторами формування фізіологічних ризиків є ті, що пов'язані з довгостроковими захворюваннями, тоді як в країнах з низьким рівнем доходу набагато більше поширені такі фактори ризику, як неповноцінне харчування дітей і незахищені статеві контакти. Далі доцільно провести аналіз факторів, що впливають на складові демографічного стану населення: народжуваність, смертність та міграція.

Народжуваність. Як показав аналіз, система чинників і умов, що впливають на народжуваність, включає наступні:

- політичні (суспільний лад, який існує в країні);
- економічні (рівень матеріального добробуту сімей, зайнятість членів сімей, трудова активність жінок);
- соціальні (житлові умови, державна допомога молодим і багатодітним сім'ям);
- правові (законодавче регулювання демографічних процесів);
- демографічні (рівень шлюбності населення, ступінь стабільності шлюбів, склад населення за віком, сімейний склад населення, тощо);
- етнічні (традиції, особливості побуту і культури різних народів);
- морально-психологічні (громадська думка щодо загальноприйнятих норм репродуктивної поведінки);
- медико-біологічні (стан здоров'я подружжя), тощо.

Ці фактори завжди впливають комплексно, однак, для визначення їх впливу на народжуваність необхідна їх кількісна оцінка.

Вплив факторів на демографічні процеси вимірюється загальноприйнятими статистичними методами, зокрема, кореляційно-регресійний аналізом.

Факторними ознаками для побудови рівняння регресії є такі:

X_1 – коефіцієнт шлюбності, ‰;

X_2 – частка сільського населення в загальній чисельності населення, %;

X_3 – середньодушовий грошовий дохід, грн у місяць;

X_4 – рівень безробіття, %;

X_5 – коефіцієнт розлучуваності, ‰;

X_6 – частка населення в працездатному віці (15–64 роки), %.

X_7 – рівень бідності населення (частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць, нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму) – у % до загальної кількості населення);

X_8 – частка жінок у репродуктивному віці (15-49 років), у % до загальної кількості жінок.

X_9 – частка оплати праці в загальних доходах населення, %;

X_{10} – частка сукупної державної допомоги у загальних доходах населення (включають: пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою; пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива; пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку), %.

Вихідні дані для побудови багатфакторної регресії залежності народжуваності від визначених факторів наведено у таблиці 4.7.

Таблиця 4.7

Чинники впливу на народжуваність в Україні, 2010–2017 роки

Змінні \ Рік	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>
Коефіцієнт народжуваності, ‰ (Y)	10,8	11	11,4	11,1	10,8	10,7	10,3	9,4
Коефіцієнт шлюбності, ‰	6,7	7,8	6,1	6,7	6,9	7,8	5,4	6,5

Закінчення таблиці 4.7

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Частка сільського населення, %	31,32	31,23	31,12	31,02	30,88	30,81	30,77	30,71
Середньодушовий грошовий дохід, грн	3481,0	3853,9	4144,5	4470,5	4563,3	5231,7	6238,8	8165,2
Частка оплати праці в загальних доходах населення, %	47,6	48,9	50,8	50,6	48,8	47,2	46,7	52,4
Частка державної допомоги у загальних доходах населення, %	26,9	26,6	28,2	28,0	27,8	26,9	28,2	25,3
Рівень безробіття, %	8,1	8,0	7,6	7,3	9,3	9,1	9,3	9,5
Коефіцієнт розлучуваності, ‰	2,71	4	3,7	3,6	3	3,3	3,3	3,3
Частка населення в працездатному віці, (15-64 роки), %	60,0	70,4	70,1	69,9	69,3	68,9	68,4	68,0
Рівень бідності населення, %	8,6	7,8	9,0	8,3	8,6	6,4	3,8	2,4
Частка жінок у репродуктивному віці (15-49 років), %	47,3	46,7	46,4	45,7	45,3	44,9	44,4	44,1

Джерело: побудовано автором за [222]

Результати моделювання за допомогою програмного економетричного пакету E-Views.8 показали (табл. 4.8), що найбільший рівень детермінації результуючого показника народжуваності спостерігається між факторами: середньодушового доходу ($R^2 = 0,89$), рівнем бідності населення ($R^2 = 0,84$), середній рівень зв'язку показали фактори: частка сільського населення ($R^2 = 0,67$), рівень безробіття ($R^2 = 0,58$) та частка жінок у репродуктивному віці ($R^2 = 0,52$). Оскільки варіація інших факторів визначає варіацію народжуваності менш ніж на 50 %, то зроблено висновок про їх вилучення з моделі.

Аналіз побудованих моделей свідчить про пряму залежність рівня народжуваності від середньодушового доходу та від рівня бідності за

напрямом зміни, можна побачити обернений зв'язок з доходом та прямий з рівнем бідності.

Таблиця 4.8

Результати моделювання зв'язку між факторами та рівнем народжуваності

Фактор	Модель	R ²
Коефіцієнт шлюбності, X ₁	$Y_1 = 0,401022 * X_1(-1) + 7,955939$	0,28
Частка сільського населення, X ₂	$Y_2 = 2,539112 * X_2(-1) - 68,095455$	0,67
Середньодушовий грошовий дохід, X ₃	$Y_3 = -0,000673 * X_3(-1) + 13,747989$	0,89
Частка оплати праці в загальних доходах населення, X ₄	$Y_4 = 0,259805 * X_4(-1) - 1,969932$	0,40
Частка державної допомоги у загальних доходах населення, X ₅	$Y_5 = 0,412362 * X_5 - 0,544213$	0,47
Рівень безробіття, X ₆	$Y_6 = -0,535883 * X_6 + 15,255902$	0,58
Коефіцієнт розлучуваності, X ₇	$Y_7 = 0,460353 * X_7 + 9,138987$	0,09
Частка населення в працездатному віці, X ₈	$Y_8 = 0,026552 * X_8 + 8,878665$	0,02
Рівень бідності населення, X ₉	$Y_9 = 0,225883 * X_9 + 9,137376$	0,84
Частка жінок у репродуктивному віці, X ₁₀	$Y_{10} = 0,388027 * X_{10} - 7,006513$	0,52

Джерело: розраховано автором

Відомо, що в країнах з низьким рівнем життя і освіти народжуваність є вищою, ніж в економічно розвинених і освічених країнах. У свою чергу, у сім'ях з низьким рівнем доходу і освіти (незалежно від країни проживання) загальна кількість дітей також часто є вищою, ніж у сім'ях з високим рівнем доходу і освіти. Цей феномен отримав назву зворотного зв'язку народжуваності з рівнем життя. Навколо цього феномену в науковому світі велися дискусії до середини сімдесятих років минулого століття, а на рівні повсякденного сприйняття дискусії продовжуються і зараз. Причиною слугує той факт, що сприйняття даного феномену суперечить здоровому глузду – чому зростання добробуту призводить до

зниження народжуваності, тоді, коли, здавалося б, повинно бути навпаки. Тим не менш, факт зворотного зв'язку неодноразово підтверджувався. Здавалось би, що сама дійсність має захищати дане положення, тому і фактор добробуту став розглядатися як чинник зворотного впливу на народжуваність. Встановлений чисельними дослідженнями непрямий характер народжуваності зі статусними характеристиками сам по собі ще не означає, що зв'язок народжуваності з матеріальними умовами носить «зворотний» характер. Сам вираз «зворотний зв'язок» не стає від цього більш яким і його, очевидно, не слід розуміти буквально. У протилежному випадку ми змушені будемо повірити, що високий розмір доходу якимось чином призводить до скорочення народжуваності, а погане матеріальне становище саме по собі сприяє її підвищенню [227].

Побудова багатофакторної регресії, що описує залежність народжуваності від факторів доходу, рівня бідності, рівня безробіття та частки жінок у репродуктивному віці показала наступні результати:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(Y) = & -0,1054 * \text{LOG}(X_3) - 0,1984 * \text{LOG}(X_6) + 0,0938 * \text{LOG}(X_9) + \\ & + 1,2336 * \text{LOG}(X_{10}) + 8,2208, \end{aligned} \quad (4.5)$$

$$R^2 = 0,94$$

Вибрані фактори на 94 % пояснюють зміну рівня народжуваності. Аналізуючи коефіцієнти умовно чистої регресії можна зробити наступні висновки. При зміні середньодушового грошового доходу населення на 1 % в місяць коефіцієнт народжуваності в середньому зміниться на 0,1 проміле за незмінності інших факторів. Зі скороченням числа безробітних на 1 % коефіцієнт народжуваності в середньому збільшиться 0,19 %. При зміні рівня бідності на 1 % за рік коефіцієнт народжуваності в середньому зміниться на 0,09 проміле за незмінності інших факторів, включених в модель. Зі збільшенням частки жінок в репродуктивному віці на 1 % коефіцієнт народжуваності в середньому збільшиться на 1,2 проміле.

Оцінка значущості рівняння регресії в цілому проведена на основі F-критерію Фішера. Оскільки фактичне значення критерію (11,9) більше

табличного (2,35), то рівняння регресії статистично значимо і надійно і може використовуватися для аналізу рівня народжуваності та його прогнозування на перспективу.

Смертність. Дослідження факторів смертності актуалізує питання тенденції найнижчого рівня очікуваної середньої тривалості життя в Україні від країн Європи (табл. 4.9).

Таблиця 4.9

Очікувана середня тривалість життя в Україні та країнах ЄС у 2016 році

Країна	Очікувана середня тривалість життя при народженні, років	
	<i>жінки</i>	<i>чоловіки</i>
Україна	76,5	66,7
Австрія	84,1	79,3
Бельгія	84,0	79,0
Болгарія	78,5	71,3
Греція	84,0	78,9
Данія	82,8	79,0
Іспанія	86,3	80,5
Німеччина	83,5	78,6
Польща	82,0	73,9
Румунія	79,1	71,7
Словенія	84,3	78,2
Угорщина	79,7	72,6
Франція	85,7	79,5
Чехія	82,1	76,1
Швейцарія	85,6	81,7
Швеція	84,0	80,6

Джерело: [222]

Згідно з даними Держстату України, середня тривалість життя становить 67,02 років у чоловіків і 76,78 років у жінок (2017 рік). Таке становище визначається структурою смертності, що склалася з причин, статтю і віком: високим рівнем смертності населення в молодих і середніх вікових групах від головних причин (хвороб системи кровообігу,

новоутворень, нещасних випадків, отруєнь і травм). Так за статевим розподілом спостерігається перевищення в рази чоловічої смертності над жіночою: від зовнішніх причин – у 4,5 рази, від хвороб органів дихання, а також деяких інфекційних та паразитарних хвороб – у 3 рази, від розладів психіки та поведінки, хвороб органів травлення, нервових хвороб – у 2 рази, від новоутворень – у півтора рази.

У свою чергу, безпосереднім чинником консервації небажаного статевовікового розподілу коефіцієнтів смертності виступають особливості захворюваності, летальності та інвалідності від різних патологій. Виняток становлять нещасні випадки, отруєння і травми, смертність від яких на пряму обумовлюється безліччю специфічних факторів зовнішнього середовища, в тому числі соціально-економічного характеру. Для визначення дієвих механізмів впливу на зниження рівня смертності та розробки соціально-економічних і медико-демографічних заходів по збільшенню середньої тривалості життя необхідно зрозуміти закономірності динаміки і структури смертності, проаналізувати основні коефіцієнти смертності населення, оцінити вплив сучасної ситуації в сфері захворюваності та інвалідності від основних груп патологій на рівень смертності.

В 2017 році в Україні померло 574,1 тис. осіб, або 14,5 особи на 1000 наявного населення. У цілому, починаючи з 2015 році намітилася тенденція до скорочення цього показника (рис. 4.6).

Слід відмітити, що смертність у сільській місцевості значно вища у порівнянні зі смертністю у міських поселеннях. Так, кількість померлих у сільській місцевості складає 17,3 % на 1000 осіб наявного населення проти 13,0 % у міських поселеннях.

Рис. 4.6. Динаміка смертності в Україні

Джерело: побудовано автором за [222]

Рівень смертності складається під впливом багатьох факторів, які поділяються на чотири найважливіші групи:

- 1) Природно-біологічні чинники – спадковість екологічне становище тощо;
- 2) Соціально-економічні чинники – спосіб життя, рівень життя, характер і умови праці, розвиток системи охорони здоров'я, війни тощо;
- 3) Демографічні (структурні) фактори – статевий, віковий, шлюбний, територіальний і т. і. склад населення;
- 4) Фактори, що зумовлюють смертність: куріння, алкоголь, наркотики, тощо.

Разом з цим у статистиці смертності виділяють ендогенні і екзогенні чинники. Ендогенні обумовлені внутрішнім розвитком організму, його старінням і зниженням життєздатності (як правило, це смертність в старших вікових групах). Екзогенні фактори пов'язані з впливом на людей зовнішнього навколишнього середовища (ця смертність характерна для будь-якого віку).

Слід розрізняти такі поняття, як фактор смертності та причина смерті. Фактор – це те, що містить в собі потенційну можливість смерті, а причина смерті – це конкретна обставина, яка спричинила смерть

(наприклад, фактор смертності – куріння, причина смерті – рак легенів). По-різному поєднуючись між собою, чинники смертності обумовлюють безпосередню причину смерті. Сучасна статистика причин смерті ґрунтується на принципі відбору однієї, провідної або початкової причини смерті, що викликала послідовність патологічних процесів, безпосередньо призвели до смерті. Вивчення структури рівня смертності з причин смерті – необхідна умова в дослідженні факторів смертності. Вивчаючи структуру смертності з причин смерті можна встановити роль тих чи інших природних і соціальних факторів, об'єктивних і суб'єктивних, які залежать і не залежать від волі окремої людини.

Існує кілька основних причин смертності:

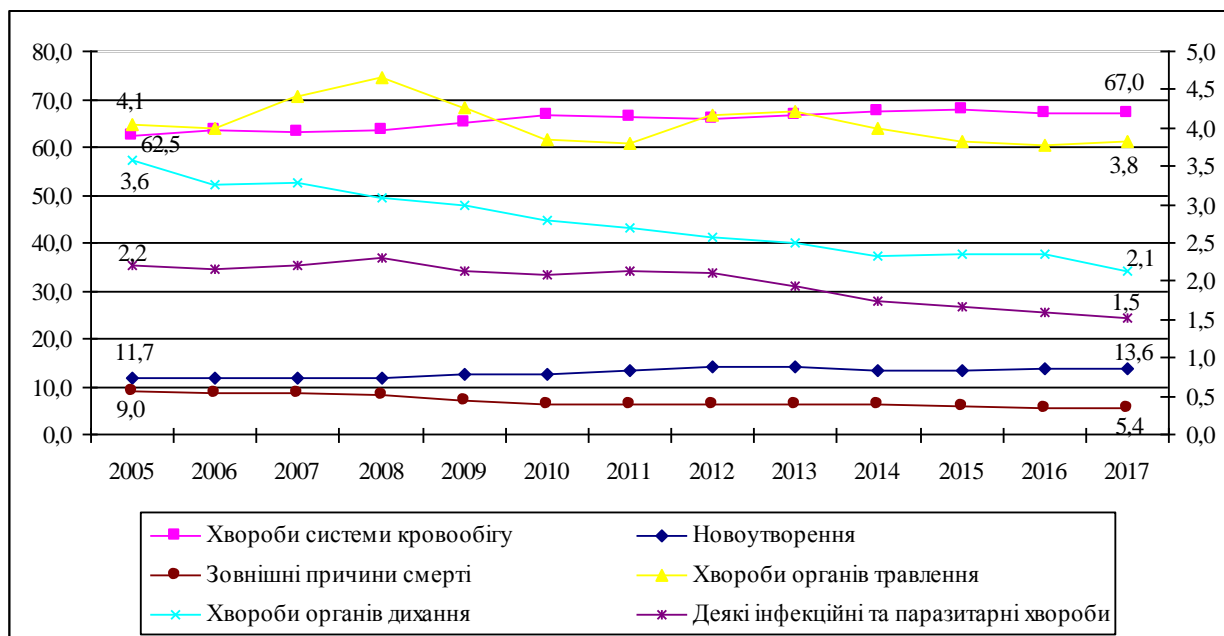
1. *Серцево-судинні захворювання*, які займають серед причин смерті перше місце (67,0 % загальної кількості померлих у 2017 р.). Смертність від цього найважливішого класу причин в Україні набагато вище, ніж в інших країнах Заходу і, що особливо тривожно, збільшується протягом останніх 30 років, тоді як в цих країнах відбувається її безперервне скорочення. Смертність від хвороби судин мозку – друга основна група серцево-судинних захворювань – безперервно зростала в Україні протягом останніх 30 років. Несприятливі зміни смертності від порушення мозкового кровообігу спостерігалися в багатьох країнах Східної Європи. Ймовірно, вони пояснюються недостатньою якістю медичного обслуговування людей похилого віку, серед яких дана патологія зустрічається найчастіше. В Україні, крім того, ще більшого посилює несприятливу тенденцію, напевно, зловживання алкоголем.

2. *Новоутворення*: смертність від злоякісних новоутворень в Україні займає друге місце – 13,6 % загальної кількості померлих.

Якщо поглянути на динаміку з 2005 року дві перші причини мають стійку тенденцію до зростання (рис. 4.7).

3. *Зовнішні причини*: вбивства, самогубства, нещасні випадки (транспортні та виробничі події, утоплення, пожежі, падіння з висоти,

ураження електричним струмом, випадкове механічне удушення і ін.), отруєння (у тому числі – випадкові отруєння алкоголем), не уточнені насильницькі причини і деякі інші тобто це все випадки загибелі людей. Смертність від зовнішніх причин в Україні займає третє місце (5,4 % загальної кількості померлих у 2017 р.).

**Рис. 4.7. Динаміка основних причин смертності в Україні,
% до загальної кількості померлих**

Джерело: побудовано автором за [222]

За дослідженнями Світового банку у 2010 році Україна втрачала 5 млрд дол. США на рік через дорожньо-транспортні пригоди. У 2017 р. Прем'єр-міністр В. Гройсман зазначив, що через ДТП Україна втрачає 4,5 млрд дол. США. ДТП завдають економіці України комплексний збиток. За словами автора дослідження Світового банку П. Маркеса, дорожньо-транспортний травматизм є основною причиною смертності та інвалідності. Він особливо вражає людей молодого та працездатного віку. Лікування жертв дорожньо-транспортних пригод накладає великий тягар на служби охорони здоров'я та соціального захисту країни.

За 15 років ведення офіційної публічної статистики в Україні загинуло в ДТП 74 тис осіб. 76 % травмованих в ДТП в Україні помирають на догоспітальному етапі, тоді як у ЄС, за даними комітету Верховної Ради з питань охорони здоров'я – 28 %.

За даними МОЗ, ДТП в Україні є першою за поширеністю причиною смерті молоді у віці від 15 до 24 років. За останні шість років на дорогах країни загинули 1 400 дітей. Понад 43 % загиблих у 2016 році — це пішоходи і велосипедисти. В результаті ДТП щорічно отримують травми десятки тисяч людей. За 15 років ведення офіційної статистики були травмовані 603 тис, осіб (табл. 4.10).

Таблиця 4.10

Кількість загиблих і травмованих у ДТП в Україні

Рік	Загинуло	Травмовано
2018, 7 міс.	1 545	15 647
2017	3 432	34 677
2016	3 410	33 613
2015	3 970	31 467
2014	4 464	32 352
2013	4 833	37 521
2012	5 131	37 519
2011	4 908	38 178
2010	4 875	38 975
2009	5 348	45 675
2008	7 718	63 254
2007	9 574	78 528
2006	7 592	60 018
2005	7 229	55 599
РАЗОМ	74 029	603 023

Джерело: [222]

В Україні дуже гостро стоїть проблема розладів, спричинених надмірним уживанням алкоголю. Спеціалісти підрахували, що 40 % смертей чоловіків працездатного віку та 22 % жінок віком від 20 до 64 років є наслідком вживання алкоголю. Як інформують фахівці, найчастіше

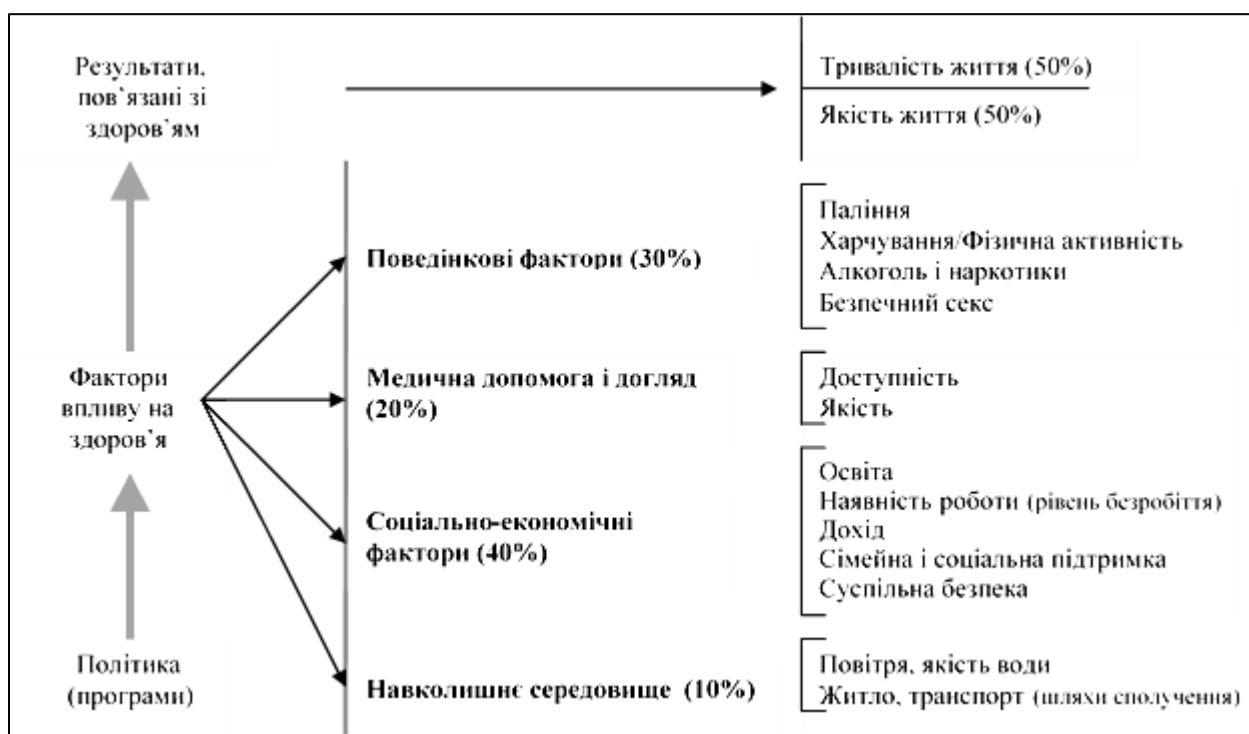
причиною смерті, що пов'язана з психічними розладами та вживанням алкоголю, є суїцид. Наразі Україна входить в десятку країн з найвищими показниками суїциду. Також надмірне вживання алкоголю часто є причиною туберкульозу, респіраторних інфекцій, множинного раку, серцево-судинних захворювань та хвороби системи кровообігу, цирозу печінки, панкреатиту, епілепсії, цукрового діабету, травм та міжособистісного насилля.

4. Інфекційні захворювання та хвороби органів дихання.

Аналіз багатьох публікацій показав, що, за даними ВООЗ, стан здоров'я залежить на 50 % від способу життя, на 20% – від середовища проживання, на 20 % від спадковості, і лише на 10 % – від якості медико-санітарної допомоги. Академік Ю.П. Лісцин на підставі власних досліджень зазначав, що внесок способу життя у стан здоров'я становить 50–57 %, приблизно по 15–20 % – це спадкові чинники і забруднення навколишнього середовища, 10–15 % – результат роботи органів і установ охорони здоров'я [228]. У східній медицині прийнято вважати, що здоров'я людини визначається напрямом думок (70 %), способом життя (20 %) і способом харчування (10 %) [229].

За даними University of Wisconsin Population Health Institute, внесок окремих чинників в стан здоров'я можна представити таким чином (рис. 4.8).

У Доповідях ВООЗ про стан охорони здоров'я в Європі неодноразово зазначалася наявність тісного взаємозв'язку між соціально-економічним розвитком країни, розміром доходів, соціальним захистом і станом здоров'я і рівнем смертності населення [230; 231; 232].

Рис. 4.8. Внесок окремих факторів в стан здоров'я населення

Джерело: побудовано автором за [229]

Вплив економічних криз на стан здоров'я і показники смертності активно вивчається в останні роки. Згідно з даними, представленим в статті Kai-Lit Phua і Ja-Wern Hue, серія економічних криз в США і країнах Європи призвела до дефіциту державного бюджету, значного економічного спаду, високого рівня безробіття (на лютий 2013 року в Греції – 26,4 % , в Іспанії – 26,3 %). Це призвело до збільшення числа бездомних, зростання алкоголізму і токсикоманії, випадків насильства в сім'ї та самогубств, обмеження доступу до медичної допомоги. С. Volk і R. Rau [233] на підставі аналізу статистичних даних та даних літератури, які оцінюють взаємозв'язок економічних криз і смертності, прийшли до висновку, що сучасні економічні кризи в промислово розвинених країнах мають незначний вплив на тривалість життя, але їх наслідки стають більш важкими, якщо падіння економіки поєднується з глибокими соціальними і політичними змінами.

До найбільш вразливих груп в сенсі асоціації бідність – погане здоров'я – передчасна смертність належать алкоголіки і наркомани, особи без певного місця проживання і роботи, діти (особливо сироти), мігранти, люди похилого віку, особи з вродженими інвалідизуючими аномаліями розвитку. Ці люди не мають достатніх коштів для існування і мають поганий стан здоров'я. Чим вище питома вага таких груп ризику в суспільстві, тим гірші показники громадського здоров'я. Так, в дослідженні В. Biggs і співавторів [234] виявлено, що зростання ВВП позитивно впливає на здоров'я населення. Однак цей ефект в значній мірі залежав від змін рівня бідності (убогості) і стану нерівності доходів населення. При збільшенні рівня бідності збільшення ВВП суттєво не впливає на тривалість життя і призводить тільки до дуже незначного скорочення дитячої смертності. Зростання нерівності на тлі зростання ВВП також призводить лише до дуже незначного позитивного впливу на тривалість життя і дитячу смертність. Дослідження підтверджує взаємозв'язок між «багатством країни» і «здоров'ям населення», яка, однак, реалізується через розподіл багатства між населенням країни.

Для кореляційно-регресійного аналізу факторів впливу на смертність в Україні досліджено фактори рівня життя населення, екології та захворюваності (табл. 4.11).

Результати моделювання показали, що визначальними факторами впливу на рівень смертності в Україні є захворюваність, рівень безробіття та рівень життя населення (табл. 4.12). Екологічні показники продемонстрували досить слабкий зв'язок зі смертністю, тому їх вилучено з подальшого дослідження.

Таблиця 4.11

Чинники впливу на смертність в Україні

Змінні \ Рік	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Смертність, % до попереднього періоду (Y)	15,2	14,5	14,5	14,6	14,7	14,9	14,7	14,5
Захворюваність, % до попереднього періоду (X1)	101,7	100,1	97,9	96,2	99,6	86,6	99,7	102,1
Рівень безробіття, % (X3)	8,1	8,0	7,6	7,3	9,3	9,1	9,3	9,5
Рівень бідності населення, % (X4)	8,6	7,8	9,0	8,3	8,6	6,4	3,8	2,4
Забрудненість повітря, % до попереднього періоду (X5)	101,3	103,0	99,2	98,5	79,6	84,6	68,1	84,0
Забрудненість води, % до попереднього періоду (X6)	98,8	92,4	94,4	112,9	53,8	94,8	79,8	142,8
Поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища,	129,1	116,1	115,7	103,0	97,4	121,1	112,9	107,2
Кількість лікарняних ліжок на 10 000 населення (X8)	94,0	90,6	89,1	88,0	78,5	78,1	74,3	73,1
ВВП на душу населення (X9)	16,2	17	17,1	17,2	17,3	16,6	15,5	15,9

Джерело: побудовано автором за [222]

Таблиця 4.12

Результати моделювання зв'язку між факторами та рівнем народжуваності

Фактор	Модель	R ²
Захворюваність, у % до попереднього періоду (X ₁)	$YM_1 = 0,196924 * X_1 + 0,782289$	0,76
Рівень безробіття, % (X ₃)	$YM_3 = 0,0232602 * X_3(-2) + 0,768975$	0,65
Рівень бідності населення, % (X ₄)	$YM_4 = 0,102386 * X_4(-2) + 13,857057$	0,45
Кількість лікарняних ліжок на 10 000 населення (X ₈)	$YM_8 = 0,001390 * X_8 + 0,858753$	0,82
ВВП на душу населення (X ₉)	$YM_9 = -0,073789 * X_9(-2) + 2,227965$	0,54

Джерело: розраховано автором

Далі побудуємо багатофакторну залежність смертності від визначених чинників. Багатофакторна регресія має наступний вигляд:

$$\text{LOG}(YM) = 0.2610 * \text{LOG}(X_1) + 0.1416 * \text{LOG}(X_3) - 0.0675 * \text{LOG}(X_9(-2)) + 0.480, \quad (4.6)$$

$$R^2 = 0,84$$

Розглянемо параметри адекватності рівняння регресії: множинний коефіцієнт детермінації дорівнює 0,84, що показує сильну залежність між результативною ознакою і факторними. Інша частина варіації описується неврахованими факторами. Стандартна похибка дорівнює 0,01. За F-критерієм (13,5) можна сказати, що рівняння регресії значиме, оскільки $F_{ф.} > F_{кр.}$ (при $n = 7$; $\alpha = 0,95$; $v_1 = 4$; $v_2 = 2$) = 9,12.

Коефіцієнт Дарбіна-Уотсона = 1,8, тобто наближений до 2, що свідчить про незначну автокореляцію в залишках та підтверджує адекватність побудованої моделі.

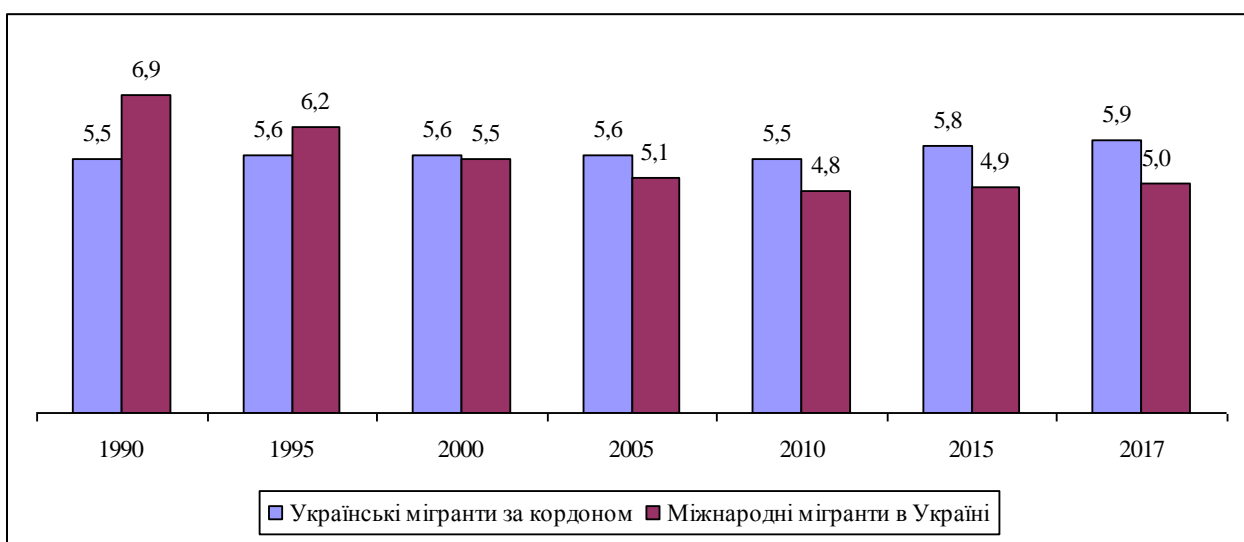
Аналізуючи отриману модель можна сказати, що при підвищенні рівня захворюваності на 1 % смертність збільшиться на 0,26 (оскільки параметр додатній) і при збільшенні рівня безробіття на 1 % смертність зросте на 0,14. Крім цього, отримано зворотній зв'язок з рівнем життя населення – при зростання ВВП на душу населення на 1 % (з лагом в два періоди) рівень смертності знижується на 0,06. Отже можна сказати, що впливовими чинниками на рівень смертності населення в Україні є рівень життя, забезпеченість роботою та рівень захворюваності, що формується під впливом умов, способу життя та поведінки людей.

Міграція. За наведеними даними з міграції Держстату (табл.4.6) в Україні стабільно утримується позитивне міграційне сальдо, оскільки кількість прибулих в Україні переважає над кількістю вибулих (за останні 12 років до країни приїхало на 230 тисяч більше людей, ніж виїхало.) У той же час за даними ООН [235] Україна входить до десятки країн із найбільшою кількістю емігрантів, і ця кількість збільшилася за останні

роки. Кількість трудових мігрантів Держстат оцінює в 1,3 млн, а експерти наводять оцінки від 2 до 4 млн. За даними Міністерства соціальної політики України у міграційному процесі беруть участь у середньому від 7 до 9 млн осіб на рік, при цьому постійно, щодня протягом року за кордоном перебувають лише 3,2 млн трудових мігрантів з України [236]. За даними Державної прикордонної служби, у 2008–2017 роках з України виїхало та не повернулося 3,7 млн громадян [237]. За словами Президента П. Порошенка [238], за 2017 рік з України виїхало на 200 тисяч осіб більше, ніж повернулося. При цьому він зазначив, що «...дані, що наводяться у мільйон, два-три на рік – це неправда. Тенденція зростає – так, в 2018 році на 10–15 % виїжджало більше. Але у нас є час, щоб забезпечити нормальні умови для української робочої сили». В той же час Міністр закордонних справ П. Клімкін зауважив, що Україна швидкими темпами втрачає населення; щорічно більше одного мільйона українських громадян залишають країну і відправляються до ближнього зарубіжжя, при цьому, зазначивши, що ця ситуація найближчим часом збережеться. Так, за словами Клімкіна, згідно з останніми даними, в одній лише Польщі проживає близько 1,4 мільйона українців. В основному, українці їдуть за кордон працювати і осідають у близькому зарубіжжі, проте багато хто у пошуках кращого життя їдуть ще далі у Європу і Америку [239].

На наш погляд такі розбіжності в оцінках по міграції зумовлені як через різні визначення поняття «мігрант», так і через різні методи збору даних.

Отже, різні джерела інформації вказують на протилежні тенденції міграції з України. Дані ООН, що ґрунтуються на оцінках імміграції, свідчать, що кількість українців за кордоном постійно збільшується, а кількість іноземців, які залишилися жити в Україні, у перші 15 років незалежності скоротилася, а потім залишалася майже на одному рівні (рис. 4.9).

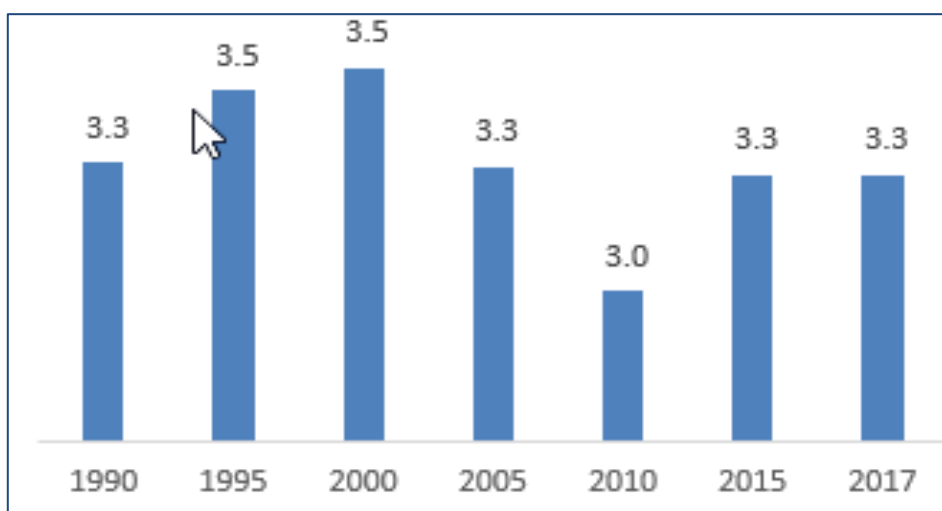
Рис. 4.9. Кількість мігрантів за даними ООН, Україна, 1990–2017 роки, млн осіб

Джерело: [240]

За часів незалежності, як показують дані ООН, напрямки міграції українців суттєво змінилися. В перші роки незалежності майже 85 % українських емігрантів проживали в країнах колишнього СРСР (переважно це були люди, які народилися в УРСР та у певний момент часу переїхали жити до іншої республіки Союзу). За 27 років кількість українців у цих країнах скоротилася з 4.6 до 4.1 млн, а їхня частка у загальній кількості мігрантів – до 70 %. Кількість українських емігрантів у США, Канаді, Західній та Центральній Європі та Австралії збільшилася з 0.7 до 1.6 млн, а їхня частка у загальній кількості українців, що виїхали жити за кордон, зросла з 13 % до 27 %.

Більше половини українських мігрантів – понад 3 млн – проживає в Росії. У першу декаду незалежності їхня кількість зростала (рис. 4.10). Потім РФ стала менш привабливою для українців – їхня кількість там скоротилася майже на 15 %. Російська військова агресія проти України спричинила нову хвилю еміграції – кількість українців, які проживають у Росії, збільшилася з 3 до 3,3 млн.

Рис. 4.10. Кількість українських мігрантів у Росії, млн осіб

Джерело: [240]

Оцінки кількості трудових мігрантів в Україні також різняться. Наприклад, Міжнародна організація з міграції (МОМ) оцінює їх кількість у 688 тис. осіб [24].

Держстат періодично проводить опитування для визначення кількості трудових мігрантів за методологією МОП. За підсумками останнього опитування, яке стосувалося 2015–2017 років, Держстат встановив, що кількість трудових мігрантів складає 1,3 млн осіб (близько 8 % зайнятого населення). Ці цифри експерти також піддають сумнівам [242]. Зокрема, за оцінками завідувача сектору міграційних досліджень Інституту демографії НАНУ О. Позняка кількість українських трудових мігрантів складає 2,3 млн осіб [243], професора Київської школи економіки Г. Вахітової – 2,5 млн [244], Центру економічної стратегії – 2,6 млн осіб [242].

У зв'язку з цим, на нашу думку, для покращення якості даних про міграцію постає необхідність проведення перепису населення. Останній перепис проводився 2001 року, і з кожним роком його дані все більше застарівають. З часу проведення перепису Держстат повідомляє лише оціночні дані про чисельність населення, розраховані на основі даних про народжуваність, смертність та (офіційний) міграційний приріст. Це

впливає на якість не лише демографічних даних, а й на такі показники як, наприклад, ВВП на душу населення.

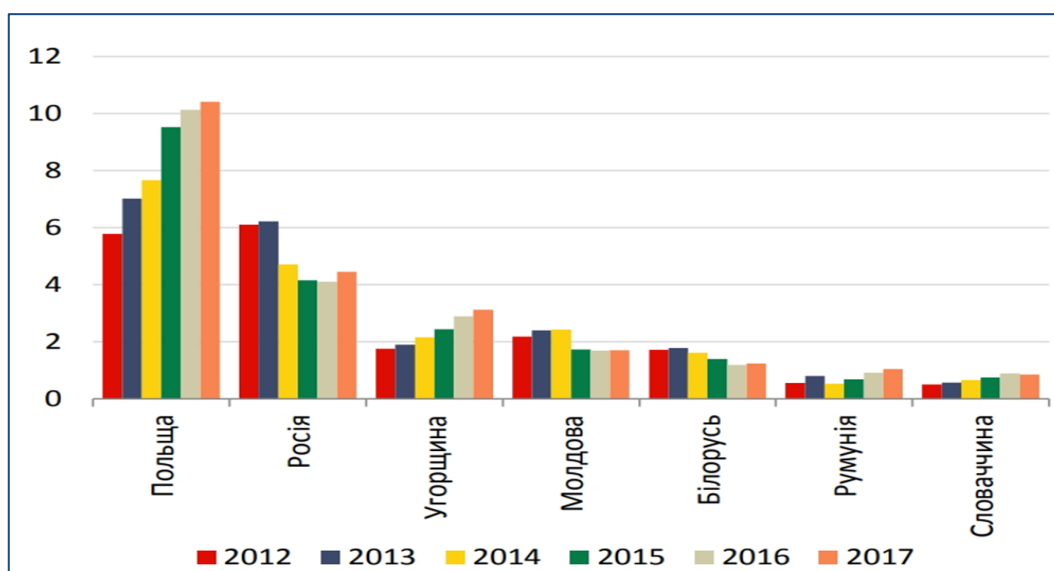
Також варто розглянути можливості використання дзеркальної статистики, зокрема реєстрів країн, куди їде найбільша кількість українців. Чинну методологію можна переглянути з урахуванням можливостей, які може надати новостворений демографічний реєстр та реєстри територіальних громад. Додаткові оцінки можуть дати існуючі реєстри фіскальної служби. А також, уже зараз варто переймати передовий досвід з використання «великих даних» (мобільних операторів, соцмереж тощо) для оцінки транскордонних рухів [245].

Так, наприклад, аналіз ЗМІ Естонії з посиланням на дані міністерства внутрішніх справ країни показав, що Українці лідирують серед мігрантів. Серед громадян, які отримали дозвіл на короткострокову роботу до 12 місяців, частка українців – 80 %. Українці також лідирують і за отриманими дозволами на проживання в Естонії. Однак Естонія займає далеко не перші місця серед країн, куди виїжджають працювати та жити громадяни України.

За даними Державної прикордонної служби, найпопулярнішою країною для роботи та життя українців є Польща. Найбільш активно процес виїзду спостерігається у 2015-2017 роках (рис.4.11).

Економіка Польщі продовжує зростати і зарплати, за даними Національного банку України, за різними видами діяльності перевищують українські в 4–6 разів. Найбільше в сільському господарстві та будівництві. Крім того, країна знаходиться поблизу і українцям там легко адаптуватися через близьке культурне поле.

На другому місці залишається Росія, хоча відвідувати цю країну українці стали рідше. Третє місце посіла Угорщина.

Рис. 4.11. Виїзд громадян України до країн-сусідів з метою трудової міграції

Джерело: [222]

Заробітки мігрантів відіграють важливу роль у підвищенні добробуту їхніх домогосподарств, запобіганні бідності. Вони мають також суттєве економічне значення забезпечуючи приплив валюти, забезпечують стійкість внутрішнього валютного ринку, підтримують споживання та заощадження. За даними Національного банку України (оцінка на основі даних Держстату України, Нацбанку Польщі та Центробанку Росії) обсяги приватних грошових трансфертів у країну постійно зростають і в 2017 р. склали 8,4 % ВВП країни (рис. 4.12).

Рис. 4.12. Приватні валютні перекази в Україну, 2007-2017 рр.

Джерело: [237]

Однак, як зазначено у звіті НБУ, у довгостроковому періоді масова трудова міграція створює високі ризики. Вона призводить до зниження потенційного ВВП та надмірного тиску на державні фінанси, адже трудові мігранти рідко сплачують податки та соціальні внески.

Загалом аналіз дозволив узагальнити основні серйозні виклики, зумовлені міграційними процесами для України:

- 1) наростання масштабів міграції за кордон, передусім трудової;
- 2) активізація участі молоді, фахівців у трудовій міграції;
- 3) збільшення частки мігрантів, які працюють за кордоном без належних дозволів, перебувають у нерегульованому правовому становищі;
- 4) трансформація частини тимчасової трудової міграції на постійну.

Така ситуація загрожує негативними як демографічними, так і економічними наслідками. Евентуальний дефіцит працівників може стати гальмом розвитку економіки, а відтік найбільш активних, молодих та освічених осіб – демократичних перетворень в Україні. Однак, з іншого боку, безпосереднє знайомство населення з європейським способом життя та цінностями сприятиме прискоренню модернізації країни. Відтік працівників за кордон, крім виникнення кадрового дефіциту, може примусити бізнес вище цінувати працю українців, боротися за працівників створюючи більш привабливі і краще оплачувані робочі місця.

Міжнародна організація з питань міграції зазначає, що серед вивчених нею країн південного сходу Європи українці становлять найбільшу частку трудових мігрантів із вищою освітою (дослідження 2016 р.). І саме в цьому бачить головну загрозу для України, яка стрімко втрачає освічених і досвідчених фахівців (інженерів, лікарів, фахівців ІТ-сектору, агрономів і викладачів). При цьому, для самих людей це теж згубно, адже кваліфіковані трудові мігранти втрачають згодом свої навички, оскільки часто займаються «непрофільною» діяльністю – один з

трьох українських мігрантів із вищою освітою виконує роботу, яка не потребує такої високої кваліфікації [246].

Міграційний процес у цілому зумовлений причинами, умовами, факторами. Як показав аналіз у науковій літературі немає однозначного визначення і розмежування цих понять і підходів.

Л. Рибаківський визначає фактор міграції як сукупність умов і обставин, які завдяки особливому поєднанню і взаємодії впливають на територіальну рухливість населення [247].

Багато дослідників ототожнюють причини і фактори. Так, В. Переведенцев у багатьох своїх роботах зазначає: щоб з'ясувати фактори міграції, треба встановити причини, що примушують людей переселятися. В іншій роботі він роз'яснює, що причини міграційних явищ, які, з одного боку, достатньо загальні і глибокі, а з іншого – специфічні саме для міграції населення, можна назвати факторами [248].

На думку О. Хомри, міграція обумовлена певними причинами; причому більшість переселень (міграцій) пов'язана в основному з факторами економічного порядку. Далі він стверджує, що причини – це відношення мігранта до умов [249]. В. Костаків причинами міграції називає наявність вільних робочих місць, а факторами – вищий рівень життя, кращі природно-кліматичні умови тощо [250].

Найбільш повне уявлення про сукупність факторів міграції дане в роботах В. Переведенцева. Він виділяє, наприклад, економічні, етнічні, демографічні, природні (природно-географічні), моральні, соціологічні, культурні, соціально-психологічні фактори, а також суб'єктивні та об'єктивні фактори міграції. Під об'єктивними розуміються територіальні відмінності в значущих для людини умовах життя, під суб'єктивними – особливості структури людини (потреби, інтереси, прагнення, ціннісні орієнтації людей), які обумовлюють диференціацію рішень, що приймаються в одних і тих самих умовах різними індивідами або групами [248].

Згідно теорії індивідуального вибору Г. Беккера, міграція робочої сили є результатом впливу ряду об'єктивних чинників, таких як: відмінність між чисельністю населення та рівнем його життя у розвинених країнах, порівняно з третіми країнами; зниження адміністративних та інших бар'єрів на шляху мігрантів у зв'язку з розвитком процесів глобалізації; необхідність покриття дефіциту, викликаного низьким рівнем народжуваності на ринку праці розвинутих країн за рахунок молоді з-за кордону [251].

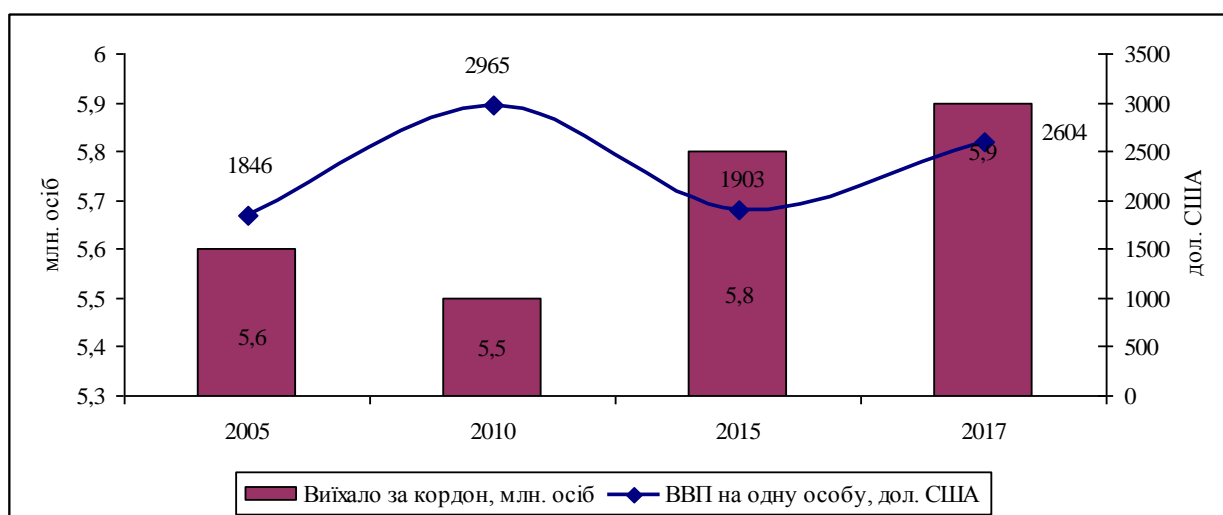
Значущим чинником, що сприяє відпливу працівників з України і їх переміщенню за кордон, є економічний. Бажання мати достатній рівень оплати праці, хороші умови роботи та високий рівень життя і матеріального благополуччя стимулює працівників до пошуку більш високооплачуваного місця зайнятості за кордоном. Кваліфіковані працівники прагнуть гідної винагороди за витрачені грошові кошти та час на отримання освіти. Крім того, науковий персонал часто змушений змінювати місце проведення досліджень через необхідність залучення фінансових ресурсів для їх проведення, або ж відмовлятися від зайнятості у сфері науки на користь роботи на виробництві чи діяльності у сфері послуг через більш високу заробітну плату.

Відтак, основними секторами зайнятості українських трудових мігрантів є будівництво (29 %), промислове виробництво (14 %), індустрія гостинності (11 %), допомога по дому (10 %) і сільське господарство (8 %). Останні три сектори є найбільш популярними в країнах ЄС, а торгівля і транспорт вважаються найбільш популярними видами трудової діяльності в країнах СНД. Водночас, будівництво і промислове виробництво також є однаково важливими галузями в країнах обох регіонів [252].

На основній причині міграції українців зупинимося трохи докладніше. За даними опитувань Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), 45 % респондентів готові виїхати за кордон для того, щоб отримувати більше грошей, що цілком передбачувано. З початку кризи, в Україні стрімко зріс такий показник як «рівень абсолютної бідності» – з 3,3 % в

2014-му, до 5,8 % в 2015-му (Світовий банк). Підвищення мінімальної зарплати, яке було необхідністю, не змогло компенсувати глибини падіння. Середня зарплата в Україні на листопад 2017-го становила 7479 грн, або 213 євро за актуальним курсом. Водій вантажівки або автобуса в Польщі заробляє від 2800 до 4000 злотих, або 700–900 євро на місяць, і роботодавець готовий його не тільки годувати й забезпечити житлом, а й нести витрати на оформлення документів.

Якщо співставити динаміку ВВП на душу населення та кількість мігрантів (рис. 4.13), можна побачити очевидні наслідки погіршення макроекономічної ситуації в країні, що призводять до активізації міграції.

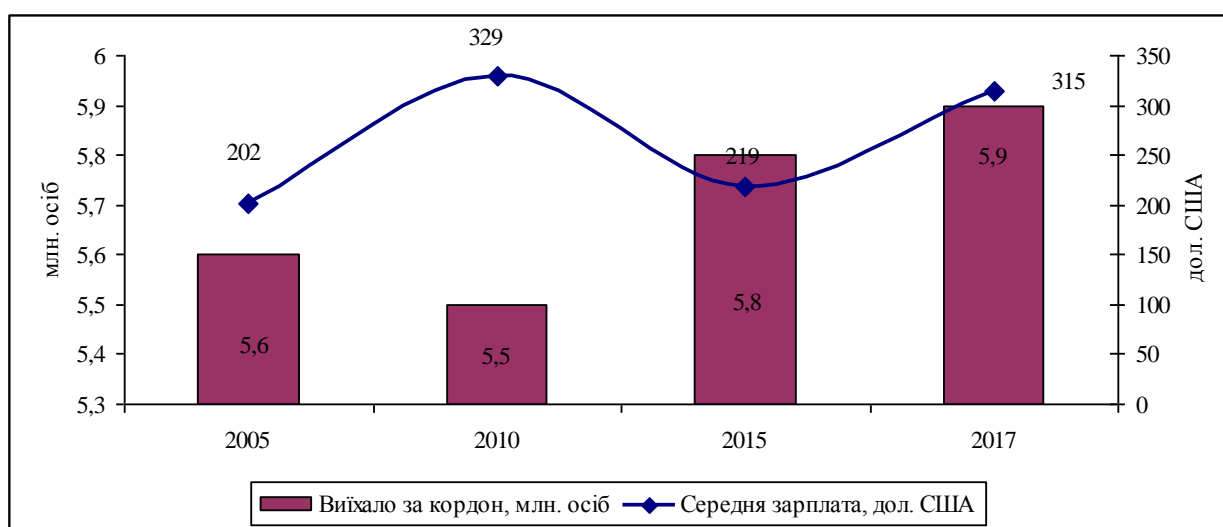

Рис. 4.13. Кількість мігрантів та ВВП на душу населення в Україні, 2005–2017 роки

Джерело: побудовано за даними ООН, Світового банку [86].

Тренд середньої заробітної плати в доларах США повністю повторює динаміку ВВП на душу населення, тому низький її рівень також змушує громадян виїздити на заробітки закордон (рис.4.14). Дані опитувань КМІС підтверджують цю тезу. Головними причинами можливої еміграції в грудні 2016 українці назвали пропозицію прибуткової роботи (28 %) і збройний конфлікт на сході країни, що безумовно вплинув на зростання міграції й надалі впливає на сприйняття людей (27 %). Далі йдуть економічні проблеми в країні (19 %) і сімейні обставини (18 %). Замикають список згадуваних причин можливої еміграції відсутність умов для самореалізації

(9 %) і політична нестабільність (7 %). Третина українців (29 %) заявили, що ніякі обставини не змусять назавжди покинути країну [253]. Таким чином, основною причиною стає різниця у рівні заробітної плати. Наприклад, інженер-електрик в Україні отримує від 6000 до 12000 грн, тоді як в Німеччині 60 000–90 000 грн [254]. До того ж на ринку праці України існує дисбаланс між попитом та пропозицією [255].

Рис. 4.14. Кількість мігрантів та середня заробітна плата в Україні, 2005–2017 роки

Джерело: [86].

Таким чином аналіз сучасного стану зовнішніх міграційних процесів в Україні дозволив узагальнити фактори, що зумовлюють та перешкоджають зростанню міграції (табл. 4.13).

Ураховуючи значне погіршення можливостей зайнятості та доходів населення в Україні, навряд чи варто очікувати зменшення інтенсивності зовнішніх трудових міграцій у найближчому майбутньому. В цих умовах українській державі необхідно намагатися максимально використати трудову міграцію в інтересах розвитку суспільства і мінімізувати її можливі негативні наслідки. У найближчі роки основна мета держави полягає у забезпеченні підтримки зв'язків трудових мігрантів з Україною та стимулювання грошових переказів. Політика стосовно нових трудових

мігрантів (які розпочали поїздки за кордон після кризи 2014–2015 рр.) повинна бути спрямована на запобігання перетворенню циркулярної трудової міграції на еміграцію, яка призводить до безповоротної втрати населення. У зв'язку з цим важливим заходом є розробка стратегічного документа, який би містив перелік заходів для роботи української держави з кожною категорією трудових мігрантів із України залежно від їхніх особливостей.

Таблиця 4.13

Фактори впливу на міграційні процеси в Україні

Фактори, що стимулюють еміграцію	Фактори, що стимулюють імміграцію
1	2
Політичні	
Відсутність ефективних державних інструментів міграційної політики в державі	Зрозуміла (лояльна) міграційна політика
Низький рівень демократії	Розвинена демократія
Політична нестабільність	Стабільність політичної системи
Високий рівень корупції	Відсутність корупції
Загроза національній безпеці (зокрема військові конфлікти)	Мир та безпека
Економічні	
Низький рівень заробітної плати	Висока оплата праці
Низький рівень життя населення	Високий рівень життя
Диспропорції економічного розвитку регіонів, економічна нестабільність	Сталий економічний розвиток
Високий рівень безробіття, дисбаланс між попитом й пропозицією на ринку праці	Висока зайнятість населення
Соціальні	
Застаріла система освіти	Висока якість освіти
Недосконала система охорони здоров'я	Високоякісна система охорони здоров'я
Відсутність можливостей для професійного зростання	Можливості для професійної самореалізації

Закінчення таблиці 4.13

1	2
Екологічні	
Загрозлива екологічна ситуація (забруднення навколишнього середовища)	Безпечна екологія
Низька якість питної води та харчування	Якісна питна вода та екологічно безпечне харчування
Глобалізаційні	
Збільшення можливостей переміщення (спрощення візового режиму)	
Високий рівень розвитку зв'язку та інформатизації	
Наявність національного осередку (діаспори) у приймаючих країнах	

Джерело: розроблено автором.

4.4. Активізація впровадження положень і заходів соціального захисту в галузях соціальної сфери

Менеджмент ризиків зайнятості.

Питання зайнятості населення взагалі і ризиків зайнятості зокрема – це достатньо розвинена тема. Однак, що стосується питань управління зайнятістю – це питання майже не розроблене. Із зазначеної теми слід відмітити вже згадувану роботу В.І. Надраги «Соціальні ризики в трудовій сфері» [17]. Автор опосередковано наголошує на тому, що на практиці ризики зайнятості розуміють як ризики для бізнесу (зокрема, мінімізація страхових внесків), і тому управління ними приймає форми «запозиченої праці», як-то: аутсорсинг, аутстафінг та лізинг персоналу. Ці методи управління ризиками породжують, у свою чергу, ризики для найманих працівників:

- нестабільну зайнятість;
- професійну деградацію;
- недоотримання заробітної плати;
- соціальну незахищеність.

Одночасно ці методи призводять до знищення профспілок. «Ризики соціального діалогу між адміністрацією підприємства та профспілками, – зазначає автор, – обумовлюються постійним прагненням менеджменту суб'єкта господарювання послабити позиції профспілок, шляхом витіснення їх представників зі сфер управління та розподілу прибутку».

З іншого боку, ті самі методи дозволяють підвищити продуктивність праці та якість продукту за рахунок залучення працівників вузької спеціалізації. Тобто суспільство в цілому має бути зацікавлене в такому управлінні.

Приклад управління ризиками у сфері зайнятості доводить, на нашу думку, що результат не стільки залежить від якості управління, скільки від того, в чийх інтересах воно відбувається. Але й тут потрібно враховувати суперечливий момент: ризики для найманих працівників (яких наразі називають прекаріатом) суперечать ризикам, що виникають для всього суспільства.

Суттєвим соціальним ризиком у сфері зайнятості В. Надрага вважає сталі старіння робочої сили. У даному випадку ризики зайнятості поєднані з демографічними. Тому залишається відкритим питання яким чином ними управляти.

Однак переліченням способів «управління ризиками» автор не обмежується. Він вважає, що управління ризиками зайнятості має полягати в усуненні їх причин, зокрема:

- скороченні відставання фактичного ВВП від його потенційного рівня;
- підвищенні конкурентоспроможності осіб на ринку праці, забезпеченні відповідності рівня професійної кваліфікації працездатних осіб потребам ринку праці;
- розвитку почуття самоповаги у працівників, які втратили роботу;
- підвищенні рівня доходів та покращення умов життя населення.

У даному випадку автор явно плутає проміжні цілі із засобами їх досягнення – власне управлінням. Адже простий перелік цілей не в змозі

усунути ризики. Але й це не все. В. Надрага скаржиться на недостатність статистичної інформації, низьку кваліфікацію держслужбовців, невміння правильно оцінювати ризики зайнятості тощо. Виходить, що, якщо слідувати за цією логікою, достатньо збір інформації і оцінку ризиковості назвати управлінням, як усе стане зрозумілим.

Поряд з цим, численні іноземні роботи (на які, в тому числі, посилається В. Надрага) вбачають управління ризиками зайнятості в формуванні страхової системи, яку має фінансувати держава і бізнес. Однак питання доцільності і міри цих рекомендацій для сучасної України потребує окремого дослідження.

Для ризиків безробіття характерна неможливість працевлаштування та втрата внаслідок цього засобів до існування. Відтік найбільш активної частини населення не сприяє розвитку економічного потенціалу країни. Процеси структурних змін в Україні породжують внутрішню міграцію робочої сили, що, в свою чергу, спричиняє збільшення рівня фрикційного безробіття, яке може стати його основним видом. Деяке зростання продуктивності праці на приватизованих підприємствах теж призводить до значного вивільнення працівників. Також можливе збільшення рівня безробіття в довгостроковому періоді через демобілізацію. Значну частку серед безробітних становить молодь.

Наслідками ризику безробіття є низький рівень заробітної плати, що зменшує платоспроможний попит та скорочує темпи зростання ВВП, а також збільшує витрати бюджету на соціальне забезпечення і знижує рівень щорічного споживання. Загалом безробіття призводить до абсолютного зубожіння населення, ерозії соціальних цінностей, тінізації відносин в усіх сферах економіки, поширення корупції та криміналізації тощо.

Феномен зайнятості охоплює також увесь робочий процес, трудові відносини і пов'язані з цим ризики. Одним із ризиків зайнятості виступає можливість отримати роботу не за фахом і в розріз із кваліфікацією працівника. Найбільше це стосується випускників університетів. Також

слід відзначити, що поряд з надлишком робочої сили спостерігається її нестача – значна кількість працівників, переважно робочих спеціальностей, які вкрай потрібні національному господарству, влаштовуються на роботу закордоном.

Низький рівень заробітної плати – ще один ризик зайнятості. Внаслідок влаштування на роботу за умови, коли фіксована сума заробітної плати складає не більше 50 %, роботодавець може в будь-який час позбавити робітника обіцяної премії. Крім того, це посилює ризик в разі його звільнення отримати меншу допомогу по безробіттю [256].

Ряд ризиків, пов'язані з отриманням заробітної плати «в конверті». Працівники в такому разі можуть не отримати відповідних соціальних допомог – лікарняного, відпускних, допомоги по вагітності або в разі професійного захворювання, нарахування пенсії тощо.

Незадовільні умови праці – також складають соціальний ризик, оскільки вони можуть спричинити професійне захворювання, отримання виробничої травми і, навіть, смерті від нещасного випадку.

Менеджмент ризиків у житлово-комунальній сфері.

У даному аспекті дослідження можна відзначити дві роботи, в яких розглядається ця тема досить широко. Г. Вербицька і О. Пшик-Ковальська розглядають ризики у житлово-комунальній сфері з точки зору інтересів будівельної організації. До ризиків житлового будівництва, на думку цих авторів належать [257]:

- штрафи, пені, неустойки;
- стихійні лиха й техногенні аварії;
- законодавчі обмеження підприємницької діяльності й податковий тиск;
- порушення техніки безпеки, що може загрожувати життю і здоров'ю робітників;
- завдання шкоди навколишньому середовищу;

- падіння попиту на житло, пов'язане з демографічними і загальноекономічними проблемами;
- логістичні негаразди;
- перебої в енергопостачанні;
- недбалість управлінського персоналу;
- плинність кадрів;
- низька кваліфікація робітників;
- неможливість погашення заборгованості власними коштами;
- недобросовісна конкуренція;
- інфляція, девальвація, непередбачувані зміни вартості фінансових інструментів тощо.

Мета управління ризиками, за авторами, – не стільки інтереси суспільства, скільки «зменшення можливих втрат» будівельника, під якими, мабуть, розуміють перевищення витрат понад прийнятий кошторис.

У якості оптимізації ризиків автори розглядають низку рішень:

- відмова від ризикованих проектів або пошук гарантів;
- фінансування житлового будівництва і накопичення резервів для покриття непередбачених витрат;
- страхування, фінансова диверсифікація, лімітування, проведення операцій з цінними паперами, бізнес-планування тощо.

Як бачимо, ця робота носить змішаний характер. З одного боку, досліджуються можливі ризики, з іншого – нормуються пропозиції щодо їх оптимізації. Про дійсний стан управління ризиками в організаціях житлово-комунальної сфери тут не йдеться.

Дещо інший погляд на проблему управління ризиками в житлово-комунальній сфері у Шевчук Т.В. Автор наголошує на тому, що житлове будівництво – найбільша сфера вкладання інвестицій в сучасній Україні [258]. З цього робиться висновок, що інвестор (фізична особа, забудовник) – головна особа, інтереси якої слід захищати в першу чергу. Тому оптимізацію ризиків автор вбачає в поліпшенні законодавства.

При аналізі ризиків у цій роботі взято за основу західний досвід і ризики класифікуються наступним чином:

- землетруси, пожежі, повені та інші стихійні лиха;
- аварії, пограбування, народні заворушення;
- логістичні негаразди;
- порушення договорів з боку контрагентів;
- зниження попиту на житло;
- падіння курсу облігацій;
- інфляція;
- інноваційна неконкурентоспроможність будівельної організації тощо.

При цьому особливо небезпечним автор вважає інфляційний ризик.

Отже, як можна бачити, у даному дослідженні ризики розглядаються не тільки і не стільки з точки зору інтересів фізичних осіб, що декларував автор. «Головна роль належить фінансовій установі, яка залучає кошти в довірче управління і використовує їх на фінансування житла». Водночас, не розглянуто такі ризики, як: збіднення населення; монополізація ринку житла; неповернення банківських вкладень у разі збільшення попиту на гроші; неповернення боргу внаслідок безробіття тощо.

Отже, даний авторський підхід можна вважати не дослідницьким, а скоріше нормативним. Зокрема, нічого не зазначено про те, яким чином здійснюється оптимізація житлово-комунальних ризиків профільним міністерством, Верховною Радою, муніципальними органами та безпосередньо суб'єктами будівництва.

Між тим перелік заходів щодо оптимізації соціальних ризиків можна знайти на офіційних сайтах державних адміністрацій. Наприклад, сайт Управління праці та соціального захисту населення Святошинського району у м. Києві сповіщає: «Для підвищення якості життя населення району одним із основних завдань управління є забезпечення соціального захисту шляхом надання житлових субсидій, здійснення контролю за цільовим використанням коштів, передбачених для надання населенню

субсидій на житлово-комунальні послуги» [259]. При цьому ніякі спеціалізовані способи ризик-менеджменту адміністрація району не використовує. Вона, навіть, не знає про існування такого напрямку в українській практиці.

Менеджмент ризиків у сфері освіти.

Ідея управління соціальними ризиками майже оминула сферу освіти. Не те, щоб проблеми освіти і освітянські ризики нікого не турбували. Аналіз літературних джерел показав відсутність робіт, що викладають матеріал у термінах саме управління ризиками. Однак можна зупинитися на роботі І. Каленюк і О. Кукліна «Ризик-менеджмент у системі вищої освіти України» [15]. Це дослідження має нормативне спрямування. На основі вивчення досвіду західних і східних робіт автор пропонує впроваджувати в Україні кластерну схему побудови навчальних закладів, тобто концентроване розміщення освітніх і наукових закладів та експериментальних підприємств. Загалом думка цікава. Інша річ, що до даної теми вона має досить опосередковане відношення, хоча висловлена в термінах ризиковості. Це ще раз говорить про те, що західні ідеї управління соціальними ризиками не адаптовано в нашій країні, хоча здається, що саме Україна мала б стати полігоном для їх перевірки.

Ризики в сфері освіти мають в основному порівняльний характер. Це ризики фундаментального відставання країни в економічній і соціальній сферах не тільки від передових країн світу, але від наздоганяючих їх країн. Шлейф відставання тягнеться ще з початку ХХ ст. (до того Росія взагалі не вважалася цивілізованою державою), але значно розширився у вісімдесяті роки. Існує відставання і на сьогодні. Особливість зрушень у сфері освіти полягає в тому, що, чим більше робиться у позитивному напрямі, тим більше посилюється відсталість, оскільки в розвинених країнах зміни відбуваються у прискореному темпі.

Якісного покращення очікувати не можна, поки в Україні відсутня фундаментальна наука світового рівня. З іншого боку, досягти цього неможливо, оскільки навчання іноземним мовам (що закладається в середній школі) знаходиться на неналежному рівні. Все це потребує вельми великих витрат суспільства. Поточний соціальний устрій держави не дозволяє очікувати покращення ситуації.

Особливі проблеми в Україні існують в отриманні середньої-спеціальної, вищої та післядипломної (безперервної) освіти.

Погоджуючись з думкою А. Сидоркіна [261], можна констатувати, що Україна відстає від передових держав в інфраструктурі тестування й оцінці праці педагогів. В Україні з'явилась велика кількість вузів, які надають студентам обмаль знань. Три чверті випускників університетів не отримують знань і навичок, достатніх для професійної роботи. Найкращі університети також знаходяться поза світовими рейтингами. Медіанне відхилення для міжнародного рейтингу України (2006 рік) у сфері освіти становило всього +0.116.

Ризик зростатиме за рахунок відставання в освітніх технологіях. Оскільки в Україні не готують спеціалістів для високотехнологічних галузей.

У сфері освіти поширюється і поглиблюється розшарування суспільства. Діти заможних батьків мають можливість отримати кращу освіту, незалежно від їх здібностей і наміру працювати.

Це, на думку А. Сидоркіна, може призвести до створення поселень мешканців з низькими доходами і незадовільними школами.

Також Україні загрожує і зовнішня конкуренція: боротьба за кращі умови. Зокрема, у Польщі та й інших країнах ЄС цілеспрямовано створюють найсприятливіші умови для залучення українських студентів. Певний ризик виникає одночасно з поширенням електронних міждержавних навчальних онлайн-курсів, які проводять передові університети світу.

Україна на такий крок не спромоглася за відсутності достатньо кваліфікованих викладачів.

Ризиковими є і структурні зміни. Поряд із збільшенням випускників, що отримали вищу освіту, відбулося різке зменшення чисельності школярів, що отримують середню освіту. Тобто у майбутньому слід очікувати зменшення чисельності абітурієнтів.

Виходом із ситуації слід вважати широке залучення бізнесу до фінансування освіти і прикладної науки. А фундаментальну науку (яка не забезпечує наявного прибутку) має утримувати держава і університети.

Отже, ризики в сфері освіти це ризики майбутнього, що закладаються вже зараз. Особливість їх полягає в створенні конкуренції між державами світу щодо благополуччя свого населення. Ризики освіти належать до категорії тих, які зворотно залежні від успіху інших країн світу.

Ризик-менеджмент у сфері охорони здоров'я.

У даному аспекті слід відмітити роботу В. Пашкова «Ризики запровадження реформ у сфері охорони здоров'я» [262]. Автор наголошує на суттєвому відставанні України в питаннях охорони здоров'я від країн ЄС. Так, очікувана тривалість життя в Україні при народженні на 10 років нижча за країни ЄС, дитяча смертність – у 2,5 рази вища, показник смертності від туберкульозу (хвороби бідних) у 20 разів вищий тощо.

Цікаво цей показник зіставити з інтегрованим показником економічного потенціалу – ВВП на одну особу за ПКС, – який лише в 4,8 разів менший в Україні, ніж у ЄС (2016 рік). Це порівняння ставить під сумнів соціальну спрямованість держави, що пов'язана з її соціально-економічним устроєм.

Велика різниця з доступу до медичних послуг існує між містом і селом.

За відсутності страхової медицини витрати населення перевищують третину від загального обсягу фінансування галузі.

З іншого боку, автор наголошує на тому, що кількість лікарів і ліжко-місць, що припадають на душу населення у нас значно вищий, ніж на Заході. На нашу думку, таке порівняння некоректне, оскільки в Україні значно більше хворих на душу населення, низька мобільність людей, обмаль сучасного медичного обладнання, підвищені ціни на ліки тощо. Відкритої статистики, яка б враховувала цей факт, не існує.

Питання управління ризиками у сфері охорони здоров'я автор зводить до впровадження страхової медицини. Можна погодитися з цією пропозицією, однак питання віднесення її до управління ризиками залишилося поза увагою автора.

Ще один дослідник, Т.В. Шельпякова, акцентує увагу на неналежному наданні медичної допомоги, як ризику, притаманному медичній галузі (відсутність матеріальної зацікавленості, низька кваліфікація, халатність, людські помилки, відсутність необхідних лікувальних засобів, навмисна шкода тощо) [263]. У якості оптимізації ризиків автор також пропонує страхування. Однак в даному випадку страхування розглядається ширше, ніж у попереднього автора: не тільки страхування витрат пацієнта, але й страхування професійних ризиків медичного персоналу і майнових ризиків медичних установ[264].

Таким чином, аналіз показав, що питання ризик-менеджменту у сфері охорони здоров'я зводиться до порівняння нашої системи із західною і рекомендацій щодо впровадження страхування. Залишається відкритим питання щодо управління ризиками в медичних закладах.

Менеджмент ризиків у сфері охорони правопорядку.

Наявність ризиків кримінального бізнесу – особливості поточного часу. Характерними ознаками його є масштабність, безкарність, захищеність з боку держави. Злочинні формування контролюють цілі регіони. Злочинність проникла в усі сфери економічної діяльності, включаючи критичні для життя людини, зокрема у медицину, виробництво

продуктів харчування, виробництво ліків тощо. Значна частина національної економіки знаходиться в тіні, не сплачує податки. На міжнародному рівні кримінал становить: торгівлю людьми, людськими органами; наркобізнес; незаконну торгівлю зброєю; підробку побутових товарів; рейдерство; екологічні злочини; фінансові злочини тощо.

Мінімізувати ці ризики можливо трансформацією соціального устрою, що відбудеться з часом у результаті розвитку економічних відносин.

Для органів правопорядку соціальний ризик-менеджмент становить основну діяльність. Тому там недоречні виокремлені підрозділи управління ризиками. Традиційними є й способи управління ризиками.

Яскравим прикладом оптимізації ризиків може слугувати ситуація, коли поліція свідомо відмовляється від повної ліквідації географічно локалізованого спеціалізованого кримінального угруповання. Причина цього пов'язана з об'єктивними законами поширення криміналу: за повної ліквідації угруповання злочинність не зникає (як інфекційна хвороба), а, навпаки, розповсюджується по іншим містам. Отже, замість одного осередку злочинності у разі непередуманих дій поліції з'являються декілька.

Наведений приклад доводить, що управління ризиками недоцільно зводити до їх мінімізації. Необхідний більш складний підхід – оптимізація. Проста мінімізація ризику завжди призводить до виникнення іншого ризику, котрий може становити більшу загрозу, ніж попередній.

Одночасно цей приклад показує, що управління соціальними ризиками не є щось кардинально нове. Дійсна новація полягає у застосуванні ризик-менеджменту в тих сферах, де його досі не застосовували.

Нашу думку підтверджує робота «Методологія оцінки корупційних ризиків у діяльності ДП НАЕК «Енергоатом» та рекомендації для їх усунення» [265], що стосується не профільної установи правопорядку, а

цивільної організації. Йдеться про ризики корупції, яка може відбуватися за нецільового використання державних коштів. «Методологія» наголошує: «Системна робота з виявлення корупційних ризиків у Компанії здійснюється з метою зменшення проявів корупції та її наслідків через реалізацію нормативно-правових, організаційних та інших заходів. Управління корупційними ризиками – це визначення та відбір найбільш ефективних заходів протидії та запобігання корупційним правопорушенням...». Рекомендовані заходи стосуються другорядних працівників, які не мають здійснювати протиправних дій без погодження з керівництвом компанії. Тобто документ оминає основні ризики, пов'язані з профілактикою корупції на державному підприємстві.

Менеджмент соціальних ризиків в екологічній сфері.

До екологічних ризиків зазвичай відносять негативні явища, пов'язані з життєдіяльністю людини (знищення лісів, виснаження ґрунту, забруднення навколишнього середовища тощо). Як визнають фахівці, ризик надзвичайних ситуацій в Україні вищий, ніж у Західних країнах, хоча обсяги виробництва і щільність капіталу на одиницю площі значно нижчі. Третина виробництв вважається потенційно небезпечними.

На даний час характерна тенденція: темпи зростання витрат на попередження катастроф, аварій, неврожаїв тощо, їх локалізацію і подолання наслідків почали випереджати темпи економічного розвитку світу взагалі і України зокрема.

Серед розмаїття екологічних ризиків можна виділити:

- ерозії чорноземів;
- забруднення ріллі;
- негативний вплив на якість сільськогосподарської продукції;
- екологічно-залежні умови і продуктивність праці на селі;
- посухи, повені, ожеледі, інші кліматичні негаразди; численні геологічні явища – зсуви ґрунту тощо;

- забруднення навколишнього середовища промисловими і побутовими відходами;

- негативні наслідки вирубки лісів.

Окремим рядком у зрізі екологічних ризиків постають проблеми подальшого розвитку вугільної галузі. Нарощування обсягів добування і використання вугілля пов'язане з подальшим нарощуванням відвалів, викидів вуглецю і попелу тощо. Відносно велика собівартість продукції (як природного походження, так і пов'язана з технічним відставанням галузі) і численні жертви орієнтують споживачів на імпорт вугілля з Білорусі, Польщі, Росії і, навіть, далеких закордонних країн.

Вітчизняні вугільні шахти працюють в умовах постійної невивплати заробітної плати відповідного рівня, мінімальних витрат на техніку безпеки, відсутності витрат на екологічну безпеку. Професійні хвороби, каліцтва і смерті шахтарів майже взагалі знаходяться поза увагою держави.

Черговим ризиком для існування вугільної промисловості, переважна частка якої працює на електроенергетичний комплекс, постане загроза зупинки теплових електростанцій, які мають вичерпати свій ресурс у наступні 10–15 років, а то й раніше.

Слід зазначити, що політика економічного і правового примусу підприємств зменшувати відходи виробництва ніде в світі не дає очікуваних результатів. Раціональним кроком у цьому напрямі має стати створення високоприбуткових підприємств-утилізаторів (рекультиваторів) і підприємств-очишувачів (що займаються очищенням викидів, знищенням і захороненням відходів). Для вирішення будь-яких технічних питань потрібна дешева енергія у великих обсягах (якої в світі не вистачає), а для подолання екологічної кризи техногенного походження необхідна «екологічно чиста» енергія, що не забруднює екосистему викидами тепла, вуглецю, аерозолів, не становить загрози рибальству, земле- і водокористуванню тощо. На сьогодні відомі тільки три джерела такої енергії: сонячна, вітрова і припливів. Розвитку цих способів виробництва

енергії заважає, перш за все, відсутність «екологічно чистих» акумуляторів енергії.

Зважаючи на вищезазначене, усі надлишки енергії в країні мають бути спрямовані на запобігання екологічній кризі. З цих міркувань, експортування надлишкової електроенергії – це вимушений крок через відсутність в Україні екозберігаючої індустрії (підприємств з утилізації чи очищення відходів, профінансованих програм інтенсифікації висадження лісів, дехімізації сільського господарства і харчової промисловості тощо).

Менеджмент соціальних ризиків в екологічній сфері відображено в значній кількості наукових праць, у яких розглядаються різні боки управління екологічними ризиками. Зміст управління ризиками небезпечних явищ має включати [173]:

- зонування території за ступенем небезпеки;
- складання карт ризику;
- організація господарського освоєння території з урахуванням ризику;
- моніторинг небезпечних явищ;
- навчання і вчасне інформування населення;
- спорудження захисних засобів;
- оперативна протидія небезпечному явищу.

З метою зменшення наслідків від прояву природних катастроф в Україні на державному і регіональному рівнях складають прогнози ризиків від землетрусів, повеней і паводків, які включають регіональні цільові програми із захисту земель і населених пунктів від негативного впливу екологічних факторів природного, а також і техногенного характеру. Міжнародний досвід показує, що витрати на прогнозування й забезпечення готовності до природних явищ катастрофічного характеру майже в 15 разів менше, ніж витрати на ліквідацію наслідків. Однак в Україні на перше місце у скороченні наслідків від прояву ризиків ставлять підготовленість населення і наявність протидій. Такий підхід пояснюється низькими

можливостями країни щодо масштабного фінансування запобіжних заходів.

Взагалі, як зазначається у роботі Н. Маєвської, масштаби наслідків екологічних ризиків залежать від економічного стану держави. На відсталі країни припадає 88 % загиблих і 92 % потерпілих, що в 5,8 разів більше, ніж у країнах з середнім доходом, і в 45,2 рази більше, ніж у країнах з високим рівнем доходу [173]. Слід зазначити, що в даному випадку складно відокремити причину від наслідків: низький рівень доходу є причиною масштабних екологічних негараздів, або, навпаки, природні екологічні ризики ускладнюють цим країнам економічний розвиток.

Проте на сьогодні існує позиція, що держава не приділяє достатньо уваги екологічному ризику. Наразі зростає усвідомлення того факту, що збільшення коштів, витрачених на контроль довкілля, не забезпечує їх ефективного використання самого по собі.

Особливості екологічного ризик-менеджменту пов'язані з реноваційною кризою, що відбувається у сучасній Україні. За кризових умов складно протистояти екологічним негараздам техногенного походження у повній мірі. Тому доцільним мав би бути підхід, який спричинив би досягнення менших масштабів, які, однак, були б реальним кроком уперед.

Однак оптимізація соціальних ризиків, особливо в екологічній сфері, сама є ризиковою ситуацією.

Людські життя можна оцінити з двох точок зору: з етичної і економічної. Перша оцінка – суто суб'єктивна, друга – об'єктивна. Однак економічний підхід прийнято вважати аморальним, що насправді позбавляє людей можливості приймати об'єктивні рішення. Якби при будівництві ЧАЕС оцінювали людське життя з економічної точки зору, то стало б зрозумілим, що проектна вартість будівництва має бути вищою за сумарний дохід від експлуатації споруди, це по-перше. А по-друге, у бюджеті країни взагалі не вистачило б коштів на таке будівництво. Тобто

будівництво чисто з економічної точки зору було б і недоцільно, і неможливо. Таким чином, економіка не суперечить моралі, а підтримує її.

Зазначимо, що розрахована в свій час, так звана апіорна ймовірність виникнення катастрофи, на кшталт Чорнобильської, складала один випадок на десять мільйонів років. З математичної точки зору це має означати, що така аварія в рівній мірі може статися, як через 10 мільйонів років і більше, так і на другий день. Тобто сама можливість настання ризику, незалежно від її кількісної оцінки, має спонукати на готовність боротьби з наслідками. Однак таку малу величину прийнято (чомусь) трактувати, як неможливість аварії, або таку можливість, якою слід нехтувати.

Така думка притаманна більшості науковців (переважно математикам). Але існує і протилежний погляд, який зводиться до парадигми: «Все залежить від того, як рахувати».

Для того, щоб нехтувати ризиком атомного вибуху на законній підставі, ймовірність його настання була фальсифікована (аварії на атомних електростанціях по всьому світу відбувалися неодноразово і відбуваються зараз). При прийнятті рішення щодо будівництва влада нехтувала не тільки життям людей (моральний критерій), вона нехтувала їх працею і економічними ресурсами народу.

Але чи поліпшилися методи управління ризиками після Чорнобильської катастрофи? На це питання немає відповіді. Так, після Чорнобиля лише Австрія, Нідерланди і Італія відмовилися від ядерної енергетики. Катастрофа, що відбулася в Фукусімі, взагалі не вплинула на стратегію будівництва атомних електростанцій. Все це свідчить про те, що на практиці спосіб прийняття рішень мало пов'язаний з теорією ризиків. Тобто проблема не в методі управління і не в компетенції фахівців, а в непереборних соціальних суперечностях.

Відносно новим і одночасно доволі поширеним напрямком у методах оптимізації екологічних ризиків техногенного походження виступає їх страхування. В Україні екологічне страхування вважається обов'язковим.

Таким чином, дослідження проблем соціального ризик-менеджменту в екологічній сфері, дозволило дійти висновку, що в Україні він здійснюється на державному рівні. При цьому залишається ряд невирішених теоретичних та практичних питань, що вимагають більш ґрунтовного дослідження.

Висновки до розділу 4

1. Прояви соціальних ризиків значною мірою визначаються подіями, що відбуваються в світі, зокрема посиленням глобалізаційних тенденцій. Ознаками глобалізації є перерозподіл світового багатства і поглиблення диференціації країн світу за економічним потенціалом. При цьому Україна опинилася серед країн з підвищеним ризиком стати економічним і соціальним аутсайдером. У цьому контексті розглянуто головні ризики оборонної безпеки країни і з'ясована можливість підйому економіки за рахунок бюджетного фінансування оборонної промисловості. Встановлено, що цей захід, внаслідок якого скорочується рівень соціальної допомоги, зменшується державна допомога виробникам сільськогосподарської продукції тощо, також не завжди має очікувані результати.

Соціальні ризики так чи інакше притаманні більшості країн глобалізованого світу. Однак на теренах України вони мають свою особливість, пов'язану із напівфеодальним соціальним устроєм держави, як і інших країн радянського простору. Крім того, соціальні ризики обтяжуються слабким економічним станом держави, що стримує її соціальний і економічний розвиток.

2. Суттєвим недоліком сучасної соціальної політики є відсутність чіткої стратегії її реформування, пов'язаної з реальними економічними

можливостями країни. Встановлено найбільш важливі та актуальні проблеми соціальної політики в Україні, які є загрозливими для економіки у цілому і, особливо, для соціальної сфери. Серед них: несприятлива ситуація на ринку праці, погіршення статевовікової структури населення, нестача коштів на соціальні потреби, занадто низька заробітна плата і доходи населення, загрозлива бідність населення, кризовий стан в економіці, наслідки військових дій на сході України, загрозлива міграція молоді й висококваліфікованих спеціалістів, ризикована банківська система, погіршення правопорядку тощо.

Значна складова у вирішенні вказаних проблем залежить від соціальної політики, оскільки її ефективність не тільки сприяє зростанню добробуту населення, а і є найважливішим фактором економічного зростання. Високий рівень соціального добробуту, створення сприятливих умов у соціальній сфері стає стимулом для мотивації населення до продуктивної праці, до подальшого вдосконалення економічної політики і, в кінцевому рахунку – до зростання економіки. Отже, лише ефективна соціальна політика сприятиме подоланню накопичених проблем в економіці країни.

3. Перспективними завданнями соціальної політики мають бути: боротьба з корупцією; боротьба з бідністю; запобігання надмірній диференціації доходів населення; оптимізація витрат на соціальні цілі у складі ВВП країни; спрямування соціальної політики на економічне зростання економіки.

Виникнення та рівень впливу соціальних ризиків вирішальною мірою залежать від чинної системи соціальної політики, змісту її основних категорій та спроможності держави виконувати її основні вимоги. Рішення у сфері соціальної політики майже завжди є потенційними джерелами ризиків.

4. Аналіз і систематизація сутнісних складових основних категорій соціальної політики доповнює її теоретичну основу і, разом з цим, створює

практичну базу для органів влади у процесі підготовки і реалізації управлінських рішень. Чітке формулювання основних категорій соціальної політики дозволить уникнути багатьох ризиків у відносинах суб'єктів формування і реалізації економічної політики і різних верств населення.

У контексті соціального захисту соціальну політику слід розглядати не лише за видами соціальних ризиків, а й за сферами діяльності і рівнями їх виникнення. Аналіз за сферами діяльності дозволяє сконцентрувати увагу і ресурси у відповідних галузях економіки, а за рівнями суб'єктів – уможливорює розроблення заходів економічної політики і прийняття відповідних рішень за умови відповідальності за їх якість.

Систематизація й уточнення складових компонентів основних категорій соціальної політики, враховуючи сучасний стан досліджень у цьому напрямі, необхідні як з теоретичного боку вирішення цієї проблеми, так і з позиції практичної побудови системи управління ризиками. Доповнення й уточнення сутності компонентів таких категорій соціальної політики, як мета і завдання, функції і принципи побудови, сфери та рівні політики, методи і форми реалізації сприятиме цілеспрямованому розробленню заходів управління соціальними ризиками.

5. Сучасними тенденціями, що визначають розвиток демографічної ситуації в Україні, є стрімке скорочення чисельності населення, падіння народжуваності та смертності, збільшення тривалості та якості життя. У свою чергу, це призводить до поступового постаріння населення, зменшення частки осіб молодшого та працездатного віку, що обумовлює ризик виникнення дефіциту робочої сили.

Особливо болючою проблемою для України є еміграція кваліфікованих працівників. Встановлено розбіжність даних офіційної статистики, що показують позитивне сальдо зовнішньої міграції, та даних з інших джерел. Такі розбіжності в оцінках міграційних потоків зумовлені як відмінностями у визначенні поняття «мігрант», так і різними методами збору даних. Визначальними чинниками впливу на зовнішню міграцію

українських громадян є економічні: низький рівень заробітної плати, низький рівень життя населення, диспропорції економічного розвитку регіонів, економічна нестабільність, високий рівень безробіття, дисбаланс між попитом й пропозицією на ринку праці. Крім цього, спонукальними чинниками визнано: політичні (відсутність ефективних державних інструментів міграційної політики в державі, низький рівень демократії, політична нестабільність, високий рівень корупції, військові конфлікти); соціальні (застаріла система освіти, недосконала система охорони здоров'я, відсутність можливостей для професійного зростання); екологічні (загрозлива екологічна ситуація, низька якість питної води та харчування) та глобалізаційні (збільшення можливостей переміщення, високий рівень розвитку зв'язку та інформатизації, наявність національного осередку (діаспори) в приймаючих країнах).

В умовах погіршення можливостей зайнятості та скорочення реальних доходів населення в Україні можлива подальша активізація зовнішніх трудових міграцій. Тому державна політика щодо нових трудових мігрантів має бути спрямована на запобігання перетворенню циркулярної трудової міграції на еміграцію, яка призводить до безповоротної втрати населення.

6. Вирішення багатьох проблем соціальної політики пов'язане з фінансуванням соціальної сфери, а зниження ризикованості заходів майже повністю залежить від зростання економіки, оскільки лише стійкий і тривалий її розвиток забезпечить можливості держави та інших інституцій спрямовувати необхідну частину коштів на соціальні потреби.

У більшості видів діяльності, що традиційно входять до соціальної сфери, сучасні методи управління ризиками не впроваджуються. Наукові публікації з цих питань мають не дослідницький, а винятково нормативний характер. Зокрема, питання управління ризиками в демографічній сфері розроблені досить слабо, хоча деякі дослідження у цьому напрямі ведуться. Питання управління зайнятістю в Україні також майже не

розроблене, а виявлені методи спрямовані переважно на збагачення власників підприємств. Схоже становище з управління соціальними ризиками у сфері бізнесу, в житлово-комунальній сфері та у сфері освіти. У сфері охорони здоров'я дослідження ризик-менеджменту зводяться до порівняння вітчизняної системи із західною та розробки рекомендацій щодо впровадження страхування.

Дослідження проблем соціального ризик-менеджменту показало, що на державному рівні він упроваджується в екологічній сфері, хоча й існують деякі невирішені теоретичні та практичні питання, та у сфері соціального забезпечення. Однак щодо комерційних установ, наукові роботи з питань управління ризиками також мають переважно нормативний, аніж дослідницький характер.

Результати досліджень, викладені у цьому розділі, опубліковано у роботах [214; 217; 219; 256; 264; 366] за списком використаних джерел.

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНЕ І ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ ЯК ГОЛОВНІ ІНСТРУМЕНТИ (МОДЕЛІ) СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

5.1. Соціальне страхування як основна модель менеджменту соціальних ризиків

Формування національних систем соціального страхування було пов'язане із становленням індустріальної моделі розвитку і появою нових проблем у соціально-трудових відносинах суспільства. Виникла нагальна потреба в організації ефективних систем захисту найманих робітників від соціальних ризиків втрати заробітної плати, у зв'язку з нещасним випадком на виробництві, хворобами, старістю, інвалідністю, втратою годувальника, безробіттям. Отже, головне функціональне призначення системи соціального страхування це протидія соціальним ризикам.

Історія створення інституту соціального захисту працюючих і, зокрема, соціального страхування, налічує понад 130 років (за матеріалами [266, 267]). Вона бере початок з Німеччини, де протягом 1883–1889 років було прийнято низку законів про організацію державного соціального страхування робітників [268]. Цей приклад досить швидко поширився спочатку в багатьох західних країнах, а потім і в усьому світі. Зараз майже повсюдно в тій чи іншій формі існує державна система соціального страхування.

Згідно з [269], на Заході існує декілька теорій щодо виникнення і сутності соціального захисту взагалі і соціального страхування зокрема. Це теорія:

- руйнівного впливу капіталізму;
- політичної легітимності;
- прагнення до розкоші (закон Вагнера);
- демографічної неоднорідності;
- Левіафана, запропонована Т. Гоббсом.

Теорія руйнівного впливу капіталізму виходить з того, що соціальне страхування є захисною функцією суспільства як відгук на економічну нестабільність, породжену капіталістичними відносинами. Що стосується моменту виникнення соціального страхування, теорія суперечить історичним відомостям. Адже страхування відоме з давніх часів. Що стосується нестабільності, вона є породженням стрімкого розвитку, притаманного буржуазному суспільству.

За теорією політичної легітимності, соціальне страхування є методом боротьби держави проти робітничого руху, проти інакомислення взагалі. Отже, соціальне страхування, згідно з нею, має бути характерне насамперед для держав з автократичним режимом. Ця теорія посилається на заяви ідеолога обов'язкового державного страхування Отто фон Бісмарка. Справді, намірами Бісмарка було в такий спосіб пом'якшити соціалістичні антибуржуазні настрої в суспільстві. Однак, як відомо, наслідки завжди відрізняються від мети, вони завжди ширші, ніж задуми суб'єкта дій. Саме тому таке пояснення некоректне. Антиприклад – Іспанія, Греція і Португалія, де соціальне страхування почало розвиватися лише після краху автократичних режимів.

Закон Вагнера проголошує, що темпи зростання державних витрат (у тому числі на соціальне страхування) перевищують темпи зростання економіки. Інакше кажучи, частка держави у ВВП має з часом зростати. Взагалі-то це не зовсім закон, а висновок із декількох інших законів-пояснень. Зростання витрат, згідно з теорією, обумовлене зростом необхідністю:

- 1) забезпечити правопорядок;
- 2) фінансувати приватні підприємства з метою їх прискореного зростання (асигнування в науку, венчурні підприємства тощо);
- 3) обслуговувати зростаючий зовнішній борг;
- 4) забезпечити відповідний розвиток системи соціального захисту.

Незалежно від того, наскільки пояснення Вагнера є слушними (довільними або помилковими), цей закон залишився не підкріпленим статистично. Зокрема, частка страхових витрат у різних високорозвинених державах вельми варіабельна і коливається від 6 до 17 % від ВВП. При цьому в країнах з великим доходом відсотки часто менші, ніж у країнах з низьким доходом. Суперечить «закону» й економічна динаміка. Наприклад, при стрімкому зростанні ВВП у Ірландії і Новій Зеландії частка страхових витрат держави у ВВП знижувалася тощо.

За теорією демографічної неоднорідності, соціальний захист повільніше впроваджується в країнах з національною, релігійною, лінгвістичною різноманітністю. Ця теорія була розроблена, на нашу думку, з політичних міркувань, щоб «пояснити», чому в США (а також у Швейцарії) соціальний захист на державному рівні було впроваджено пізніше, ніж у Німеччині та багатьох країнах Західної Європи.

Так звана теорія Левіафана була запропонована ще Т. Гоббсом (1588–1679 рр.). Для Гоббса держава споріднена з біблейським чудовиськом Левіафаном. Зміст теорії полягає в наступному, що ведення війни потребує додаткових витрат. Тому під час війни збільшуються податки, а після її закінчення податки не зменшують, але спрямовують їх на соціальний захист. З іншого боку, ведення війни потребує здорових солдатів. Саме для цього запроваджують медичне страхування.

Теорія набуває зовсім іншого сенсу, коли стосується пенсійного забезпечення. Її зміст зводиться до того, що з феноменом старіння населення частка виборців-пенсіонерів зростає; отже, мають зростати і пенсійні витрати держави.

Як бачимо, теорія хибує на непослідовність. Однак фахівці наголошують, що вона виправдала себе, зокрема, під час Бурської війни 1911 року (запровадження медичного страхування у Великій Британії) і під час японсько-китайської війни 1927 року (запровадження медичного страхування в Японії). При цьому наголосимо, що для протилежної

сторони військового конфлікту – ПАР і Китаю – ця теорія підтвердження не мала.

Всі вище перелічені теорії вирішують філософське питання: «Допомога бідним і нужденним – це самоціль чи засіб для чогось іншого»? Відповідь має бути однозначною: «І те, і інше – в природі людини». Інша річ, що вектори обох прагнень можуть як збігатися, так і бути протилежними. Все залежить від економічних, політичних, соціальних, культурологічних та інших обставин.

Незважаючи на розбіжність у поглядах науковців щодо теоретичного підґрунтя соціального захисту і соціального страхування, варто констатувати, що введення соціального страхування в кінці ХІХ ст. в Німеччині, а в наступні 50 років і в більшості промислово розвинених країн дозволило створити високоефективні страхові системи соціального захисту населення, які задовольняли потреби працівників у захисті від наслідків соціальних ризиків старості, інвалідності, хвороб, безробіття, тобто всього того, що пов'язано з матеріальною незабезпеченістю людей.

Сучасні проблеми соціального страхування широко висвітлюються вітчизняними та іноземними вченими [7; 17; 266; 205; 270; 271; 272 та ін.]. У цих роботах розкрито теоретичні основи і механізм практичної реалізації методів соціального страхування. Роботи вчених можна умовно поділити на теоретичні дослідження і опис практики функціонування системи соціального захисту загалом і страхової системи зокрема. Так, питання соціальної допомоги висвітлюють П. Тархов та ін. [273]. Принципи і види загальнообов'язкового державного соціального страхування висвітлені в роботі [274] і нормативно-правових актах України. Теорією обов'язкового державного страхування розглядав О. Коваль [275]. Питанням, пов'язаним із впровадженням в Україні єдиного соціального внеску, займався П. Боровик [276]. Питанню страхової статистики присвячена дисертація М. Горної [277].

Зазначені наукові праці мають важливе теоретичне і прикладне значення, але не розглядають проблематику організації і функціонування системи соціального страхування в контексті ефективності її впливу на регулювання соціальних ризиків.

Соціальне страхування – система гарантованого матеріального забезпечення громадян у страхових випадках за рахунок коштів спеціальних фондів, що акумулюються державою або страховою компанією з внесків страховиків.

Соціальне страхування(з соціальних позицій) є формою захисту робітників, що дозволяє у випадках настання соціальних ризиків компенсувати їм втрату доходу, зберегти необхідні стандарти рівня і якості життя, а відповідно, і соціальний статус. Воно призначається виключно для населення, яке перебуває в певних відносинах з державою або спеціалізованими приватними компаніями. Одержувачами страхових виплат можуть бути лише ті громадяни, котрі робили (або за них робили) страхові внески.

Зазначимо, що факторами, які суттєво впливають на розвиток цього інституту соціального захисту насамперед є:

- рівень розвитку економіки;
- демографічна ситуація;
- обсяги фінансів, що виділяються на соціальне страхування.

Залежно від зміни цих факторів змінюються й умови життєдіяльності людини (умови праці, якість житла, якість освіти і медичної допомоги, умови відпочинку тощо).

Необхідність соціального страхування обумовлена такими причинами [278]:

- наявністю осіб, які з огляду на певні обставини не беруть участі у суспільно-корисній праці, тобто не можуть за рахунок заробітної плати виживати або підтримувати мінімальний життєвий рівень;

– наявністю громадян, що є працездатними, але не мають можливості працювати.

Отже, соціальне страхування безпосередньо пов'язано з соціальними ризиками, а його основне завдання – мінімізувати їх негативні наслідки (шляхом надання грошової компенсації потерпілим фізичним і юридичним особам) і, за можливістю, запобігти їх появі.

Основою системи страхування є збирання і акумулювання коштів застрахованих осіб та виплату їх окремим застрахованим особам у разі настання страхового випадку. При цьому враховується різниця в імовірності настання ризиків для страхової компанії і для окремої особи. Оскільки страховий фонд має справу одразу з великою кількістю ризиків, то, згідно із законом великих чисел [278], імовірність їх настання є стійкою у часі величиною. Це дозволяє розрахувати величину страхових внесків і дохід страхової інституції.

Навпаки, кожний окремий клієнт має справу з обмеженою кількістю ризиків. Отже, для окремого клієнта довірча ймовірність низька, тому ймовірність настання ризиків є величиною невизначеною. Це означає, що з одним клієнтом нещасні випадки можуть виникати часто, а з іншим – рідко. Якби не дія закону великих чисел, ризики розподілялися б рівномірно серед клієнтів, кожний із них міг би накопичувати гроші самостійно.

Зазначимо, що саме через нерівномірний розподіл ризиків зазвичай банкрутують малі страхові фірми. На цю обставину першим звернув увагу Даніель Бернуллі у XVIII ст. [103]. Однак при спробі вирішити завдання Бернуллі не скористався законом, винайденим його родичем Якобом, а зробив припущення, що вигідність або не вигідність страхування залежить від розміру багатства певного клієнта: одна й та сама втрата має різну цінність для багатого і бідного клієнта.

Будь-який негаразд, що може трапитись у майбутньому, для окремої людини становить страховий випадок. Навпаки, для страхових фондів це

безперервний акт управління ризиками. Адже ризики погіршення соціального становища людини виникають не тільки внаслідок надзвичайних ситуацій, але завжди присутні в звичайних умовах існування суспільства. Страхові агентства безперервно отримують кошти і безперервно виплачують їх; держава безперервно стягує страхові внески і здійснює страхові виплати; також безперервно будують греблі, вирощують ліси, накопичують продовольчі запаси, лікують тощо.

Контингент здорових і працевлаштованих осіб зараз платить за те, щоб покрити витрати на охорону здоров'я та інші життєві потреби тих, хто тимчасово непрацездатний внаслідок хвороби або припинив роботу внаслідок інвалідності, вагітності, догляду за дитиною тощо.

Аналіз поширених методів управління ризиками в сфері соціального захисту населення дозволяє виокремити комплекс атрибутів, притаманних саме страхуванню. До них потрібно віднести:

- 1) грошову форму відносин між страхувальниками і страховиками. (Страховики – це фінансові установи);
- 2) цільовий спосіб збирання і накопичення внесків, тобто окремо на кожний вид ризиків;
- 3) виплату страхової суми (за потреби) персонально тим особам, які робили внески в страхові фонди або за яких робили внески треті особи;
- 4) виплату страхової суми тільки в страховому випадку, який відповідає меті страхування;
- 5) вимогу, за якої виплату за певною категорією ризиків здійснюють саме з того фонду накопичення, який склався з внесків відповідної категорії осіб;
- 6) вимогу, за якої централізоване накопичення внесків роблять тільки по тих категоріях ризиків, які підкоряються закону великих чисел, що дозволяє постраждалій особі отримати грошову допомогу в сумі, що перевищує суму її внесків, не знижуючи при цьому стійкості системи страхування;

7) вимогу, за якої постраждалим громадянам у сукупності повертають все, але не більше того, що раніше було вилучено. За відсутності страхового випадку страхові внески застрахованій особі (страхувальнику) не повертаються ні повністю, ні частково;

8) вимогу, за якої відносини між страхувальниками і страховиками створюються добровільно.

Зазначимо, що поданий теоретичний (ідеальний) перелік атрибутів одночасно є і визначенням страхових відносин як таких. Але економіка не належить до категорії точних наук. Отже, не існує і не може існувати жодної вимоги, яка б на практиці не порушувалася з тих чи інших причин.

Наприклад, нечітко виконується пункт 5. Страхові фонди зазвичай багатоцільові, отже, накопичення різноцільових внесків в них здійснюється не за окремими видами страхування, а на загал.

Принцип так званого єдиного внеску, що впроваджений у системі обов'язкового державного страхування, порушує пункт 2.

У системі обов'язкового державного страхування не виконується пункт 8. Особливість державного страхування (на відміну від інших форм соціального захисту) полягає в тому, що внески сплачує не застрахована особа, а її роботодавець. При цьому обсяг внесків обраховується пропорційно фонду заробітної плати. Слід зазначити, що з боку роботодавців (бізнесу) і робітників існує активна протидія обов'язковому державному страхуванню. Для мінімізації страхових внесків зазвичай практикують відхід у тінь, аутсорсинг, аутстафінг та лізинг персоналу (так зване запозичення праці).

Таким чином, невпевненість у майбутньому є головним чинником поповнення страхових фондів – інституту управління соціальними ризиками[280].

Страхові фонди (державні і приватні) виконують чотири функції:

1) соціальний захист. У межах цієї функції здійснюється частковий перерозподіл між страхувальниками на користь тих, хто явно потребує

допомоги. Ця функція віддзеркалює головне призначення страхування – зменшення наслідків ризику. При цьому внески учасників не є єдиним джерелом наповнення дохідної частини системи соціального страхування. До альтернативних джерел зазвичай відносять додаткове бюджетне фінансування; інвестиційний дохід; дохід від застосування заходів примусу (штрафи, пені); благодійні внески тощо;

2) інвестування економіки. Джерелом інвестування стають тимчасово вільні страхові резерви. Інвестування здійснюють шляхом придбання цінних паперів, депозитних вкладів у банки тощо. Обсяг страхових інвестицій, здійснених в світовому масштабі страховими фондами, перевищує 24 трлн дол. США. Вже у другій половині ХХ ст. в країнах з розвинутою системою страхування дохід від інвестування став переважати над доходом, отриманим від страхової діяльності. Однак наведені дані суперечливі. За іншими відомостями, страховий сектор є світовою індустрією в 7,3 трлн дол. США [281];

3) превентивна функція. Попередження страхових випадків шляхом зменшення страхового ризику (наприклад, фінансування протипожежних заходів тощо);

4) накопичення і зберігання. Реалізується через особисте страхування і передбачає акумуляцію внесків страхувальника на персональному рахунку в страховому фонді на кшталт банківських депозитів. Ця функція виконується фондами при деяких видах страхування, наприклад «страхування дожиття» тощо. (Зауважимо, що «зберігання» коштів відбувається тільки у вигляді запису на певному рахунку. Насправді кошти безперервно обертаються, а виплату здійснюють з поточних залишків, яких не буває багато).

Розподілення страхових понять на дві протилежні категорії – об'єкти і суб'єкти – має різне тлумачення з філософської і правової точки зору. З філософської точки зору, суб'єктами страхування є ті, хто надає страхову послугу, тобто страховики. Об'єктами страхування виступають ті, на кого

спрямовані страхові послуги, – застраховані особи, бенефіціари. Посередниками між ними виступають платники страхових внесків – страхувальники. При цьому страхувальник може одночасно бути бенефіціаром.

У юридичній площині суб'єктами страхування виступають фізичні і юридичні особи, що беруть участь у відносинах страхування: страховики, страхувальники й бенефіціари.

Об'єктом страхування є абстрактне моральне поняття послуга, зокрема: нерухоме і рухоме майно бенефіціара; його здоров'я; життя; працездатність; цивільно-правова відповідальність; підприємницький дохід тощо. Не можуть бути об'єктами страхування майнові інтереси, пов'язані із збитками від ігор, лотерей, витратами на викуп заручників тощо[282].

Існує багато підходів до класифікації інститутів страхування, що різняться кількістю виділених ознак класифікації та ступенем їх деталізації. Найчастіше класифікують за галуззю, об'єктом страхування, характеру страхових ризиків. Узагальнення наукових джерел дозволило виділити найбільш притаманні ознаки поділу інститутів страхування (рис. 5.1.).

Рис. 5.1. Класифікація інститутів страхування за ознаками

Джерело: сформовано автором

Кожен з виділених різновидів інститутів страхування можна більш розгорнуто класифікувати за специфічними особливостями, що визначаються закріпленими у законодавствах різних країн системами страхування. Загалом система соціального страхування настільки складна, що не може бути охоплена будь-якою класифікацією і потребує більш детального розгляду.

Кожна з систем соціального страхування так або інакше поєднує державне і недержавне страхування, обов'язкове і добровільне тощо. При цьому не можна визначити, яка з систем найкраща, бо невідомі критерії оптимуму. Тому йдеться про те, чи справляється прийнята система із своїми завданнями. В Україні була історично створена так звана неоконсервативна модель (континентальна модель, модель О. фон Бісмарка), яка передбачає державно-приватну відповідальність за соціальний захист населення.

Кошти на загальнообов'язкове державне соціальне страхування «формується за рахунок накопичення грошових фондів шляхом сплати страхових внесків, а також бюджетних та інших джерел [275]. Існує чітка залежність між витратами страхувальників на фінансування системи страхування і рівнем страхових виплат, які припадають на той самий проміжок часу.

В Україні законодавством передбачені такі види загальнообов'язкового державного соціального страхування:

- у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та збільшенням витрат, зумовлених народженням чи похованням;
- від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- на випадок безробіття;
- сільськогосподарської продукції, виробленої за державної підтримки.

Найперше, що додатково стало визнаватися обставиною, яка вимагає

державної підтримки, – це народження, виховання та утримання дітей. Отже, вагітність і пологи, догляд за малолітніми дітьми, догляд за хворими дітьми, додаткові витрати на утримання, виховання та освіту дітей тощо стали визнаватися соціальними ризиками.

Метою державного страхування є не тільки безпосереднє відновлення робочої сили, а й фізичне, економічне і моральне здоров'я суспільства взагалі. (Йдеться про матеріальну підтримку непрацевдатного населення). Адже здорове суспільство – запорука соціального спокою і сталого відтворення робочої сили. При цьому інтереси роботодавців, що є платниками страхових внесків, суперечливі.

Загалом роботодавці, безумовно, зацікавлені в державному страхуванні своїх працівників. Понад те, великі компанії вважають державне страхування недостатнім і звертаються додатково до послуг приватних страхових фондів. Однак кожний окремий роботодавець розуміє, що страховий внесок зменшує можливість інвестування в розвиток підприємства, і це знижує конкурентоспроможність його бізнесу. (За нинішньої ситуації в Україні йдеться радше не про інвестиції, а про чистий прибуток, спрямований на покриття власних потреб підприємця). Тому підприємці намагаються «оптимізувати» страховий внесок послуговуючись схемами на кшталт аутсорсингу, аутстафінгу, лізингу персоналу, що дозволяє ухилятися від сплати податків.

Працівники зацікавлені в страхуванні, як і держава, однак роботодавець ставить перед кожним з них дилему: отримувати маленьку заробітну плату, з якої потрібно ще сплачувати податки, чи отримувати велику платню, яка при цьому не оподатковується. Вважається, що в складних умовах перманентної кризи 50 % робітників обирають (вимушені обирати) варіант неофіційної зайнятості.

У системі обов'язкового державного страхування перелік ризиків визначений законом. Як зменшити (оптимізувати) ризик і зменшити його наслідки – все це теж прописано в законах та інших нормативно-

правових актах.

Водночас у системі приватного страхування ці питання залишаються відкритими. Отже, ця система здається більш гнучкою і здатною оновлюватися.

Закон України «Про страхування» [283] визначає 40 видів обов'язкового страхування та 23 види добровільного страхування, допускаючи, до того ж, розширення переліку.

Основні соціальні ризики, охоплені страховою системою України:

- ризик захворювання;
- ризик виробничого травматизму;
- ризик втрати працездатності;
- ризик старості;
- ризик безробіття;
- ризик сирітства;
- ризик вдівства;
- ризик втрати годувальника;
- ризик пожежі (природної і техногенної);
- ризики техногенного походження;
- транспортний ризик;
- ризик стихійного лиха.

Кожен із перелічених напрямків складається з декількох більш вузьких [7]. Так, страхування з тимчасової втрати непрацездатності передбачає отримання соціальних послуг (грошових виплат) у таких випадках:

- захворювання загального генезу;
- догляд за хворою дитиною, дитиною-інвалідом або іншим хворим членом сім'ї;
- вагітність та пологи;
- смерть працівника;
- смерть члена сім'ї працівника;

- поховання.

Добровільне недержавне страхування розділяють на особисте і корпоративне.

Окремо в системі соціального захисту стоїть екологічне страхування юридичних осіб.

Екологічне страхування визначають як страхування відповідальності підприємств – джерел підвищеної екологічної небезпеки – щодо захисту майнових інтересів страхувальників, які постраждали внаслідок аварійного забруднення навколишнього природного середовища, а також відповідальності власників раніше забруднених природних об'єктів, які несуть потенційну екологічну загрозу.

Організаційно-адміністративне забезпечення страхової діяльності системи обов'язкового державного страхування здійснюється відповідними державними установами, які діють на підставі профільних законів. До них належать:

- 1) Фонд соціального страхування України [40], який об'єднав раніше засновані Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності і Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України;
- 2) Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття;
- 3) Пенсійний фонд України.

Існують й інші державні фонди соціального захисту, але вони не послуговуються методом страхування. Прикладом може слугувати Фонд соціального захисту інвалідів, який є неприбутковою бюджетною установою, чия діяльність спрямовується, координується та контролюється Міністерством соціальної політики України тощо.

Розподіл коштів для виплат не зовсім цільовий (як це має бути за ідеєю страхування). По-перше, внески не диференційовані за видами страхування, оскільки в Україні впроваджено єдиний соціальний внесок.

По-друге, адміністрування внеску здійснює Державна фіскальна служба, а пропорції його розподілу між державними страховими фондами встановлюються Кабінетом Міністрів.

По-третє, кожний фонд щорічно складає власний бюджет, тобто плановий документ по залученню коштів і їх перерозподілу на власний розсуд за вузькими напрямками страхування, серед них:

- 1) покриття страхових випадків;
- 2) навчання страхувальників і персоналу фонду;
- 3) адміністративні потреби;
- 4) розслідування страхових випадків;
- 5) управління майном;
- 6) наукові дослідження з питань страхування тощо.

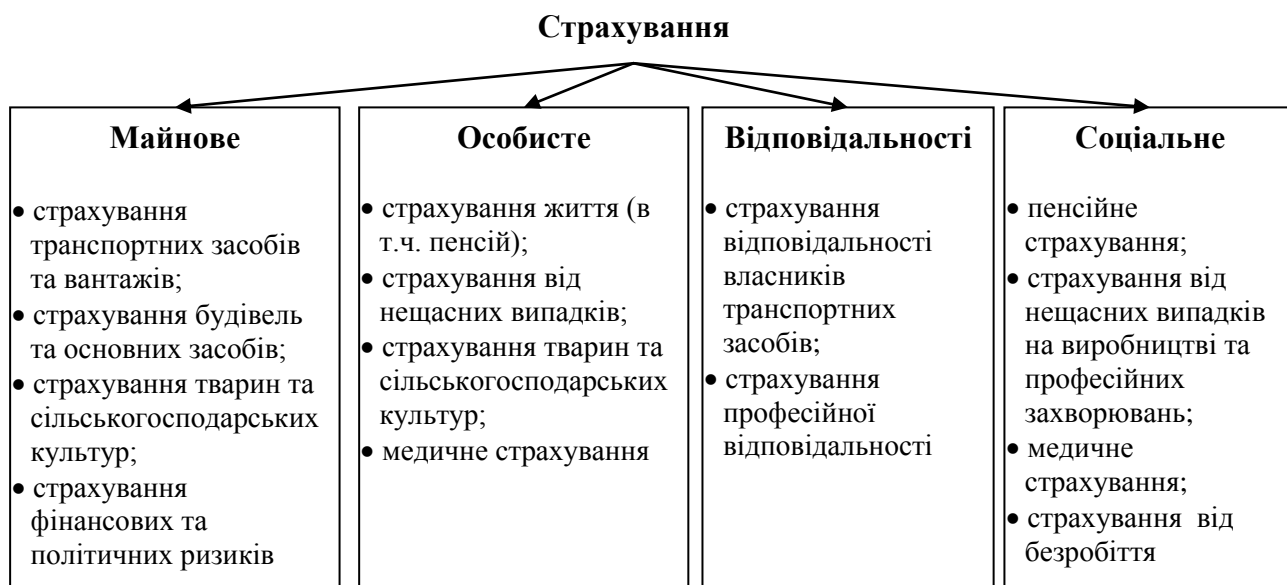
Згідно з бюджетом Фонду соціального страхування України на 2018 рік, надходження коштів (разом із залишком на початок року) мають становити 22 884,5 тис. грн, а видатки – 22 038,9 тис. грн.

Згідно з бюджетом Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття на 2018 рік, надходження коштів (разом із залишком на початок року) мають становити 13 221,0 тис. грн, а видатки – 12 062,7 тис. грн.

У той же час порівняти ці цифри з даними бюджетів минулих років безпосередньо неможливо, оскільки вони не враховують інфляцію.

Обов'язкове недержавне страхування поширюється на сферу цивільно-правової відповідальності власників наземного автотранспорту за шкоду, заподіяну третім особам [284]. Таке страхування здійснюється на підставі договорів власників автотранспортних засобів із приватними страховими компаніями – страховиками.

Працююча в Україні система страхування. Зараз вона охоплює види страхування, що показані на рис. 5.2.

Рис. 5.2. Види страхування в Україні

Джерело: [274; 286].

Але слід замітити, що законодавчо встановлений перелік допомог, послуг і матеріального забезпечення, населення України, теоретично, убезпечує від усіх соціальних негараздів і, можливо, навіть ліпше, ніж у деяких розвинених країнах. Насправді ж маємо зовсім іншу картину, бо розмір цих допомог настільки мізерний, що їх отримувачі не завжди можуть звести кінці з кінцями. Система соціального захисту в її нинішньому вигляді забезпечує нужденним лише жалюгідне існування. Тим більше, що чисельність тих, хто потребує допомоги, досить велика.

Розглянемо це на прикладі кількох видів допомог.

У таблиці 5.1 наведені дані про надання адресної натуральної та грошової допомоги суб'єктом, що надає соціальні послуги, у 2017 році.

Характерною обставиною є те, що, по-перше, допомога була надання не всім громадянам, які перебували на обліку і потребували допомоги, а лише 83 %, і, по-друге, обсяги допомоги зазвичай малі. Якщо за неофіційними оцінками чисельність переміщених осіб сягає 1,5 млн, а допомога надана лише 6 тис. осіб, то її дієвість є символічною.

Таблиця 5.1

Надання адресної натуральної та грошової допомоги суб'єктом, що надає соціальні послуги, у 2017 році

	Разом, тис. осіб	У тому числі кількість жінок, тис. осіб	Із загальної кількості проживають у сільській місцевості, тис. осіб	Надано допомогу, тис. осіб		Середній розмір допомоги одній особі, грн	
				грошову	натуральну	грошової	натуральної
Громадяни, яких виявлено та які перебували на обліку і потребували допомоги, у тому числі	605,9	427,1	296,3	84,6	419,3	1597,9	229,0
– похилого віку, особи з інвалідністю, хворі, які не мають рідних	361,0	266,8	182,3	48,2	272,5	1980,2	274,4
– з особливими умовами безоплатного обслуговування	44,0	30,8	25,2	4,4	31,5	492,7	132,7
– які перебувають у складній життєвій ситуації у зв'язку з безробіттям, стихійним лихом, катастрофою, якщо середньомісячний сукупний дохід їхніх сімей нижчий, ніж прожитковий мінімум для сім'ї	39,2	27,5	20,5	14,9	18,4	812,8	254,4
– внутрішньо переміщені особи	6,0	4,5	1,6	0,6	7,5	1476,6	125,2
– члени сімей учасників АТО	5,7	1,7	2,6	4,8	1,5	1355,0	809,1

Джерело: складено автором за [288, С.101]

Аналогічна ситуація і з допомогою сім'ям із дітьми (табл. 5.2). Так, допомога на дітей одиноким особам (матерям, удовам, удівцям, усиновителям) у 2017 році становила у середньому лише 1038,15 грн, що незіставне з фактичними потребами, Тобто, можна сказати, що хоча громадяни у разі настання ризикової ситуації отримують офіційно встановлені страхові виплати, проте допомоги найбільш нужденним повинні бути істотними.

Таблиця 5.2

**Надання органами соціального захисту окремих видів державної
допомоги сім'ям з дітьми у 2017 році**

Види допомоги	Чисельність, тис. осіб		Кількість виплат допомоги, тис.	Сума допомоги, млн грн	Середній розмір допомоги, грн
	одержувачів, яким призначено допомогу	дітей, на яких отримують допомогу станом на 01.01.2018			
Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами	195	х	206,8	353,3	1708,65
Допомога при народженні дитини	374	382,7	18730,6	21770,7	1162,30
Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку	0,8	–	250,7	31,0	123,69
Допомога на дітей одиноким особам (матерям, удовам, удівцям, усиновителям)	706,9	463,5	5538,2	5749,5	1038,15

Джерело: складено автором за [288, с. 104].

Особлива загроза у сфері соціального захисту виникла внаслідок стрімкого підвищення вартості житлово-комунальних послуг і неспроможності значної частини населення їх оплачувати. Навіть надання державою субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг не вирішує цієї проблеми. По-перше, з кожним роком зростає кількість домогосподарств, які потребують субсидій і, по-друге,

таке рішення є великим тягарем для бюджету. Так, наприклад, з 2010 по 2017 роки загальна сума призначених субсидій на оплату житлово-комунальних послуг зросла у 16,8 рази, а їхня загальна сума у 2017 році становила 3980,1 млн грн (табл. 5.3). Подовження такої тенденції чревате подальшим погіршенням соціальної ситуації в країні.

Наведені приклади свідчать про невідповідність задекларованої системи соціального захисту населення фактичному стану її реалізації. Як зазначено у [289], держава декларує у Конституції чимало соціальних гарантій, але реально жодну з них не забезпечує у повному обсязі і належним чином. Витрати на освіту й охорону здоров'я значною мірою вже перекладені на самих громадян, попри те, що рівень оплати праці у нас є одним із найнижчих у Європі.

Таблиця 5.3

Надання населенню субсидій у 2010-2017 роках

Показник	Субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг				Субсидії готівкою на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива			
	2010	2015	2016	2017	2010	2015	2016	2017
Кількість домогосподарств яким призначено субсидії, усього, тис.	1766,8	5392,9	7677,2	8809,4	327,8	617,4	839,5	811,6
Загальна сума призначених субсидій, млн грн	237,4	2346,0	5704,7	3980,1	137,4	862,2	1579,5	2264,6
Зростання кількості субсидій порівняно з 2010 роком, рази	1	9,88	24,0	16,8	1	6,3	11,5	16,5
Середній розмір призначеної субсидії, грн	134,7	435,0	743,1	451,8	419,2	1396,5	1881,5	2790,3
Зростання середнього розміру субсидій порівняно з 2010 роком, рази	1	3,2	5,5	3,4	1	3,3	4,5	7,1

Джерело: складено автором за [288, с.108].

Держава сьогодні справді не може (з огляду на нинішній соціально-економічний стан) забезпечити задекларовані і встановлені законодавчо соціальні гарантії. Відомо, що лише подальший розвиток економіки дасть можливість поступово вирішувати цю проблему.

У підсумку слід відмітити, що модернізація чинної вітчизняної системи соціального страхування має відбуватись за наступними напрямками:

- забезпечення більш тісного зв'язку між розміром страхових виплат та страхових внесків до системи соціального страхування. Такий підхід дозволить посилити страховий характер системи соціального страхування і створити механізм для мотивації застрахованих до участі у фінансуванні системи, та знизити можливість ухилення від сплати страхових внесків;

- скорочення кількості фондів соціального страхування та концентрація в них управління видами страхування. Завдяки вказаному заходу значно зменшаться витрати на утримання соціальної системи;

- збереження статусу соціальних страхових фондів як самоврядних організацій, які управляються соціальними партнерами (профспілками і роботодавцями) з одночасним посиленням функцій державного нагляду, з метою врахування інтересів всіх сторін;

- реальне відокремлення страхових коштів від Держбюджету. Для гарантій стабільності роботи фондів і збереження коштів обслуговування фондів страхування здійснювати в банківській системі, зокрема, в державних банках;

- інституційне і функціональне розмежування системи страхування на випадок безробіття та органів, які реалізують політику зайнятості (служби зайнятості); системи пенсійного страхування та системи державних допомог (доплат, надбавок і т.д.);

– легалізація трудових відносин та зменшення єдиного соціального внеску за умови збереження гарантій із страхових виплат та соціальних послуг застрахованим особам;

– максимальна орієнтація системи страхування на забезпечення громадян страховими виплатами і пов'язаними з ними соціальними послугами, оптимізація витрат на утримання робочих органів та поступове упорядкування не страхових виплат з урахуванням визначення джерел їх фінансування;

– виключення контролюючих функцій фондів соціального страхування по відношенню до платників внесків;

– підготовка інституційної бази для запровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування.

Тобто, однією з умов успішної розбудови соціальної держави в Україні є гідний рівень життя усіх громадян, особливо соціально вразливих верств населення. В умовах нових світових реалій національна система соціального страхування потребує якнайшвидшого проведення комплексних реформ у соціальній сфері. Надмірне зволікання з модернізацією системи соціального страхування може призвести до складних економічних наслідків. Потребують вдосконалення принципи та механізми всієї системи соціального захисту. Серед основних завдань реформування:

1) оптимізація використання коштів усіма фондами соціального страхування;

2) удосконалення адміністрування системи соціального страхування;

3) узгодження чинного законодавства у сфері соціального страхування з чинним бюджетним законодавством;

4) інтеграція системи соціального страхування України у міжнародну, зокрема у європейську.

Відповідно, державна соціальна політика покликана запровадити ефективні механізми підвищення рівня соціального захисту населення

зادля соціальної справедливості та задоволення соціальних потреб людей, збільшення людського потенціалу з метою підвищення конкурентоздатності країни.

Але значною мірою цьому може посприяти іноземний досвід побудови і функціонування систем соціального захисту у частині соціального страхування.

5.2. Порівняльна оцінка національної і закордонних систем страхування

Сформована система соціального страхування багато в чому визначає ефективність подолання негативних наслідків соціальних ризиків. Відповідно, виникає потреба порівняти досвід функціонування систем страхування, які діють у різних країнах і в Україні, і на цій основі визначити можливі шляхи посилення соціального захисту в нашій державі.

Досвід побудови і функціонування національної і закордонних систем страхування розглянутий у багатьох працях. Іноземний досвід страхування висвітлений у дослідженнях І. Фаахла [290], С. Грімслея [291] та ін., а вітчизняний розглянутий у роботах В. Птухи [292], М. Казмерчука [293] та ін. Особливості страхування в ісламських країнах висвітлені в роботі [294]. Усі ці роботи дають можливість визначити специфічні особливості окремих систем страхування.

У ранньому середньовіччі (X–XIII ст.) страхування мало зародкову форму, ним займалися лише цехи і гільдії купців. У XIV ст. виникло комерційне страхування, що обслуговувало морські ризики. У XVII ст. було створено перші страхові акціонерні компанії. У цей час в Англії вперше здійснили страхування від пожеж, а в наступному столітті – страхування життя. Вже у XVIII ст. в Західній Європі налічувалося біля 100 видів страхування майна і життя. Тоді ж були закладені математичні основи теорії актуарних розрахунків.

Як уже зазначалося, соціальний захист на постійній основі на

державному рівні було здійснено вперше лише в ХІХ ст. в Німеччині після об'єднання її земель. Німецький кайзер у 1881 році оприлюднив послання щодо права робітників на соціальний захист, на підставі чого рейхстаг видав три закони про соціальне страхування: у випадку захворювання, від нещасного випадку, за інвалідністю і старістю [268]. Приклад Німеччини невдовзі наслідували Австрія і Угорщина. У 1911 році Британія впровадила обов'язкове медичне страхування.

Після 1920 року обов'язкове соціальне страхування поширилось по всій Західній Європі. У США державне страхування було впроваджено лише 1935 року, коли економіка країни почала виходити із стану «великої депресії».

Нині існуючі у світі системи страхування мають значні відмінності. Йдеться переважно про обов'язкове державне страхування, тому що комерційне страхування рідко має національні риси (хіба що за обсягом обороту капіталу).

Особливості державного страхування у Великій Британії [295]. У страховий фонд сплачують, починаючи з визначеного мінімуму доходу. Якщо дохід менший за мінімальний, сплачується лише добровільний внесок. Якщо заробітна плата перевищує умовний максимум, плата становить 2 %, в інших випадках – 12 %. Єдині страхові внески покривають пенсійні виплати (3 види) і власне соціальні виплати (7 видів допомоги).

Кожний платник має особовий рахунок у страховому фонді. За найманого працівника внески здійснює роботодавець. Медичне страхування здійснюється окремо.

Особливості державного і недержавного страхування у США [296; 297]. Страхова допомога фінансується через податки на заробітну плату. Тільки громадяни, котрі є платниками внесків у програму соціального страхування, мають право отримувати страхову допомогу в страхових випадках. Однак є винятки. Так, продовольчі талони видають усім

нужденним. Страховими випадками вважають:

- старість (пенсійне забезпечення);
- інвалідність;
- втрату годувальника;
- безробіття;
- хворобу (медичне страхування молодих осіб з певними видами захворювань і пенсіонерів).

Право на отримання допомоги в рамках приватної страхової програми засноване на договорі страхування. Страховик, як правило, не має одностороннього права змінювати умови або припиняти виплати до закінчення терміну дії договору.

Навпаки, програми державного страхування зазвичай ґрунтуються на статуті страхового фонду (а не контракті). Отже, право на одержання допомоги є статутним, а не договірним. Це означає, що положення програми страхування можуть бути змінені будь-коли, якщо змінено статут. Аби цього не сталося, в США регулярно проводять прогнозні розрахунки страхових внесків і витрат на 70 років уперед.

У США одночасно діють дві медичні програми. Програма Medicare працює на умовах соціального страхування, а програма Medicaid – як соціальне забезпечення. Різниця між ними доволі істотна. Якщо при страхуванні враховують внески бенефіціара-страхувальника, то програма соціального забезпечення здійснює виплати за потреби, незважаючи на розмір внесків. Робота системи медичного страхування забезпечується мережею лікарень і окремих лікарів, котрі отримують за свої послуги грошову компенсацію від уряду.

Базова ставка податку на соціальне забезпечення в США становить 6,2 % від заробітної плати працівника. Крім того, існує збір на медичну допомогу в розмірі 1,45 % і збір на соціальне страхування у зв'язку з безробіттям у розмірі 6,2 %. Тобто загальна сума внесків у фонди соціального страхування становить 13,85 %.

Особливості державного страхування в Гібралтарі [298]. Страхова допомога фінансується через податки на заробітну плату. 10 % сплачує робітник і 20 % – роботодавець. Працюючі пенсіонери внесків не роблять, але роботодавець продовжує сплачувати страхові внески. Ті, хто працює на кількох роботах, сплачують внески за основним місцем зайнятості.

Особливості державного страхування на Кіпрі [299]. В цій країні добре представлена державна статистика в сфері соціального страхування. Цікавими є кількісні співвідношення. Так, адміністративні й операційні витрати становили в 2016 році лише 0,6 % від бюджету фонду соціального страхування. Але такі ж витрати фонду соціального страхування на медичне обслуговування ще менші і становлять 0,25 %. При цьому пенсія по старості становить 70 % від загальних соціальних виплат. Сума страхових виплат переглядається щорічно в бік збільшення. Особливим є те, що фонд соціального страхування здійснює виплати допомоги незастрахованим категоріям громадян, наприклад виплати на сирітство тощо.

Особливості державного страхування в Ірландії [300]. Тут фонд соціального страхування складається з поточного та інвестиційного рахунків, якими керують міністр з питань зайнятості і міністр фінансів відповідно. На поточний рахунок надходять внески роботодавців і найманих робітників. Ці кошти спрямовують на фінансування різних видів соціального страхування. Працівники, молодші 16 років і старші 66 років, страхових внесків не роблять. Будь-хто із доходом понад 5000 євро додатково сплачує страхові внески в розмірі 4 % від додаткових доходів (здавання в оренду, отримання дивідендів чи процентів по депозитах тощо). Рівень виплат застрахованій особі залежить від класу страхування, який, у свою чергу, залежить від рівня її заробітної плати. Інвестиційний рахунок виконує роль ощадного рахунку.

Особливості державного страхування в Ісландії [301]. Соціальне страхування в Ісландії фінансується з державного казначейства (бюджету),

який, у свою чергу, поповнюється шляхом сплати загальних податків і податків на заробітну плату, що виплачуються роботодавцями і працівниками. Всі особи, що проживають в Ісландії протягом певного часу, вважаються застрахованими Ісландською системою соціального страхування. Пенсіонери отримують додаткову допомогу в вигляді доплати за житло, доплат за користування транспортними засобами тощо.

Особливості державного і приватного страхування в ПАР [302]. У ПАР набуло розвитку як державне, так і приватне страхування. Обов'язкове державне страхування включає загальні види соціального страхування (тимчасова непрацездатність, безробіття, пологи, смерть тощо). Страхові внески сплачують роботодавці в розмірі 1 % від фонду заробітної плати. Добровільне приватне страхування передбачає медичну допомогу і страхування від дорожньо-транспортних пригод. Кожний вид страхування регулюється окремим агентством.

Особливості страхування в ісламських країнах (Такафул) [294]. Такафул – це система страхування, що базується на дотриманні норм шаріату, які, в свою чергу, спираються на тексти Корану і Суні. Незважаючи на давнє коріння (раннє середньовіччя), система страхування має цілком сучасний вигляд. Головними заборонами такафула є гарар (спекуляція), майсир (азартна гра) і таріба (лихварство).

У межах такафула страхувальники можуть претендувати на частину прибутку страховика від інвестиційної діяльності. Наприклад, у Об'єднаних Арабських Еміратах страхові компанії, які здійснюють страхування автотранспорту, використовують механізм, за яким власник автомобіля, зробивши сплату страхової премії, стає акціонером компанії та отримує частину її прибутку за підсумками року. У разі, якщо протягом дії договору страхового випадку не виникає, то при продовженні поліса частка страхувальника в капіталі компанії зростає на суму нової премії, збільшуючи можливі дивіденди. Той самий механізм, іменований аманом, застосовується при страхуванні нерухомості, життя, вантажів тощо.

Обов'язкове державне страхування в країнах шаріату не практикується.

Існуючі в світі моделі соціального захисту населення (страхові і нестрахові) можна об'єднати у кілька груп [273; 277].

Соціально-демократична модель. Її дотримуються скандинавські країни. Відповідно до цієї моделі, держава бере на себе левову частку відповідальності за соціальний захист.

Неоліберальна модель. Вона діє переважно у США та Канаді. Організацією соціального захисту займаються переважно профспілки.

Неоконсервативна модель (континентальна модель, модель О. фон Бісмарка). Засновницею цієї найбільш поширеної моделі вважають Німеччину. Вона знайшла застосування також в Австрії, Франції, Польщі і на теренах пострадянських країн. Це змішана модель, що передбачає державно-приватну відповідальність за соціальний захист населення. Державне страхування базується на справлянні страхових внесків, встановлених відповідно до страхових тарифів. Однак обов'язок щодо компенсації виробничих нещасних випадків не входить до сфери державної відповідальності, а покладається на особливі структури – неприбуткові корпорації «публічного права», які ведуть свою діяльність під контролем держави. Таким чином, ця модель поєднує принципи як державної, так і приватної форм соціального захисту.

Основні принципи моделі:

- зв'язок між рівнем соціального захисту та тривалістю професійної діяльності;
- соціальні видатки фінансуються переважно за рахунок страхових внесків роботодавців і застрахованих працівників;
- величина страхових виплат визначається насамперед величиною страхових внесків.

Для малозабезпечених членів суспільства, що не мають можливості отримувати страхові соціальні виплати (наприклад, через відсутність

страхового стажу), соціальний захист реалізується через принцип соціальної допомоги (тобто фінансується з бюджету).

Зокрема, в Німеччині діє подвійна система страхування здоров'я за участю і приватних, і державних організацій.

Модель Бевериджа впроваджена у Великій Британії і Ірландії. Головну роль у соціальному страхуванні відіграє держава. Модель спрямована на соціальний захист збіднілих верств населення. Соціальні внески збирає та сама служба, що й податки.

Модель приватного страхування переважно поширена в Бельгії, Фінляндії та Португалії. Тут соціальне страхування будується виключно на комерційній діяльності приватних страхових компаній.

Система соціального захисту, впроваджена в Україні, найбільшою мірою відповідає німецькій моделі. Однак у плані впровадження системи єдиного соціального внеску українська система страхування майже не має аналогів у світі. Часткові винятки становлять Велика Британія і Казахстан.

Зокрема, в Казахстані єдиний соціальний внесок становить 3,5 % від доходу працівника, що сплачує роботодавець і охоплює страхування на випадок втрати: годувальника; роботи; доходу у зв'язку з вагітністю та пологами; доходу у зв'язку з усиновленням (удочерінням) новонародженої дитини (дітей); доходу у зв'язку з доглядом за дитиною до досягнення нею одного року [293]. Внески на інші види страхування стягують окремо.

У Західній Європі розповсюджено п'ять методів адміністрування (табл. 5.4).

Між країнами існують істотні відмінності у фінансуванні програм соціального страхування. Розмір страхових внесків у систему страхування (державного і приватного) залежить від багатства країни і рівня розвитку страхової системи [304]. Наприклад, мешканці Ліхтенштейну достатньо забезпечені (у 2018 році ВВП на одну особу становив 163 тис. дол./рік) і тому не потребують зайвих інститутів для компенсації наслідків соціальних ризиків.

Таблиця 5.4

Основні методи адміністрування збирання соціальних страхових внесків в європейських країнах

Особливості методу	Країни
Паралельне здійснення окремими установами соціального страхування своїх функцій. Управління системою повністю децентралізовано і відокремлене від податкової системи	Австрія, Данія, Люксембург
Реєстрацію страхувальників і бенефіціарів, збирання внесків, облік звітності платників здійснює єдина установа. Страхові виплати здійснює кожний страховий фонд окремо	Бельгія, Болгарія, Іспанія, Італія, Македонія, Німеччина, Польща
Єдина установа, що здійснює збирання внесків і одночасно здійснює виплати	Греція, Литва, Мальта, Португалія, Словаччина, Чехія, Швейцарія
Функція збирання страхових внесків покладена на податкову адміністрацію. Реєстрацію бенефіціарів, виплату їм грошової допомоги та надання соціальних послуг здійснюють інші органи	Албанія, Боснія та Герцеговина, Естонія, Нідерланди, Румунія, Сербія, Словенія, Хорватія, Чорногорія
Податкові органи здійснюють збирання і розподіл страхових внесків, інші функції виконує інша установа	Велика Британія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Швеція

Джерело: складено автором за [293].

Результат залежить насамперед від економічного стану країни, а також від історично сформованого соціального укладу. Наприклад, у таких країнах, як Австралія, Швеція і Данія, значна частка витрат покладена на державу. В інших країнах провідну роль відіграє комерційне (приватне) страхування тощо.

Для нас важливо, що в європейських країнах державні витрати на освіту, культуру, охорону здоров'я, соціальне забезпечення у 6 разів перевищують витрати на військові цілі, підтримку правопорядку і державне управління. Далі наводимо порівняльну таблицю страхового навантаження в Україні і передових країнах Заходу. Згідно таблиці 5.5, в Україні найменше навантаження після Німеччини. При цьому в нас витрати роботодавців переважають у найбільшій мірі. Між тим, оскільки

обидві частки видатків є нарахуванням на заробітну плату, таке розподілення не полегшує участь робітників (як може здаватися), однак зменшує витрати на інноваційний розвиток і тим самим збільшує рівень безробіття.

Таблиця 5.5

Розмір та пропорції страхового навантаження в системах соціального страхування окремих європейських країн

Країна	Страхові внески, % від заробітної плати		
	роботодавець	працівник	разом
Австрія	25,1	17,2	42,3
Німеччина	21,2	19,8	41,0
Греція	28,2	15,4	43,6
Італія	35,1	9,5	44,6
Нідерланди	29,4	25,6	55,0
Франція	38,9	12,5	51,4
Україна	37,7	3,6	41,3

Джерело: складено автором за [304].

Слід зазначити, що у всіх країнах соціальне страхування здійснюється приблизно однаковими способами з незначними варіаціями. Отже, в сфері соціальних відносин, пов'язаних із соціальним захистом, кажучи взагалі, не існує теоретичного оптимуму.

Водночас соціальні ризики зростають разом з поглибленням економічної кризи, причина якої – застарілі соціально-економічні відносини і провінційна соціальна культура. Ці обставини зменшують ефективність соціального (та іншого) страхування в Україні.

Крім цього, проблеми національного страхування, що регулюються, можуть виникати через нецільове використання коштів, тобто виплати нестрахового характеру. В наукових колах України точиться дискусія щодо доцільності використання (невикористання) державного страхового фонду на адміністративні та інші заходи, які безпосередньо не пов'язані з втратою доходів бенефіціаром. Такі заходи (послуги) рекомендується

фінансувати з державної казни (бюджету). До них, зокрема, належать такі послуги з метою зменшення безробіття, як:

- професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації;
- профорієнтація;
- пошук підходящої роботи та сприяння у працевлаштуванні, у тому числі шляхом організації громадських робіт для безробітних;
- надання роботодавцям, які працевлаштовують громадян, компенсації;
- надання роботодавцям – суб'єктам малого підприємництва, які працевлаштовують безробітних, компенсації;
- інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням тощо.

Ця тема завжди буде спірною, оскільки існують доводи «за» і «проти».

Між тим, існують й інші проблеми в сфері соціального страхування. Так, поточні залишки внесків страхові фонди (державні і приватні) використовують для кредитування бізнесу і отримання з цього прибутку. Отримані кошти спрямовують на розширення адміністративні потреб, навчання персоналу, підвищення премій персоналу державних фондів або доходу власників приватних фондів. Для забезпечення безпосередніх потреб бенефіціарів ці кошти не доходять. Тому й не дивно, що, приміром, у 2016 році на одне вільне робоче місце в секторі обов'язкового державного страхування претендувала 31 особа, а в секторі приватного страхування – 44, при тому що в середньому по економіці ця цифра дорівнювала 10.

Практика показує, що для поліпшення ситуації потрібно розширити права професійних спілок і громадськості щодо контролю за роботою фондів, а також запровадити сталі статистичні дослідження з питань страхування (коли для цього в бюджеті з'являться необхідні кошти).

У кризових ситуаціях для боротьби з бідністю доцільно вводити продовольчі картки, запровадити 50-відсоткову сплату за ліки для бідних за будь-якими рецептами, залишити безкоштовний проїзд тим, хто цього потребує, тощо. Але все це стане можливо після того, як у суспільстві виникне попит на благодійність. Проте, це питання виходить за межі цього дослідження.

Але головний шлях до поліпшення соціального страхування полягає в поліпшенні економічного стану країни. Тоді не потрібно буде для надання соціальної допомоги бенефіціарам шукати серед них бідніших за бідних і вдаватися до інших засобів легітимного зменшення обсягів допомоги. Навпаки, для правильної роботи системи страхування потрібно розширювати платоспроможний попит на соціальний захист з боку фізичних і юридичних осіб. Адже без страхових внесків не може бути і витрат.

Тим часом питання економічної незрілості суспільства недостатньо висвітлюється в науковій літературі і підмінюється вихваланням моральних заходів на кшталт боротьби з тіньовою економікою і корупцією. Навіть так звана боротьба з бідністю – більше моральне питання, ніж економічне. Справді економічним є питання виходу з економічної кризи і подальшого розвитку суспільства.

Хоча соціальне страхування з практичного боку є досить упорядкованим, з огляду на нинішній соціально-економічний стан України і попит на захист населення, проблеми його посилення зберігаються. Можливі шляхи у цьому напрямку можна поділити на дві категорії – кардинальні і поточні.

Кардинальні заходи передбачають вихід країни з економічної (насамперед реноваційної) кризи і подальший розвиток економіки, розширення платоспроможного попиту на соціальний захист з боку фізичних і юридичних осіб тощо.

Поточні заходи мають бути спрямовані на першочерговий захист збіднілого населення. Серед них:

- розширення прав професійних спілок і громадськості, а також Мінфіну щодо контролю за роботою страхових фондів (державних і приватних);

- запровадження сталих статистичних досліджень з питань страхування за розширеною номенклатурою показників;

- запозичення досвіду інших країн, зокрема, запровадження, за наявності коштів у бюджеті і страхових фондах, продовольчих карток для бідних, 50-відсоткової оплати ліків за будь-якими рецептами, збереження безкоштовного лікування і безкоштовного проїзду для тих, хто цього потребує.

Доцільно також тимчасово заборонити використовувати інвестиційний дохід державних страхових фондів для фінансування адміністративних та інших потреб, безпосередньо не пов'язаних з потребами бенефіціарів.

5.3. Непрацездатність за віком як соціальний ризик та об'єкт соціального захисту

Різні категорії осіб наражаються на різні соціальні ризики, за якими призначають пенсійне забезпечення. Однак головне місце займає ризик настання старості.

Геронтології відомо декілька фізіологічних ознак старіння і, відповідно, декілька теорій старіння. Кожна теорія ставить на чільне місце ту чи іншу ознаку. Найбільш поширеною на сьогодні є молекулярна теорія *теломер*.

Згідно з теорією, існують два види молекул ДНК. Один вид молекул має вигляд закільцьованої спіралі. Організми, які складаються з клітин, що вміщують ці молекули, називають *прокаріотами*. До них належать бактерії і археї (одноклітинні організми, дещо подібні до бактерій). Прокаріоти

розмножуються діленням навпіл, вони не старіють і живуть вічно (за сприятливих умов).

Другий вид молекул ДНК має вигляд спіралі, кінці якої не з'єднані між собою. Кінці молекули мають «нарости», які захищають її від пошкоджень. Ці «нарости» називають *теломерами*. Організми, які складаються з клітин, що вміщують ці молекули, називають *еукаріотами*. До них належать усі інші організми (уся фіто- і зоосфера), у тому числі людина. І якщо прокаріоти розмножуються діленням навпіл, не старіють і живуть вічно, то теломери мають властивість час від часу скорочуватися, що спричиняє старіння організму і смерть. Вважають, що протягом життя теломери людини можуть скорочуватись не більше 52 разів.

Отже, фізіологічне старіння відбувається на молекулярному рівні незалежно від зовнішніх факторів і становить головну причину психофізичного і соціального старіння.

Однак скорочення теломер – не єдиний чинник старіння. Старіння людини також залежить від низки зовнішніх факторів: екологічних, умов і способу життя, умов та інтенсивності праці тощо [307].

Старіння – це нелінійний процес. Тому з часом виникає різке падіння психофізичних можливостей людини. Зазвичай різке зниження психофізичних можливостей виникає тричі протягом життя: в 60–65 років, у 70–75 років і в 90 років. Відповідно, осіб у віці 60–74 років називають літніми, у віці 70–90 – старими, а після 90 років – довгожителами [308].

Падіння психофізичних можливостей призводить до зниження працездатності, що, в свою чергу, знижує конкурентоспроможність працівника, зайнятого в суспільному виробництві. Саме зниження конкурентоспроможності змушує його залишати роботу.

Щоправда, часто існує можливість переходу до менш напруженої праці в тій самій сфері виробництва, що подовжує працездатний вік. Але далеко не всі особи, що досягли пенсійного віку, не витримують конкуренції з працівниками молодшого віку і покидають роботу. Тому

іноді держава вирішує не сплачувати пенсію працюючим особам, перетворюючи пенсію у різновид соціальної допомоги. Зазвичай таке трапляється, коли держава опиняється в скрутному економічному становищі, з якого вона виходить за рахунок найменш захищених верств населення. Одночасно для виходу з економічної скрути держава практикує перерозподіл пенсій між різними категоріями пенсіонерів, породжуючи в суспільстві прихований ейджизм.

Нарешті, існують види праці, де конкурентоспроможність літніх осіб знижується 1) раніше або 2) пізніше означеного віку. Світова практика полягає в тому, що першим призначають пенсію раніше означеного терміну (пенсія «за вислугою років»), а другим призначають на загальних підставах, тобто в 55–65 років.

Однак не всі доживають до того часу, коли призначають пенсію. Отже, досягнення пенсійного віку становить соціальний ризик. Ще один ризик становить можливість прожити в пенсійному віці той чи інший термін. Окрім цього, разом із фізіологічним існує патологічне (передчасне) старіння організму людини. До нього призводять:

- рідкісні генетичні хвороби (наприклад, карликовість), хибні звички (пияцтво, наркоманія),
- відбування покарання за кримінальні злочини,
- шкідливі умови праці (наприклад, професія друкаря в друкарні) тощо.

Тому фахівці в сфері старіння вважають, що старіння є різновидом хвороби і має бути офіційно внесене в перелік хвороб Всесвітньої організації здоров'я. Але поки що цього не сталося.

Ще одна особливість старості полягає в різкому збільшенні ризику захворіти, отримати хронічну невиліковну недугу. Тому в деяких країнах існує спеціальна державна програма з лікування пенсіонерів.

Розглядаючи напрацьовані в процесі еволюції суспільства способи мінімізації ризиків незабезпеченості осіб похилого віку, варто відзначити,

що нариси сучасної системи пенсійного забезпечення з'явилися відносно нещодавно.

У древніх осілих суспільствах старі були на утриманні молодих. При цьому вони допомагали у вихованні дітей і вели домашнє господарство. Навпаки, в первісних кочових суспільствах старі були непідйомним тягарем. Тому їх, як правило, вбивали або змушували до самогубства. У етнології це явище отримало назву «геронтицид».

До геронтициду суспільство поверталось багато разів і в пізніші часи: під час голоду, наприклад, народи Півночі, що мешкають у тундрі, народи Кавказу, провінції Японії, охоплені голодом у ХІХ ст. тощо. З цього приводу існує доступна наукова і художня література [309].

У цивілізованих суспільствах, яким не загрожував голод, старі люди завжди перебували на утриманні своїх дітей. При цьому соціальний статус кожної вікової групи, її вплив у суспільстві продовжує залежати від її економічної продуктивності. Було помічено, що в аграрних суспільствах літні особи мають більш високий статус і є об'єктом особливої уваги. Навпаки, в суспільстві з високим рівнем урбанізації статус осіб похилого віку нижчий за статус молоді. Це пов'язано з постійним оновленням знань і загальним підвищенням рівня освіти, коли досвід робітників похилого віку втрачає своє значення.

Зниження соціального статусу призводить до того, що осіб похилого віку обмежують у тих або інших правах за *формальною ознакою*. Наприклад, в Україні законодавчо заборонено займати посаду державного службовця особам, старшим за 65 років. Особам, старшим за 70 років, обмежено право на отримання банківських кредитів тощо.

Перший відомий випадок, коли люди похилого віку стали перебувати на утриманні держави, – це Стародавній Рим часів Юлія Цезаря. Він почав виплачувати пенсію відставним військовим. Цей акт мав політичне значення. Приклад Юлія Цезаря так або інакше наслідували королі багатьох держав.

У Росії перші пенсії став призначати Петро I. Вони стосувались лише морських офіцерів [310, 311].

Перші пенсії робітникам, які працювали на державних і приватних підприємствах, почали призначати в Німеччині наприкінці XIX ст. Цей акт не тільки звільняв старих батьків від матеріальної залежності з боку дітей, а й водночас полегшував економічний стан їхніх дорослих дітей, котрі працювали за наймом.

Перша пенсія в СРСР стала призначатися з 1924 року (через два роки після закінчення громадянської війни). Але вона стосувалася лише викладачів вишів, які досягли 65 років [312].

З 1932 року пенсію стали призначати всім робітникам: з 55 років для жінок і з 60 років для чоловіків. З 1965 року пенсії почали призначати колгоспникам: спочатку тим, хто досягнув 60–65 років, а починаючи з 1968 року – тим, хто досягнув 55–60 років. Максимальна пенсія на загальних підставах становила 143 карбованця в місяць. На ці кошти можна було прожити не працюючи і без підтримки дітей [309; 313;314].

Отже, феномен старості і старіння поступово визначили як психофізичну підставу для створення спеціальної системи широко-масштабної соціальної допомоги, основою якої є пенсійна система, а питання управління соціальними ризиками в зрізі пенсійного забезпечення населення нині актуальне, як ніколи.

Зазначена проблема так чи інакше висвітлюється національними і іноземними вченими. Особливо багато з цього приводу національних нормативно-правових актів. Роботи у цьому напрямку можна розділити на чотири великі групи:

- теоретичні дослідження і опис практики функціонування системи;
- роботи, присвячені старінню населення;
- роботи, присвячені світовій і національній історії пенсійного забезпечення;

– окрему групу становлять праці, присвячені особливостям пенсійного забезпечення за кордоном. Це, зокрема, роботи В.А. Демченко [315], а також низка інших праць [316, 317 та ін.]

Питання старіння населення висвітлюють С. Васін [308], В.А. Попов [309], Дж. Роуї та Р. Кана [318]. Питання історії пенсійного забезпечення висвітлювали М. Мицай [319], Є. Гайдар [320], а також безіменні праці [311; 312].

Теорією загальнообов'язкового державного пенсійного страхування займалися П. Боровик [276], О.С. Прийменко [321], А.В. Литвин [322], В.В. Жернаков [323], С.М. Синчук [59] та ін.

Дослідження, виконані іноземними фахівцями, висвітлюють різноманітний спектр проблем, пов'язаних із пенсійним забезпеченням. Так, Ф. Девіс і Р.М. Ластрал з Великобританії [324] пишуть про загальну кризу в сфері пенсійного забезпечення і розглядають умови підтримки осіб похилого віку з боку їх дітей. Автори передбачають негативні політичні наслідки в майбутньому, називаючи їх «биткою поколінь».

У праці, виданій Американською академією актуаріїв [325], розглядається питання розрахунку майбутніх пенсій з урахуванням відстроченої компенсації для роботодавців. П. Кінг з Великої Британії [326] також наголошує на кризі пенсійного забезпечення і пропонує зміни в законодавстві щодо стягнення заборгованості з роботодавців.

У згаданій науковій літературі питання, що стосуються пенсійного забезпечення населення, розглядаються кожним автором із свого боку. Дослідженням бракує комплексності і системності розгляду саме тих питань, які необхідно вирішувати вже сьогодні.

Відповідно, актуальним є системне дослідження соціальних, економічних і правових відносин, породжених феноменом пенсійного страхування населення, а також вивчення практики і теорії управління ризиками у цій сфері соціального захисту населення України.

Дослідження пенсійної системи починається з визначення поняття «пенсія». Пенсія – вид соціальної допомоги, допомоги суспільства тій його частині, котра опинилась у ризиковій ситуації.

Від інших видів соціальної допомоги пенсію відрізняють такі особливості:

1) допомогу надають переважно в грошовій формі;
 2) допомогу надають переважно протягом тривалого терміну;
 3) допомогу надають переважно тим особам, які працювали (служили) або родичам осіб, що працювали (служили). Серед працівників перевагу в отриманні пенсії надають тим, хто був зайнятий у сфері суспільного виробництва або служив на громадській (державній) службі;

4) матеріальне забезпечення переважно надається в обсязі, достатньому для придбання «товарів існування» – речей і послуг (у тому числі культурно-розважальних, медичних, транспортних тощо). Згідно зі ст. 46 Конституції України, «пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму». (Щоправда, в Основному Законі не сказано, яким умовам має задовольняти «прожитковий мінімум»).

5) допомогу надають переважно за *формальною ознакою*, незалежно від матеріального стану пенсіонера, можливості працювати.

Формальною ознакою вважають:

- ризик постаріти (або стати неконкурентоспроможним працівником у середньому віці);
- ризик стати інвалідом;
- ризик втратити годувальника.

Саме ці ризики відповідають переліку відмінностей, які визначають пенсію як поняття, і саме ці ризики прописані в таких міжнародних актах, як Європейський кодекс соціального забезпечення і преамбула до Статуту

МОП. Ті самі чинники слугують підставою для виплати пенсій, згідно з українським законодавством.

Однак наше законодавство розглядає термін «пенсія» більш розширено, ніж відповідне поняття. З правової точки зору, пенсією вважають будь-які грошові виплати з інституції, створеної відповідно законодавства під назвою «пенсійний фонд». Правова точка зору, з одного боку, конкретизує умови виплати пенсій, з іншого – розмиває це поняття численними винятками. Так, окрім сказаного вище, згідно із законодавством:

1) допомогу можуть надавати і в негрошовій формі: у вигляді послуг при похованні пенсіонера;

2) грошову допомогу можуть надавати одноразово;

3) допомогу можуть надавати і тим, хто не працював (служив), але потребує її за станом здоров'я і нужденністю;

4) матеріальне забезпечення може надаватися і в обсязі, недостатньому для придбання «товарів існування». Особі можуть виплачувати третю частину пенсії, яку надають на загальних підставах;

5) тому, хто не працював, допомогу можуть надавати залежно від його матеріального стану.

Тому слід відрізнити поняття пенсії від поняття соціальної допомоги. Соціальна допомога надається всім, хто її потребує, незалежно від індивідуальних внесків. Пенсія надається також усім, хто її потребує, але її розмір залежить від індивідуальних внесків [327].

У підсумку можна стверджувати, що пенсія, як соціальне і економіко-правове поняття, є одним із видів соціальної допомоги суспільства тій його частині, котра опинилась у ризиковій ситуації через ризику старіння, інвалідності, втрати годувальника.

Пенсії за старістю відрізняються від інших видів пенсійного забезпечення якісно і кількісно. Якісна відмінність полягає в тому, що ці пенсії надають не окремим нужденним особам, а категорії людей за

формальною ознакою – за віком. Кількісна відмінність полягає також у масштабі пенсійного забезпечення. Категорія пенсіонерів за віком становить величезну кількість населення, і тому на виплату пенсій іде найбільша частина усіх соціальних витрат (приблизно 85 %) [109; 276]. Саме пенсії за старістю у всіх країнах розглядають як найбільший тягар для суспільства [320].

Ставлення до пенсійного забезпечення в розвинених країнах світу змінювалося протягом XX–XXI ст. Спочатку вік виходу на пенсію зменшували, а останнім часом почали збільшувати. Так, «з 1950 по 1990 рік вік виходу на пенсію в найбільш розвинених країнах знизився з 66 до 62 років. Коефіцієнт участі у складі робочої сили осіб у віці 60–64 роки в 1960 році в Бельгії, Нідерландах, Франції перевищував 70 %. До середини 90-х років він знизився до 20 %» [320]. Усупереч сказаному, починаючи з 1981 року, вік виходу на пенсію починає поступово зростати (Німеччина, Греція, Італія, Португалія, Великобританія). У розвинених країнах сьогодні він становить 65–67 років [320].

Найбільш поширене пояснення-виправдання цьому феномену – 1) демографічне старіння населення в результаті подовження життя і 2) одночасне уповільнення старіння в результаті покращення умов життя і праці, що дозволяє особам похилого віку продуктивно працювати в сфері суспільного виробництва.

З іншого боку, це пояснення обминає 1) феномен росту продуктивності праці і 2) зменшення демографічного навантаження на працююче населення в результаті низької народжуваності. *Ці фактори самі по собі мали б сприятливо вплинути на динаміку пенсійного забезпечення.*

Протилежним чинником слугує тимчасовий бум народжуваності населення, який у післявоєнний час припав на 1945–1965 роки. Це створило відповідний бум старіння в 2005–2020 роках [320].

Отже, проблема управління соціальними ризиками в зрізі пенсійного забезпечення стала дуже актуальною у всьому світі. Це пов'язано, насамперед, з демографічними чинниками. Починаючи з другої половини ХХ ст. і особливо в ХХІ ст. населення світу почало зростати бурхливими темпами, наближаючись до 8 мільярдів. Слід зазначити, що зростання продуктивності праці в аграрній сфері не встигає за збільшення населення світу, а чисельність осіб, уражених голодом (у відсталих африканських країнах) не зменшується з часом. За даними ООН, кількість голодуючих у світі в 2016 році досягла 815 млн, або 11 %. Шукати доброзичливого ставлення до людей похилого віку у цих країнах не варто. До того ж населення світу змінило вікову структуру: воно постарішало.

Одночасно на початку ХХІ ст. світ спіткали глобальні економічні кризи різного походження. З іншого боку, так звана глобалізація призвела до поглиблення економічної диференціації між країнами: бідні стали, за невеликим винятком, ще біднішими. Усе це загостило конкуренцію між транснаціональними корпораціями, а також між країнами. У цих умовах для підвищення конкурентоспроможності національного бізнесу передові країни фінансують із державного бюджету компанії, що експортують продукцію. Таким чином, ці компанії становлять конкуренцію пенсійній системі. (Виокремлення з бюджету пенсійного фонду не принципове, бо те й інше разом становлять соціальний тягар для бізнесу). Зазначені обставини змусили світове співтовариство переглянути норми гуманності щодо старих людей, зокрема, шукати нові, менш затратні, форми пенсійного забезпечення.

Нарешті, останнім часом передові країни стикнулися з напливом малозабезпечених іммігрантів. Це спонукає держави на додаткові витрати, спрямовані на соціальну допомогу іммігрантам. Отже, іммігранти стали конкурентами людей похилого віку.

Так чи інакше, на сьогодні держава і суспільство ускладнюють соціально-економічне становище осіб похилого віку, посиляючись на

доцільність. Більш того, вважають, що тиск на старих людей мав би бути ще більшим, якби не політичний супротив. (Посилаються, наприклад, на сильне лобі в парламенті Американської асоціації пенсіонерів тощо [320]).

Більшість з окреслених проблем спіткали й Україну. За винятком, здавалось би, характеру демографічної кризи. Замість вибухового зростання чисельності населення в нас спостерігається «вибух» її скорочення, але наслідки ті самі. Світова економічна криза збіглася з внутрішньою реноваційною і сировинною кризами і посилила їх. Отже, ті самі моральні й економічні питання постали перед українським суспільством, котре всі минулі роки (ще за радянських і царських часів) не дуже переймалося питаннями захисту людей у старості.

Існує й ще одна відмінність. Як відомо, причина відносного старіння населення полягає в різкому зменшенні народжуваності. Цей феномен в Україні не пов'язаний з процесом урбанізації, який останні 25 років призупиняється. Усе це ще більше погіршує соціально-демографічну ситуацію.

Для всебічного розгляду теми наведемо кількісну оцінку феномену старіння. Згідно з даними ООН, у 2009 році чисельність населення світу старіше 60 років становила 737 млн осіб, що або 10,8 % чисельності всього населення (біля 7 млрд). При цьому питома вага осіб похилого віку коливається між 1,9 % у Катарі та ОАЕ і 29,7 % в Японії. У РФ цей показник становить 22 %. В Україні питома вага осіб похилого віку становила: 5,8 % у 1926 році, 18 % – у 1989 році, 20,5 % – у 2000 році і 22 % – у 2015 році [328].

За інформацією ООН, Україна займає третє–п'яте місце серед країн світу за рівнем смертності (1,48 % у 2014 році, 1,49 % – у 2015 році, 1,44 % – у 2017 році). Згідно з оприлюдненими статистичними даними, смертність стійко зростала з 1965 по 2005 рік, після чого почала зменшуватись. При цьому коефіцієнт смертності у віковій групі 60–69 років удвічі перевищує

цей показник у групі 50–59 років. У 80,6 % випадків причинами смерті стають хвороби старості – хвороби системи кровообігу і новоутворення.

Якщо зіставити показник смертності з економічною динамікою, матимемо таку картину. Економічна криза в Україні розпочалася разом із перебудовою економічних відносин у 1990–1992 роках і триває до сьогодні. За цей час економіка країни пододала три кризові «ями»: в 1999–2000 роках (системна криза), у 2009 році (світова фінансова криза) та в 2015 році (реноваційна криза). В 2016 році розпочалося повільне зростання економіки. Але навіть в 2017 році ВВП не досяг рівня 2014 року і далеко відстає від рівня 1990 року [329]. Отже, зменшення рівня смертності припало саме на кризові роки, що не має наукових пояснень. Адже від'ємне співвідношення між рівнем смертності та економічною динамікою, притаманне Україні (і частково РФ), не спостерігається більше у жодній країні світу [329;330].

Водночас за рівнем народжуваності Україна займає 182-ге місце в світі (1,072 % за даними ЦРУ). За даними Держстату [330], станом на 2016 рік кількість померлих перевищувала кількість новонароджених на 186 594 особи, в тому числі кількість померлих у віці 60 років і старше перевищувала кількість новонароджених на 62 880 осіб. При цьому міграційний баланс країни позитивний (річний приплив більший за відплив на 10 620 осіб) [330]. За цими показниками населення країни має зменшуватись і одночасно омолоджуватись. Однак статистика дещо суперечить логіці: населення України продовжує повільно старішати за рахунок природного припливу осіб похилого віку (який перевищує зазначену різницю в 62 880 осіб).

Зараз в Україні мешкають 9,5 млн пенсіонерів за віком і ще 4,2 млн пенсіонерів за іншими ознаками. Одночасно в країні налічується 20 млн зайнятих, з яких близько 13 млн офіційно працюючих найманих працівників (з них біля 2 млн працюючих пенсіонерів) і біля 3,5 млн самозайнятих, більшість з яких є прихованими (тіньовими) найманими працівниками.

Загальна офіційна цифра офіційно працюючих становила на 2016 рік 16,3 млн осіб [329]. Інші 4 млн працюють у тіні. У 2017 році чисельність платників внесків на пенсійне страхування становила 15,2 млн осіб.

Разом із скороченням усього населення скорочується чисельність і людей похилого віку, і новонароджених. Однак число новонароджених скорочується швидше, ніж число людей похилого віку. Тому, незважаючи на стійке демографічне старіння, демографічне навантаження на працююче населення з часом зменшується: відносне збільшення витрат суспільства на непрацездатних пенсіонерів компенсується зменшенням витрат на непрацездатних дітей. Справді, за даними Держстату України, протягом 1990–2007 років населення країни у віці до 14 років зменшилося на 4,9 млн, а у віці понад 65 років – збільшилося всього на 1 млн. При цьому в 1990 році населення віком до 14 років становило 22 %, а віком понад 60 років – 12 % (разом – 34 %); на початку 2007 року ці пропорції змінилися: 14 % і 16 % відповідно (разом – 30 %). Зараз коефіцієнт демографічного навантаження становить близько 42 % [331].

І хоча рівень пенсій в Україні у передостанні роки поступово зростав і був зіставним із пенсіями у найбільших сусідів (табл. 5.6), після девальвації гривні він став незіставним із пенсіями в інших країнах і до того ж має тенденцію до зниження (табл. 5.7).

Таблиця 5.6

Динаміка середньомісячної пенсії в Україні, 2010-2015 рр.

Середній розмір місячної пенсії	2011 р.	2012 р.	2010 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.
у фактичних цінах, грн	1151,9	1253,3	1032,6	1470,7	1526,1	1581,5
у дол. США	144,6	156,8	130,1	184,0	128,4	63,0
% до 2010 року	111,1	120,5	100,0	141,4	98,7	48,4
у цінах 2010 року, грн	1089,4	1091,6	1032,6	1091,6	1019,5	918,6
% до 2010 року	105,5	105,7	100,0	105,7	98,7	89,0

Джерело: складено та розраховано автором за [254, 332].

Таблиця 5.7

Середньомісячна пенсія у деяких країнах світу і в Україні

Показник	США	Франція	Польща	Росія	Білорусь	Китай	Україна
Середньомісячна пенсія, дол. США	1200,0	1142,0	413,0	195,7	134,0	160,0	63,0
Порівняння з Україною, разів	19,0	18,1	6,6	3,1	2,1	2,5	1,0

Джерело: складено та розраховано автором за [333].

Про порівняно незадовільне соціально-економічне становище більшості літніх людей в Україні свідчать і дані неурядової організації *HelpAge International*, яка оприлюднила глобальний індекс старіння (*Global AgeWatch Index 2015*), що має віддзеркалювати порівняльне становище літніх людей у різних державах. За критерій були обрані такі чинники [334]:

- матеріальна забезпеченість;
- стан здоров'я та якість медичних послуг;
- зайнятість і освіта;
- якість життя осіб похилого віку в цілому.

За цим індексом Україна посідає 72-ге місце з 96 країн світу. При цьому РФ займає 65-те місце, Індія – 71-ше, Молдова – 73-тє, Індонезія – 74-те, Греція – 79-те.

Цікаво порівняти брутто-видатки Пенсійного фонду України (виплата пенсій, адміністративні витрати тощо) з макроекономічним показником «кінцеві видатки домашніх господарств». У 2016 році валюта балансу бюджету Пенсійного фонду становила 254 млрд грн [335], а кінцеві споживчі витрати домашніх господарств – 1544 млрд грн [336]. Отже, частка споживчих витрат пенсіонерів у витратах усього суспільства становить 16 %. Чи є ця величина непосильним тягарем для суспільства – питання не економічне, а філософське.

Крім того, вкрай загрозливим став дефіцит бюджету Пенсійного фонду, який у 2016 році сягає майже 36 %. Цьому сприяє як погіршення

демографічної ситуації загалом, так і нерівномірність пенсійного тягаря на різні верстви населення (табл. 5.8).

Отже, сучасний стан економіки України гостро ставить питання про кардинальне реформування діючої пенсійної системи, бо в пенсійному забезпеченні громадян України виникли складні проблеми, серед яких, насамперед, слід назвати низький рівень пенсій та дефіцит Пенсійного фонду. Певною мірою ці проблеми обумовлюються не лише кризовим станом економіки, а й політичними популістськими діями окремих партій і об'єднань. До того ж у процесі переходу до ринкової економіки відбулася подальша диференціація доходів населення. У цій ситуації, особливо у випадках, коли збільшення нерівності супроводжується поглибленням проблеми бідності, виконавча влада починає відчувати тиск, що змушує її вживати заходів, які спрямовані на скорочення надходжень. Тому потрібні нові кроки в напрямі пошуку рівноваги між колективною відповідальністю суспільства за рівень життя кожної окремої людини і особистісною відповідальністю громадянина за власне соціальне становище [337].

Таблиця 5.8

Співвідношення чисельності працівників і пенсіонерів, 2010–2015 рр.*

Показник \ Рік	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Чисельність наявного населення на 1 січня, <i>тис. осіб</i>	45962,9	45778,5	45633,6	45553,0	45426,2	42929,3
Економічно активне населення у віці 15–70 років, <i>тис. осіб</i>	20894,1	20893,0	20851,2	20824,6	19920,9	18097,9
Зайняте населення у віці 15–70 років, <i>тис. осіб</i>	19180,2	19231,1	19261,4	19314,2	18073,3	16443,2
Середньооблікова кількість штатних працівників, <i>тис. осіб</i>	10262	10083	10123	9720	8959	8065
Кількість пенсіонерів на 1 січня, <i>тис. осіб</i>	13326	13738	13821	13640	13533	12147
Кількість пенсіонерів на 1 000 осіб населення	290	300	303	299	288	283

Кількість пенсіонерів у розрахунку на одного зайнятого	0,69	0,71	071	0,71	075	0,74
Кількість пенсіонерів у розрахунку на одного штатного працівника	1,30	1,36	1,37	1,40	1,51	1,51

*Примітка: дані за 2010–2014 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя, за 2015 рік – також без частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: розрахунки авторів [338] за [254].

У довгостроковій перспективі єдиним шляхом вирішення цієї проблеми є стимулювання економічного зростання у рамках політики, що спрямована на створення ринкової економіки і передбачає скорочення державних витрат. Економічне зростання допоможе більшості постраждалих від перетворень компенсувати свої збитки. Проте економічна політика повинна враховувати справжні масштаби бідності і незахищеності величезних мас людей. Державна влада повинна знайти доцільну межу між бюджетними обмеженнями і задоволенням вимог соціального і політичного характеру. Тим же, хто не зуміє поліпшити своє становище навіть після відновлення економічного зростання і появи більш гнучкого ринку праці, держава повинна надати допомогу, включаючи адресні соціальні виплати.

Відповідно, вкрай необхідним є аналіз сучасних проблем і тенденцій у пенсійному забезпеченні населення України і розроблення на цій основі заходів та рекомендацій щодо подальшого реформування пенсійної системи країни. Публікації і наукові дослідження [339; 340; 341] стосувалися початку реформування пенсійної системи України. Зараз вони потребують подальшого осучаснення. Праці [339; 340; 342; 343; 344; 345 та ін.] розкривають лише окремі питання побудови сучасної системи пенсійного забезпечення населення. Тому актуальним і своєчасним є аналіз і розроблення взаємопов'язаного комплексу пропозицій щодо подальшого реформування пенсійного забезпечення населення України.

Проведене дослідження специфічних особливостей ризиків старіння та проблем діючої в Україні системи пенсійного забезпечення дозволяє стверджувати таке.

1. Теоретичні узагальнення і характеристики соціальної та економічної сутності ризиків старіння населення в частині визначення головними чинниками, що обмежують участь у сфері суспільного виробництва – зниження психофізичного стану літніх осіб та трудової конкурентоспроможності. Тому, наприклад, судді виходять на пенсію в 62 роки, а балерини – в 37. Щоправда, зараз в Україні цей термін подовжено до 55 років. (У РФ балетні танцюристи виходять на пенсію у 35).

2. Спроможність суспільства утримувати старих людей залежить не стільки від демографічних зрушень, спричинених подовженням їх віку (тобто «самі винні»), скільки від рівня продуктивності праці в макроекономічному розумінні. Одночасно діє такий негативний чинник, як збільшення конкуруючих із пенсійними бюджетних витрат, спрямованих на допомогу компаніям-експортерам та іммігрантам.

3. Поняття «пенсія» слід розглядати як різновид допомоги суспільства тій його частині, котра опинилася в ризиковій ситуації. З юридичної точки зору, головна особливість пенсійного забезпечення – залежність розміру індивідуальної пенсії від суми минулих відрахувань у державну казну (чи то по лінії держбюджету, чи по лінії пенсійного фонду).

4. Забезпечити гідну пенсію з настанням вікової чи трудової непрацездатності літніх осіб можуть лише наполеглива праця і рівень економічного розвитку країни.

Дослідження основних рис пенсійного забезпечення так чи інакше висвітлюється національними та іноземними вченими. Особливо багато з цього приводу національних нормативно-правових актів. Нормативно-правові акти з пенсійних питань налічують понад 27 законів України, з яких 9 законів загального застосування і чимало підзаконних актів,

наприклад [335; 346; 347] тощо. Загальна кількість пенсіонерів, яка підпадає під дію цих актів, становить 13,7 млн осіб. Водночас оприлюднених державних статистичних даних з пенсійного забезпечення явно недостатньо.

Дослідження, виконані іноземними фахівцями, висвітлюють різноманітний спектр проблем, пов'язаних з пенсійним забезпеченням [324; 325; 326]. Це умови підтримки осіб похилого віку з боку їх дітей, питання розрахунку майбутніх пенсій, стягнення заборгованості тощо.

М. Відланд та ін. у роботі [348] порівнювали структуру і значущість пенсійного забезпечення дев'яти країн світу. Зокрема, автори наголошують на зростаючому значенні професійних пенсійних фондів.

У звіті пенсійного департаменту Великої Британії [349] розповідається про широкомасштабне статистичне дослідження (опитування) з питань пенсійної реформи, проведене серед роботодавців.

Л. Віллмор і Г. Бертакі зі США [350] провели теоретичне дослідження з доцільності впровадження пенсійної системи «другого рівня», тобто обов'язкової накопичувальної системи.

В інформації Попечительської ради пенсійного фонду північно-східних теслярів США [351] розповідається про нововведення, за яким допускається повернення пенсіонерів на роботу після досягнення ними 65-літнього віку.

У роботі [352] розповідається про стан пенсійного забезпечення в країнах ЄС. Зокрема, в майбутньому автори очікують збільшення ролі корпоративних пенсійних фондів. Праця співробітників МВФ [353] присвячена теорії статистики в сфері пенсійного забезпечення.

Питанням функціонування недержавних пенсійних фондів присвятив дослідження В. Кузьмін [354]. Він підкреслював, що процес запуску накопичувальної пенсійної системи є дуже важливим кроком для України, але для її ефективного функціонування поки що не створені необхідні умови.

Дана наукова література і нормативні акти, що стосуються пенсійного забезпечення населення, намагаються фрагментарно вирішити цю складну проблему. В сукупності ж їм бракує комплексності і системності – саме того, що є метою цього дослідження, а саме – дослідити з системних позицій практику і теорію управління ризиками в сфері різновиду соціального захисту населення – пенсійному забезпеченні.

Становлення пенсійної системи України на початку періоду незалежності розпочалося з прийняття 5 листопада 1992 року Закон України (далі – ЗУ) «Про пенсійне забезпечення» [355], що є чинний до сьогодні. 9 липня 2003 року було прийнято не менш важливий Закон «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» [356]. Ці законодавчі акти дещо різняться, при цьому між законами існують взаємні посилання.

Соціальні пенсії призначаються і виплачуються непрацюючим громадянам при відсутності права на трудову пенсію. Максимальний розмір пенсії не може перевищувати трьох (в окремих випадках – чотирьох) мінімальних пенсій за віком.

Згідно із класифікацією, від що подана у ЗУ «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» [356], система пенсійного забезпечення складається з трьох рівнів.

Перші два рівні мають статус державно-приватних з обов’язковою сплатою страхових пенсійних внесків юридичними особами-роботодавцями, фізичними особами – підприємцями або самозайнятими фізичними особами.

Окрім трудової пенсії, громадянам України за певних обставин може бути призначена соціальна пенсія у мініальному обсязі, яку називають соціальними виплатами, соціальною допомогою, соціальною послугою. Соціальна пенсія також може бути призначена особам, які відпрацювали неповну кількість років. Підставою для призначення соціальної пенсії має бути поєднання двох обставин: 1) непрацездатність особи, яку встановлюють за результатами медико-соціальної експертизи і 2) її

бідність, що відрізняє пенсію від соціальної допомоги.

Пенсійну систему другого рівня називають накопичувальною. Ст. 78 ЗУ «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [356] передбачає створення Пенсійним фондом (який наразі є «осередком» солідарної системи) державного Накопичувального пенсійного фонду (ДНПФ) як цільової позабюджетної фінансової організації. Загальне управління державним Накопичувальним пенсійним фондом здійснюватиме Правління державного Пенсійного фонду, а адміністративне – виконавча дирекція Пенсійного фонду, отже ДНПФ не має власного органу управління, окрім Ради Накопичувального пенсійного фонду.

На відміну від солідарної пенсійної системи, накопичувальна система не передбачає виплати спеціальних (пільгових) пенсій та пенсій за старими законами.

Тут варто нагадати, що пенсійну систему називають накопичувальною, якщо вона має вільні пенсійні кошти і ці кошти використовують для купівлі цінних паперів: акцій або облігацій, зокрема іпотечних сертифікатів. При цьому дозволяється придбавати як вітчизняні цінні папери, так і іноземні.

Але загалом зазначимо, що національний фондовий ринок практично не працює. Із цінних паперів на українській фондовій біржі котируються переважно державні облігації. Отже, накопичувальна пенсійна система спрямована на фінансування суспільством дефіциту державного бюджету і, опосередковано, дефіциту державного Пенсійного фонду.

Далі, оскільки накопичувані на індивідуальних рахунках пенсійні гроші обертаються між підприємствами–емітентами цінних паперів (у кінцевому рахунку – в роздрібній торгівлі нашої країни або іноземних держав), то для поточної виплати пенсій мусять використовувати поточні надходження платників внесків. З огляду на те, що чисельність осіб – учасників накопичувальної системи, що досягла пенсійного віку, повинна

зростати, для тривалого існування такої системи потрібен приплив коштів у наростаючому темпі. Це можливо в разі стійкого розвитку економіки. Адже приплив має перевищувати відплив, щоб різницю можна було інвестувати. Інакше матимемо фінансову піраміду.

Поєднання державної і приватної фінансових систем вказує на те, що накопичувальна система є комерційною схемою. Пенсіонеру особливої користі від неї немає. У ісламських країнах, де діє Такафул, частина інвестиційного доходу страхової компанії перепадає пенсіонеру. У християнських країнах така практика невідома.

Центральною інституційною одиницею в системі є недержавний пенсійний фонд (НПФ). Ст. 1 ЗУ «Про недержавне пенсійне забезпечення» [357] визначає, що недержавний пенсійний фонд (НПФ) – юридична особа, яка має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства), функціонує та провадить діяльність виключно з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам зазначеного фонду.

Впровадження страхової накопичувальної системи недержавного пенсійного забезпечення розпочалось починаючи з 2004 року. Можна констатувати, що воно не отримало належної підтримки в населення. Працездатне населення практично не виявляє бажання брати участь у системі добровільного накопичувального недержавного пенсійного забезпечення.

Серед причин, що заважають розвитку недержавного пенсійного забезпечення, слід відзначити:

– відсутність розвинутого фінансового ринку і, як наслідок, обмежений вибір фінансових інструментів, придатних для інвестування в них пенсійних коштів. З одного боку, національні підприємства-емітенти не зацікавлені у проходженні процедури лістингу на національній

фондовій біржі, з іншого – спостерігається недостатня правова захищеність міноритарних акціонерів;

– незацікавленість роботодавців у створенні корпоративних і професійних пенсійних фондів;

– недосконалість системи обліку пенсійних коштів;

– ненадійність захисту персональних даних фізичних осіб;

– високий розмір адміністративних видатків у пенсійних фондах;

– незадовільна система фінансової звітності;

– недосконалість системи розкриття інформації для учасників (зокрема, про реальних власників фінансових установ, що надають послуги у системі накопичувального пенсійного забезпечення) тощо.

Станом на кінець 2010 року в Державному реєстрі фінансових установ містилася інформація про 101 недержавний пенсійний фонд та 43 адміністратори НПФ, з яких 36 – мали ліцензії з адміністрування НПФ [354]. 78 % НПФ розташовано в Києві.

Чисельність учасників НПФ становила 569 тис. осіб. Більшість становили особи віком від 40 до 55 років.

Надходження пенсійних внесків за 2010 рік становили 925,4 млн грн, а пенсійні виплати – 158,2 млн грн. Кількість бенефіціарів (хто отримав виплати) становила 8,2 % від числа учасників. Зазначимо, що темпи зростання пенсійних виплат значно перевищують темпи зростання пенсійних внесків.

У 2016 році залишилося лише 66 НПФ, з них 52 – відкриті, 8 – корпоративні і 6 – професійні. Станом на 31.03.2018 в Державному реєстрі фінансових установ містилася інформація про 62 НПФ, найбільша кількість яких зосереджена у м. Києві – 44, або 71,0 % від загальної кількості зареєстрованих НПФ [358].

Корпоративні НПФ створили такі монополісти, як: НБУ, Укрексімбанк, концерн «Стирол», Укрпошта тощо. Фундаторами

професійних НПФ були профспілки і деякі професійні об'єднання. Найбільший НПФ – у профспілки залізничників і транспортних робітників.

У 2016 році активи всіх НПФ становили 1986 млн грн (з них 984 млн грн – активи НБУ), а число учасників – 831 тис. осіб. Таким чином, темп зростання числа учасників становив 6,5 % на рік. Якщо б кількість учасників зростала по експоненті (тобто дуже прискорено), то для охоплення всіх 12 млн пенсіонерів було б потрібно 42 роки. Але в 2017–2018 роках темпи зростання значно уповільнилися (близько 0,8 %) і кількість учасників НПФ станом на 31.03.2018 склала 843,2 тис. осіб.

Як свідчать цифри, більша частина пенсійних активів знаходиться в обороті. З них близько 50 % – розміщені в державних облігаціях (ОВДП), а 40 % знаходяться на банківських депозитах (не плутати з пенсійними депозитами, які створюються безпосередньо страхувальниками, згідно із законодавством [356]).

За таких обставин багато невеликих фондів змушені позбавлятися своїх активів, однак попит на активи пенсіонерів майже відсутній. Як вважають фахівці з фінансових ринків, «затишок» у сфері створення і розвитку недержавних пенсійних фондів обумовлений низькою якістю договорів з учасниками-страхувальниками.

Недолуга система контролю дозволяє керівництву НПФ розробляти тіньові схеми. Так, згідно з [354], «один з популярних способів маніпуляцій – маніпуляції з цінними паперами. КУА купувала неліквідні акції за завищеними цінами. Ці акції роками могли «припадати пилом» в портфелях НПФ, збільшуючи вартість портфеля фонду, хоча реальна вартість цих паперів дорівнювала нулю. Жертвою такої махінації став НПФ НБУ. За інформацією правоохоронних органів, попереднє керівництво фонду завдало збитку в розмірі 900 млн грн. Особливість НПФ НБУ полягає в тому, що Нацбанк є і керуючим активами, і адміністратором, і зберігачем, тобто всі рішення приймалися,

виконувалися і контролювалися одними особами. При цьому рівень публічності фонду не дозволяв учасникам відстежувати подібні операції.

За такою ж схемою проходили махінації і з облігаціями. Емітенти облігацій напередодні погашення скуповували через НПФ свої облігації. НПФ купували облігації за ринковими цінами, після чого продавали їх емітентам з істотним дисконтом. Це дозволяло емітенту заощадити на обслуговуванні і погашенні боргу.

Ще одна схема з облігаціями застосовувалася до ОВДП. Облігації продавалися з портфеля НПФ напередодні виплати купона. В такому випадку пенсійний фонд усвідомлено втрачав гарантований дохід».

Тут слід зауважити, що внаслідок природного старіння населення сума, яку має виплачувати НПФ, з часом буде зростати. Тому має зростати і сума надходжень, а отже, і чисельність платників внесків. Однак їхня чисельність зростає дуже повільно. Тому приватні пенсійні фонди швидко банкрутують (більшість НПФ мають накопичення менші за 1 млн гривень. У більшості областей України НПФ досі відсутні). Загалом в умовах збідніння населення недержавні пенсійні фонди не можуть бути нічим іншим, як різновидом фінансової піраміди.

Отже, пенсійне забезпечення, яке за законом називають «системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування», насправді є сукупністю систем загальнообов'язкового і добровільного державно-приватного і недержавного пенсійного страхування, а також державно-приватної системи загальнообов'язкового нестрахового пенсійного забезпечення. Окрім цього, пенсійна система, що передбачає лише грошові виплати, в дійсності включає систему фінансування соціальних послуг.

Аналіз пенсійних законів дозволяє виділити такі підстави класифікації пенсійних систем:

- 1) страхова – не страхова;
- 2) державна – не державна;
- 3) обов'язкова – добровільна;

4) із залученням пенсійних фондів – із залученням депозитних банків;

5) загальна – спеціальна;

6) із залученням сторонньої страхової компанії – без залучення сторонньої страхової компанії;

7) система трудових пенсій – система соціальних пенсій;

8) пенсійна система – система щомісячного довічного грошового утримання;

9) за режимом виплати: одноразова – на певний строк – довічна;

10) за ризиковим випадком: за віком – за іншими ознаками (по інвалідності і в зв'язку з втратою годувальника, за вислугою років);

11) за категорією платників страхових внесків (страхувальники): – юридичні особи (роботодавці); – фізичні особи, зайняті в сфері суспільного виробництва; – інші особи;

12) за цим законом [356] – за попереднім пенсійним законодавством.

Комбінація 12 підстав у загальному випадку дає 9216 класів пенсійних систем, із яких законом регламентовано 9, а саме:

1. Страхова солідарна система загальнообов'язкового державно-приватного пенсійного забезпечення. (Приватними є уповноважений банк, банк-зберігач і компанія управління активами (КУА)).

2. Нестрахова солідарна система загальнообов'язкового державно-приватного пенсійного забезпечення з виплатою соціальних пенсій. (Приватними є уповноважений банк, банк-зберігач і КУА).

3. Нестрахова солідарна система загальнообов'язкового державно-приватного пенсійного забезпечення (за ЗУ «Про пенсійне забезпечення») (Приватними є уповноважений банк, банк-зберігач і КУА).

4. Спеціальна(за окремими законами) змішана (страхова і нестрахова) солідарна система загальнообов'язкового державно-приватного пенсійного забезпечення. (Приватними є уповноважений банк, банк-зберігач і КУА)

5. Страхова солідарна система добровільного державно-приватного пенсійного забезпечення. (Приватним є уповноважений банк, банк-зберігач і КУА).

6. Страхова накопичувальна система загальнообов'язкового державно-приватного пенсійного забезпечення з організацією державного Накопичувального пенсійного фонду (Приватним є банк-зберігач і КУА), що діє:

- 1) без залучення сторонньої недержавної страхової компанії;
- 2) із залученням сторонньої недержавної страхової компанії.

7. Страхова накопичувальна система загальнообов'язкового недержавного пенсійного забезпечення, з організацією недержавного накопичувального пенсійного фонду (суб'єкта другого рівня), що діє через банк-зберігач і адміністратора фонду:

- 1) без залучення сторонньої страхової компанії;
- 2) із залученням сторонньої страхової компанії.

8. Страхова накопичувальна система добровільного недержавного пенсійного забезпечення з організацією [357]:

- 1) відкритих пенсійних фондів;
- 2) корпоративних пенсійних фондів;
- 3) професійних пенсійних фондів;
- 4) депозитно-кредитних банків, у яких відкривають індивідуальний «банківський пенсійний депозитний рахунок».

9. Страхова експериментальна накопичувальна система добровільного недержавного пенсійного забезпечення [359], з організацію «пенсійного фонду банківського управління», що діє через уповноважений комерційний банк, який інвестує пенсійні кошти в іпотечні сертифікати (інструментально близькі до векселів), емітовані Київміськбудом.

Отже, можна стверджувати, що викладення пенсійних законів різко відрізняється від викладення інших законів цивільно-правової і господарської сфер. Більш того, одночасно є чинними різні закони під

різними номерами, але з однаковою назвою. Деякі закони змінювали більш як 60 разів, що свідчить про їх недосконалість. Крім того, кожний черговий закон про державний бюджет вносить поправки до пенсійного законодавства, тобто пенсійна реформа не забезпечена економічно. Все це не дозволяє працюючим і пенсіонерам повною мірою скористатися своїми правами і прийняти виважені рішення, навіть за допомогою кваліфікованих юристів.

Одна з причин полягає в тому, що право на соціальне забезпечення належить до найбільш складних та дискусійних соціальних прав. Чимало юристів підкреслюють недосконалість, безсистемність пенсійного законодавства. Адже воно досі не кодифіковане. Так, фахівець з питань соціального законодавства М. Мицай виділяє шість негативних рис, притаманних сучасному пенсійному законодавству [360]:

- 1) відсутність єдиних підходів до законодавчого розуміння сутності, ознак;
- 2) нереформованість системи пенсійного забезпечення;
- 3) недосконалість законодавчо визначених джерел фінансування пенсійного забезпечення; недоступність механізмів правового забезпечення;
- 4) ускладненість правових механізмів його реалізації, гарантування та правової охорони;
- 5) складність, суперечливість та недосконалість пенсійного законодавства;
- 6) відсутність дієвого державного нагляду та громадського контролю з питань його дотримання».

Причина, на наш погляд, полягає в тому, що в суспільстві занижені потреба (або розуміння потреби) і зацікавленість зробити гідним життя психофізично уразливих верств населення, зокрема пенсіонерів. Такий стан речей є наслідком тривалої економічної кризи.

Отже, основна соціальна задача сьогодення – це пошуки шляхів виходу з кризи з найменшою шкодою для суспільства. Оскільки моральна, культурологічна і економічна шкода, якої завдає йому невідповідне ставлення до пенсіонерів, більш значна і непоправна, ніж здається на перший погляд.

Після усунення фундаментальних перешкод можна запропонувати такі кроки з удосконалення національної системи пенсійного забезпечення:

1) розробка стратегії щодо комплексної пенсійної реформи як базисної складової реформування системи соціального захисту;

2) розробка та запровадження системної пенсійної реформи на основі консолідації зусиль суспільства та держави;

3) забезпечення доступності в реалізації пенсійного права та підвищення його дієвості, зокрема підвищення ефективності системи пенсійного страхування в державному і недержавному секторах;

4) запровадження дієвої системи економічних, медичних і культурологічних гарантій для пенсіонерів;

5) інституційна взаємодія уповноважених органів державної влади, інститутів громадянського суспільства з питань законодавчої регламентації права на пенсійне забезпечення;

6) розробка та ухвалення пенсійного кодексу як етап проведення пенсійної реформи;

7) запровадження постійного моніторингу дотримання законодавства, дієвих механізмів державного нагляду та громадського контролю в пенсійній сфері.

Проведений аналіз основних рис пенсійного забезпечення населення України показав таке. Наявність розмаїття пенсійних систем, численних державних і недержавних інститутів пенсійного забезпечення населення тощо. Насамперед слід вказати на велику кількість документів, що належать до національного пенсійного законодавства, і одночасно на його складність. Ці закони відрізняються складністю, заплутаністю і

суперечливістю. Зокрема, було виявлено відсутність чіткого інституційного розподілу пенсійної системи (як солідарної, так і накопичувальної) на державну і приватну, що може створювати ризики збагачення численних комерційних установ, задіяних у системі державного страхування, за рахунок загальнообов'язкових страхових внесків.

Основна відмінність накопичувальної системи від солідарної полягає не стільки в можливості персонального безризикового накопичення пенсійних коштів, скільки в інвестуванні бізнесу за рахунок пенсіонерів (а в умовах нерозвиненого фондового ринку – фінансуванні дефіциту Державного бюджету). Було виявлено перехідну сутність грошового накопичення як економічного феномена. Будь-яка фінансова система може працювати як накопичувальна лише на початковій стадії її створення: коли певний проміжок часу гроші переважно вкладають, а не вилучають на пенсійні потреби. Згодом має встановитися баланс між надходженнями і пенсійними видатками, який буде порушуватися інвестуванням надходжень у загальну економіку. Отже, накопичувальна система, незважаючи на соціальну спрямованість, в умовах нерозвиненого фондового ринку може мати ознаки фінансової піраміди.

Що стосується недержавної накопичувальної пенсійної системи, яка працює біля 14 років, то треба відзначити її кволий розвиток, що обумовлено нерозвиненістю фондового ринку, з одного боку, і невизначеністю в розмірі пенсії, з іншого. Адже система працює так, що майбутній пенсіонер, виходячи із своїх вкладень, не може передбачити, яку пенсію буде отримувати в далекому майбутньому.

Окремо варто наголосити на ризиках розбалансування доходів і витрат у системі соціального пенсійного страхування України. Від початку дії в Україні державної системи солідарного страхування і до сьогодні бюджет Пенсійного фонду є дефіцитним. Перш за все зазначимо, що дефіцитність пенсійного бюджету не є унікальним явищем. Більш відомим

феноменом є дефіцитність державного бюджету, що інколи трапляється в усіх без винятку державах, включаючи найбільш розвиненій заможні.

У чому полягає економічна сутність бюджетів? Бюджет – це плановий (а не ринковий) перерозподіл певної частини чистого внутрішнього продукту. Дефіцит бюджету – це перевищення річних витрат над надходженнями у вигляді нормованих податків (або нормованих страхових виплат). Але витрати не можуть перевищувати надходження. Отже, без фінансування дефіциту дефіциту не буває. З економічної точки зору, дефіцит бюджету, як і бюджет загалом, є планова форма перерозподілу меншої частини чистого внутрішнього продукту (наприклад, через інфляцію). Тому найбільш прийнятна в світі теорія вважає, що доцільно мати невеликий дефіцит бюджету (і фрикційну інфляцію) на випадок непередбачуваних витрат. Профіцит бюджету (і дефляцію) теорія, навпаки, засуджує, оскільки профіцит – це штучно заморожені грошові кошти.

Інша річ, коли дефіцит набуває хронічного характеру і великих розмірів. Тоді потрібно або збільшувати податки (страхові внески), або зменшувати витрати. Зазначимо, оскільки ми розглядаємо хронічний варіант (все ще притаманний Україні), залучати зовнішні чи внутрішні кредити недоцільно.

Бюджет Пенсійного фонду має ту специфіку, що фінансування його дефіциту здійснюють з державного бюджету. Отже, дамо кількісну оцінку цьому явищу. За точку відліку приймемо 2016 рік, за який є надійні статистичні дані, у тому числі макроекономічні.

Для аналізу використовуються такі дані [335;336]:

у фактичних цінах, млн грн

- 1) ВВП – 2 385 367;
- 2) ЧВП – 2 071 845;
- 3) кінцеві споживчі витрати домогосподарств (КСВД) – 1 544 582;

зведений бюджет:

- 4) доходи –782 748;
- 5) видатки – 835 589;
- б) граничний обсяг дефіциту – 54 682;

у тому числі Державний бюджет:

- 7) доходи – 607966;
- 8) видатки – 681460;
- 9) граничний обсяг дефіциту – 83694;

бюджет Пенсійного фонду (БПФ):

- 10) валюта балансу – 254 906;
- 11) власні надходження (переважно від єдиного внеску) – 109 967;
- 12) видатки за рахунок власних надходжень – 199 564;
- 13) умовний дефіцит, покритий з Державного бюджету– 142 587;
- 14) у тому числі дефіцит, обумовлений доходами і витратами, що здійснюються за ЗУ «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» (12 – 11) –89 597.

Порівнюючи бюджети Пенсійного фонду і держави, стикаємось з тим, що в першому немає статті «граничний обсяг дефіциту». Тобто БПФ збалансований. Інакше і бути не повинно: адже згідно з частиною 3 ст. 113 закону [356], «у разі виникнення дефіциту коштів Пенсійного фонду для фінансування виплати пенсій у солідарній системі (перевищення видатків над доходами, у тому числі з урахуванням резерву коштів Пенсійного фонду) такий дефіцит покривається за рахунок коштів Державного бюджету України».

Однак дефіцитом умовно можна вважати різницю між видатками БПФ (приблизно дорівнює валюті балансу) і власними надходженнями, яка дорівнює видаткам Державного бюджету, спрямованими до Пенсійного фонду, а саме 142 587 млн грн.

Далі потрібно оцінити розмір негативного впливу умовного дефіциту БПФ на економіку країни. Для цього достатньо визначити вплив пенсійних

видатків Державного бюджету на граничний обсяг дефіциту в 83 694 млн грн.

Оскільки кожна стаття видатків в однаковій пропорції впливає на величину граничного дефіциту, визначимо частку пенсійних видатків у сумі всіх видатків Державного бюджету – 681 460 млн грн. Ця частка дорівнюватиме 12,3 %. Це означає, що умовний дефіцит БПФ створює граничний обсяг дефіциту Державного бюджету в розмірі $83\,694 \cdot 0,123 = 11\,004$ млн грн, що, у свою чергу, становить 0,46 % ВВП.

Як бачимо, умовний дефіцит БПФ майже не впливає на національну економіку (на відміну від тих оцінок, які дають засоби масової інформації). Однак закон приділяє багато уваги заходам щодо попередження дефіциту бюджету Пенсійного і бюджету Накопичувального фонду (який діятиме в майбутньому). Для цього закон передбачає створення резервного фонду в комерційному банку-зберігачі, який би заощаджував кошти за рахунок купівлі цінних паперів на фондовій біржі. Оскільки на українській біржі переважно котируються державні облігації, то йдеться про опосередковану допомогу Пенсійному фонду коштами державного бюджету.

Але є ще один спосіб попередити створення дефіциту БПФ. Для цього достатньо зменшити норму надходження податків до Державного бюджету і збільшити на відповідну величину норму надходження страхових внесків у систему єдиного внеску.

Оцінка потенційних ризиків функціонування солідарної та накопичувальної пенсійних систем виявила, що головним напрямом державної пенсійної політики з макроекономічних позицій у найближчій перспективі має бути подолання розриву між дохідною і витратною частинами бюджету Пенсійного фонду. Сьогодні вже вичерпані можливості соціального популізму, і держава не може дозволити собі жити не по коштах. Кризова ситуація, в якій опинилася пенсійна система, гостро ставить питання про вибір напрямів її реформування.

Світова практика реформування пенсійних систем свідчить, що в цій сфері застосовується досить широкий арсенал заходів. Як правило, це підвищення віку виходу на пенсію у поєднанні з економічним стимулюванням відкладеного виходу на пенсію; збільшення періоду обліку заробітку при визначенні розміру пенсії; підвищення абсолютних розмірів і частки страхових внесків; скорочення кількості пільговиків; розвиток додаткових форм пенсійного забезпечення у вигляді професійних, корпоративних та інших приватних пенсійних систем; впровадження обов'язкової накопичувальної системи. Оптимальне поєднання згаданих та інших заходів дозволяє вирішувати гострі питання, пов'язані з фінансуванням пенсійного забезпечення.

5.4. Моделювання параметрів упровадження накопичувальної системи пенсійного страхування

Запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування в Україні планувалось ще з 1 липня 2017 року [361]. Але країна ще не була готова до такої реформи. Перед цим Верховна Рада України мала прийняти додаткову низку пенсійних законів, проекти яких наразі розробляє Кабінет міністрів [362]. Проблема ще й в тому, що майже неможливо організувати додатковий накопичувальний фонд, коли дефіцитним є солідарний пенсійний фонд. Надалі Уряд планував запровадження накопичувальної системи пенсійного страхування з другої половини 2019 року. Але ще й зараз залишаються питання щодо терміну її введення.

Передбачалось що до накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування буде залучено громадян, які підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню та яким на дату запровадження перерахування страхових внесків до Накопичувального фонду виповнилося не більш як 35 років. Накопичувальна пенсійна система повністю фінансується за рахунок

індивідуальних пенсійних внесків працюючих чи за рахунок професійного пенсійного страхування. Працівник робить грошові внески на індивідуальний пенсійний рахунок протягом періоду трудової діяльності. Ці кошти інвестуються у вибрані інвестиційні проекти, аж доки учасник накопичувальної системи не досягне пенсійного віку. Далі він може використовувати заощаджені гроші разом із нарахованими відсотками. Скільки працівник заощадить собі грошей, стільки він їх і використає після виходу на пенсію.

Накопичувальна система пенсійного забезпечення має значні переваги і позитивні якості, головними з яких є:

- незалежність від демографічного фактору (від співвідношення пенсіонерів і працюючих);
- кошти, що накопичуються у накопичувальних пенсійних фондах, сприяють економічному розвитку завдяки їхньому інвестуванню в ефективні проекти;
- працівник є власником пенсійного накопичувального рахунку і може спостерігати за власними коштами протягом періоду їх накопичення та у період їх використання;
- зменшується спокуса працівників ухилятися від сплати внесків, що сприяє їх виходу з тіньового сектору.

Розширення кількості платників внесків у накопичувальну систему може бути досить ефективним заходом. Зараз приблизно з 20 млн осіб працездатного віку, 16 м млн зайнято в економіці, а страхові внески сплачують лише 10 млн. Виходячи з принципу, що всі повинні дбати про забезпеченість у старості, то і сплачувати податки повинні всі. Тобто, у державі ще є резерви розширення кількості платників у пенсійну систему.

Збільшення ставок страхових внесків є занадто проблематичним. Ставка єдиного соціального внеску у 2016 році була знижена з 38 % до 22 %, але й після зменшення вона є обтяжливою для працівників. До того ж це не дало очікуваних результатів, бо зменшення надходжень у

Пенсійний фонд не було перекрито додатковими внесками від виходу з тіні заробітної плати. Якщо ж знову повернутися до збільшення страхових внесків, то це негативно позначиться на економічному стані держави.

Тому, як це не складно, залишається інший шлях зменшення витрат на пенсійне забезпечення. Причому може йтися не про абсолютне зменшення пенсійних виплат пенсіонерам, а про реалізацію таких заходів, які б дозволили більш ефективно використовувати кошти, що надходять на пенсійного забезпечення. Тобто, мається на увазі впровадження накопичувальної системи пенсійного забезпечення.

Підготовка до впровадження накопичувальної системи загально-обов'язкового державного пенсійного страхування потребує визначення необхідних параметрів накопичувального пенсійного страхування, що пов'язане з величезною кількістю складних і трудомістких розрахунків через масштаби проблеми, з необхідністю дослідження багатьох варіантів її функціонування. Все це викликає необхідність побудови відповідної моделі, яка б мала можливість охопити найбільш значні умови функціонування пенсійної системи, створити механізм визначення взаємопов'язаних її параметрів. Це дасть змогу оцінити потенційний економічний ефект і ризики як для держави загалом, так і для її окремих громадян.

Для оцінки потенційного макроекономічного ефекту доцільно спочатку визначити обсяги потенційного нагромадження коштів накопичувальною системою. Для цієї задачі модель сформульована так [363].

Відома кількість платників пенсійного збору за роками перспективи, а також вік початку сплати страхових внесків і вік виходу страхувальників на пенсію. Відома середня заробітна плата на початок впровадження системи і необхідний розмір накопичень для виплати пенсій упродовж терміну життя пенсіонерів після виходу на пенсію при бажаному коефіцієнті заміщення (співвідношення пенсії і заробітної плати).

Необхідно на перспективу визначити комплекс таких взаємо-узгоджених параметрів системи: ставку страхового внеску у відсотках до заробітної плати, тривалість страхового стажу, необхідний коефіцієнт дохідності нагромаджених коштів і можливі обсяги вкладень накопичених коштів в економіку держави.

Для формалізації розрахунків нагромадження коштів накопичувальної пенсійної системи (НПС) були прийняті такі позначення:

c_{it} – ставка страхового внеску i -го віку платників у t -му році функціонування системи, % від заробітної плати;

N_{it} – середньомісячна заробітна плата, тис. грн;

v_{it} – внесок особи, тис. грн;

s_{it} – страховий стаж, роки;

p_t – варіант дохідності накопичених коштів, %;

L_{it} – кількість платників страхового збору.

Нагромадження коштів i -го віку платника на t -ий рік функціонування НПС дорівнює:

$$n_{it} = (n_{i(t-1)} + v_{it}) * k_t \quad (5.1)$$

де v_{it} дорівнює:

$$v_{it} = c_{it} * N_{it} * 12 \quad (5.2)$$

Коефіцієнт дохідності нагромаджених коштів у t -му році функціонування НПС дорівнює:

$$k_t = (1 + p_t / 100) \quad (5.3)$$

Загальна сума нагромаджених коштів всіма платниками на t -ий рік функціонування НПС дорівнює:

$$H_{tp} = \sum_i n_{itp} * L_{it} \quad (5.4)$$

Вираз (5.1) відповідає наявності коштів i -го року страхового стажу у t -му році перспективи при p -му відсотку дохідності. Накопичення коштів на t -ий період за всіма внесками страхового стажу можна визначити підсумовуванням накопичених коштів за всіма роками страхового стажу:

$$H_{ip} = \sum [n_{i(t-1)} + c_{it} * N_{it} * 12 * (1 + p_t / 100)] \quad \text{де } t = 1, \dots, s \quad (5.5)$$

Практичні розрахунки нагромадження коштів накопичувального пенсійного страхування були побудовані відповідно наведеної моделі у форматі Excel у матричному вигляді за роками вкладення коштів від початку сплати внесків до виходу на пенсію.

Виходячи з кількості платників за роками перспективи, віку початку сплати внесків і віку виходу страхувальників на пенсію тощо, ця модель дозволяє визначати сукупність взаємопов'язаних параметрів: доцільні ставки страхових внесків, страховий стаж, бажаний коефіцієнт дохідності, необхідний обсяг накопичень, інвестиційний потенціал та ін.

Моделльний підхід до аналізу нагромадження коштів у НПС дозволяє розглядати безліч варіантів побудови системи при різних поєднаннях її параметрів залежно від поставлених цілей. У цій роботі були розглянуті варіанти накопичення коштів при різних поєднаннях страхових ставок, страхового стажу і коефіцієнту дохідності. Страхова ставка була визначена у відсотках до заробітної плати. Розрахунки здійснювались у цінах 2017 року, а середньомісячна заробітна плата була прийнята у розмірі 6 тис. грн. Чисельність платників страхового збору прийнята у кількості 10 млн осіб.

Хоча всі ці параметри є приблизними, але для оцінки майбутніх варіантів побудови системи вони є прийнятними. За наявності уточнених даних результати завжди можна перерахувати.

Фрагмент матриці розрахунку суми накопичених коштів у накопичувальній системі пенсійного страхування у залежності від розміру страхового стажу, страхового внеску і складного коефіцієнту дохідності наведено у табл. 5.9.

Таблиця 5.9

Фрагмент матриці накопичення коштів в НПС

Внесок, тис. грн	Стаж, роки	Роки накопичення										
		2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	...
		Вартість внесків за роками періоду накопичення, тис. грн										
5,04	1	5,19	5,35	5,51	5,67	5,84	6,02	6,20	6,38	6,58	6,77	...
5,04	2		5,19	5,35	5,51	5,67	5,84	6,02	6,20	6,38	6,58	...
5,04	3			5,19	5,35	5,51	5,67	5,84	6,02	6,20	6,38	...
5,04	4				5,19	5,35	5,51	5,67	5,84	6,02	6,20	...
5,04	5					5,19	5,35	5,51	5,67	5,84	6,02	...
5,04	6						5,19	5,35	5,51	5,67	5,84	...
5,04	7							5,19	5,35	5,51	5,67	...
5,04	8								5,19	5,35	5,51	...
5,04	9									5,19	5,35	...
5,04	10										5,19	...
	11											...
	12											
	13											
	14											
	15											
	16											
	...	...	...	...	...							
	33											
	34											
	35											
Складний коефіцієнт дохідності		1,03	1,05	1,06	1,08	1,09	1,11	1,13	1,14	1,16	1,18	...
Сума накопичених коштів, тис. грн		5,19	10,54	16,05	21,72	27,56	33,58	39,78	46,16	52,74	59,51	...

Джерело: розрахунки автора.

Матриця накопичення коштів має досить великі розміри, тому для її зменшення у таблиці 5.9 деякі дані за окремими роками пропущено і позначено крапками. По горизонталі тут показані роки перспективи, в які вкладені кошти залишаються у системі до закінчення страхового стажу, по вертикалі – роки страхового стажу. У клітинах матриці показана зростаюча вартість внеску за формулою складних процентів. Кожен рядок матриці відповідає відповідному року страхового стажу і бере початок з порядкового номера року внеску.

Аналіз матриці накопичення коштів показує, що коефіцієнт дохідності (а відповідно, і кінцева сума вкладу) значно зростає в міру збільшення тривалості строку накопичення. Так, наприклад, при 3-відсотковому рівні дохідності складний коефіцієнт дохідності за перші 10 років (а відповідно, і внесок) зростає до 1,18 (на 18 %), а за 31–35 роки – з 1,66 до 1,78 (на 78 %). Це свідчить про доцільність відрахування внесків у накопичувальну систему якомога раніше, краще – з початку трудової діяльності.

Відсоток дохідності залежить від ситуації в країні і світі, від якості роботи накопичувальних фондів, які повинні вкладати кошти в ефективні проекти і своєчасно реагувати на можливі ризики. Практика показує, що високий відсоток дохідності пов'язаний з великими ризиками, особливо у країнах з нестабільною економічною ситуацією, у країнах, що розвиваються. Країни з розвиненою економікою орієнтуються на низький, але стабільний рівень дохідності.

Звичайно, висока доходність є привабливою, але, орієнтуючись на існуючі умови зберігання коштів і світовий досвід, можна прогнозувати для коштів накопичувальної системи України доходність у розмірі 3 %. І навіть для її досягнення будуть потрібні гарантії держави і копітка робота накопичувальних фондів.

Накопичені кошти учасника накопичувальної системи одночасно є коштами для виплати пенсій. Тут виникають питання визначення

коефіцієнта заміщення та кількості років отримання пенсії. При заданому коефіцієнті дохідності кількість років отримання пенсії залежить від коефіцієнта заміщення, або навпаки. Варіанти співвідношення цих параметрів визначають від цілей, що обираються, як правило, залежно від демографічної ситуації у державі, тобто від середньої тривалості життя учасників системи після виходу на пенсію.

За даними Інституту демографії [364], в Україні чоловіки живуть після виходу на пенсію у середньому 15 років, а жінки – 20. Оскільки тривалість життя має тенденцію до зростання, можна вважати, що до моменту виходу на пенсію сучасних учасників накопичувальної системи роки отримання пенсії залишаться такими ж навіть при збільшенні часу перебування на пенсії. Відповідно, варіанти параметрів системи можна розглядати зі строками отримання пенсії у 15, 20 і в 17,5 року в середньому.

Аналіз використання пенсійних коштів здійснено з урахуванням коефіцієнту заміщення і дохідності їх залишку. Позначимо накопичену суму коштів для пенсійних виплат i -ої особі у t -му році при p -му проценту дохідності як Π_{itp} . Упродовж року на цю суму будуть нараховані проценти у відповідності з коефіцієнтом дохідності K_{tp} . З цієї суми щороку буде виділятися розмір щорічної пенсії P_{itp} . Тоді залишок пенсійних коштів у році t буде дорівнювати:

$$\Pi_{itp} = \Pi_{i(t-1)p} * K_{tp} - P_{itp} \quad (5.6)$$

де: $\Pi_{i(t-1)p}$ – залишок пенсійних коштів попереднього року.

Розмір щорічної пенсійної виплати визначається наступним чином:

$$P_{itp} = 12 N_{itp} * Z_{tp} \quad (5.7)$$

де: Z_{tp} – коефіцієнт заміщення.

Кількість майбутніх років отримання пенсії можна визначити методом послідовного віднімання розміру пенсії з залишку пенсійних накопичень поточного року до моменту, коли $\Pi_i(t=\mu)_p \leq 0$:

$$\Pi_i(t=\mu)_p = (\Pi_i(t-1)_p * K_{tp} - P_{itp}), \dots, (\Pi_i(t=\mu)_p * K_{tp} - P_{i(t=\mu)_p}) \quad (5.8)$$

У даній послідовності μ буде дорівнювати кількості років отримання пенсії при заданому коефіцієнті заміщення.

Приклади тривалості виплати пенсій за варіантами коефіцієнту заміщення показані у таблиці 5.10. Тут розглядаються три варіанти використання пенсійних виплат, що накопичені зі ставкою страхових внесків у розмірі 7 %, при різних коефіцієнтах заміщення і один варіант використання пенсійних виплат, що накопичені зі ставкою страхових виплат у розмірі 14 %, при коефіцієнті заміщення 0,6. Результати свідчать як про можливість варіювання коефіцієнтом заміщення для визначення років виплати пенсій, так і про неспроможність забезпечити достойну пенсію при низькій ставці страхових внесків.

Таблиця 5.10

Тривалість виплати пенсій за варіантами коефіцієнту заміщення

Рік	Варіанти			
	Обсяги накопичених коштів на виплату пенсій – 314 тис. грн, с=7 %, z=0,6	Обсяги накопичених коштів на виплату пенсій – 314 тис. грн, с=7 %, z=0,5	Обсяги накопичених коштів на виплату пенсій – 314 тис. грн, с=7 %, z=0,4	Обсяги накопичених коштів на виплату пенсій – 628 тис. грн, с=14 %, z=0,6
Залишок коштів за роками періоду використання коштів, тис. грн				
1	2	3	4	5
6	280,2	287,4	294,6	603,6
2	245,4	260	274,7	578,5
3	209,6	231,8	254,1	552,7
4	172,7	202,8	232,9	526,1
5	134,7	172,9	211,1	498,7
6	95,5	142,1	188,6	470,4
7	55,2	110,3	165,5	441,3
8	13,6	77,6	141,7	411,4

Закінчення таблиці 5.10

1	2	3	4	5
9	-	44	117,1	380,5
10	-	9,3	91,8	348,7
11	-	-	65,8	316
12	-	-	39	282,3
13	-	-	10,2	247,6
14	-	-	-	211,8
15	-	-	-	174,9
16	-	-	-	137
17	-	-	-	97,9
18	-	-	-	57,6
19	-	-	-	16,2

Джерело: розрахунки автора.

У таблиці 5.11 наведені розрахунки важливіших параметрів накопичувальної системи за різними їх поєднанням. Кількість майбутніх років виплати пенсій при $Z=0,6$ коливається (у межах аналізованих параметрів) від 4,6 року і до моменту, коли (теоретично) за ставки страхового внеску в 35 %, страхового стажу 35 років і відсотка дохідності 5 % учасник накопичувальної системи зміг би отримувати пенсію лише за відсотки.

Таблиця 5.11

Варіанти взаємообумовлених параметрів накопичення і використання коштів НПС

№ з/п	Ставка страхового внеску, %	Страховий стаж, роки	Загальна сума внесків, тис. грн	Коефіцієнт дохідності, %	Кінцева сума накопичених коштів (початкова для періоду виплати пенсій), тис. грн	Кількість майбутніх років виплати пенсій при $Z=0,6$
1	2	3	4	5	6	7
1	7	25	126	1,5	189	4,6
		30	151,2	1,63	246	6,2
		35	176,4	1,78	314	7,3

Закінчення таблиці 5.11

1	2	3	4	5	6	7
2	10	25	180	1,5	270	6,8
		30	216	1,63	352	9,2
		35	252	1,78	449	12,2
3	14	35	353	1,78	628	18,4
4	15	25	270	1,5	405	10,8
		30	324	1,63	528	15
		35	378	1,78	673	20,5
5	17	35	389	1,78	763	21,2
6	18	30	389	1,63	634	18,6
		35	454	1,78	807	26,8
7	20	25	360	1,5	540	15,4
		30	432	1,63	704	21,9
		35	504	1,78	897	31,5
8	25	25	450	1,5	675	20,6
		30	540	1,63	880	30,7
		35	630	1,78	1121	47,8
9	30	25	540	1,46	788	26,8
		30	648	1,59	1030	42,5
		35	756	1,73	1308	80,8
10	35	25	630	1,5	945	34,4
		30	756	1,63	1232	60,9
		35	882	1,78	1570	>100,0

Джерело: розрахунки автора.

Зараз обговорюється варіант впровадження накопичувальної системи, коли ставка внеску першого року впровадження становить 2 % з річним зростанням у наступні роки на 1 % до постійних 7 % у подальшому. Страховий стаж – 35 років.

У такому разі при середньомісячній заробітній платі у 6 тис. грн за внески перших 5 років (з урахуванням складного відсотку дохідності у 3 відсотка) учасником першого року впровадження НПС буде накопичено за 35 років – 277 тис. грн. При коефіцієнті заміщення у розмірі 0,6 накопичених коштів буде достатньо лише на 6,9 років виплати пенсій. Навіть при зниженні коефіцієнта заміщення до 0,5 і до 0,4 кількість років виплати пенсій буде дорівнювати 7,8 і 10,5 відповідно, що не забезпечить

виплати пенсій упродовж всього пенсійного віку громадян. Природно, що з такими параметрами накопичувальна система буде неефективною.

Тому прийнятним був би варіант 3 параметрів накопичувальної системи. Він забезпечує достатньо високий рівень накопичення коштів і тривалий термін виплати пенсій (18,4 року). Внески в накопичувальні фонди в розрахунку на одного учасника становитимуть 0,84 тис. грн на місяць, а розмір пенсії сягне 3,6 тис. грн у порівнянних цінах. А це вже значний крок до гідної пенсії. У цьому разі накопичувальна система могла би повністю замінити солідарну систему.

У підсумку слід зауважити, що створений підхід до моделювання параметрів накопичувальної системи може бути універсальним інструментом варіантного аналізу і прогнозу побудови нової, більш ефективної системи, яка сприятиме не лише вирішенню проблем пенсіонерів, а й зростанню економіки держави.

За результатами проведеного аналізу [363] доцільності впровадження накопичувальної пенсійної системи та можливих параметрів її функціонування за запропонованою моделлю можна зробити такі висновки.

1. Сучасна концепція впровадження накопичувальної системи пенсійного забезпечення не викликає заперечень, але її параметри потребують більш детального обґрунтування. Ставка страхового внеску, страховий стаж, коефіцієнт заміщення та інші параметри системи не лише визначають майбутній рівень пенсійного забезпечення населення, а й безпосередньо впливають на рівень життя сучасного покоління.

2. Визначення параметрів накопичувальної системи доцільно будувати на методології, що базується на методах і моделях визначення параметрів у періоді накопичення коштів і у періоді їх використання після виходу учасника накопичувальної системи на пенсію. Запропонований підхід до визначення взаємопов'язаних параметрів накопичувальної системи, який базується на системному підході з можливістю варіантних

розрахунків, показав свою придатність і достатню точність для практичного використання.

3. Модель параметрів накопичувальної системи може використовуватися як на державному рівні при визначенні ставки внеску в накопичувальну систему, страхового стажу і коефіцієнта заміщення при фіксації інших параметрів, так і безпосередньо самими учасниками системи при визначенні таких параметрів, як кількість майбутніх років перебування на пенсії, коефіцієнт заміщення тощо та для спостереження за своїми коштами в електронному особистому кабінеті протягом періоду накопичення коштів і періоду їх використання.

4. Накопичувальна система забезпечить незалежність від демографічного фактора (від співвідношення пенсіонерів і працюючих) і дасть значний поштовх економічному розвитку за рахунок інвестування накопичених коштів в ефективні проекти. Але лише за умови що держава гарантуватиме збереження коштів від неефективного та непрозорого використання, банкрутства та інфляції.

Загалом слід констатувати, що розглянуті варіанти достатньо прийнятно характеризують механізм і перспективи накопичення коштів НПС, а наведена модель дозволяє досліджувати обсяги накопичення при різних поєднаннях параметрів НПС.

Слід також наголосити, що впровадження НПС поряд з економічним ефектом матиме і *велике соціальне значення*. Оскільки розмір внесків визначатиме розмір майбутньої пенсії, працюючі особи будуть мати стимули для сплати внесків самостійно, бо вони будуть їх власністю і повертатимуться (разом з відсотками) тільки до них самих. Це також стимулюватиме працівників до *офіційного працевлаштування*.

Водночас слід зазначити, що сама система НПС не має механізму захисту заощаджень від знецінення у періоди значних інфляційних коливань. При фундаментальних структурних зрушеннях в умовах нерозвиненості фінансових ринків ризик інфляційних втрат значно зростає.

Без інтервенції з боку держави або з боку якого-небудь іншого запобіжного механізму, що не має на меті одержання прибутку, ризик інфляції повною мірою нестимуть також і учасники НПС. У разі, якщо внески будуть приносити невеликий відсоток, особи можуть одержати меншу пенсію, ніж необхідно для гідного життя. Вони також можуть взагалі втратити свої пенсійні заощадження у випадку невдалого інвестування і відсутності державних гарантій приватних пенсій.

Внаслідок того, що внески у НПС на 100 % пов'язані з пенсійними заощадженнями конкретної особи, низькооплачувані категорії працюючих отримують пропорційно менші пенсії, ніж високооплачувані. Побудована на індивідуальних пенсійних рахунках, система НПС не має жодного механізму перерозподілу пенсій між високо- та низькооплачуваними працівниками, тобто механізмів соціальної солідарності. Крім того, працюючі інваліди та жінки, які доглядали за дітьми, навряд чи зможуть заощадити достатню суму грошей на своїх індивідуальних рахунках для адекватної пенсії.

Хоча доцільність впровадження загальнообов'язкової накопичувальної системи пенсійного страхування очевидна, але тут виникає і ряд застережень. Так, у роботі [218] зазначається, що, крім впливу глобальних фінансових криз і нерозвинутості вітчизняного фондового ринку, існують нюанси у самій пенсійній системі: вилучення частини надходжень із солідарної системи та необхідність пошуку компенсаторів для покриття її дефіциту; створення інституційного середовища для функціонування другого рівня; складна та дорога (принаймні, у перші роки існування) система адміністрування; тривалий перехідний період; наявність значного контингенту учасників, які сплачуватимуть внески у мінімальних розмірах і в яких накопичень буде недостатньо для отримання довічної пенсії.

Очевидно, що при впровадженні НПС необхідно провести велику підготовчу роботу як щодо побудови відповідної інфраструктури, так і

при встановленні параметрів системи, її співвідношення з солідарною системою, і при цьому подбати про соціальні пенсії чи допомоги для найбільш соціально вразливих категорій населення.

Аналіз також показує, що доцільно охопити накопичувальним пенсійним страхуванням усіх зайнятих в економіці, внески справляти з доходів, а не лише з заробітної плати, охопити страхуванням у періоді впровадження системи всі вікові категорії працездатних осіб, не обмежуючи їх 35-річним віком. Все це буде сприяти скорішому оздоровленню пенсійної системи і ліквідації дефіциту її бюджету.

Крім того, до початку впровадження накопичувальної системи потрібно створити необхідну інфраструктуру, розробити і прийняти відповідну законодавчу базу, організувати управління накопичувальними фондами, вирішити питання захисту фондів накопичувальної системи від інфляції, банкрутства, можливих ризиків їхньої втрати. Поспіх у цьому випадку може лише дискредитувати саму ідею накопичувального пенсійного страхування. Відповідно, початок впровадження накопичувальної системи слід відкласти до побудови відповідної інфраструктури.

5.5. Перспективи подальшого удосконалення системи соціального пенсійного страхування в умовах України

Основне соціальне завдання сьогодення – це пошуки шляхів виходу з пенсійної кризи з найменшою шкодою для суспільства. Проблема полягає в тому, що моральна, культурологічна і економічна шкода, якої завдає суспільству невідповідне ставлення до пенсіонерів, більш значна і непоправна, ніж здається на перший погляд.

Українські дослідники одностайні у думці, що головною перешкодою належного виконання соціальних і зокрема пенсійних зобов'язань держави є відсталість національної економіки. За такої слабкої економічної бази Україна намагається позиціонувати себе соціальною

державою, постійно розширюючи перелік соціальних виплат та пілґ, як за напрямами соціальної підтримки, так і за охопленими контингентами. В умовах гострої нестачі бюджетних коштів встановлення нових гарантій, додатково до вже існуючих, призводить до розмивання цілей, розпорошення ресурсів, і загалом зменшує потенціал традиційних напрямів видатків соціального спрямування. Державна політика в Україні продовжує наслідування патерналістських настанов, що обумовлює непрозорість, затратність та низьку ефективність національної системи соціального захисту і пенсійної системи зокрема [365].

Негативною особливістю демополітичних рішень, що стосуються літніх осіб, є їх ухвалення без ґрунтовного врахування та аналізу можливих соціально-економічних наслідків (у поточному періоді й на перспективу), почасти без належного фінансово-економічного обґрунтування і проведення відповідних розрахунків. Характерною рисою політики у сфері соціального захисту літніх осіб можна вважати її залежність від політичної кон'юнктури [328]. Це створює нові ризики для добробуту нинішніх та майбутніх пенсіонерів.

У літніх осіб дуже мало шансів відновити свої втрати, внаслідок чого виникають серйозні підстави виробити до них особливий підхід. Проте не можна допустити, щоб і надалі тривали необмежені витрати на пенсійне забезпечення. Бо за результатами 2017 року вони склали 9,7 % від ВВП, з яких частка коштів державного бюджету у забезпеченні середніх пенсійних виплат становила 45,6 %.

У цьому контексті можна запропонувати такі кроки з удосконалення національної системи пенсійного забезпечення [338]:

- 1) розробка стратегії щодо комплексної пенсійної реформи як базисної складової реформування системи соціального захисту;
- 2) розробка та запровадження системної пенсійної реформи на основі консолідації зусиль суспільства та держави;

3) забезпечення доступності в реалізації пенсійного права та підвищення його дієвості, зокрема підвищення ефективності системи пенсійного страхування в державному і недержавному секторах;

4) запровадження дієвої системи економічних, медичних і культурологічних гарантій для пенсіонерів;

5) інституційна взаємодія уповноважених органів державної влади, інститутів громадянського суспільства з питань законодавчої регламентації права на пенсійне забезпечення;

6) розробка та ухвалення пенсійного кодексу як етап проведення пенсійної реформи;

7) запровадження постійного моніторингу дотримання законодавства, дієвих механізмів державного нагляду та громадського контролю в пенсійній сфері.

Без проведення кардинальних заходів щодо реформування пенсійної системи не вдасться вирішити проблему пенсійного забезпечення і, цілком очевидно, не вдасться подолати кризовий стан економіки.

Хоча початок реформування пенсійної системи і надав деякі позитивні результати, але економічні кризи 2008–2009 і 2013–2014 років негативно позначилися на пенсійному забезпеченні населення країни і досить гостро поставили питання про його подальше кардинальне реформування.

Світова практика свідчить, що в галузі реформування національних пенсійних систем використовується досить широкий арсенал методів.

Насамперед це:

- 1) підвищення віку виходу на пенсію;
- 2) економічне стимулювання відкладеного виходу на пенсію;
- 3) збільшення періоду обліку заробітку при розрахунку розміру пенсії;
- 4) збільшення абсолютних розмірів і частки страхових внесків;
- 5) скорочення чисельності пільговиків;

б) використання додаткових форм пенсійного забезпечення у вигляді корпоративних, професійних й інших приватних пенсійних систем.

Проведений аналіз дозволяє розробити і запропонувати для втілення в життя комплекс додаткових заходів, який дозволить зменшити витрати на пенсійне забезпечення, не знижуючи при цьому рівня життя пенсіонерів.

Передусім це скорочення кількості пільговиків за рахунок зняття невиправданих пільг, привілеїв, включаючи не завжди виправданий пільговий вихід на пенсію. Встановлення жорсткого порядку нарахування пенсій дало б значну економію за умови збереженні дійових заходів проти бідності серед літніх осіб і інвалідів. Так, може бути припинена практика надання пенсій по інвалідності особам, потенційний заробіток яких у наслідок інвалідності не зменшився. Компенсація ж за невиліковне каліцтво або захворювання, яке не впливає на потенційний дохід, може бути здійснена у формі одноразової допомоги. Хоча логіка в цьому випадку очевидна, реалізувати таку пропозицію проблематично, тому що потенційний заробіток складно оцінити. При цьому, в адміністративному плані легше було б припинити виплату пенсій по інвалідності працівникам, що продовжують працювати на попередньому робочому місці і отримують таку ж заробітну плату. До того ж можна не скасовувати пенсій по інвалідності взагалі, а вилучати їх тільки в тих випадках, коли немає негативного впливу на потенційний заробіток.

Добровільне пенсійне страхування для більшості населення України нині є досить малоімовірним заходом забезпечення своєї старості. Але значний прошарок населення із високим рівнем життя вже зараз може скористатися цим напрямком пенсійного забезпечення. Роль держави тут полягає в тому, щоб забезпечити достатньо стабільний рівень цін, що дозволить використовувати фінансові активи як засіб збереження цінності накопичень і як інвестиційний капітал, отримуючи при цьому відсотки на накопичені внески. Створення сприятливих умов для добровільного

пенсійного страхування дозволить значно поширити цю систему. Для приватного страхування загалом і приватної системи пенсійного забезпечення вкрай важлива наявність добре регульованих фінансових ринків. Головна мета такого регулювання – захист учасника добровільної пенсійної системи від виникаючих ризиків.

Впорядкування виплати пенсій працюючим пенсіонерам є дискусійним заходом реформування пенсійної системи, але і доволі перспективним. З одного боку, можливість одержувати пенсію і при цьому продовжувати працювати посилює тиск на ринок праці за наявності безробіття, збільшує державні видатки на допомогу по безробіттю. Звідси випливає необхідність вимоги припинення роботи як умови одержання пенсії – принаймні, для людей, що не досягли встановленого пенсійного віку, але мають на нею право. Наприклад, пенсія може бути вилучена – або хоча б знижена – у кожного, чий заробіток вище певного, досить низького рівня. Впровадження такої системи дало б економію по двох каналах. Якщо робітник не виходить на пенсію, економія дорівнює несплаченій пенсії; якщо виходить, то звільнене робоче місце може зайняти безробітний, що знижує витрати на допомогу у зв'язку із безробіттям. Досвід Заходу свідчить, що тривале безробіття виснажує моральні сили людей, особливо молоді. Тому іноді доцільно спонукати літніх робітників до виходу на пенсію, бо це дозволить вивільнити робочі місця для молодого покоління та осіб передпенсійного віку.

Є заперечення і проти цього підходу: ранній вихід на пенсію дозволяє підприємствам скорочувати літніх робітників, полегшуючи тим самим процес структурної реорганізації. Це означає, що замість вимоги виходу у відставку, умовою одержання пенсії (цілком або частково) може бути вимога зміни місця роботи: особам, які виходять на пенсію із займаної посади, але знайшли собі іншу роботу, гарантується хоча б часткове пенсійне забезпечення. Ця проблема не виникає щодо тих, хто переходить у сферу самозайнятості, відкриваючи власну справу. У такому

випадку є вагомі підстави на користь того, аби зберегти за ними пенсію хоча б частково.

Проблемою тут є не результат, а процес, що веде до цього результату, і, насамперед, відсутність чіткого зв'язку між внесками, фактично виплаченими певною особою, і одержуваними нею коштами. У середньостроковій перспективі проблема може бути вирішена шляхом встановлення більш раціонального співвідношення між внесками і виплатами. Проте в короткостроковому періоді виникає гострий конфлікт між структурними перетвореннями і працевлаштуванням молоді, з одного боку, і стримуванням витрат – з іншого.

В економічному сенсі впорядкування виплати пенсій працюючим пенсіонерам є досить ефективним заходом.

Оптимізація пенсійного віку це ще один болючий аспект проблеми реформування пенсійної системи. Процентне співвідношення числа пенсіонерів до числа працюючих в Україні достатньо велике – і тому, що офіційний пенсійний вік, за закордонними мірками, доволі низький, і тому, що багато людей фактично починають одержувати пенсію, не досягнувши навіть цього віку. Проте при розробці заходів необхідно знаходити компроміси між цілями різного рівня. У середньостроковій перспективі пенсійний вік повинен бути підвищений, причому ранній вихід на пенсію допустимий лише за умови зниження розміру пенсій або підвищення розміру внесків. Це дозволить усунути штучні стимули для дострокового виходу на пенсію, зробить систему більш справедливою й однаково сприятливою для різних категорій робітників.

Опосередковано ця пропозиція знайшла своє втілення у поступовому піднятті мінімального трудового стажу, необхідного для виходу на пенсію за віком. Планується, що до 2028 року кількість необхідного стажу для виходу на пенсію в Україні буде збільшуватися щорічно на один рік, доки не досягне 35 років. Але, враховуючи, що в таких розвинутих країнах, як Німеччина, Великобританія, Данія, Франція, Швеція, Норвегія

мінімальний трудовий стаж складає близько 40 років, ці заходи Уряду України не здатні кардинально вирішити проблему збалансування бюджету ПФУ в середньостроковій перспективі.

Вік виходу на пенсію у західних країнах значно вищий, ніж в Україні. До речі, і в більшості країн колишнього Союзу проводяться заходи щодо збільшення пенсійного віку.

Що стосується короткострокових заходів, то тут існують різні варіанти. Варіанти щодо підняття фактичного пенсійного віку засновані на значній потенційній економії державних коштів. Водночас слід розглядати і варіанти більш обережного підходу. По-перше, можливо, що економія взагалі не буде отримана. Це може статися, якщо люди, для яких пенсійний вік був підвищений, після виходу на пенсію одержать пенсію у великому розмірі. По-друге, підвищення пенсійного віку може не одержати політичної підтримки в короткостроковому періоді. По-третє, підвищення віку виходу на пенсію, навіть якщо воно дає економію бюджетних коштів, може бути пов'язане із моральними втратами.

Скорочення тіньового сектору в економіці. За різними оцінками, питома вага тіньового сектору в економіці України сягає 40–50 %. Природно, що хоч би частковий вихід з тіні у значній мірі сприяв би поповненню відрахувань у пенсійну систему. Але в умовах обмеженого розміру доходів багато підприємців, ризикуючи отриманням різного роду санкцій, продовжують приховувати частину оплати праці з тим, щоб зменшити податкові відрахування. Очевидно, що тут поряд із посиленням санкцій необхідно розглядати зменшення податкового тягаря при розширенні податкової бази, тобто збільшення платників податку з прошарку малого і середнього бізнесу.

Втілення в життя розглянутих заходів реформування пенсійної системи не може здійснюватися одночасно. Для деяких з них потрібна підготовча робота, для інших необхідні сприятливі економічні умови. І все це слід не тільки здійснити без зниження рівня соціального захисту літніх

людей, а і передбачити зростання пенсій і допомог, які зараз не завжди забезпечують навіть умови виживання. Тому доцільне поетапне впровадження заходів реформування пенсійної системи, розподілене в часі таким чином, щоб врахувати їх складність і можливість забезпечення законодавчими актами та підготовленими кадрами.

Отже, можна стверджувати, що для стабілізації пенсійного забезпечення в Україні вкрай необхідно спрямувати зусилля на проведення таких першочергових заходів:

– ліквідація дефіциту бюджету за рахунок розширення числа платників у Пенсійний фонд (платити повинні всі), встановлення економічно обґрунтованої ставки пенсійного платежу тощо;

– створення умов для економічного зростання за рахунок скорочення тіньового сектору, створення сприятливих умов для бізнесу, державного гарантування інвестицій і вкладів у накопичувальну систему, наведення правопорядку у державі та ін.

Кардинальне реформування пенсійної системи дозволить вирішити не лише більшість проблем пенсійного забезпечення, а й значною мірою пожвавити інвестування економіки за рахунок коштів накопичувальної системи. Хоча більшість заходів реформування пенсійної системи є непопулярними, вихід із кризового стану потребує їх реалізації, інакше кризовий стан у пенсійному забезпеченні подолати не вдасться.

Висновки до розділу 5

1. Аналіз основних теорій виникнення і сутності соціального захисту та соціального страхування виявив, що ці інституції виконують у державі роль соціального амортизатора, який дозволяє пом'якшити негативний вплив соціальних ризиків. Доведено, що атрибутивні ознаки страхування як методу управління ризиками лише частково властиві системі соціального страхування. Виявлено розбіжність у визначенні об'єктів і суб'єктів страхування з філософських та юридичних позицій.

Виділено основні класифікаційні ознаки поділу інститутів страхування: за ознакою власності, за правовою ознакою, за методами адміністрування страхових зборів, за об'єктами страхування, за видами ризику, за статусом бенефіціара.

2. Аналітична оцінка системи соціального страхування України показала, що чинне законодавство охоплює всі потенційні соціальні ризики фізіологічного типу і частково – ймовірнісного і поведінкового типу. Аналіз організаційно-адміністративного забезпечення страхової діяльності системи обов'язкового державного соціального страхування виявив значну його складність та наявність потенційної можливості використання значної частки доходів для здійснення операційних і адміністративних витрат.

3. Порівняльний аналіз особливостей страхової справи в країнах світу та вітчизняної практики соціального страхування показує, що Україна майже нічим суттєво не відрізняється від інших країн за моделями соціального страхування. Виявлено особливості функціонування системи соціального страхування в Україні: 1) введення системи єдиного страхового внеску (ЄСВ) дозволило спростити адміністрування збору; 2) незначна частка самозайнятих платників ЄСВ; 3) низький рівень охоплення населення недержавним соціальним страхуванням.

4. Обґрунтовано, що для посилення соціального захисту населення в Україні необхідно реалізувати комплекс заходів стратегічного і тактичного характеру. Заходи стратегічного характеру передбачають подальше реформування і розвиток економіки, вихід країни з економічної кризи (насамперед реноваційної), розширення платоспроможного попиту на соціальний захист з боку фізичних і юридичних осіб. До тактичних заходів, спрямованих передусім на захист збіднілого населення, належать: розширення прав професійних спілок і громадськості, а також Нацкомфінпослуг щодо контролю за роботою страхових фондів (державних і приватних); запровадження сталих статистичних досліджень

з питань страхування за розширеним переліком показників; запозичення досвіду інших країн у частині запровадження продовольчих карток для бідних, 50-відсоткової сплати за ліки за будь-якими рецептами, збереження безплатного лікування і безплатного проїзду для найбільш соціально вразливих верств населення за наявності коштів у бюджеті та страхових фондах.

5. Розкрито й обґрунтовано соціальну та економічну сутність поняття «ризик старіння населення» як різновиду соціального ризику. На основі застосування системного дослідження сутнісних характеристик цієї дефініції визначено, що головними чинниками, які заважають літнім особам працювати у сфері суспільного виробництва, є зниження їх психофізичного стану та трудової конкурентоспроможності, а наслідком – посилення економічної та соціальної залежності літніх людей від працевдатного оточення і держави. Доведено, що зростання частки літніх людей у структурі населення з макроекономічної позиції чинить тиск на ринок праці, знижує загальну продуктивність економіки, посилює навантаження на працевдатне населення, вимагає перегляду основ соціальної політики та організації системи пенсійного забезпечення для збалансування потреб економічного розвитку країни і поступового зростання рівня й якості життя осіб похилого віку.

6. У процесі дослідження визначено основні недоліки інституційного забезпечення пенсійної системи України, зокрема складність та несистемність пенсійного законодавства, залежність нормативно-правової бази з пенсійного забезпечення від поточної політичної кон'юнктури, нерозвиненість передумов для розвитку недержавного пенсійного забезпечення (недостатній розвиток фінансового ринку, відсутність дієвого контролю за діяльністю, недосконалість системи страхування ризиків учасників тощо). Доведено, що необхідними передумовами подолання таких основних проблем пенсійної системи України, як низький рівень пенсій та дефіцит Пенсійного фонду, є розробка і запровадження системної

пенсійної реформи на основі консолідації зусиль суспільства та держави, а також стимулювання економічного зростання у рамках політики, спрямованої на створення ринкової економіки зі скороченням державних витрат.

Для підвищення обґрунтованості та ефективності реалізації концепції впровадження накопичувальної системи пенсійного забезпечення запропоновано моделі визначення її основних взаємопов'язаних параметрів у періоді накопичення коштів і періоді їх використання страхувальником, де екзогенними змінними є ставка страхових внесків, страховий стаж, коефіцієнт дохідності, рівень охоплення населення системою, а ендогенними – кількість років отримання пенсії, обсяг накопичення і використання страхових пенсійних внесків, коефіцієнт заміщення.

7. Встановлено, що ефективність упровадження накопичувальної системи пенсійного страхування залежить від значень таких основних параметрів: ставки страхових внесків, страхового стажу, коефіцієнту дохідності, необхідного обсягу накопичень, коефіцієнта заміщення, рівня охоплення населення системою. Обґрунтування цих параметрів доцільно будувати на методології, що базується на методах і моделях визначення їх у періоді накопичення коштів і у періоді їх використання після виходу учасника накопичувальної системи на пенсію. Запропоновано моделі визначення цих параметрів, що базуються на системному підході з можливістю варіантних розрахунків.

Результати цих розрахунків за запропонованими у роботі моделями показали, що найбільш ефективним для умов України є упровадження накопичувальної системи при таких параметрах: ставка страхового внеску – 14 % від доходу; страховий стаж – 35 років; дохідність накопичених коштів – 3 %. За таких параметрів накопичувальна система зможе забезпечити середню пенсію із коефіцієнтом заміщення 0,6 упродовж 18,4 року.

8. Визначено, що для запобігання зростанню негативного впливу ризиків старіння населення для його суб'єктів в середньо- та довгостроковій перспективі необхідно на основі консолідації зусиль суспільства та держави розробити і реалізувати стратегію комплексної пенсійної реформи системи. З урахуванням досвіду європейських країн та на підставі аналізу можливостей його реалізації в Україні запропоновано основні напрями подальшого вдосконалення системи соціального пенсійного страхування, зокрема: скорочення кількості пільговиків за рахунок зняття невикористаних пільг і

привілеїв, створення передумов для нарощування добровільного пенсійного страхування населення, впорядкування виплати пенсій працюючим пенсіонерам, оптимізація пенсійного віку та мінімального трудового стажу, скорочення тіньового сектору в економіці.

Результати досліджень, викладені у цьому розділі, опубліковано у роботах [272; 280; 282; 286; 303; 305; 306; 327; 338; 339; 340; 341; 366] за списком використаних джерел.

ВИСНОВКИ

У роботі теоретично обґрунтовано і запропоновано вирішення складної науково-прикладної проблеми стосовно напрямів мінімізації негативного впливу соціальних ризиків шляхом реформування чинної системи соціального захисту і розроблення практичних рекомендацій щодо подальшого її вдосконалення на системній основі в умовах України. Основні теоретико-методологічні та практичні висновки є такими.

1. За результатами гносеологічного аналізу розвитку наукової думки щодо категоріального утворення поняття «ризик» виокремлено такі його атрибутивні ознаки: загальне; векторне; аксіологічне; відносне; об'єктивне і антропоморфне одночасно; постійно існує як наслідок і діяльності, і бездіяльності. Обґрунтовано, що за суб'єктно-об'єктним складом ризику поділяються на чотири категорії: природні, техногенні, економічні і соціальні. З позицій об'єктно-суб'єктного, процесного і ціннісно-орієнтованого підходів сформоване авторське трактування поняття «соціальні ризики» як явища чи події, що виникають безпосередньо у соціальній сфері, ймовірне чи передбачене настання яких призведе чи може призвести до негативних наслідків для життєдіяльності людини і суспільства.

Аргументовано, що головною вимогою до класифікації соціальних ризиків є їх деталізація до рівня, який би забезпечував можливість їх однозначної ідентифікації для прогнозування, аналізу і вибору моделі реагування на даний ризик на всіх рівнях управління. Аналіз наявних методичних підходів до класифікації виявив, що з урахуванням специфічних особливостей соціальних ризиків для їх класифікації доцільно використовувати ієрархічний і фасетний методи. Це дозволило запропонувати комбіновану систему класифікації, яка включає шість рівнів: за категоріями, за чинниками, за видами ризиків, за сферами

діяльності, за рівнями суспільної діяльності, за іншими ознаками (за потреби).

3. Мінімізація негативного впливу соціальних ризиків вимагає всебічного дослідження чинників та механізмів, що зумовлюють їх виникнення. Визначення і аналіз чинників є початковим етапом менеджменту соціальних ризиків. У роботі визначено систему формування чинників ризиків соціальної політики, ризиків ймовірнісного типу настання, фізіологічних і поведінкових ризиків. Обґрунтовано перелік основних ризиків та ризикоформуєчих чинників в межах кожної з груп. Сформована система класифікації чинників дає змогу визначити сфери і характер заходів, спрямованих на попередження і мінімізацію наслідків дії соціальних ризиків.

4. Обґрунтовано, що найефективнішими інструментами управління ризиками ймовірнісного типу настання є страхування та утворення резервів. При цьому вибір стратегії запобігання ризикам залежить від економічних можливостей країни, оскільки не усім ризикам можливо і доцільно запобігати. З іншого боку, для ефективного функціонування системи страхування потрібно розширювати платоспроможній попит на захист з боку фізичних і юридичних осіб.

5. Фізіологічні соціальні ризики, до яких належать, зокрема, збільшення витрат через народження дитини, материнство, хвороби, інвалідність і смерть, зумовлені біологічною, фізіологічною та соціальною природою людини, а отже, мають переважно об'єктивний характер та високий ступінь ймовірності їх виникнення. Встановлено, що фізіологічні ризики – це проблема не лише певного індивіда, а й суспільства загалом. Суспільство повинно безпосередньо втручатись у її вирішення, оскільки окрема особа не завжди в змозі подолати фізіологічну проблему.

6. Чинники поведінкових ризиків пов'язані з людським фактором, причинами їх реалізації є вчинки і рішення конкретних людей, які діють як самостійні особи, наділені волею і свідомістю. Система чинників, що

впливають на ризики поведінкового типу, передбачає поділ на внутрішні індивідуальні та зовнішні (щодо суб'єкта ризику) чинники. Внутрішні включають інтраособистісні чинники – індивідуальні особливості особистості, зумовлені її спадковістю, розвитком, навчанням і вихованням, а також мотиви, що передбачають усвідомлене спонукання до дій, зумовлене бажанням досягти певної мети.

7. Теоретичний аналіз феномену управління ризиками дозволив з'ясувати, що підтерміном «управління соціальними ризиками» розуміють не управління у прямому сенсі (на кшталт управління керованим об'єктом з боку керуючої системи), а вирішення певного комплексу завдань щодо розроблення напрямів запобігання чи зниження негативного впливу ризику. Управління соціальними ризиками визначається як один із методів мінімізації їх негативного впливу, який передбачає: вихід за межі вузькопрофесійних уявлень і розгляд ризику з системних позицій; формалізацію існуючих знань для визначення порядку дій, правил прийняття однозначних рішень у невизначених умовах; експертизу прийнятих рішень з метою виявлення латентних ризиків із подальшим коригуванням самих рішень; цільову організацію процесу управління.

8. Показано, що у теперішній час заходи щодо мінімізації негативного впливу соціальних ризиків частково реалізуються у межах чинної системи соціального захисту населення України. Але сучасні теорія і практика управління соціальними ризиками спрямовані лише на протидію ризику «втрати доходу», тоді як ризики «якості життя», поведінкові ризики та ін. не охоплюються і не враховуються цією системою. Має місце обмеження методів мінімізації негативного впливу соціальних ризиків лише моделями соціальної допомоги, соціального забезпечення і соціального страхування, у той час як вони не охоплюють ризики соціальної політики і поведінкові ризики. Окрім того, занадто обмежено використання сучасних методів ризикології і ризик-менеджменту у соціальному захисті населення України, заходи і методи

захисту розпорошені і не об'єднані у систему. Відмічається різноплановість у визначенні самого поняття «управління ризиками». Усе це загострює необхідність кардинального реформування системи соціального захисту.

9. Недосконалості чинної системи мінімізації негативного впливу соціальних ризиків (тобто системи соціального захисту населення) та необхідність посилення її дієвості гостро ставлять питання про її реформування. Цим вимогам відповідає комплексна система соціального захисту (КССЗ), науково-методологічні засади якої розроблені в дисертації. Вона складається з логічно пов'язаних між собою теоретичних, методологічних та методичних атрибутів і набору організаційно-функціональних інструментів реалізації процесу мінімізації впливу ризику від його визначення й аналізу до досягнення запланованої мети.

10. Теоретико-методологічні засади КССЗ являють собою сукупність форм, методів, прийомів, способів і моделей управління ризиками, спрямованих на підвищення рівня і якості життя населення за рахунок досягнення соціальної ефективності. Вони є теоретичною базою побудови таких основних атрибутів, як мета, функції і принципи, суб'єкти і об'єкти, сфери дії, логіка побудови і функціонування. Атрибути системи мають власну природу, сутність і зміст. Комплексна система соціального захисту охоплює усі ризики, що виникають в усіх сферах соціального життя, має власні постулати побудови і функціонування та поширене коло моделей;

11. Розроблено організаційно-функціональні засади практичної реалізації завдань КССЗ шляхом систематизації і поділу процесу мінімізації негативного впливу соціальних ризиків на послідовні взаємопов'язані етапи, що різняться за власними функціями, цілеспрямованістю, методологічним та інструментальним наповненням. Відповідно, встановлена необхідність виокремлення шести таких етапів, побудована структурно-функціональна схема комплексної системи

соціального захисту населення і визначений зміст її функціональних блоків.

12. Аналіз моделей, придатних для менеджменту соціальних ризиків, дозволив систематизувати їх у такі групи: моделі зниження рівня небезпеки, моделі соціального забезпечення, моделі соціальної допомоги. До цього переліку додано модель соціального регулювання як інструмент управління ризиками, що охоплює усі стадії управління від виявлення й аналізу соціального ризику до отримання бажаного результату методами послідовних ітерацій шляхом коригування чинників виникнення самого ризику. Вона придатна для менеджменту усіх соціальних ризиків.

13. Виникнення і рівень негативного впливу соціальних ризиків вирішальною мірою залежать від діючої системи соціальної політики, змісту її основних категорій, спроможності держави виконувати її основні вимоги. Рішення в області соціальної політики майже завжди є потенційними джерелами ризиків. Відповідно, мінімізація впливу соціальних ризиків потребує детального аналізу і систематизації окремих положень соціальної політики, розгляду її теоретичних категорій у контексті соціального захисту. Систематизація і уточнення компонентів основних категорій соціальної політики необхідні як з погляду теоретичного вирішення цієї проблеми, так і з позиції практичної побудови системи управління ризиками. У роботі здійснено доповнення і уточнення сутності компонентів таких категорій соціальної політики, як мета і завдання, функції і принципи побудови, сфери і рівні політики, методи і форми реалізації, що сприятиме цілеспрямованому розробленню заходів управління соціальними ризиками.

14. Показано, що досить загрозливими для України виявилися демографічні ризики. Панівними тенденціями у сфері демографічного розвитку є скорочення народжуваності та смертності населення і збільшення тривалості життя. У свою чергу, це призводить до поступового постаріння населення, зменшення частки осіб молодшого та працездатного

віку, що обумовлює появу ризику виникнення дефіциту робочої сили. Через активну трудову міграцію в Україні вже відчувається дефіцит робочої сили, особливо кваліфікованої, що стримує нарощування обсягів виробництва продукції на багатьох підприємствах.

15. За соціальною та економічною сутністю соціальне страхування є однією з моделей соціального захисту. Страхова діяльність пов'язана з перерозподілом або зниженням ризиків між громадянами і спеціалізованими організаціями. Тобто соціальне страхування у контексті соціального захисту являє собою інструментарій виявлення, оцінювання і управління ризиком, який відображає характерні особливості відносин між його суб'єктами і об'єктами, котрі обтяжені можливими загрозами, невизначеністю і невикористаними можливостями. У процесі дослідження виявлена подвійна сутність соціального страхування – розподільна і ймовірнісна. Розподільна сутність полягає у можливості сконцентрувати розпорошені в суспільстві кошти і направити тим, хто їх найбільш потребує. Ймовірнісна сутність полягає у використанні статистичних законів (закон великих чисел), які мають різне навантаження з точки зору страхового фонду і окремого страхувальника.

16. Розкрито і обґрунтовано соціальну та економічну сутність поняття «ризик старіння населення», як різновиду соціального ризику. На основі застосування системного дослідження сутнісних характеристик даної дефініції визначено, що головними чинниками, які заважають працювати літнім особам у сфері суспільного виробництва, є зниження їх психофізичного стану та трудової конкурентоспроможності, а наслідком – є посилення економічної та соціальної залежності літніх людей від працездатного оточення і держави. Доведено, що зростання частки літніх людей у структурі населення з макроекономічної точки зору чинить тиск на ринок праці, знижує загальну продуктивність економіки, посилює навантаження на працездатне населення і вимагає перегляду основ соціальної політики та організації системи пенсійного забезпечення для

збалансування потреб економічного розвитку країни і поступового зростання рівня й якості життя осіб похилого віку.

17. Для підвищення обґрунтованості та ефективності реалізації концепції впровадження накопичувальної системи пенсійного забезпечення запропоновано моделі визначення її основних взаємопов'язаних параметрів у періоді накопичення коштів і у періоді їх використання страхувальником, де екзогенними змінними є ставка страхових внесків, страховий стаж, коефіцієнт дохідності, рівень охоплення населення системою, а ендогенними – кількість років отримання пенсії, обсяг накопичення і використання страхових пенсійних внесків, коефіцієнт заміщення. Результати апробації розроблених моделей з використанням варіантних розрахунків показали, що накопичувальним пенсійним страхуванням доцільно охопити всіх зайнятих в економіці, ставку внесків встановлювати з доходів, а не лише з заробітної плати; у періоді впровадження системи до неї слід залучити працездатних осіб усіх вікових категорій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бек У. От индустриального общества к обществу риска. *THESIS*. 1994. № 5. С. 161–168.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 383 с.
3. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность. *THESIS*. 1994. Вып. 6. С. 40–102. URL: http://www.hse.ru/data/417/313/1234/5_2_1Gidd.pdf.
4. Lau C. Risikodiskurse. Stuttgart, 1987.
5. Луман Н. Введение в системную теорию / под ред. Дирка Беккера; пер. с нем. К. Тимофеевой. Москва: Логос. 2007. 359 с.
6. Луман Н. Понятие риска. *THESIS*. 1994. № 5. С. 135–160.
7. Страхові послуги: підручник. У 2-х ч. / за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Лотос, 2014. 496 с.
8. Страхування: підручник / В.Д. Базилевич К.С. Базилевич та ін.; ред. В.Д. Базилевич. Київ: Знання, 2008. 1019 с.
9. Власюк О.С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: вибрані наук. Праці. Київ: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2016. 527 с.
10. Власюк О.С. Шляхом децентралізації: виклики, ризики та пріоритети реформування регіонального розвитку в Україні. *Регіональна економіка*. 2015. № 1. С. 5–18.
11. Донець Л.І. Економічні ризики та методи їх вимірювання: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 312 с.
12. Колот А.М., Герасименко О.О. Соціальна держава: генезис та перспективи розвитку. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2017. № 1. С. 8–36.
13. Либанова Э.М. Демографические сдвиги в контексте социального развития. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1(21). С. 9–23.
14. Либанова Е.М. Соціально-економічні ризики і загрози бідності в Україні: методика та практика аналізу: монографія. Харків: Право, 2008. 208 с.

15. Макарова О.В. Соціальна політика в Україні: монографія / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2015. 244 с.
16. Надрага В.І. Соціальні ризики в загальній теорії ризиків: проблеми формування понятійного апарату. *Часопис економічних реформ*. 2015. № 3. С. 75–83.
17. Надрага В.І. Соціальні ризики в трудовій сфері. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2015. 471 с.
18. Новіков В.М. Бюджетний ризик: зміст та регулювання у соціальній інфраструктурі. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 1 (32). С. 73–86.
19. Новікова О.Ф. Оцінка соціальних ризиків в регіонах України як підстава для прийняття управлінських рішень щодо їх подолання. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/July08/08.htm>
20. Цимбал О.І. Макроекономічні наслідки трансформації інституціональної структури функціонування ринку праці. *Економічний вісник НГУ*. 2010. № 4. С. 6–18.
21. Буянов В.П., Кирсанов К.А., Михайлов Л.М. Рискология: учеб. пособие. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Экзамен, 2003. 384 с.
22. Івченко І.Ю. Економічні ризики: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 300 с.
23. Коновалов А.С. Экономический риск как экономическая категория. *Вестник ВГУ. Сер. Экономика и управление*. 2011. № 1. С. 12–19.
24. Хохлов Н.В. Управление риском: учеб. пособие для вузов. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 239 с.
25. Основные понятия риска. URL: <https://utmagazine.ru/posts/7769-ekonomicheskij-risk>
26. Панфилова Э.А. Понятие риска: многообразие подходов и определений. *Теория и практика общественного развития*. 2010. № 4. С. 30–34.
27. Поняття ризику як економічної категорії. URL: http://elib.lutsk-ntu.com.ua/book/fof/bs/2010/10-076/1____2.html
28. Советова Е.А. Сущность риска как экономической категории. *Бизнес Информ*. 2012. № 3. С. 12–16.

29. Логвінова О.П., Семененко І.М. Обґрунтування господарських рішень і оцінювання ризиків: навч.посібник. Харків: Лідер, 2015. 370 с.
30. Философский словарь /под ред. М.М. Розенталя и П.Ф. Юдина. Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1963. 544 с.
31. Вугальтер А.Л. Ваше открытие общества. Днепр: Издатель «Середняк Т.К.», 2018. 374 с.
32. Экономическая энциклопедия / глав. ред. А.М. Румянцев. Москва, 1980.
33. Найт Ф. Риск, неопределенность и прибыль. Москва: Дело, 2003. 359 с.
34. Березіна С.Б. Ризик як важливіша категорія економічної теорії. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2018. № 1(59). С. 136–147.
35. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків: колективна науково-аналітична монографія / За ред. Е.М. Лібанової. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. 496 с.
36. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / под ред. проф. Л.И. Скворцова. Изд. 28-е, перераб. Москва: ООО «Издательство «Мир и Образование», 2012. 1376 с.
37. Ренн О. Три десятилетия исследования риска: достижения и новые горизонты. *Вопросы анализа риска*. 1999. Т. 1. № 1. С. 80–99.
38. ForbesJohnDouglas. J.P. Morgan, Jr., 1867–1943. Charlottesville: University Press of Virginia, 1981. 262 p.
39. Бланк И.А. Словарь-справочник финансового менеджера. Киев: Ника-Центр, 1998. 480 с.
40. Вітлінський В.В., Маханець Л.Л. Ризикологія в зовнішньоекономічній діяльності: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2008. 432 с.
41. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі: нац. доп. / Е.М. Лібанова, В.П. Горбулін, С.І. Пирожков та ін.; за ред. Е.М. Лібанової. Київ : НАН України, 2015. 363 с.
42. Грабовой П.Г. Риски в современном бизнесе. Москва: Аланс, 1994. 240 с.

43. Попкова О.К. Опорный конспект лекций по дисциплине «Рискология». 2018. URL: <http://docplayer.ru/69839250-Опорную-конспект-лекцию-по-discipline-riskologiya-avtor-popkova-k-o.html>
44. Топишко Н.П. Социальные риски и проблема оценки уровня социальной защиты населения на основе теории нечетких множеств. Острог: Острожская академия, 2013. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/2282/>
45. Надрага В.І. Оцінка соціальних ризиків: проблеми вибору методології та інструментарію. *Фінанси України*. 2003. № 12. С. 70–77.
46. Norman B., Brierley P., Gibbard P., Mason A., Meldrum A. Risk-based methodology for payment systems oversight. *Financial stability paper*. August 2009. No. 6. Bank of England.
47. Богоявленский С.Б. Управление риском в социально-экономических системах: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУЭФ, 2010. 147 с.
48. Політологія: навч. посіб. / Ф.М. Кирилюк, М.І. Обушний, М.І. Хилько та ін.; за ред. Ф.М. Кирилюка. Київ: Здоров'я, 2004. 776 с.
49. Об'єкти та суб'єкти управління. URL: <https://studfiles.net/preview/5594494/page:2/>
50. Роик В.Д. Социальная защита работника в процессе труда: проблемы теории и практики. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. М., 1994. URL: http://www.niitruda.ru/about/persona/post_16.html
51. Гарасимів Т.З. Принципи права соціального забезпечення України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. К., 2002. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/33081.html>
52. Мачульская Е.Е. Социальный риск как объективная основа социального обеспечения // Вестник Московского университета. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999, № 1. С. 23–30.
53. Стегній О.Г. Феномен всеохоплюючої корумпованості в сучасному українському суспільстві// Український соціум. 2012. № 1(40). С. 7–22.
54. Кравченко С.Л. Ризики в нелінійному глоболокальному соціумі. М. : Анкил, 2009. 224 с.

55. Дегтяр О.А., Непомнящий О.М. Напрями удосконалення засобів управління соціальним ризиком. *Вісник НУЦЗУ. Сер. Державне управління*. 2017. Вип. 1(6). С. 1–9.

56. Мешавкина Н.А. Социальный риск в современном российском обществе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук. Специальность 22.00.04. – Социальная структура, социальные институты и процессы. Уфа, 2006. 144 с. URL: www.disserr.ru/catalogue/code-22.00.04--p-11.html

57. Березіна С.Б. Соціальні ризики – сучасна проблема людства. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2018. №5(17). С. 165–172.

58. Березіна С.Б. Ризики як небезпека явищ і подій суспільства. *Причорноморські економічні студії*. 2018. №29. С. 47–54.

59. Синчук С. Теорія соціального ризику за правом соціального забезпечення. *Право України*. 2003. №3. С. 55–60.

60. Березіна С.Б. Соціальний ризик-менеджмент: соціальні ризики, їх поняття і сутність. Економіка, фінанси та менеджмент: сучасний стан, тенденції, перспективи розвитку в Україні та світі (29 січня 2018 року). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава). 2018.

61. Березіна С.Б. Соціальні ризики: теорія, методологія, захист: монографія. НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень. Київ: Компрінт. 2019. 543 с.

62. Социальный риск: виды и особенности. URL: <https://businessman.ru/socialnyj-risk-vidy-i-osobennosti.html>

63. Группы социальных рисков. URL: <http://zastrahovanie.ru/socialnoe-strahovanie/gruppy-socialnyh-riskov.html>

64. Дані Всесвітньої організації охорони здоров'я за 2015р. Life expectancy. Data by country / World Health Organization. 2015. URL: https://www.who.int/gho/mortality_burden_disease/life_tables/situation_trends/en/

65. Населення України / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html

66. Коломієць О.О. Трудоресурсна безпека в системі національної безпеки України. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 2 (31). С. 140–146.

67. Шлыкова Е.В. Социальная приемлемость нововведений миграционного законодательства. *Социологические исследования*. 2008. № 2. С. 56–65.
68. Демографічний прогноз України. URL: <http://www.idss.org.ua/monografii/popforecast2009reg.zip>
69. Феленчак Ю.Б. Ризики демографічних втрат регіону. Львів: Інститут регіональних досліджень, 2010. URL: file:///E:/DW/Documents/felenchak_y_b.PDF
70. Ткаченко Л. Три вершини демографічного апокаліпсиса. Основні тренди в Україні. *Дзеркало тижня. Україна*. URL: https://dt.ua/macrolevel/tri-vershniki-demografichnogo-apokalipsisa-osnovni-trendi-v-ukrayini-259843_.html
71. Демографічний прогноз України / ООН. URL: <https://esa.un.org/unpd/wpp/Download/Standard/Population/>
72. Економічна активність населення України 2017: стат. зб. / Державна служба статистики України. 2018. 205 с.
73. Кір'ян Т.М., Шаповал М.С. Визначення впливу різноманітних видів, форм зайнятості та безробіття населення на стан національного ринку праці. *Вісник економічної науки України*. 2015. № 1. С. 72–81.
74. Березіна С.Б. Чинники виникнення соціальних ризиків у сфері демографії і праці. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2018. № 1(41). С. 89–96.
75. Яценко Л.Д. Напруженість на ринку праці України: чинники, соціальні наслідки та шляхи подолання: аналіт. записка / НІСД. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/runok_prasi-83d61.pdf
76. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2017 році. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/virdg.htm
77. Бюджетний щоденник на 2017 рік. URL: <https://feao.org.u>
78. Статистичний щорічник України за 2016 рік / відп. за вип. О.А. Вишневська, за ред. І.Є. Вернера. Київ: Державна служба статистики України, 2017. 611 с.
79. Розмір мінімальної заробітної плати / Парус-Консультант. URL: http://cons.parus.ua/_dict_view.asp?mx=.0DHE47fc09fe29cefe2626b6a689827b503d

80. Фактичний розмір прожиткового мінімуму у 2008–2014 роках / Міністерство соціальної політики України. URL: <http://www.msp.gov.ua/news/10482.html>

81. Фактичний розмір прожиткового мінімуму у 2015–2017 роках / Міністерство соціальної політики України. URL: <http://www.msp.gov.ua/news/12286.html>

82. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <http://www.minfin.gov.ua/>

83. Сидор І.П. Бюджетне забезпечення соціального захисту населення: теоретичні аспекти і вітчизняна практика. *Ефективна економіка*. 2015. № 9. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4298>

84. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: національна доповідь / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. 412 с.

85. Березіна С.Б., Приказюк Н.В., Романченко М.І. Перспективи запровадження обов'язкового медичного страхування на шляху реформування галузі охорони здоров'я України. *Науковий вісник Міжнародного Гуманітарного Університету*, Серія: Економіка і менеджмент. 2016. № 21. С. 138–142.

86. World Health Organization. Cancer pain relief. Geneva: WHO, 1986. 26 p.

87. Рівень розвитку людського капіталу України у 2015 році / Економічний дискусійний клуб. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/riven-rozvytku-lyudskogo-kapitalu-ukrayiny-u-2015-roci>

88. Позиція України в рейтингу країн світу за Індексом глобальної конкурентоспроможності 2016–2017 / Економічний дискусійний клуб. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytingukrayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-1>

89. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. URL: <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>

90. Слободян О., Стадний Є. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? / Аналітичний центр CEDOS. URL: <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>
91. Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід та українські реалії: аналіт. доп. / Іщенко А.Ю., Зубченко С.О., Карпенко М.М., Лозовий В.С., Черненко Т.В. Київ: НІСД, 2017. 44 с.
92. Доповідь «Обстеження інноваційної діяльності в економіці України (за міжнародною методологією) у 2014–2016 рр. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
93. Удосконалення методики розрахунку рівня тіньової економіки шляхом запровадження методу розрахунку на основі оцінки тіньової зайнятості (тіньових доходів населення). *Наукова праця* / НДЕІ. 2012. 40 с.
94. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування (2013–2017 рр.) / Генеральна прокуратура України. URL : <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>
95. Безчастний В. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 207–213.
96. Стан злочинності в Україні. URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publzloch_u.htm
97. Galbraith J.K. *The New Industry State*. Boston, MA: Houghton Mifflin, 1967. 612 p.
98. Довкілля України за 2016 рік: стат. зб. / Державна служба статистики України; за ред. О.М. Прокопенко. 2017. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publnav_ser_u.htm
99. Global health risks: mortality andburden of disease attributableto selectedmajorrisks / WHO Library Cataloguing-in-PublicationData. 2015. P. 11.
100. The World Factbook. Population growth rate / The Central Intelligence Agency. 2017. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2002.html#up>
101. World Economic Forum. URL : <https://www.weforum.org/>
102. World Health Organization. *Cancer pain relief*. Geneva: WHO, 1986. 26 p.
103. Бернуллі Д. Опыт новой теории измерения жребия. Санкт-Петербург, 2008. 27 с.

104. Мальтус Т.Р. Опыт о законе народонаселения. Москва: Директ-медия Паблшинг, 2008. 465 с.
105. Швыряев А.А., Меньшиков В.В. Оценка риска воздействия загрязнения атмосферы в исследуемом регионе. Москва: Издательство Московского университета, 2004. 124 с.
106. Бондар М.О. Оцінювання ризиків небезпечних геологічних процесів. *Вісник КрНУ ім. Михайла Остроградського*. 2015. Вип. 3 (92). С. 123–128.
107. Горобець А.С. Безробіття як вид соціального ризику. *Серія Право*. Вип. 40. Т. 1. URL:http://www.visnykjuris.uzhnu.uz.ua/file/No.40/part_1/24.pdf
108. Боков О.В. Теоретичні аспекти соціального страхування. 2007. 9 с. URL:<http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2007-2/doc/1/04.pdf>.
109. Прийменко О.С. Соціальні ризики в солідарній пенсійній системі України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 4. Т. 1. С. 224–227.
110. Бек У. Общество риска на пути к другому модерну. Москва: Прогресс–Традиция, 2000. 267 с.
111. Топишко Н.П. Социальные риски и проблема оценки уровня социальной защиты населения на основе теории нечетких множеств. Острог: Острожская академия, 2017. 14 с.
112. Талеб Н.Н. Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости. URL: https://bookz.ru/authors/nassim-nikolas-taleb/4ernii-1_783/1-4ernii-1_783.html
113. Дюбин Г.Н., Суздаль В.Г. Введение в прикладную теорию игр. Новосибирск, 1981. 336 с.
114. Березіна С.Б. Соціальні ризики ймовірнісного виду та їх оцінка. *Економіка і держава*. 2018. № 3. С. 33-39.
115. Бернулли Я. О законе больших чисел. Москва: Наука, 1986. 176 с.
116. Нейман Ю. Вводный курс теории вероятностей и математической статистики. Москва: Наука, 1968. 448 с.
117. Джини К. Средние величины. Москва: Статистика, 1970. 448 с.
118. Основные расчетные показатели риска. URL: [http://moodle.kubstu.ru/kubstu/ntsitr/konsp/%CB%E5%EA%F6%E8%FF%2011%20\(3%D0\).pdf](http://moodle.kubstu.ru/kubstu/ntsitr/konsp/%CB%E5%EA%F6%E8%FF%2011%20(3%D0).pdf)
119. Яницкий О.Н. Россия: риски и опасности «переходного» общества: сборник статей. Москва: Изд-во Института социологии РАН, 1998. С. 8.

120. Социальная работа с различными группами населения: учеб. пособие / под ред. Н.Ф. Басова. Москва: КНОРУС, 2012. 528 с.
121. Демографічна ситуація в Україні у 2016 році. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publnasel_u.htm
122. Березіна С.Б. Чинники і механізми формування соціальних ризиків фізіологічного типу. *Проблеми економіки*. 2018. № 2. С. 357–365.
123. Тихомирова И.А. Физиологические основы здоровья. URL: <http://cito-web.yspu.org/link1/metod/met73/met73.html>
124. Роик В.Д. Досрочные пенсии за работу во вредных условиях труда: от патерналистской к страховой модели. Москва: Издательство «Прспект», 2017. 278 с.
125. Березіна С.Б. Чинники і механізми формування соціальних ризиків поведінкового типу. *Бізнес інформ*. 2018. № 7. С. 264–272.
126. Яценко М.М. Детермінанти правової поведінки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 245–249. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2014_807_44
127. Анохин С.А. Правовые качества личности в системе условий правомерного поведения: дис. .. канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2005. 176 с.
128. Цимбалюк М.М. Онтологія правосвідомості. Київ: Атіка, 2008. 410 с.
129. Концепция личности К.К. Платонова. URL: www.psychodic.ru/arc.php?page=161
130. Настасьяк І.Ю. Соціологія права. Львів: ПАІС, 2008. 196 с.
131. Корнилова М.В. Качество жизни и социальные риски пожилых людей. *Современные исследования социальных проблем*. 2011. № 3. Т. 7. С. 13–17.
132. Захарова А.Н. Междисциплинарная проблема качества жизни в контексте современных научных исследований. *Вестник психиатрии и психологии Чувашии*. 2014. № 10. С. 141–161.
133. Зубко Г.Ю. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки особи: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Відкр. міжнар. ун-т розв. людини «Україна». Київ, 2012. 209 с.

134. Козенко Ю.О. Правова поведінка особи: аксіологічно-нормативна детермінація: дис. канд. юрид. наук: 12.00.12 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2012. 193 с.

135. Исаев К. «Общество риска» в условиях глобализации. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/184/695/1217/003Isaev.pdf>

136. Мартякова Е.В. Экономический механизм реформирования социальных процессов: страхование, маркетинг, риск-менеджмент: монография / НАН Украины. Ин-т экономики промышленности. Донецк: ИЭП, 2003. 590 с.

137. Кірнос І.О. Систематизація нових соціальних ризиків у контексті переходу до постіндустріального суспільства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2011. № 706. С. 88–93.

138. Социальные проблемы: оценки и пути их решения. Кн. 1: Социальная защита трудящихся / О.Ф. Новикова и др. Донецк: ИЭП НАН Украины, 1995. 327 с.

139. Борецька Н.П. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан проблеми: монографія. Донецьк: Янтра, 2001. 352 с.

140. Капильцова В.В., Бакаляр А.С. Соціальні ризики в системі соціального захисту. *Економіка XXI века: междунар. сб. науч. тр.* 2007. Вып. 1. 253 с.

141. Esping-Andersen G. *Social foundations of postindustrial society*. New York: Oxford University Press Inc, 2003. 218 p.

142. Taylor-Gooby P. *New risks and social change. New risks, new welfare. The transformation of the European welfare state*. NY: Oxford university press Inc, 2004.

143. Rosanvallon P. *The new social question: rethinking the welfare state / translated by Barbara Harshav. (New French thought)*. Princeton: Princeton University Press, 2000. 139 p.

144. Bonoli G. The politics of the new social policies: providing cover age against new social risks in mature welfare states. *Policy and Politics*. 2005. Vol. 33. № 3. P. 431–449.

145. Березіна С.Б. Соціальний ризик-менеджмент: соціальна політика в контексті соціальних ризиків. Вдосконалення економіки та фінансової системи країни: актуальні проблеми та перспективи (2 лютого 2018 року).

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції на базі Класичного приватного університету ім. Вітаутаса Великого (Литва). 2018. С. 32–35.

146. Цілі Сталого Розвитку: Україна: національна доповідь / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. 2017. 176 с.

147. Риск-менеджмент на підприємстві. Справочник економіста. 2003. № 5. URL: www.profiz.ru/se/5_2003/864

148. Березіна С.Б., Пікус Р.В. Міждисциплінарний словник зі страхування та ризик-менеджменту. Київ: Логос, 2015. 508 с.

149. Березіна С.Б., Третяк Д.Д. Соціальне страхування: навчально методичний комплекс. Київ: Компрінт, 2015. 61 с.

150. Замараева В.П. Становление института социальной защиты населения в России. Москва: «Союз», 2005. 308 с.

151. Яницкий О.Н. Россия как «общество риска»: контуры теории. *Россия: трансформирующееся общество* / под ред. В.Я. Ядова. Москва: Изд-во «КАНОН-пресс-Ц», 2001. С. 30–31.

152. Занина О.В. Современные принципы социальной защиты населения. *Научный результат. Серия «Экономические исследования»*. 2015. № 2. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-printsipy-sotsialnoy-zaschity-naseleniya#ixzz4Zcyoub2S>

153. Буданова М.А., Коноплин Ю.С., Горин А.Е. Становление системы государственного социально-ориентированного управления рисками в современном трансформирующемся российском обществе. Москва: «Спутник», 2013. 109 с.

154. Олимских Н.Н. Социальная защита населения: понятие и содержание. *Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и право»*. 2007. № 1. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-zaschita-naseleniya-ponyatie-i-coderzhanie#ixzz4ZczPNG9S>

155. Руководство ISO 73:2009 «Менеджмент риска. Термины и определения. 2009. URL: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/trade/wp6/documents/2011/ISO_GUIDE_73_Russian.pdf

156. Лутанюк Н.В., Годына Н.Ф. Новый стандарт ISO 31000 по управлению риском. История создания и особенности применения. *Використання міжнародних стандартів ISO в цілях підвищення*

ефективності діяльності підприємств– 2010: матер. міжвузів. студ. конф. Донецьк: ДонНТУ, 2010. С. 8–11.

157. Закон України «Про основи національної безпеки України» № 964-IV від 2003 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

158. Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355>

159. Постанова НБУ «Про схвалення Методичних рекомендацій щодо організації та функціонування систем ризик-менеджменту в банках України» від 21.06.2012 № v0361500-04. URL: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0361500-04/page3

160. Методичні рекомендації з організації клінічного управління ризиками та безпеки медичної допомоги в закладах охорони здоров'я. 2012. URL: mtd.dec.gov.ua/images/doc/Met_upr_ryzyk.pdf

161. Social risk management. 2014. URL: en.wikipedia.org/wiki/Social_risk_management

162. Стандарти управління ризиками в фінансових установах. Москва: IFC, 2012. 60 с. URL: www.ifc.org/wps/wcm/connect/.../ECACR-Risk_Governance_Standards-RU.pdf?MOD

163. Методологические основы оценки и анализа риска. URL: [moodle.kubstu.ru/kubstu/ntsitr/konsp/Лекция%2012%20\(4P\).pdf](http://moodle.kubstu.ru/kubstu/ntsitr/konsp/Лекция%2012%20(4P).pdf)

164. Holzmann R., Sherburne-Benz L., Tesliuc E. Social Risk Management: The World Bank's Approach to Social Protection in a Globalizing World. Washington D.C., 2003. P. 24 URL: www.siteresources.worldbank.org/SOCIALPROTECT

165. Holzmann R., Kozel V. The Role of Social Risk Management in Development: A World Bank View – Reply to Comments. *IDS Bulletin*. May 2007. Vol. 38. No. 3. URL: bulletin.ids.ac.uk/idsbo/article/view/840/PDF

166. Environmental and social risk management / Standard Bank Group. 2016. URL: sustainability.standardbank.com/.../Standard_Ba...

167. Improving IFC's Approach to Environmental and Social Risk Management. 2017. URL: www.ifc.org/.../Improving-IFCs-+Approa...

168. Kabir F. Guidelines on Environmental & Social Risk Management (ESRM) for Banks and Financial Institutions in Bangladesh / Bangladesh Bank

Sustainable Finance Department. 2017. URL: www.bb.org.bd/.../esrm_guideline_feb20...

169. Березіна С.Б. Research of the essence of social risk management. *Технологічний аудит та резерви виробництва*. 2018. № 2/5(40). С. 11–18.

170. Риск-менеджмент и управление рисками. Рискология. URL: <https://studfiles.net/preview/5176794/>

171. Калабанов И.Т. Риск-менеджмент. Москва: Финансы и статистика, 2008. С. 192.

172. Березіна С.Б. Моделі управління соціальними ризиками. Експериментальні та теоретичні дослідження в сучасних науках. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Суми). 2018.

173. Маєвська Н.В. Екологічні ризики в системі державного регулювання економікою. Макіївка: Макіївський економіко-гуманітарний інститут, 2008. URL: www.rusnauka.com/8_NIT_2008/Tethis/.../27576.doc.htm

174. Нейман Дж., Моргенштерн О. Теория игр и экономическое поведение. / пер. с англ. под ред. и с доб. Н.Н. Воробьева. Москва: Наука, 1970. 708 с.

175. Старостіна А.О., Кравченко В.А. Ризик-менеджмент: теорія та практика: навч. посіб. Київ: Політехніка НТУУ «КПІ», 2004.

176. Управление финансовыми рисками. URL: www.bibliotekar.ru/finance-2/101.htm

177. Функции риск-менеджмента. URL: https://studbooks.net/1351327/finansy/funktsii_risk_menedzhmenta

178. Туленков М. В. Соціальний захист у соціологічному вимірі: монографія. Київ: ІПК ДСЗУ, 2010. 178 с.

179. Гошовська В.А., Ільчук Л.І., Стрілецька Ю.В. Людина як суб'єкт і об'єкт соціальних відносин: навч.-метод. матеріали. Київ: НАДУ, 2013. 80 с.

180. Лопушняк Г.С. Принципи формування та реалізації державної соціальної політики. *Актуальні проблеми державного управління: електрон. наук. фахове вид.* 2010. № 1. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2010-1/doc/1/10.pdf>

181. Якубенко В.П. Принципи соціальної держави. Право України. 2002. № 6. С. 33–38.

182. Педак І.С. Концептуальний погляд на стратегію формування нової соціальної політики в Україні. Держава та регіони. Серія «Державне управління». 2014. № 1(45). С. 96–101.

183. Принципы риск-менеджмента. Оценка рисков и методы их минимизации. URL: https://studopedia.ru/7_71365_printsipi-risk-menedzhmenta-otsenka-riskov-i-metodi-ih-minimizatsii.html

184. Березіна С.Б. Додержання принципів соціальної політики як важлива умова запобіганню соціальним ризикам. Інноваційна економіка: процеси, стратегії, технології: Матеріали II міжнародної науково конференції (26 січня 2018 року м. Кельце). Державний університет імені Яна Кохановського у місті Кельце (Республіка Польща). 2018. С. 58–61.

185. Березіна С.Б. Визначення та взаємодія суб'єктів і об'єктів в соціальному ризик-менеджменті. Стратегічні пріоритети соціально-економічного розвитку в умовах інституційних перетворень глобального середовища (28-29 вересня 2018 року). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції на базі кафедри економічної теорії та історії економічної думки Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. (м. Одеса). 2018.

186. Безтелесна Л.І., Юрчик Г.М. Сутність та складові соціальної політики: теоретичний аспект. Вісник соціально-економічних досліджень. 2013.

187. Беседін В.Ф., Пенькова О.Г. Логіка стратегічного планування. *Економіка та держава*. 2010. № 10. С. 9–14.

188. Березіна С.Б. Логіка соціального ризик-менеджменту. Світ економічної науки. Матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції економічного спрямування. Випуск 7. (м. Тернопіль). 2018.

189. Куликова Е.А. Риск-менеджемент. Екатеринбург: УрГУПС, 2014. 260 с. URL: biblioservert.usurt.ru/cgi-bin/irbis64r_13/cgiirbis_64.exe?

190. Регулювання як загальна функція менеджменту. URL: https://pidruchniki.com/75154/menedzhment/regulyuvannya_zagalna_funktsiya_menedzhmentu

191. Основи менеджменту /за ред. А.А. Мазаракі. Харків: «Фоліо», 2014. 850 с. URL: https://bookland.com/download/o/os/osnovi_menedzhmentu/sample.pdf

192. Державне регулювання економіки. URL: <http://ukr.vipreshebnik.ru/entsiklopediya/50-d/786-debitovij-memorandum.html>
193. Акимов В.А., Лесных В.В., Радаев Н.Н. Риски в природе, техносфере, обществе и экономике: монография. Москва: Деловой экспресс, 2004. 348 с.
194. Risk Management Framework. URL: www.irr-neram.ca/pdf_files/primer
195. Тихомиров Н.П., Потравный И.М., Тихомирова Т.М. Методы анализа и управления эколого-экономическими рисками: учеб.пособие для вузов / под ред. проф. Н.П. Тихомирова. Москва, 2003. 350 с.
196. Hertz D., Thomas H. Risk Analysis and its Applications. Chichester – N.Y., 1983.
197. Надрага В.І. Управління соціальними ризиками: сутність та механізми. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2015. Вип. 52. С. 163–174. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PSPE_print_2015_52_23
198. Богомазова В.М. Сценарне прогнозування розвитку економіки: монографія. Київ: Аграр Медіа Груп, 2015. 404 с.
199. Саєнко Ю. Соціальні ризики та шанси. *Соціальні ризики*. Т. 2 / відп. ред.: Ю.І. Саєнко, Ю.О. Привалов. Київ: ПЦ «Фоліант», 2004. С. 12–51.
200. Федотов Д.Ю. Методы управления социальным риском. *Известия ИГЭА*. 2003. № 3–4(36–37). С. 18–22.
201. Березіна С.Б. Трансформація ризиків в соціальній сфері України. *Причорноморські економічні студії*. 2018. №32. С. 121–131.
202. Тепман Л.Н. Управление рисками: учеб. пособие для студентов экономических вузов. Москва: Анкил, 2009.
203. Уткин Э.А. Риск-менеджмент. Москва: Ассоциация авторов и издателей «Тандем»; Издательство «ЭКМОС», 2010. 400 с.
204. Рыхтикова Н.А. Анализ и управление рисками организации. Москва: ИНФРА-М, 2007. 240 с.
205. Людський розвиток в Україні. Модернізація соціальної політики: регіональний аспект: кол. моногр. / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2015. 356 с.
206. Макарова В.А. Формирование системы риск-менеджмента на предприятии. *Вестник ПсковГУ*. 2014. № 4. С. 11. URL: pskgu.ru/projects/pgu/storage/wt/wet04/wet04_10.pdf

207. Яременко О.О. Соціальна політика: теоретико-методологічні основи дослідження процесів формування та ефективності реалізації: монографія. Київ: Ін-т економіки та прогнозування НАН України; УІСД ім. О. Яременка, 2006. 480 с.
208. Дерєга В.В. Соціальна і гуманітарна політика: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. 152 с.
209. Політологія: навч. енцикл. словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / В.М. Денисенко, Л.Я. Угрин, Г.В. Шипунов та ін.; за заг. ред. Н.М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2014. 766 с.
210. Кочетков А.А. Основы экономической теории: курс лекций. 2-е изд. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2005. 492 с.
211. Наявність і стан основних засобів за видами економічної діяльності (КВЕД-2010) за 2016 рік. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/ibd/nsoz/nsoz16_u.htm
212. Шапоренко О.І. Економіко-екологічні ризики: визначення, оцінка, менеджмент і принципи. *Вчені записки університету «КРОК». Серія : Економіка*. 2014. Вип. 35. С. 182–189. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vzuk_2014_35_27
213. Валовий внутрішній продукт за 2016 рік / СНР-2008. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/nac_r.htm
214. Березіна С.Б. Взаємообумовленість соціальної і економічної політики. Від Балтики до Причорномор'я: формування сучасного економічного простору (24 серпня 2018 року). Матеріали міжнародної наукової конференції на базі Балтійського науково-дослідного інституту проблем трансформації економічного простору (Рига, Латвія). 2018. С. 72–74.
215. Основні показники ринку праці/ Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
216. Звіти Державної казначейської служби України за 2012–2016 роки. URL: <http://www.treasury.gov.ua>
217. Березіна С.Б. Основні категорії соціальної політики в контексті ризик-менеджменту соціальних ризиків. *Фінансові послуги*. 2018. № 4. С. 26–33.
218. Пенькова О.Г. Стратегія розвитку економіки: методологічні засади: монографія. Умань: Видавець «Сочінський», 2012. 393 с.

219. Березіна С.Б. Сфери та рівні соціальної політики в контексті ризик-менеджменту соціальних ризиків. *Інтелект XXI* 2018. № 4. С. 36–40.
220. Державне регулювання економіки: курс лекцій для студентів економічних спеціальностей денної та заочної форм навчання / уклад.: І.П. Мосіюк, Н.С. Салатюк. Київ: НУХТ, 2010. 98 с.
221. Лесная И.Ф., Калашник Т.Е., Пивовар И.В. Социальная политика: проблемы и пути их преодоления в Украине. *Наук. вісник Херсонського державного університету. Серія економічні науки*. 2015. Вип. 10. Ч. 1. С. 160–165.
222. Статистичний щорічник України за 2017 рік. [За ред. Вернера І. Є.]. / Державна служба статистики України. К. 2018. 540 с.
223. Kertzer, D. and Laslett, P. (1995). *Aging in the past*. Berkeley: University of California Press.
224. Смелзер Н. Социология : Пер.с англ. М: Феникс. 1998. 688 с.
225. Lesthaeghe R. (2010). The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review*. 36(2): 211–251.
226. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів)/ за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. К.: Український центр соціальних реформ, 2006. 138 с.
227. Влияние материальных условий жизни на рождаемость и проблемы демографической политики. *Демографические исследования*. № 6. URL: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=5&idArt=788#n6.
228. Лисицын Ю.П. Общественное здоровье и здравоохранение. М.: Медицина; 2010.
229. Обзор социальных детерминант и разрыва по показателям здоровья в Европейском регионе ВОЗ: заключительный доклад. 2014. <http://www.euro.who.int/pubrequest?language=Russian>
230. Огляд соціальних детермінант і розриву за показниками здоров'я в Європейському регіоні ВООЗ: заключний доповідь. 2014. URL: <http://www.euro.who.int/pubrequest?language=Russian>
231. Проміжний звіт про соціальні детермінанти і відмінності за показниками здоров'я в Європейському регіоні ВООЗ / За ред. Д. Бройера. 2010.

232. Доповідь про стан охорони здоров'я в Європі. 2009. Здоров'я і системи охорони здоров'я. URL: <http://www.euro.who.int/PubRequest?Language=Russian>.

233. Bohk C., Rau R. Impact of economic conditions and crises on mortality and its predictability. *Kölner Z. Soz. Sozpsychol.* 2015; 67 (Suppl. 1): 271–294.

234. Biggs B., King L., Basu S., Stuckler D. Is wealthier always healthier? The impact of national income level, inequality, and poverty on public health in Latin America. *Soc. Sci. Med.* 2010; 71 (2); 266–273. URL: <http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates17.shtm>

235. <http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates17.shtm>

236. Мінсоцполітики назвало точну кількість українських трудових мігрантів. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/556270.htm>

237. Звіт про фінансову стабільність. Національний банк України. Червень 2018 року. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=71475860>

238. У 2018 році еміграція з України зросла на 10–15%. 31 жовтня, 2018. URL: https://dt.ua/POLITICS/u-2018-roci-z-ukrayini-viyihalo-10-15-naselennya-292643_.html

239. Катастрофічна ситуація: щороку Україну покидає мільйон громадян. 04 вересня 2018. URL: <https://ukranews.com/ua/news/581748-katastrofichna-sytuaciya-shhoroku-ukrainu-pokydaye-milyon-gromadyan>

240. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017). Trends in International Migrant Stock: The 2017 Revision. (United Nations database, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2017)

241. Migration in Ukraine: facts and figures. IOM Mission in Ukraine. URL: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/ff_eng_10_10_press.pdf

242. Скільки українців поїхало закордон і що державі з цим робити. Аналітична записка. Центр економічної стратегії. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Migration-note.pdf>

243. Позняк О.В. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 2016. № 2 (27). С. 169–182.

244. Вахітова Г.: «Кожен десятий дорослий українець працює за кордоном. Це велика цифра, але не катастрофічна». URL: https://ukr.lb.ua/economics/2018/04/26/396321_ganna_vahitova_kozhen_desyatiy.html

245. <https://voxukraine.org/uk/velika-migratsiya-chomu-nihto-v-ukrayini-ne-znaye-skilki-nashih-gromadyan-viyihalo-za-kordon/>

246. Мостова Ю. Чому українці покидають свою країну. *Дзеркало тижня*. 27 січня, 2018. URL: https://dt.ua/internal/krovotecha-chomu-ukrayinci-pokidayut-svoyu-krayinu-267394_.html

247. Рыбаковский Л.Л. Стадии миграционного процесса. М. : М-во по делам федерации, нац. и миграц. политики Рос. Федерации, 2001. 160 с.

248. Переведенцев В.И. Миграции населения в СНГ опыт прогноза. М. : Полис, 2005. 167 с.

249. Хомра О. Структура і напрямки міграційних потоків населення України (заключний науковий звіт по проекту). К., 1998.

250. Костаков В. Проблемы формирования рынка труда. *Экономика и математические методы*. 1995. № 5. С. 39.

251. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории: пер. с англ. / Сост., науч. ред. послесл. Р.И. Капелюшников; предисл. М.И. Левин. М.: ГУ ВШЭ, 2003. 672 с.

252. Міграція в Україні: факти і цифри-2016. URL: <http://www.iom.org.ua>.

253. Перспективні українці все частіше виїжджають за кордон: статистика. URL: <http://svitua.com.ua/news/201701/2236-perspektyvni-ukrayinci-dedali-chastishe-vyyizhdzhayut>

254. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.org.ua>

255. Гоць А.А. Ринок освітніх послуг: проблеми функціонування в Україні. *Economy and education: modern tendencies*. Opole. 2017. С. 128-133.

256. Березіна С.Б. Золоті наручники – інструмент соціального захисту чи управління персоналом? Конкурентоспроможність національної економіки (5-6 жовтня 2017 року). Матеріали XVII міжнародної науково-практичної конференції. (м. Київ). 2017. С. 432–434.

257. Вербицька Г.Л., Пшик-Ковальська О.О. Регулювання ризиків житлового будівництва. Львів: НУ Львівська політехніка, 2013. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/23262/1/23-149-155.pdf>

258. Шевчук Т.В. Особливості ризиків та методи їх оптимізації у житловому будівництві. *Регіональна економіка*. 2009. № 4. URL: http://ird.gov.ua/pe/re200904/re200904_109_Shevchuk TV.pdf

259. Управління праці та соціального захисту населення / офіц. сайт Святошинської районної в м. Києві державної адміністрації. 2017. URL: <https://svyat.kievcity.gov.ua/content/upravlinnya-praci-ta-socialnogo-zahystu-naselennya.html>

260. Каленюк І., Куклін О. Ризик-менеджмент у системі вищої освіти України. 2015. URL: cyberleninka.ru/article/n/rizik-menedzhment-u-sistemi-vischoyi-osviti-ukrayini

261. Сидоркин А. Риски в образовании. 2014. URL: <http://sidorkin.blogspot.com/2014/12/blog-post.html>

262. Пашков В. Ризики запровадження реформ у сфері охорони здоров'я. 2017. URL: <https://www.apteka.ua/article/61844>

263. Шельпякова Т.В. Страхування як спосіб управління ризиками в сфері охорони здоров'я. *Часопис Київського університету права*. 2015. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_2_55

264. Березіна С.Б., Третяк Д.Д. Медичне страхування: навчально-методичний комплекс. Київ: Компрінт, 2017. 40 с.

265. Методологія оцінки корупційних ризиків у діяльності ДП НАЕК «Енергоатом» та рекомендації для їх усунення. 2017. URL: http://www.energoatom.kiev.ua/files/file/metodology_corruption.pdf

266. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту в Україні. Київ: Знання, 2008. 663 с.

267. Соціальне страхування: навч. посіб. / Благун І.Г., Кушнірчук Ю.М., Підлипна Р.П.; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів: СПОЛОМ, 2015. 270 с.

268. Германия: социальное государство от Бисмарка до Аденауэра. *Голос русскоязычной Америки*. 2014. URL: www.forumdaily.com/germaniya-socialnoe-gosudarstvo-ot-bismarka-do-adenauera

269. Cutler David M. & Johnson Richard. The birth and growth of the social insurance state: Explaining old age and medical insurance across countries. URL: https://scholar.harvard.edu/files/cutler/files/the_birth_and_growth_of_the_social_insurance_state.pdf

270. Благун І.Г., Кушнірчук Ю.М., Підлипна Р.П. Соціальне страхування: навч. посіб. Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів: СПОЛОМ, 2015. 270 с.

271. Юрій С.І., Шаваріна М.П., Шаманська Н.В. Соціальне страхування: підручник. Київ: Кондор, 2004. 464 с.

272. Березіна С.Б., Третяк Д.Д. Соціальне страхування: навчальний посібник. Київ: Компрінт, 2015. 300 с.

273. Тархов П.В. та ін. Соціальне страхування: конспект лекцій. Суми: СумДУ, 2009. 164 с. URL: essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/2628/1/Socialne_strah.doc

274. Поняття, принципи й види загальнообов'язкового державного соціального страхування. URL: pidruchniki.com/19921015/strahova_sprava/ponyattya_vidi_printsipi_zagalnoobovyazkovogo_derzhavnogo_sotsialno_go_strahuvannya

275. Коваль О.П. Модернізація системи соціального страхування в Україні: аналіт. доповідь. Київ: НІСД, 2014. 38 с. URL: www.niss.gov.ua/socstrah_Ukr-0b6f2.pdf

276. Боровик П., Козлова І., Кондратюк С. Проблеми виконання бюджетів вітчизняних соціально-пенсійних фондів. URL: oldconf.peasmo.org.ua/node/1729

277. Горна М.О. Статистичне забезпечення управління фондами соціального страхування. URL: kneu.edu.ua/.../Статистичне%20забезпечення%20уп...

278. Соціальне страхування та система соціальних гарантій. URL: <https://www.google.com.ua/search?q=%D0%A2%D0%B5%D0%BC%D0%B0+1>

279. Завора Т.М. Соціальне страхування. Полтава: ПолтНТУ, 2016. 319 с.

280. Березіна С.Б. Реформування системи соціального страхування. Світові тенденції та перспективи розвитку фінансової системи України (28-29 вересня 2017 року). Матеріали XIV міжнародної науково-практичної конференції. (м. Київ). – 2017. – С. 205 –207.

281. Как распределенные технологии изменяют индустрию страхования. URL: [forklog.com / kak – raspredelennye – tehnologii – izmenyat – industriyu–strahovaniya/](http://forklog.com/kak-raspredelennye-tehnologii-izmenyat-industriyu-strahovaniya/)

282. Березіна С.Б. Соціальне страхування як інструмент соціального ризик-менеджменту. *Економіка і держава*. 2018. № 7. С. 22-30.

283. Закон України «Про страхування» у редакції від 27.09.2018 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80>

284. Закон України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» у редакції від 25.07.2018 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1961-15>

285. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» у редакції від 11.10.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14>

286. Соціальне страхування: навч. посібник / Пікус Р.В., Приказюк Н.В., Березіна С.Б., Третяк Д.Д. Київ: ЦП «Компринт», 2018. 197 с.

287. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14>

288. Соціальний захист населення: стат. збірник. Київ, 2018. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_szn_2017.pdf

289. Соціальна політика держави. Соціальні гарантії (дилема державного регулювання). URL: https://pidruchniki.com/component/option,com_mssubscription pro/Itemid,45/

290. Phaahla Elias. What the South African State does for the poor: II Social Insurance. 2015. URL: hsf.org.za/resource-centre/hsf-briefs/what-the-south-african-state-does-for-the-poor-ii-social-insurance

291. Shaw N. Grimsley. Social Insurance Programs: Definition, Types & Examples. (USA). URL: <https://study.com/academy/lesson/social-insurance-programs-definition-types-examples.html>

292. Птуха М.В. Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков Москва: Госполитиздат, 1945. 352 с.

293. Казмерчук М.Т. Єдиний соціальний внесок: міжнародний та вітчизняний досвід. URL: repository.hneu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/4314/
294. Такафул – исламское страхование. URL: islamic-finance.ru/load/2-1-0-13
295. NationalInsurance. URL: www.gov.uk/national-insurance
296. Social insurance. (USA). URL: en.wikipedia.org/wiki/Social_insurance
297. What is social insurance? Definition and meaning. (USA). URL: www.businessdictionary.com/definition/social-insurance.html 03
298. Social Insurance. Government of Gibraltar. URL: <https://www.gibraltar.gov.gi/new/social-insurance>
299. Social Insurance Services. (Cypr). 2018. URL: www.mlsi.gov.cy/mlsi/sid/sidv2.nsf/All/0FF5365BD48D9640C22581D800450D77?
300. Social insurance – Citizens Information. (Ireland). 2018. URL: www.citizensinformation.ie/en/social_welfare/irish_social_welfare_system/social_insurance_prsi/social_insurance_in_ireland.html
301. Талеб Н. Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости. 2007. 360 с. URL: bookz.ru/authors/nassim-nikolas-taleb/4ernii-1_783/1-4ernii-1_783.html/
302. Phaahla Elias. What the South African State does for the poor: II Social Insurance. 2015. URL: hsf.org.za/resource-centre/hsf-briefs/what-the-south-african-state-does-for-the-poor-ii-social-insurance
303. Березіна С.Б. Порівняльна оцінка національної і закордонних систем страхування. Економіка і держава. 2018. № 6. С. 37–43.
304. Роик В.Д. Социальное страхование: учебник и практикум для академического бакалаврата. М.: Издательство Юрайт, 2018. 418 с.
305. Березіна С.Б., Генцицька А.В. Канали збуту страхових продуктів. *Фінансові послуги*. 2016. № 5(119). С. 8–11.
306. Березіна С.Б. Сучасні тенденції в реформуванні системи соціального страхування України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2015. № 3(168). С. 25-31.
307. Старение (биология). 2018. URL: ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0
308. Васин С. Демографическое старение и демографический дивиденд. 2008. URL: studfiles.net/preview/399739/

309. Попов В.А. Геронтицид. 2018. URL: knowledge.su/g/gerontitsid-
310. История возникновения пенсии. 2018. URL: libraryno.ru/1-1-istoriya-vozniknoveniya-pensii-sovrpenssist/
311. Мировая история пенсии. 2018. URL: yablor.ru/blogs/mirovaya-istoriya-pensii/2324330
312. История возникновения пенсии. 2018. URL: libraryno.ru/1-1-istoriya-vozniknoveniya-pensii-sovrpenssist/
313. Еволюція ставлення суспільства і держави до старості та людям похилого віку. 2018. URL: funeralportal.ru/library/1061/44945.html
314. Отношение к старости в разных культурах. 2018. URL: hello-freud.ru/9074
315. Демченко В.А. Пенсионная система Чили. 2018. URL: ir.kneu.edu.ua/bitstream/2010/19609/1/194-195.pdf
316. Социальные льготы для эмигрантов в США. 2018. URL: <http://www.forumdaily.com/na-kakie-posobiya-mozhno-rasschityvat-v-ssha/>
317. Социальные пособия для эмигрантов в Германии. 2018. URL: selfmadetrip.com/sotsialnyie-posobiya-v-germanii-pravda-i-mifyi/
318. Rowe J.W., Kahn R.L. Human aging: Usual and successful. *Science*. 1987. №237. P. 143–149. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.3299702>
319. Мицай М. Право на пенсійне забезпечення в умовах соціальної держави: Поняття, ознаки, тенденції розвитку. *Трудове право*. 10/2017. URL: pgr-journal.kiev.ua/archive/2017/10/20.pdf
320. Гайдар Е. История пенсий: Становление и кризис системы социальной защиты в современном мире. *Вестник Европы*. 13.07.2004. № 10. С. 12–18.
321. Прийменко О.С. Соціальні ризики в солідарній пенсійній системі України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 4. Т. 1.
322. Литвин А.В. Украине появится новый «налог» и вторая пенсия: Кабмин готовит пенсионную революцию. *Obozrevatel.ua*. 2018. URL: www.obozrevatel.com/economics/v-ukraine-poyavyatsya-novyij-nalog-i-vtoraya-pensiya-kabmin-gotovit-pensionnuyu-revolyutsiyu.htm

323. Жернаков В.В. Пенсійне забезпечення. Харків: Академія України ім. Ярослава Мудрого, 2013. URL: library.nlu.edu.ua/poln_text/posibniki_2013/Pr_0025.pdf

324. Davis Ph. And Lastral R.M. Pension provision, care and dignity in old age. Legal and economic issues. 2016. URL: www.brunel.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0011/466670/1606.pdf

325. Fundamentals of Current Pension Funding and Accounting For Private Sector Pension Plans An Analysis by the Pension Committee of the American Academy of Actuaries. 2004. URL: www.actuary.org/pdf/pension/fundamentals_0704.pdf

326. King P. The Preventable Demise of Defined Benefit Pension Provision? 2017. URL: www.ictu.ie/download/pdf/congress_pensions_briefing_paper.pdf

327. Березіна С.Б. Perspectives of accumulation off undsinthe accumulative pension in surance system of Ukraine. Investment Management and Finance innovations. «Business Perspectives» Publishing Company. Випуск 14(2). 2017.– С. 127–137.

328. Населення України: Імперативи демографічного старіння. Київ: АДЕФ–Україна, 2014. URL: Documents/2014_Naselennya.pdf

329. Україна в цифрах 2016. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2017. URL: www.ukrstat.gov.ua

330. Природний рух населення за 2016 рік. Статистичний бюлетень. Київ: Державна служба статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua

331. Вікова структура населення України. 2018. URL: uk.wikipedia.org/wiki/Вікова_структура_населення_України

332. Офіційний сайт Національного Банку України. URL: <https://www.bank.gov.ua/>

333. Как живут пенсионеры разных стран и что могут себе позволить. *Сегодня*. 30.12.2016. URL: www.segodnya.ua/economics/enews/kak-zhivut-pensionery-raznyh-stran-i-что-mogut-sebe-pozvolit-783525.html

334. Global Age Watch Index 2015. URL: www.ageinternational.org.uk/Documents/Global_AgeWatch_Index_2015_HelpAge.pdf

335. Бюджет пенсійного фонду України на 2016 рік. URL: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/190-2016-%D0%BF/print1515790007853368

336. Національні рахунки України за 2016 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2018.

337. Дєєва Н. Соціальне призначення держави та оцінювання його рівня суспільної реалізації. *Публічне адміністрування: теорія і практика*. 2015. № 1(13). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2015_1_4

338. Беседін В.Ф. Березіна С.Б. Сучасні проблеми і тенденції в пенсійному забезпеченні населення України. *Університетські наукові записки / Хмельницький університет управління та права*. 2017. № 61. С. 125–131.

339. Березіна С.Б. Про необхідність і деякі напрями реформування пенсійної системи. *Банківська система України: теорія і практика становлення: у 2-х т.* Суми: Мрія–1 ЛТД: Ініціатива, 1999. Т. 2. С. 533–539.

340. Беседін В.Ф., Березіна С.Б. Основні напрями реформування пенсійної системи України. *Експрес — новини: наука, техніка, виробництво*. 1999. № 15–16. С. 31–34.

341. Пенсійний фонд України. Організаційно-правові та соціально-економічні засади функціонування / Зайчук Б.О., Зарудний О.Б., Березіна С.Б. та ін. Київ: АВТ, 2006. 298 с.

342. Бондарук І. С. Організація систем пенсійного забезпечення в зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 7. С. 189–194.

343. Мельничук В.Г. Тенденції розвитку пенсійної системи України. *Фінанси України*. 2010. № 4. С. 66–76.

344. Онишко С.В. Потенціал розбудови пенсійної системи в Україні у контексті зниження ризиків державних фінансів. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 3. С. 248–257.

345. Федоренко А.В. Економічна складова накопичувальної пенсійної системи. *Фінанси України*. 2011. № 12. С. 89–98.

346. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загально-обов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій» / Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1.pf3511=58998

347. Щодо оподаткування неприбуткових установ та організацій (лист ДФС від 19.01.2017 №1024/6/99-99-15-02-02-15) / Державна фіскальна служба України. URL: <https://buhgalter911.com/normativnaya-baza/pisma/gfsu/schodo-pitany-opodatkuвання-1033960.html>

348. Vidlund M., Ramberg H., Mielonen A. and Lappalainen E. The structure of pension provision and the significance of occupational pensions in different countries / Finnish Centre for Pensions, Surveys / 01.2012. URL: <https://www.etk.fi/wp-content/uploads/2015/10/surveys%20sisus.pdf>

349. Employers' Pension Provisions survey 2015. A report of research carried out by IFF Research on behalf of the Department for Work and Pensions. 2016. URL: assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/584593/rr919-employers-pension-provision-2015.pdf

350. Willmore L. & Bertucci G. Public versus Private Provision of Pensions. 1999. URL: www.un.org/esa/esa98dp1.pdf

351. Pension Trustees Approve «Return to Work» Provision. 2016. URL: https://www.nrccf.org/downloads/december_2016.pdf

352. Occupational pensions «Second pillar» provision in the EU policy context. 2013. URL: [www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2013/130589/LDM_BRI\(2013\)130589_REV1_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2013/130589/LDM_BRI(2013)130589_REV1_EN.pdf)

353. Walton J. Pensions schemes : social insurance and social protection / IMF. 2003. URL: www.imf.org/external/np/sta/ueps/2003/070103.pdf

354. Кузьмін В. Чому ще не час запускати накопичувальну пенсійну систему. *Економічна правда*. 04.05.2018. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2018/05/4/636549/>

355. Закон України «Про пенсійне забезпечення» (у ред. 2017 р.). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-19>

356. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (у ред. 2018 р.). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>

357. Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» (у ред. 2017 р.). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-19#n125>

358. Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення станом на 31.03.2018. URL: https://www.nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/NPF/OsnPokazn/NPF_I_kv%202018.pdf

359. Тлумачний словник з інвестування пенсійних коштів. Київ, 2010.
URL: www.uaib.com.ua/abcpeople/abetka_npf.html
360. Мицай М. Право на пенсійне забезпечення в умовах соціальної держави: Поняття, ознаки, тенденції розвитку. *Трудове право*. 10/2017. URL: pgr-journal.kiev.ua/archive/2017/10/20.pdf
361. Від сьогодні в Україні вводиться накопичувальна пенсійна система. *Тиждень.ua*. URL: <http://tyzhden.ua/News/182251>
362. Литвин А.В. В Украине появится новый «налог» и вторая пенсия: Кабмин готовит пенсионную революцию. *Obozrevatel.ua*. 2018. URL: www.obozrevatel.com/economics/v-ukraine-poyavyatsya-novyyj-nalog-i-vtoraya-pensiya-kabmin-gotovit-pensionnuyu-revoljutsiyu.htm
363. Березіна С.Б. Definition and parameter analysis of the accumulative pension system. Визначення й аналіз параметрів накопичувальної системи пенсійного забезпечення. /Інвестиційний менеджмент та фінансові інновації. Business Perspectives" Publishing Company. Випуск 14(1). 2017.– С. 124–133.
364. Лібанова Е.М. Демографічні передумови реформування системи пенсійного забезпечення. *Соціальний захист*. 2000. №2. С. 48–57.
365. Пенсійне забезпечення в Україні та Білорусі: історія становлення і перспективи розвитку: монографія / за ред. Михайла Шумила, Ірини Комоцької. – Київ: НікаЦентр, 2018. – 516 с.
366. Березіна С.Б. Соціальні ризики: теорія, методологія, захист: монографія / С.Б. Березіна; Київ: Компрінт. – 2018. 543 с.
367. Berezina S.B. Methodological bases of classification of social risks / *Baltic Journal of Economic Studies*. – 2018. – № 4 (5) – С. 18-26.
368. Березіна С.Б. Research of the essence of social risk management / С.Б. Березіна // *Технологічний аудит та резерви виробництва*. – 2018. – № 2/5(40). – С. 11-18.
369. Березіна С.Б. Ризики як небезпека явищ і подій суспільства / С.Б. Березіна// *Науково-практичний журнал "Причорноморські економічні студії"*. – 2018. – № 29. – С. 47–54.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ***Монографії:***

1. Березіна С.Б. Соціальні ризики: теорія, методологія, захист: монографія / С.Б. Березіна; Київ: Компрінт. – 2018. 543 с. (35,8 друк. арк.).
2. Березіна С.Б. Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Навчальний посібник / С.Б. Березіна, Б.О. Зайчук // Київ : АВТ, 2005. з грифом МОН України. – 2005. 256 с. [*Особистий внесок автора: сутність і особливості обов'язкового державного пенсійного страхування*]. (4 друк. арк.).
3. Березіна С.Б. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» науково-практичний коментар: Навчальний посібник / С.Б. Березіна, Б.О. Зайчук // Київ : АВТ, 2005. з грифом МОН України. – 2005. 1024 с. – [*Особистий внесок автора: теоретичні основи страхування*]. (16,5 друк. арк.)
4. Березіна С.Б. Пенсійний фонд України. Організаційно-правові та соціально-економічні засади функціонування. Навчальний посібник / С.Б. Березіна, Б.О. Зайчук // Київ : АВТ, 2005. з грифом МОН України. – 2005. – 1056 с. – [*Особистий внесок автора: соціально-економічні засади функціонування*]. (17 друк. арк.).
5. Березіна С.Б. Соціальне страхування: навчальний посібник / С.Б. Березіна, Д.Д. Третяк // Київ: Компрінт, 2015. – 300 с. [*Особистий внесок автора: загальнообов'язкове державне пенсійне страхування*]. (3 друк. арк.).

***Статті у вітчизняних фахових виданнях і виданнях,
що включені до міжнародних наукометричних баз:***

1. Березіна С.Б. Соціальні ризики – сучасна проблема людства / С.Б. Березіна // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2018. – №5(17). – С. 165-172. (*Index Copernicus*) (0,6 друк. арк.).

2. Березіна С.Б. Perspectives of accumulation of funds in the accumulative pension insurance system of Ukraine. Investment Management and Finance innovations."Business Perspectives" Publishing Company. Випуск 14(2). 2017. – С. 127-137. (Scopus) (0,7 друк. арк.).

3. Березіна С.Б. Definition and parameter analysis of the accumulative pension system. Визначення й аналіз параметрів накопичувальної системи пенсійного забезпечення. /Інвестиційний менеджмент та фінансові інновації. Business Perspectives Publishing Company Випуск 14(1). 2017. – С. 124-133. (Scopus) (0,7 друк. арк.).

4. Березіна С.Б. Дослідження основних рис пенсійної системи України / С.Б. Березіна // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2018. – №3. – С. 9-20. (*Index Copernicus*) (0,7 друк. арк.).

5. Березіна С.Б. Сучасні тенденції в реформуванні системи соціального страхування України / С.Б. Березіна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – 2015. – №3(168). – С. 25-31. (*Index Copernicus*) (0,5 друк. арк.).

6. Березіна С.Б. Обов'язкове страхування цивільної відповідальності власників автотранспортних засобів: проблеми та рішення / С.Б. Березіна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – 2016. – №7(184). – С. 6-14. – (*Index Copernicus*) (0,6 друк. арк.).

7. Березіна С.Б. Канали збуту страхових продуктів / С.Б. Березіна, А.В. Генцицька // Фінансові послуги. Всеукраїнський науково-аналітичний журнал. – 2016. – № 5(119). С. 8-11. – [*Особистий внесок автора: напрями збуту страхових продуктів*]. – (*Index Copernicus*) (0,4 друк. арк.).

8. Березіна С.Б. Перспективи запровадження обов'язкового медичного страхування на шляху реформування галузі охорони здоров'я України / С.Б. Березіна, Н.В. Приказюк, М.І. Романченко // Науковий вісник Міжнародного Гуманітарного Університету, Серія: Економіка і менеджмент. № 21. – 2016. – С. 138-142. – (*Index Copernicus*) (0,2 друк. арк.).

9. Березіна С.Б. Сучасні проблеми і тенденції в пенсійному забезпеченні населення України / С.Б. Березіна, В.Ф. Беседін // Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права. – 2017. – №61. – С. 55-67. – (*Index Copernicus*) (0,3 друк. арк.).

10. Березіна С.Б. Визначення європейського вектору розвитку страхування цивільної відповідальності власників автотранспортних засобів / С.Б. Березіна // Технологічний аудит та резерви виробництва. – 2017. – №1 / 4 (33). – С. 42-48. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,6 друк. арк.).

11. Березіна С.Б. Соціальні ризики ймовірнісного виду та їх оцінка / С.Б. Березіна // Економіка і держава. – 2018. – №3. – С. 33-39. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,5 друк. арк.).

12. Березіна С.Б. Порівняльна оцінка національної і закордонних систем страхування / С.Б. Березіна // Економіка і держава. – 2018. – №6. – С. 37-43. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,5 друк. арк.).

13. Березіна С.Б. Соціальне страхування як інструмент соціального ризик-менеджменту / С.Б. Березіна // Економіка і держава. – 2018. – №7. – С. 22-30. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,5 друк. арк.).

14. Березіна С.Б. Ризики настання вікової непрацездатності / С.Б. Березіна // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2018. – №20. – С. 42-47. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,4 друк. арк.).

15. Березіна С.Б. Чинники і механізми формування соціальних ризиків поведінкового типу / С.Б. Березіна // Науковий журнал «Бізнес-інформ». – 2018. – №7. – С. 264-272. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,6 друк. арк.).

16. Березіна С.Б. Чинники і механізми формування соціальних ризиків фізіологічного типу / С.Б. Березіна // Науковий журнал «Проблеми економіки». – 2018. – №2. – С. 357-365. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,6 друк. арк.).

17. Березіна С.Б. Чинники виникнення соціальних ризиків у сфері демографії і праці / С.Б. Березіна // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2018. – №1(41). – С. 89-96. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,5 друк. арк.)
18. Березіна С.Б. Research of the essence of social risk management / С.Б. Березіна // Технологічний аудит та резерви виробництва. – 2018. – №2/5(40). – С. 11-18. – (*Index Copernicus та ін.*) (0,6 друк. арк.).
19. Березіна С.Б. Ризики як небезпека явищ і подій суспільства / С.Б. Березіна // Науково-практичний журнал "Причорноморські економічні студії". – 2018. – №29. – С. 47-54. – (*Index Copernicus*) (0,5 друк. арк.).
20. Березіна С.Б. Сучасні і майбутні ризики в соціальній сфері України / С.Б. Березіна // Науково-практичний журнал "Причорноморські економічні студії". – 2018. – №32. – С. 131-142. – (*Index Copernicus*) (0,6 друк. арк.).
21. Березіна С.Б. Трансформація ризиків в соціальній сфері України / С.Б. Березіна // Науково-практичний журнал "Причорноморські економічні студії". – 2018. – №32. – С. 121-131. – (*Index Copernicus*) (0,6 друк. арк.).
22. Березіна С.Б. Основні категорії соціальної політики в контексті ризик-менеджменту соціальних ризиків / С.Б. Березіна // Фінансові послуги. – 2018. – №4. – С. 26-33. – (*Index Copernicus*) (0,5 друк. арк.).
23. Березіна С.Б. Сфери та рівні соціальної політики в контексті ризик-менеджменту соціальних ризиків / С.Б. Березіна // Науковий економічний журнал «Інтелект ХХІ». – 2018. – №4. – С. 36-40. – (*Index Copernicus*) (0,4 друк. арк.).
24. Березіна С.Б. Ризик як важливіша категорія економічної теорії / С.Б. Березіна // Науковий журнал «Науковий погляд: економіка та управління». – 2018. – №1 (59). – С. 136-147. – (*Index Copernicus*) (0,6 друк. арк.).

Статті у зарубіжних наукових виданнях:

1. Березіна С.Б. Methodological bases of classification of social risks / С.Б. Березіна // Baltic Journal of Economic Studies. – 2018. – № 4 (5) – С. 18-26. – (Web of Science) (0,6 друк. арк.).

2. Березіна С.Б. Social risk management: stages of risk management // Journal of Health Policy, Insurance and Management. – 2018. – № XXII/XII Vol. 3 – С. 5-17. – (0,6 друк. арк.).

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Березіна С.Б. Пенсійний фонд України. Автоматизована навчально-атестаційна система на компакт-диску з грифом МОН / С.Б. Березіна, Б.О. Зайчук // Київ : АВТ. – 2005. [*Особистий внесок автора: методичні питання функціонування Фонду*].

2. Березіна С.Б. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» науково-практичний коментар: Автоматизована навчально-атестаційна система на компакт-диску з грифом МОН / С.Б. Березіна, Б.О. Зайчук // Київ : АВТ. – 2005. [*Особистий внесок автора: види пенсій*].

3. Березіна С.Б. Соціальне страхування: лабораторний практикум / С.Б. Березіна, Д.Д. Третяк // Київ: Компрінт, 2015. – 185 с. [*Особистий внесок автора: соціальні засади страхування*]. (6 друк. арк.).

4. Березіна С.Б. Міждисциплінарний словник зі страхування та ризик-менеджменту / С.Б. Березіна, Р.В. Пікус // Київ: Логос, 2015. – 508 с. [*Особистий внесок автора: словник соціального і пенсійного страхування*]. (0,6 друк. арк.).

5. Березіна С.Б. Соціальне страхування: навчально-методичний комплекс / С.Б. Березіна, Д.Д. Третяк // Київ: Компрінт, 2015. – 61 с. [*Особистий внесок автора: накопичувальне страхування*]. (2 друк. арк.).

6. Березіна С.Б. Медичне страхування: навчально-методичний комплекс / С.Б. Березіна, Д.Д. Третяк // Київ: Компрінт, 2017. – 41 с. [*Особистий внесок автора: добровільне медичне страхування*]. (0,7 друк. арк.).

**МІНІСТЕРСТВО
СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
(Мінсоцполітики)**

вул. Еспланадна, 8/10, м. Київ, 01601, тел.: (044) 226-24-45, факс: (044) 289-00-98 E-mail: info@mlsp.gov.ua,
Код ЄДРПОУ 37567866, реєстраційний рахунок 35213015078737 в ДКСУ м. Києва, МФО 820172

11.03.2019 № 4900/0/2-19/3
На № _____ від _____

Д О В І Д К А

**про впровадження результатів дисертаційної роботи на здобуття
наукового ступеня доктора економічних наук
Березіної Світлани Борисівни
на тему «Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації»**

Основні положення та результати дисертаційної роботи на тему «Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації» к.е.н., доцента кафедри страхування, банківської справи та ризик-менеджменту економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Березіної С.Б. на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика, були впроваджені у Міністерстві соціальної політики України впродовж 2018-2019 років.

С. Б. Березіною запропоновано для впровадження розроблені науково-методологічні засади побудови і функціонування комплексної системи запобігання/зниження негативного впливу соціальних ризиків у вигляді комплексної системи соціального захисту населення, обґрунтовані концептуальні положення щодо її конфігурації.

**Заступник Міністра
соціальної політики України**

Шамбір М.І.

МІНІСТЕРСТВО СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
4900/0/2-19/3 від 11.03.2019

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

вул. Володимирська, 64/13, м. Київ, 01601 тел. 239-33-33

18.03.2019 № 013/121

На № _____

Д О В І Д К А

про впровадження у навчальний процес результатів дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук Березіної Світлани Борисівни на тему «Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації»

Основні положення та результати дисертаційної роботи на тему «Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації» к.е.н., доцента кафедри страхування, банківської справи та ризик-менеджменту економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Березіної С.Б. на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика, були впроваджені у навчальний процес і використовувалися при розробці матеріалів та проведенні лекційних і семінарських занять для студентів економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

До результатів дослідження, які застосовуються Березіною С.Б. при викладанні лекцій і семінарських занять з дисциплін «Соціальне страхування», «Пенсійне страхування», «Накопичувальне страхування», належать, зокрема, наступні: теоретико-методологічні засади, методи та напрямки реформування системи соціального захисту населення від негативного впливу соціальних ризиків; практичні рекомендації щодо подальшого удосконалення соціального захисту на системній основі в умовах України.

Проректор з наукової роботи

В. С. Мартинюк

ПЕНСІЙНИЙ ФОНД УКРАЇНИ

вул. Бастионна, 9, м. Київ-14, 01601, тел. 284-89-33, факс 284-73-37, E-mail: info@pfu.gov.ua Код ЄДРПОУ 00035323

11.03.2019

№ 7147/4

На № _____

від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Березіної Світлани Борисівни
«Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації»
представленого на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук
зі спеціальності 08.00.07 - демографія, економіка праці,
соціальна економіка і політика**

Результати дисертаційного дослідження С. Б. Березіної «Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації» впроваджувались у Пенсійному фонді України в процесі вдосконалення нормативно-правової та методологічної бази впродовж 2018-2019 років.

С. Б. Березіною запропоновано для впровадження розроблені науково-методологічні засади побудови і функціонування накопичувальної системи пенсійного забезпечення, запропоновано моделі визначення її основних взаємопов'язаних параметрів у періоді накопичення коштів і у періоді їх використання страхувальником, де екзогенними змінними є ставка страхових внесків, страховий стаж, коефіцієнт доходності, рівень охоплення населення системою, а ендогенними – кількість років отримання пенсії, обсяг накопичення і використання страхових пенсійних внесків, коефіцієнт заміщення.

Заступник Голови правління
Пенсійного фонду України

В. МАШКІН

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
МЕНЕДЖМЕНТУ ТА ПСИХОЛОГІЇ

вул. Січових Стрільців, 52-а, м. Київ, 04053; тел. (044) 482-23-68

11.03.2019 № 20-05/1874а

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Березіної Світлани Борисівни
«Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації»
представленого на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук
зі спеціальності 08.00.07 - демографія, економіка праці,
соціальна економіка і політика

Основні положення та результати дисертаційної роботи на тему «Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації» к. е. н., доцента кафедри страхування, банківської справи та ризик-менеджменту економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Березіної С. Б. на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика, були впроваджені у Національній академії педагогічних наук України впродовж 2018-2019 років.

С. Б. Березіною запропоновано для впровадження методологічні засади класифікації соціальних ризиків, деталізованої до рівня, який забезпечує можливість їх однозначної ідентифікації для прогнозування, аналізу і вибору моделі реагування на даний ризик на всіх рівнях управління. Загалом наукове дослідження С. Б. Березіної отримало позитивну оцінку та є значним внеском у розвиток вітчизняної економічної науки. Апробація методичних матеріалів С. Б. Березіної дозволяє рекомендувати використання матеріалів дослідження у навчальному процесі у закладах вищої освіти.

Директор ННІМП
ДВНЗ «УМО» НАПН України,
професор

О. В. Алейнікова

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «СТРАХОВА КОМПАНІЯ «АРСЕНАЛ СТРАХУВАННЯ»

Адреса: 03056, Україна, м. Київ, вул. Борщагівська, б. 154
 тел.: 0 (44) 500-37-60, 0 (44) 502-67-37, факс: 0 (44) 502-67-30
 р/р 2650001412254 в ПАТ «КРЕДОБАНК», м. Київ,
 МФО 325365, код ЄДРПОУ 33908322

ДОВІДКА № 1 / 4.03.2019

**про впровадження результатів дисертаційної роботи на здобуття
 наукового ступеня доктора економічних наук
 Березіної Світлани Борисівни
 на тему «Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації»**

Основні положення та результати дисертаційної роботи на тему «Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації» к.е.н., доцента кафедри страхування, банківської справи та ризик-менеджменту економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Березіної С.Б. на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика, були впроваджені в СК «Арсенал Страхування» впродовж 2018-2019 років.

До результатів дослідження, які використовувались при розробці страхових продуктів компанії, належать, зокрема, наступні: розроблені моделі систематизації і розподілу процесу мінімізації негативного впливу соціальних ризиків, теоретико-методичні характеристики чинників та механізмів формування ризиків фізіологічного характеру, ризиків поведінкового типу.

**Радник Голови Наглядової Ради,
 Директор департаменту по роботі
 з ключовими партнерами
 ПрАТ "СК" Арсенал Страхування "**

Більчич В.В.

*Вих. № 263а/19
 Від 15.03.2019р*

Д О В І Д К А
про впровадження результатів дисертаційної роботи на здобуття
наукового ступеня доктора економічних наук
Березіної Світлани Борисівни
на тему «Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації»

Основні положення та результати дисертаційної роботи на тему «Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації» к.е.н., доцента кафедри страхування, банківської справи та ризик-менеджменту економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Березіної С.Б. на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика, були впроваджені в СК «Княжа Лайф Вієнна Іншуранс Груп» впродовж 2018-2019 років.

До результатів дослідження, які використовувались при розробці страхових продуктів компанії, належать, зокрема, наступні: розроблені моделі визначення взаємопов'язаних параметрів накопичувальної системи пенсійного страхування у періоді накопичення коштів і у періоді їх використання після виходу учасника накопичувальної системи на пенсію, де екзогенними змінними є ставка страхових внесків, страховий стаж, коефіцієнт доходності, рівень охоплення населення системою, а ендогенними – кількість років отримання пенсії, обсяг накопичення і використання страхових пенсійних внесків, коефіцієнт заміщення.

Голова Правління

Грицута Д.О.

ДОВІДКА № 1 / 5.03.2019

про впровадження результатів дисертаційної роботи на здобуття
наукового ступеня доктора економічних наук

Березіної Світлани Борисівни

на тему «Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації»

Основні положення та результати дисертаційної роботи на тему «Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації» к.е.н., доцента кафедри страхування, банківської справи та ризик-менеджменту економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Березіної С.Б. на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика, були впроваджені у ТДВ СК «Нафтогазстрах» впродовж 2018-2019 років.

До результатів дослідження, які використовувались при розробці страхових продуктів компанії, належать, зокрема, наступні: розроблені науково-методологічні засади мінімізації негативного впливу соціальних ризиків у вигляді комплексної системи соціального захисту, що складається з логічно пов'язаних між собою теоретичних, методологічних та методичних атрибутів на прикладі недержавного медичного страхування.

Генеральний директор
ТДВ СК «Нафтогазстрах»

Кіяшко А.О.